

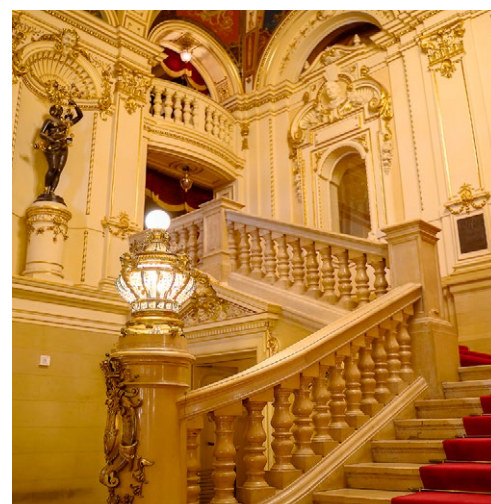
WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

P I S M O
STOWARZYSZENIA
KONSERWATORÓW
Z A B Y T K Ó W

ISSN 0860-2395
ISSN Online: 2544-8870

84/2025

Zeskanuj kod QR
i kup bilet na wystawę

ŁAZIENKI W ZACHWYCIE

wystawa czasowa • 14/11/2025–15/03/2026

Podchorążówka, Muzeum Łazienki Królewskie

Organizator

Organizator

Muzeum

Partner

Partner

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor-in-Chief

dr inż. arch. Barbara Zin

Redaktorzy

dr hab. Monika Jadzińska

dr hab. Michał Pyszczółkowski

dr hab. Artur Różański

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

Marta Kolpanowicz

e-mail: sekretariat.redakcji@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

Bogumiła Ziembła-Ziembicka (język polski)

dr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Recenzenci bieżącego numeru

dr hab. Andrzej Gaczol (PK), dr hab. Joanna Gil-Mastalerczyk (PŚk), prof. Marek Gosztyła (PRz), dr Żaneta Gwardzińska-Chowaniec (AEH), dr Michał Jerczyński (PKP), dr hab. Krzysztof Koszewski (PW), dr Adam Kozień (UJ), prof. Kazimierz Kuśnierz, prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (PK), dr Piotr Lasek (IS PAN), dr hab. Andrzej Legendziewicz (PWf), prof. Piotr Marciniak (PP), prof. Zbigniew Paszkowski (UAFM), prof. Elżbieta Przesmycka (UAFM), dr Dominik Przygodzki (PK), dr hab. Grażyna Stojak (UR), prof. Marek Szewczyk (UK), dr Michał Wiśniewski (UEK), dr hab. Michał Wojenka (UJ)

Redakcja strony internetowej / Website editor

Paweł Mysza

Autor logotypu / Logo design

dr hab. Maciej Konopka

Projekt okładki / Cover design

Wojciech Skrzypiec

Zdjęcia na okładce / Cover photos

Jan Zych, Olesia Kamińska

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka, www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny Stowarzyszenia

Konservatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwolczerów 9

tel. 22-621-54-77, faks 22-622-65-95

Nakład / Issue 30 egz. / copies

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej:

www.wiadomoscikonservatorskie.pl

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonservatorskie.pl

RADA NAUKOWA / ACADEMIC BOARD

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje historyczne), 0000-0002-8574-6121,

Politechnika Wrocławska – przewodniczący

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków),

0000-0002-1835-8460, Uniwersytet Sapienza w Rzymie

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura), 0000-0003-1492-6149,

Uniwersytet we Florencji

prof. Stefano Bertocci (architektura), 0000-0001-5283-9076,

Uniwersytet we Florencji

prof. Mario Docci (historia architektury, konserwacja zabytków),

Uniwersytet Sapienza w Rzymie

prof. Tiago Ferreira (konstrukcje), 0000-0002-6169-3053, Uniwersytet w Bradze

prof. Julia Ivashko (historia architektury), 0000-0003-4525-9182,

Uniwersytet w Kijowie

prof. Piotr Gerber (zabytki techniki), 0000-0003-0172-1996,

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje), 0000-0002-2841-2125, Uniwersytet w Dreźnie

prof. Andrzej Kadłuczka (architektura, konserwacja zabytków),

0000-0001-7009-5330, Politechnika Krakowska

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury), Politechnika w Turynie

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki), 0009-0006-5028-0014,

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków),

0000-0001-6703-5695, Politechnika Krakowska

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków),

0000-0003-1678-4746, Politechnika Krakowska

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki),

0000-0003-0049-8171, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. Piotr Marciniak (architektura, urbanistyka, historia), 0000-0002-4404-1184,

Politechnika Poznańska

prof. Anna Marciniak-Kajzer (archeologia), 0000-0003-1346-9652,

Uniwersytet Łódzki

prof. Claudio Modena (konstrukcje), 0000-0001-7289-6879, Uniwersytet w Padwie

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja

zabytków), 0000-0001-6334-5194, Politechnika w Madrycie

prof. Andre de Naeyer (architektura), Uniwersytet w Antwerpii

prof. Małgorzata Nowalińska (konserwacja dzieł sztuki), Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie

prof. Tomasz de Rosset (zabytkoznawca, muzealniki), 0000-0002-0541-286X,

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. Grażyna Schulze-Głazik (konserwacja dzieł sztuki), Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie

prof. Bogusław Szmygin (konserwacja zabytków architektury), 0000-0003-0629-4495, Politechnika Lubelska

prof. Guido Vannini (archeologia), 0000-0001-7903-3961, Uniwersytet we Florencji

prof. Maria Jolanta Żychowska (architektura, konserwacja zabytków),

0000-0002-2829-0172, Politechnika Krakowska

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. / The Journal is printed in A4 format (original version) and is available online. Na stronie internetowej dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie PDF. / Full versions of the Journal's issues are available in PDF format.

„Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” są indeksowane przez: POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>), BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>), Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019).

“Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” are indexed by: POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>), BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>), Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019).

Słowo od redakcji

Z przyjemnością oddajemy w Państwa ręce ostatni w tym roku numer naszego kwartalnika poświęconego szeroko rozumianej ochronie dziedzictwa kulturowego. Zamykając kolejny rok wydawniczy, spoglądamy z satysfakcją na bogactwo tematów, które udało nam się wspólnie poruszyć, oraz na rosnącą społeczność badaczy, konserwatorów, architektów i pasjonatów dziedzictwa, współtworzących przestrzeń refleksji nad jego przyszłością.

W bieżącym numerze prezentujemy m.in. artykuły ukazujące współczesne modele ochrony powojennego dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego, a także wyniki badań architektonicznych i konserwatorskich, podczas których coraz częściej wykorzystujemy nowatorskie metody analityczne oraz podejście interdyscyplinarne. Różnorodność ujęć i tematów stanowi dowód na to, jak dynamicznie rozwija się nasza dziedzina oraz jak ważne jest jej ciągle aktualizowanie i reinterpretowanie w świetle zmieniających się warunków kulturowych, społecznych i technologicznych.

Szczególne miejsce w tym numerze zajmuje komentarz do najważniejszego od dekady wydarzenia w środowisku konserwatorskim, jakim był III Kongres Konserwatorów Polskich, który odbył się między 14 a 16 października 2025 r. w Krakowie. Organizatorem Kongresu było Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, a atmosfera towarzysząca wydarzeniu łączyła profesjonalną dyscyplinę z żywą wymianą poglądów. Kongres zakończył się spisaniem rezolucji pod hasłem „INTEGRACJA WOKÓŁ DZIEDZICTWA”. Wydarzenie miało charakter wyrażnie strategiczny – było skupione nie tylko na podsumowaniu dotychczasowych działań, lecz przede wszystkim na wskazaniu kierunków naprawy i rozwoju ochrony dziedzictwa w Polsce. Refleksje po Kongresie uwytłaczają znaczenie dialogu środowiskowego, wymiany doświadczeń i wzmacniania wspólnoty profesjonalistów, którym bliska jest troska o materialne i niematerialne dziedzictwo naszego kraju.

Zamykając ten rok, pragniemy serdecznie zaprosić Autorów do nadsyłania artykułów naukowych do przyszłorocznych wydań kwartalnika. Zachęcamy do prezentacji wyników badań, realizacji konserwatorskich, studiów przypadków oraz opracowań teoretycznych – wszystkich prac, które mogą wzbogacić dyskurs i wspierać rozwój naszej wspólnej dziedziny.

Dziękujemy Państwu za kolejny rok współtworzenia pisma. Życzymy inspirującej lektury i owocnych poszukiwań badawczych.

Redaktor naczelna
Editor-in-Chief
Barbara Zin

From the editors

We are pleased to present to You this year's final issue of our quarterly dedicated to broadly understood cultural heritage conservation. In closing yet another publication year, we look on with satisfaction at the wealth of subjects that we have been able to collectively discuss, and the growing community of researchers, conservators, architects and heritage enthusiasts who co-create this space of reflection on its future.

In this issue we present articles, among others, that present contemporary models of protecting post-war architectural and urbanistic heritage, as well as the findings of architectural and conservation investigations, during which we increasingly often use innovative analytical methods and an interdisciplinary approach. The diversity of perspectives and topics is proof just how dynamic the development of our discipline is, and how important it is to constantly update and reinterpret it in the light of changing cultural, social and technological conditions.

Commentary on the conservation community's most significant event of this decade, namely the Third Polish Conservators' Congress, which took place in October 14–16, 2025, in Cracow, occupies a special place in this issue. The Congress was organized by the Association of Monument Conservators, and the atmosphere that accompanied this event combined professional discipline with a lively exchange of views. The congress ended with a resolution with the motto: “INTEGRATION AROUND HERITAGE.” The event was clearly strategic—it was focused not only on summing up past actions, but most importantly on establishing directions for the repair and development of heritage protection in Poland. Reflections after the Congress highlight the significance of community dialogue, the exchange of experiences and strengthening the community of professionals who care about the tangible and intangible heritage of our country.

As we close this year, we would like to cordially invite prospective authors to submit academic articles for next year's issues of our quarterly. We encourage the presentation of research results, conservation projects, case studies and theoretical papers—all works that can enrich the discourse and support the development of our common field.

We would like to thank You for another year of co-creating this journal. We wish You an inspiring read and fruitful research explorations.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Academic Board
Jerzy Jasieńko

INFORMACJA

Wystąpienie otwierające III Kongres
Konserwatorów Polskich, wygłoszone
przez Jacka Rulewicza, Prezesa Zarządu
Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów
Zabytków, 14 października 2025 r.
w Teatrze im. Juliusza Słowackiego 7

REZOLUCJA III KONGRESU
KONSERWATORÓW POLSKICH
POD HASŁEM „INTEGRACJA WOKÓŁ
DZIEDZICTWA” KRAKÓW, 14–16 X 2025 11

Przyszłość zaczyna się dzisiaj, czyli felieton
o III Kongresie Konserwatorów Polskich 14

NAUKA

Agata Zachariasz, Dorota Jopek, Laura Kochel 15
Drzewa śródmiejskich ulic i placów
Krakowa jako problem konserwatorski
i środowiskowy 15

Ksenia Piątkowska
Zastosowanie technologii 3D w rekonstrukcji
wirtualnej i prezentacji dziedzictwa
architektonicznego. Przykład Wielkiego
Młyna w Gdańsku. 29

Tomasz Olszacki, Artur Róžański
Dwór obronny w Danaborzu na Pałukach –
zapomniana rezydencja możnowładcza
w świetle najnowszych badań terenowych
na tle porównawczym 39

Maciej Płotkowiak
Stan wiedzy o formie architektonicznej
średniowiecznego kościoła św. Mikołaja
w Szczecinie – na podstawie wyników
badań architektonicznych z 2022 r. 50

Marek Gosztyła, Aleksander Owerczuk
Drewniana zabudowa Pruchnika,
Kalwarii Paclawskiej i Paclawia 66

INFORMATION

Wystąpienie otwierające III Kongres
Konserwatorów Polskich, wygłoszone
przez Jacka Rulewicza, Prezesa Zarządu
Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów
Zabytków, 14 października 2025 r.
w Teatrze im. Juliusza Słowackiego 7

REZOLUCJA III KONGRESU
KONSERWATORÓW POLSKICH
POD HASŁEM „INTEGRACJA WOKÓŁ
DZIEDZICTWA” KRAKÓW, 14–16 X 2025 11

Przyszłość zaczyna się dzisiaj, czyli felieton
o III Kongresie Konserwatorów Polskich 14

SCIENCE

Agata Zachariasz, Dorota Jopek, Laura Kochel 15
Trees of Cracow's Downtown Streets and
Squares of Krakow as a Conservation and
Environmental Problem 15

Ksenia Piątkowska
3D Technologies in the Virtual
Reconstruction and Presentation
of Historical Architecture: Case Study
of the Great Mill in Gdańsk 29

Tomasz Olszacki, Artur Róžański
Fortified Manor House in Danabórz
in the Pałuki Region: A Forgotten
Residence of Medieval Nobility 39

Maciej Płotkowiak
The State of Knowledge About the Architectural
Form of the Medieval St. Nicholas Church in
Szczecin – Based on the Results
of Architectural Research from 2022 50

Marek Gosztyła, Aleksander Owerczuk
Wooden Buildings of Pruchnik,
Kalwaria Paclawska and Paclaw 66

<i>Kamila Boguszewska, Karolina Kluz</i> Utracone dziedzictwo sakralne Lubelszczyzny: analiza niezachowanych kościołów z okresu II Rzeczypospolitej w świetle najnowszych badań	83	<i>Kamila Boguszewska, Karolina Kluz</i> Lost Religious Heritage of the Lublin Region: An Analysis of Non-Preserved Churches from the Second Polish Republic in Light of Recent Research	83
<i>Mateusz Budziakowski</i> Historyczne przemiany przestrzenne krakowskiego Dąbia	100	<i>Mateusz Budziakowski</i> Historical Spatial Transformations of Cracow's Dąbie	100
<i>Agata Walczak</i> Historyczny układ urbanistyczny nowohuckiego kombinatu jako podstawa jego dalszego rozwoju	111	<i>Agata Walczak</i> Historical Urban Layout of Nowa Huta's Steelworks as a Basis for Its Further Development	111
<i>Katarzyna Szmygin</i> Współczesne modele ochrony powojennego dziedzictwa urbanistycznego na przykładzie wielkopłytowych zespołów mieszkaniowych z lat 1950–1980 w Berlinie	128	<i>Katarzyna Szmygin</i> Contemporary Models of Preserving Postwar Urbanistic Heritage on the Example of Berlin's Large-Panel-System Housing Complexes from 1950–1980	128
<i>Maciej Kruś, Lucyna Staniszevska</i> Wywłaszczenie prawa jako skutek wpisu do rejestru zabytków budynku objętego uprzednią decyzją administracyjną uprawniającą do realizacji robót budowlanych	145	<i>Maciej Kruś, Lucyna Staniszevska</i> Expropriation of Rights as a Result of the Registration of a Building as a Monument, Which Was Previously Authorized by an Administrative Decision to Carry Out Construction Works	145
<i>Marek Szewczyk, Juliusz Szewczyk</i> Obszarowa i obiektowa ochrona prawna zabytków nieruchomych w judykaturze	160	<i>Marek Szewczyk, Juliusz Szewczyk</i> Area- and Structure-Level Legal Protection of Immovable Monuments in the Judicature	160
ARTYKUŁ SPONSOROWANY		SPONSORED ARTICLE	
<i>Jakub Janas</i> Nowa era w osuszaniu murów: bezinwazyjna technologia Mur-Tronic® w konserwacji zabytków	172	<i>Jakub Janas</i> Nowa era w osuszaniu murów: bezinwazyjna technologia Mur-Tronic® w konserwacji zabytków	172

III KONGRES KONSERWATORÓW POLSKICH

Kongres
Konservatorów
Polskich
Kraków, 14–16 X 2025

Wystąpienie otwierające III Kongres Konserwatorów Polskich, wygłoszone przez Jacka Rulewicza, Prezesa Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, 14 października 2025 r. w Teatrze im. Juliusza Słowackiego

Szanowni Państwo!

Przedstawiona przed chwilą prezentacja przypominała w skrócie dwa poprzednie kongresy. Ukazała przede wszystkim ludzi z pasją, którzy całe swoje życie poświęcili i nadal poświęcają sprawie zachowania dziedzictwa. Ostatnie dziesięciolecie nie było łaskawe dla naszego środowiska. Przedwcześnie odeszło wiele wspaniałych koleżanek i wielu wspaniałych kolegów. To ogromna strata. Nie ma ich już wśród nas, lecz pamięć o nich powinna być zawsze żywa.

Bardzo Państwa proszę o powstanie i uczczenie chwilą ciszy pamięci naszych koleżanek i kolegów zmarłych w ostatnich latach.

Do obecnego Kongresu Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków przygotowywało się od dłuższego czasu. Chcąc zapewnić więcej przestrzeni na merytoryczną dyskusję, Zarząd Główny utworzył dwadzieścia przedkongresowych eksperckich tematycznych paneli dyskusyjnych, które w roku 2024 obradowały pod przewodnictwem znanych liderów i sformułowały istotne wnioski i postulaty. Materiały z obrad tych gremiów znalazły się w publikacji *Integracja wokół dziedzictwa – III Kongres Konserwatorów Polskich*, która jest do Państwa dyspozycji w formie pdf, a od jutra w formie papierowej.

Chciałbym serdecznie podziękować przewodniczącym paneli, ich uczestnikom oraz wszystkim, którzy pomogli w ich organizacji. Publikacja przygotowana na Kongres stanowi sumę głosów w dyskusji o przyszłości polskiego dziedzictwa kulturowego. Jest to być może „biała księga” konserwatorskich żalów i niespełnionych nadziei.

Ocena sztandarowych postulatów z 2015 roku, zawartych w rezolucji II Kongresu Konserwatorów Polskich, delikatnie mówiąc, nie wypada zbyt dobrze. Nie zamierzam dokonywać rozliczenia realizacji tych postulatów. Dokonają go Państwo sami i sami wyciągną

Państwo wnioski. Zatrzymam się tylko przy jednym, najważniejszym, od lat wysuwanym przez nasze środowisko. To opracowanie nowej ustawy i stworzenie nowoczesnego systemu ochrony zabytków.

W odpowiedzi na ten postulat utworzyliśmy w 2024 roku przedkongresowy, specjalny zespół ekspertów „System i prawo ochrony dziedzictwa kultury”. Efektem prac zespołu, działającego społecznie, co podkreślam, pod przewodnictwem Profesorów Piotra Dobosza i Kamila Zeidlera, jest „Koncepcja założeń do projektu ustawy Prawo ochrony zabytków”. Założenia te to między innymi: decentralizacja określonych kompetencji na rzecz samorządów, uproszczenie niektórych procedur, utworzenie państwowej niezespólonej Służby Ochrony Zabytków podległej apolitycznemu Generalnemu Konserwatorowi Zabytków, stojącemu na czele centralnego urzędu, a także wzmocnienie ochrony obiektów zabytkowych o specjalnym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego.

Opracowanie przekazaliśmy w listopadzie 2024 roku na ręce Pani Minister Bożeny Żelazowskiej, która od początku, akceptując prace zespołu, kibicowała mu, za co dziękujemy.

Dokument poddaliśmy następnie konsultacjom w naszym środowisku. Po zebraniu uwag materiał przekazaliśmy w styczniu tego roku Pani Minister Hannie Wróblewskiej, wnioskując o utworzenie w ministerstwie zespołu legislacyjnego. Przedstawiliśmy jednocześnie harmonogram prac legislacyjnych nad nową ustawą, który zakładał półtoraroczny okres procedur legislacyjnych.

Do dziś nie otrzymaliśmy żadnej odpowiedzi.

Można się tylko domyślać, dlaczego tak się stało: łatwiej odnieść sukces polityczny, nowelizując ustawę niż opracowując nową. Wielokrotnie nowelizowana, obowiązująca Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2023 roku jest już niestety bubblem prawnym i majstrowanie przy niej nie ma sensu.

System ochrony zabytków w Polsce od lat przeżywa głęboki kryzys. Nie ma polityki państwa dotyczącej ochrony dziedzictwa, a „Krajowe programy ochrony zabytków i opieki nad zabytkami” niestety nie spełniają swej funkcji.

Jesteśmy przekonani, że nadszedł czas, w którym możemy wspólnie, sprawnie zmienić prawo. To przykre, że w priorytetach przedstawianych przez kolejnych ministrów kultury nie ma ani słowa o polityce państwa dotyczącej ochrony dziedzictwa. Zgłoszony zaś przez nas temat, dotyczący ochrony zabytków, nie był dopuszczony do debaty podczas tak reklamowanego Współkongresu Kultury.

Nowoczesny system, do którego dążymy, to przede wszystkim sprawnie działające wojewódzkie urzędy ochrony zabytków. Obecna sytuacja większości tych urzędów i ich delegatur jest – delikatnie mówiąc – wysoce niezadowolająca. Podwójne podporządkowanie im nie służy. Wojewodowie nie są w stanie zapewnić odpowiedniej liczby etatów, funduszu płac, siedzib ani wystarczających środków na właściwe funkcjonowanie czy prace konserwatorskie. Proszę pojechać do Gdańska i zobaczyć, w jakich warunkach i na jakich przestarzałych komputerach pracują zatrudnione tam osoby, ile środków brakuje na działalność i płace i jakim zdezelowanym, użyzonym samochodem jeżdżą w teren. To po prostu dramat.

Jako główną przyczynę trudności w pozyskaniu pracowników należy wskazać niski poziom oferowanych wynagrodzeń w stosunku do pożądanych kwalifikacji, doświadczenia i wykształcenia.

Wielką bolączką systemu ochrony zabytków jest jego analogowość. Urzędy konserwatorskie nie mają narzędzi do przechowywania kopii cyfrowych. Obecnie w kraju trwa proces wprowadzania nowoczesnych systemów elektronicznego zarządzania dokumentacją (EZD). U nas wciąż dominuje obieg papierowy, co wydłuża procedury, generuje wysokie koszty operacyjne i utrudnia sprawne zarządzanie dokumentacją. Jeśli nie podejmiemy szybkich działań wprowadzających nowoczesny system, czeka nas wkrótce paraliż służb konserwatorskich.

Od wielu lat nie prowadzi się już merytorycznych szkoleń pracowników służb konserwatorskich. Należy opracować i wdrożyć wieloletnie programy ustawicznego merytorycznego szkolenia pracowników urzędów konserwatorskich państwowych i samorządowych. Inne wyspecjalizowane służby w Polsce mają swoje ośrodki edukacji i doskonalenia kadr. Wydaje się, że utworzenie wreszcie takiego ośrodka dla naszych służb staje się koniecznością wobec współczesnych wyzwań.

Najwyższy czas, aby po tym, co się wydarzyło w zeszłym roku, zdecydować, jaką rolę w systemie ochrony zabytków ma odgrywać Narodowy Instytut Dziedzictwa, czy może instytucja o innej nazwie, bardziej adekwatnej do potrzeb: czym ma się zajmować, komu i czemu ma służyć. W ubiegłym roku, przed połączeniem NID z NIKZ, ministerstwo nie zdiagnozowało potrzeb i nie określiło dokładnie, czym ma się zajmo-

wać nowa instytucja. Nie zapytano o to wojewódzkich ani miejskich konserwatorów zabytków, ani przedstawicieli środowiska. Mechanicznie połączono dwa byty, dwa statuty, pracownicy stali się pracownikami nowego NID-u – nie mylić z Nowy Ładem. Powstał moloch zatrudniający 350 osób. Obecnie instytucja ta ma 300 pracowników, z tego 200 pracowników w samej Warszawie, przy brakach kadrowych w terenie. Dopiero po roku wprowadzono regulamin organizacyjny. Należy nadmienić, że jest to instytucja o wielkim, 50-milionowym rocznym budżecie.

Prawie półtoraroczna działalność nowego NID-u pokazuje, że instytucja ta pogrążyła się w chaosie i nie jest właściwie zarządzana. Pani Minister Hanna Wróblewska szczeni się powoływaniem dyrektorów w drodze konkursów. Tu z niezrozumiałych względów zrobiła wyjątek – powołała dyrektora bez konkursu. Zwracam się do Pani Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego z apelem o pilne podjęcie skutecznych działań, w porozumieniu ze środowiskiem, które doprowadzą do uzdrowienia obecnej sytuacji w NID i stworzą instytucję nowoczesnie zarządzaną, na miarę rzeczywistych potrzeb.

Trzeba też wreszcie odmitologizować twierdzenie, że NID jest instytucją ekspercką. Przecież przez samo zatrudnienie w NID nikt nie staje się ekspertem.

I tu dotykamy kolejnego systemowego problemu – rzeczoznawców, którzy wydają opinie i ekspertyzy. Należy zmienić dotychczasowy system powoływania rzeczoznawców ministra kultury i dziedzictwa narodowego, nie przystaje on bowiem do rzeczywistości.

I wreszcie sprawa bardzo bolesna. W ostatnich latach w niektórych urzędach konserwatorskich i nie tylko tam, daje się zauważyć lekceważący stosunek do ekspertów i opinii sporządzanych przez wybitnych specjalistów, autorytety w danych dziedzinach i specjalnościach. To się musi zmienić. Nie możemy dopuścić do zmierzchu autorytetów.

Szanowni Państwo, teraz coś pozytywnego, co cieszy.

Ostatnie lata, jak nigdy przedtem, przyniosły wiele nowych możliwości dofinansowywania prac przy zabytkach, z różnych źródeł. Są to ogromne środki finansowe w skali kraju, które pojawiły się w ostatnim czasie. Szkoda, że nikt tego nie sumuje i nie podaje do publicznej wiadomości. Do środków tych należą między innymi:

- program ministerialny „Ochrona zabytków”, który wzrósł o 100% w stosunku do roku 2015 i obecnie wynosi ponad 200 mln zł,
- środki wojewódzkich konserwatorów zabytków – wciąż zbyt małe i o dużych dysproporcjach między województwami, lecz coraz większe, co cieszy,
- dotacje ze środków samorządowych,
- wielki Program Rządowy Odbudowy Zabytków,
- Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko, w tym Program „Feniks”, jak również Programy Regionalne.

To bardzo cieszy i chciałoby się powiedzieć: oby tak dalej.

Tak się składa, że nasz Kongres uroczyście rozpoczynamy w Dniu Edukacji Narodowej. Z tej okazji składamy najlepsze życzenia nie tylko nauczycielom, pedagogom i wykładowcom, ale i wszystkim ludziom zaangażowanym w funkcjonowanie systemu edukacji i szkolnictwa wyższego. To oni prowadzą również edukację na rzecz dziedzictwa.

III Kongres Konserwatorów Polskich, którego przesłaniem jest Integracja Wokół Dziedzictwa, to szczególny moment, w którym środowisko profesjonalne po raz kolejny podejmie refleksję nad przyszłością dziedzictwa kulturowego w Polsce.

Otwierając III Kongres Konserwatorów Polskich, pragnąłbym, aby stał się on przestrzenią, gdzie połączą się kompetencje, odpowiedzialność i wola działania. Dziedzictwo to nie relikw, lecz aktywna siła rozwojowa.

Szanowni Państwo!

Szczególne podziękowania pragnę złożyć Pani Marszałek Małgorzacie Kidawie-Błońskiej za objęcie wysokim patronatem naszego Kongresu. Chcę przypomnieć, że Pani Marszałek wspierała nas również dziesięć lat temu

i cały czas żywo interesuje się problemami naszego środowiska.

Dziękuję Panu Premierowi, Ministrowi Obrony Narodowej Władysławowi Kosiniakowi-Kamyszowi za wysoki patronat i znaczący wkład wojska w organizację Kongresu.

Dziękuję Pani Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego Marcie Cienkowskiej za honorowy patronat, a Pani Minister Bożenie Żelazowskiej za objęcie przewodnictwa Komitetu Honorowego Kongresu.

Dziękuję Pani Profesor Iwonie Szmelter za przewodniczenie Komitetowi Naukowemu Kongresu.

Dziękuję bardzo Panu Krzysztofowi Głuchowskiemu, dyrektorowi Teatru im. Juliusza Słowackiego, za życzliwość i goszczenie nas w tych pięknych zabytkowych wnętrzach.

Drodzy Państwo!

Dziękując współorganizatorom, partnerom i wolontariuszom za udział w przygotowaniu Kongresu, życzę wszystkim uczestnikom owocnych obrad, miłych wrażeń i spotkań integracyjnych w Królewskim Mieście Krakowie.

REZOLUCJA

III KONGRESU KONSERWATORÓW POLSKICH

POD HASŁEM „INTEGRACJA WOKÓŁ DZIEDZICTWA”

KRAKÓW, 14–16 X 2025

My, uczestnicy III Kongresu Konserwatorów Polskich, reprezentujący różnorodne dyscypliny i środowiska, zgromadzeni w dniach 14–16 października 2025 r. w Krakowie – mieście o wyjątkowym znaczeniu dla kultury narodowej – uznajemy, że zabytki są bogactwem Narodu, a ochrona dziedzictwa Rzeczypospolitej Polskiej jest wspólną odpowiedzialnością instytucji publicznych, środowisk eksperckich i społeczeństwa. Dziedzictwo kulturowe jest dźwignią postępu, wspiera lokalną gospodarkę, zrównoważony rozwój i rewitalizację. Wobec wyzwań edukacyjnych, informacyjnych, geopolitycznych, klimatycznych i gospodarczych ochrona dziedzictwa wymaga skoordynowanych działań i długofalowej strategii.

My, uczestnicy Kongresu, wskazujemy na konieczność kontynuacji prac zespołów tematycznych dotyczących: form ochrony, zagospodarowania przestrzennego, krajobrazu, powrotu do samodzielności dyscypliny konserwatorskiej, nowych technologii, cyfryzacji, bezpieczeństwa – we współpracy z MKiDN i właściwymi ministerstwami, ze środowiskami naukowymi, zawodowymi, organizacjami pozarządowymi i społecznymi ruchami obywatelskimi,

przyjmujemy następujące postulaty:

1. Integracja ochrony

Dziedzictwo kulturowe powinno być chronione kompleksowo jako materialne, niematerialne i cyfrowe. Stanowi ono fundament tożsamości narodowej, regionalnej i lokalnej. Skutecznego wsparcia, w tym pilnych programów pomocowych, wymagają zwłaszcza zabytki archeologiczne, drewniane oraz postindustrialne, które najszybciej znikają z rodzimego krajobrazu. Spójna ochrona powinna obejmować zarówno zabytki wpisane do rejestru, jak i te nieobjęte formami ochrony. Działania powinny być kompleksowe, a nie incydentalne. Realizacja tego celu wymaga trwałej współpracy decydentów politycznych, dysponentów zabytków i społeczeństwa, wszystkich, dla których zachowanie dziedzictwa jest najwyższą wartością. Państwo, jako najsilniejszy z partnerów, ma obowiązek wspierać merytorycznie te zadania. Muzea, archiwa i biblioteki jako podmioty rozszerzonej ochrony dziedzictwa powinny mieć kompetencje do scalonego zarządzania zasobami na swoim obszarze.

2. Integracja prawa

Priorytetem jest opracowanie nowej ustawy, będącej pierwszym krokiem do ustanowienia Kodeksu Dziedzictwa, jak również zharmonizowanie wszelkich pol-

skich przepisów prawnych związanych z ochroną dziedzictwa, obejmującej m.in.:

- uprządkowanie form ochrony zabytków w kierunku ich skuteczności;
- stworzenie efektywnych kryteriów i narzędzi zarządzania zabytkami, ze szczególnym uwzględnieniem Światowego Dziedzictwa UNESCO i Pomników Historii;
- decentralizację części kompetencji na rzecz wyspecjalizowanych instytucji kultury i nauki z ich kadrami eksperckimi i profesjonalnymi wykonawcami;
- uproszczenie procedur administracyjnych;
- dyskusję o przyszłej funkcji gminnej ewidencji zabytków;
- wzmocnienie ochrony dziedzictwa w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

3. Integracja instytucji

System ochrony dziedzictwa nie może być chwiejny ani zależny od zmiennej woli politycznej. Proponujemy utworzenie niezespołonej państwowej profesjonalnej Służby Ochrony Zabytków na szczeblu centralnym i terenowym, podległej apolitycznemu Generalnemu Konserwatorowi Zabytków jako organowi centralnemu, stojącemu na czele Urzędu Ochrony Zabytków. Służba ta powinna opierać się na filarach:

- badawczym (rozpoznanie, dokumentacja, profilaktyka i monitoring);
- administracyjnym (wydawanie aktów administracyjnych, w tym pozwoleń);
- inwestycyjnym (realizacja wybranych zadań budowlano-konserwatorskich w imieniu Skarbu Państwa i nadzór nad weryfikacją nowych technologii i ich przydatności w pracach przy zabytkach).

Podkreślamy pilną konieczność:

- stworzenia niezależnej sieci eksperckiej, służącej wszystkim interesariuszom ochrony dziedzictwa, także określaniu warunków konkursów przeprowadzanych w obszarach zabytkowych;
- upowszechnienia w praktyce dokumentacji cyfrowej oraz przeznaczenia środków na jej zabezpieczenie i archiwizację.

4. Integracja źródeł finansowania ze środków publicznych

Wzywamy do zapewnienia stabilnego finansowania systemu ochrony dziedzictwa i opieki nad nim poprzez:

- rozszerzenie katalogu źródeł przychodów Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w celu poprawy efektywności finansowania systemu ochrony dziedzictwa;

- utrzymanie ulgi na zabytki i rozszerzenie jej na podatników podatku dochodowego od osób prawnych (CIT) oraz na zakup nieruchomości zabytkowej;
- wprowadzenie ulgi w podatku dochodowym na wydatki związane z trwałym sprowadzeniem do Rzeczypospolitej Polskiej wartościowych zabytków z zagranicy;
- wydłużenie horyzontu czasowego realizacji dotacji ze środków publicznych z jednoczesnym stworzeniem skutecznego monitoringu finansowania;
- rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego;
- zwiększenie nakładów finansowych na służbę ochrony dziedzictwa.

5. Integracja akademicka, edukacyjna i społeczna

Postulujemy:

- powstanie transdyscyplinarnej dziedziny ochrony dziedzictwa kulturowego, a w ostateczności powrót dyscypliny konserwatorskiej jako samodzielnego elementu ewaluacji wydziałów szkół wyższych;
- zwiększenie subwencji dla szkół wyższych, ukierunkowane na badania, konserwację i kształcenie kadr ochrony zabytków;
- stworzenie autonomicznego systemu grantowego konserwacji dziedzictwa kulturowego, w tym jego badań wielodyscyplinarnych i podtrzymanie potencjału badawczego;
- wymóg profesjonalnych kwalifikacji w konserwacji;
- wprowadzenie jako zasady wielodyscyplinarnego projektowania konserwatorskiego, tworzenia dokumentacji konserwatorskiej z wykorzystaniem nowych technologii;
- zwiększenie społecznej roli opieki nad zabytkami;
- utworzenie platformy interdyscyplinarnej współpracy studentów i absolwentów kierunków związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego – Forum Młodych.

6. Integracja współpracy międzynarodowej

Postulujemy:

- wzmocnienie realizacji postanowień ratyfikowanych konwencji międzynarodowych, do których zobowiązała się Rzeczpospolita Polska;

- upowszechnienie polskich osiągnięć w zakresie konserwacji i restauracji zabytków oraz badań nad dziedzictwem;
- utworzenie programu współpracy naukowej i stypendialnej w zakresie ochrony dziedzictwa;
- intensyfikację współpracy transgranicznej w ochronie dziedzictwa.

7. Integracja promocji dziedzictwa

Postulujemy:

- budowę systemu promocji polskiego dziedzictwa kulturowego;
- zsynchronizowanie promocji regionalnych wartości dziedzictwa;
- systemowe wsparcie rozwoju turystyki kwalifikowanej.

My, uczestnicy Kongresu, zobowiązujemy Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków do przekazania niniejszej Rezolucji (z ewentualnymi komentarzami): Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej, Prezesowi Rady Ministrów, Marszałkom Sejmu i Senatu RP, Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz innym właściwym ministrom, wojewodom oraz marszałkom województw, z wnioskiem o jej uwzględnienie w krajowej i regionalnej polityce ochrony dziedzictwa na lata 2025–2035.

W imieniu uczestników III Kongresu Konserwatorów Polskich

mgr Jacek Rulewicz
Prezes ZG Stowarzyszenia
Konserwatorów Zabytków

mgr Roman Marcinek
Wiceprezes ZG Stowarzyszenia
Konserwatorów Zabytków

dr Żaneta Gwardzińska-Chowaniec
Sekretarz Generalny ZG
Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

Kraków, dnia 16 października 2025 r.

Przyszłość zaczyna się dzisiaj, czyli felieton o III Kongresie Konserwatorów Polskich

Raz na dziesięć lat jeden z 52 tygodni w roku przechodzi do historii za sprawą Kongresu Konserwatorów Polskich. Dekadę temu nawet nie śniłam, że wezmę udział w tak znakomitym wydarzeniu, a dziś, jako uczestnik kończącego się III Kongresu, chciałabym podzielić się z Państwem swoimi deliberacjami. Tegoroczny Kongres udowodnił, że wielość w różnorodności jest niepodważalnym atutem środowiska zajmującego się ochroną zabytków. To niezwykle, że można uczestniczyć w wydarzeniu skupiającym decydentów politycznych, dysponentów zabytków, przedstawicieli środowisk naukowych i zawodowych, inwestorów, wykonawców, organizacji pozarządowych i społecznych ruchów obywatelskich, którzy wspólnie dokonywali konstruktywnej krytyki systemu ochrony zabytków. Pozorna wrogość i sprzeczność interesów ustąpiły miejsca dyskursowi opartemu na wzajemnym szacunku, a efektem Kongresu jest przyjęcie rezolucji przez jego uczestników.

Otwarcie Kongresu towarzyszyły wielkie emocje, bo przecież takie wydarzenie odbywa się raz na dekadę. Widownia Teatru im. Juliusza Słowackiego pękała w szwach, gdy dyrektor teatru witał zgromadzonych gości. Z wystąpień inauguracyjnych zapadło mi w pamięci kontrowersyjne i ostre w opinii wielu uczestników wydarzenia wystąpienie Prezesa Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków Jacka Rulewicza, który punktując nieprawidłowości systemu ochrony zabytków, wymiottił tym samym zamiatane pod dywan bolączki środowiska konserwatorskiego. System to nie latający dywan, a konserwatorzy nie są Alladynami. Niestety, wyłożenie kart na stół podczas otwarcia Kongresu sprawiło, że dywan z impetem spadł na ziemię, a wraz z nim oderwane od systemu jednostki – część z nich doznała nawet kryzysu reputacyjnego.

Podczas wydarzenia padło również wiele kurtuazyjnych obietnic, niemniej tylko jedna z nich zatrzymała moje spojrzenie na dłuższą chwilę i wyostriżyła słuch do częstotliwości motyli. Były to słowa Marszałek Senatu Małgorzaty Kidawy-Błońskiej twierdzącej, że „najwyższy czas na nową, nowoczesną ustawę dotyczącą ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Dała ona tym samym i mnie, i wielu innym osobom nadzieję na lepszą przyszłość prawnej ochrony zabytków. Zabytki potrzebują perspektywnej ochrony, a nie daremnej

terapii niewydolnego aktu normatywnego, którego kolejne nowelizacje wypaczyły ducha jego pierwotnej formy. Nadzieją na poprawę systemu są również społecznicy i młodzież. Ich również nie zabrakło na Kongresie. Forum Społeczników oraz Forum Młodych obradowały podczas wydarzenia i przedstawiły swoje rezolucje. Ich postulaty były słuszne, choć w moim odczuciu od wniosku dotyczącego podatku VAT zawiewało surrealizmem Jacka Yerki.

Cieszę się, że zaproszenie na Kongres przyjęli przedstawiciele różnych środowisk z wojskiem, archiwami i dygnitarzami różnych Kościołów na czele. Wojsko bowiem nie tylko dobrze wygląda w mundurach, lecz posiada wiele zabytków – tych znanych i tych zapomnianych. Archiwa zaś są lewym okiem Horusa konserwatorów ratujących przeszłość dla przyszłości. Razem jesteśmy jednością, która powinna stworzyć nowy system ochrony zabytków dążący do egalitarności tej ochrony, nie zaś do rozkwitu oligarchii małych ludzi. Wbrew krążącym plotkom system prawnej ochrony zabytków jest jak Uroboros, a zatem tworzącym nowe prawo nie grozi upadek w nicość, lecz spływ rzeką Eunoe z nurtem przepisów przejściowych ku nowemu początkowi.

Wracając do Warszawy, cały czas zastanawiałam się nad alegorią Kongresu. Moim zdaniem jest nią triquetra. Kongresy łączą przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Podsumowują minioną dekadę, a przede wszystkim skupiają strażników przeszłości. Wpływają też na przyszłość. Zasiane podczas Kongresu ziarno wiedzy, podlane konstruktywną debatą, niekiedy kiełkować będzie długo, lecz tylko dyskurs ludzi o różnych poglądach może być hipocentrum przyszłości.

Na zakończenie chciałabym szczególnie podziękować wszystkim krytykom Kongresu, szczególnie tym, którzy odrzucili zaproszenie na wydarzenie. W każdym środowisku potrzebne są takie jednostki jak Wy, a Wyście solą ziemi konserwatorskiej! Niektórzy z Was mogą być nawet zaginionymi dziećmi Dunninga i Krujera. I choć wszyscy chcielibyśmy być silnymi dębami w lesie Thomasa More'a, to tylko trzcina myśląca pokona sztormy na morzu codzienności.

Żaneta Gwardzińska-Chowaniec
Sekretarz Generalny ZG SKZ

Agata Zachariasz*

orcid.org/0000-0002-9985-3083

Dorota Jopek**

orcid.org/0000-0003-1504-771X

Laura Kochel***

orcid.org/0000-0002-8909-2444

Trees of Cracow's Downtown Streets and Squares of Krakow as a Conservation and Environmental Problem

Drzewa śródmiejskich ulic i placów Krakowa jako problem konserwatorski i środowiskowy

Keywords: historical greenery, street trees, UNESCO, cultural landscape, conservation of monuments, vegetation dynamics

Słowa kluczowe: zieleń historyczna, drzewa uliczne, UNESCO, krajobraz kulturowy, konserwacja zabytków, dynamika roślinności

Introduction

Among the numerous conservation issues related to historic cities, street greenery is currently becoming crucial and seen as an indispensable element in improving the quality of life and the sustainability of cities. Trees not only form part of the lost historical landscape and enhance aesthetic value but also play an important role in alleviating environmental challenges. They are an essential element of urban design [Lawrence 2008]. The disappearance of trees from the landscape of historic cities indicates a need to protect, preserve, and reconstruct them. It is important to integrate greenery design and conservation with planning, and to develop urban strategies and species catalogs at urban and architectural scales.

This discussion focuses on trees that grow along the streets and in the squares in the center of Cracow,

a historic city in Central and Eastern Europe, given the status of a UNESCO World Heritage Site in 1978 and placed under various forms of heritage conservation applicable in Poland. Our study covers the period between 1907 and 2023. The reference point for our comparative analysis of the number of street and square trees was a report published by municipal gardener Bolesław Malecki [1907]. The streets and squares covered by the report were planned and designed in different periods, featured differed uses, represented different types, and the number of trees concerns the year 1907, which allows a comparison with the state in 2023. Based on this data, we analyzed 48 streets and squares. These were not all of Cracow's green streets, as there were many more in the period leading up to the Second World War, due to urbanization, regulatory plans and the development of transportation, historical sources confirm. In 1881, the first streetcars appeared

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** Ph.D. Eng. Arch., College of Public Economy and Administration, Krakow University of Economics

*** Ph.D. Eng. Land. Arch., College of Public Economy and Administration, Krakow University of Economics

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr inż. arch., Kolegium Gospodarki i Administracji Publicznej, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

*** dr inż. arch. kraj., Kolegium Gospodarki i Administracji Publicznej, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Citation / Cytowanie: Zachariasz A., Jopek D., Kochel L. Trees of Cracow's Downtown Streets and Squares of Krakow as a Conservation and Environmental Problem. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:15–28

Otrzymano / Received: 1.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 19.07.2025

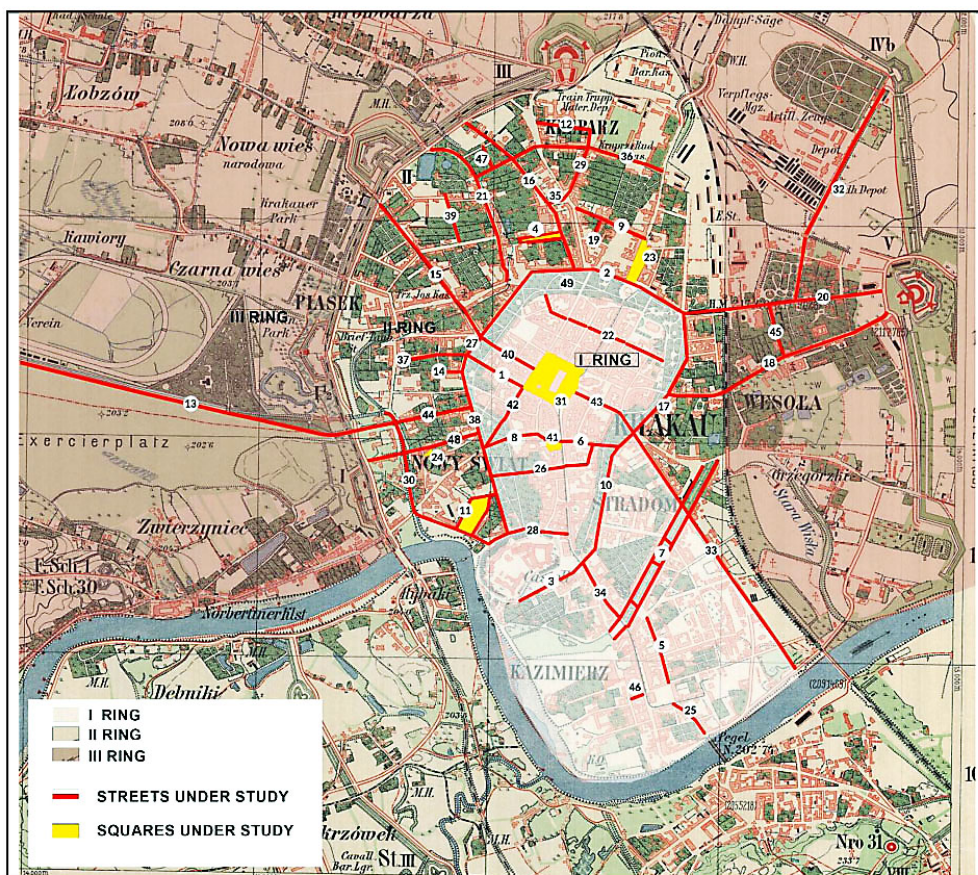
doi: 10.48234/WK84TREES

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

1 ul. św. Anny . . .	szt. 20	20 ul. Lubicz . . .	szt. 269
2 „ Basztowa . . .	87	21 „ Łobzowska . . .	32
3 „ Bernardyńska . . .	70	22 „ św. Marka . . .	15
4 „ Biskupia . . .	16	23 „ plac Matejki . . .	115
5 „ Bożego Ciała . . .	14	24 „ „ Bożego Mi- łosierdzia . . .	14
6 „ Dominikańska . . .	14	25 „ Mostowa . . .	10
7 „ Dietla . . .	452	26 „ Poselska . . .	30
8 „ Franciszkańska . . .	28	27 „ Podwale . . .	154
9 „ św. Filipa . . .	16	28 „ Podzamcze . . .	35
10 „ „ Gertrudy . . .	67	29 „ Pędzichów . . .	40
11 „ na Groblach . . .	38	30 „ Retoryka . . .	37
12 „ Helclów . . .	25	31 „ Rynek główny . . .	172
13 „ droga do parku Dr. Jordana . . .	450	32 „ Rakowiecka . . .	206
14 „ Kapucyńska . . .	8	33 „ Starowiślna . . .	124
15 „ Karmelicka . . .	144	34 „ Stradom . . .	38
16 „ Krowoderska . . .	42	35 „ Słowiańska . . .	14
17 „ Kolejowa . . .	120	36 „ Szlak . . .	35
18 „ Kopernika . . .	152	37 „ Studencka . . .	30
19 „ Krótka . . .	16	38 „ Straszewskiego . . .	158
39 ul. Sobieskiego . . .	20	40 ul. Szewska . . .	12
41 „ W.W. Świętych . . .	42	42 „ Wiślna . . .	35
43 „ Sienna . . .	20	44 „ Wolska . . .	110
45 „ Strzelecka . . .	23	46 „ Węglowa . . .	15
47 „ Staszycza . . .	17	49 „ aleja naokoło śród- mieścia . . .	850
48 „ Smoleńska . . .	50		

a

The study covers sites located within the boundaries of three rings:

- I. the first – the Old Town, Kazimierz and Stradom – with medieval layouts;
- II. the second - the ring road between Planty and Dietla Street and the circular railroad liquidated in 1911 (Trzech Wieszczów Avenue since 1912) – routes of varied origins, predominantly nineteenth- and early-twentieth-century, during the formation of the urban structure;
- III. the area outside the second ring road – including nineteenth- and twentieth-century streets in the former villages of Czarna Wieś, Nowa Wieś and Półwie Zwierzynieckie, emergent; area outside of the Greater Cracow regulation plan competition (1910).

b

Fig. 1. a) Green streets and squares of Cracow included in the compilation of B. Malecki [1907, pp. 9–10], with numbers added; b) plotted on a map of the Cracow Fortress (1907) with numbers and division into three rings; original work

Ryc. 1. a) Ulice i place objęte opracowaniem przez Bolesława Maleckiego [1907, s. 9–10] z dodaną numeracją; b) naniesione na mapę Twierdzy Kraków (1907) z numeracją i podziałem na trzy pierścienie; opracowanie własne

in Krakow, and in 1903 so did the first automobile, which dramatically changed the shape of the streets.

Research objectives:

- a comparative analysis of changes in greenery, primarily the number of trees, of Cracow's streets and squares from the beginning of Modernism to the present;
- analysis of factors that affect the transformation and assessment of long-term changes;
- identify opportunities to restore and introduce greenery as an important element of identity and genius loci, cohesion, biodiversity and green infrastructure;
- determine whether the city's efforts focus only on restoring historical layouts and aestheticizing spaces, or whether they consider adapting streets and squares to climate change and protecting biodiversity, in line with the priorities adopted in city documents;
- investigate whether these actions apply to individual streets and whether there is a long-term policy of tree planting for historic areas.

General overview of the literature

The subject of planning street greenery is widely discussed in the literature [Coleman et al. 2022; Global Street, 2025]. Most often, the presence of trees in urban areas is discussed in the light of their environmental values. Research has been conducted on their cooling effect, in parks [Bowler et al. 2010] and along streets [Shashua-Bar, Hoffman 2000], and as support of urban planning [Zardo et al. 2017]. The literature on improving the microclimate of cities has evaluated, among other things, the habitats and species of street trees [Jim 1992], street orientation [Sanusi et al. 2016], changes in canopy cover [Doick et al. 2020; Shiraishi, Terada 2024], and their effect on shading [Li et al. 2018]. Street trees have been observed to provide a range of ecosystem services, including environmental services such as air filtration, microclimate regulation, noise reduction, stormwater drainage, wastewater treatment and recreational services [De Groot 2002]. The effects of the distribution and density of greenery (e.g., avenue trees, green facades, rooftops) on air flow were studied [Gromke et al. 2015]. The impact of street trees on property values and the phenomenon of gentrification was analyzed [Donovan et al. 2021]. The benefits of ecosystem services in line with the UN Sustainable Development Goals, which promote tree planting and conservation, were described [Turner-Skoff, Cavender 2019].

The review of Polish literature included works on the urban development of Cracow [Purchla 1990], the history of its streets [Supranowicz 1995] and greenery. This included a catalog of the gardens of the Old Town in Cracow [*Parki i ogrody* 1997], set against con-

temporary studies that assess changes in these green spaces [Zachariasz et al. 2021] and their continuation for neighboring urban complexes of Kazimierz and Stradom [Zachariasz et al. 2023]. Reasons for replacing trees in historic streets [Siewniak, Bobek 2010] and alley layouts [Mazur, 2019] were considered.

Currently, many Polish cities, such as Cracow, are introducing sets of trees, shrubs, climbers and perennials for use in public spaces [Muras 2016; Bach et al. 2009] or catalogs of blue-green infrastructure, like Wrocław, among others [Szopinska et al. 2020]. However, there is a lack of studies on the use of plants in historic urban environments, which is not a simple task, as Poland has different climatic zones and subzones, as well as different cultural traditions. In addition, each project in historic zones is carried out individually, under conservation supervision.

Based on a review of the literature, research gaps were identified regarding the historical transformation of the greenery of Cracow's downtown streets and squares and the relationship between conservation and technical barriers related to climate change adaptation. This is an under-explored area of research, not only in Poland, but also around the world, which results from the sensitive historic structure and climate change, which determine specific planning and governance actions, as well as design solutions and maintenance guidelines.

Methods

Our research was conducted in a multi-faceted manner, with the application of multi-criteria analysis. Three stages of work can be distinguished, which are presented below.

The methodological problems of comparative analyses generated incomplete data concerning species, planting methods, the presence of low-lying greenery and maintenance from 1907 and up to 2003. Historical iconography was used for comparisons. We focused on numerical data (number of trees, average width and height of a street, its length, and the form the trees had been planted (row, avenue, individual trees)). As a complement, we referenced other types of greenery and the presence of lawns, plant beds, or tree pits.

Disappearance of trees from Cracow's public spaces and attempts to restore them

Since the mid-twentieth century, it was possible to observe the disappearance of trees from Cracow's streets, squares and historic public spaces. This is documented by photographs and confirmed by contemporary surveys. In the second half of the twentieth century, greenery managers engaged in various design and planning actions related to street trees, but detailed guidelines and standards were lacking [*Parki i ogrody*, 1997; Siewniak, Bobek 2010]. Among the unsuccessful measures is the introduction of, among others, southern

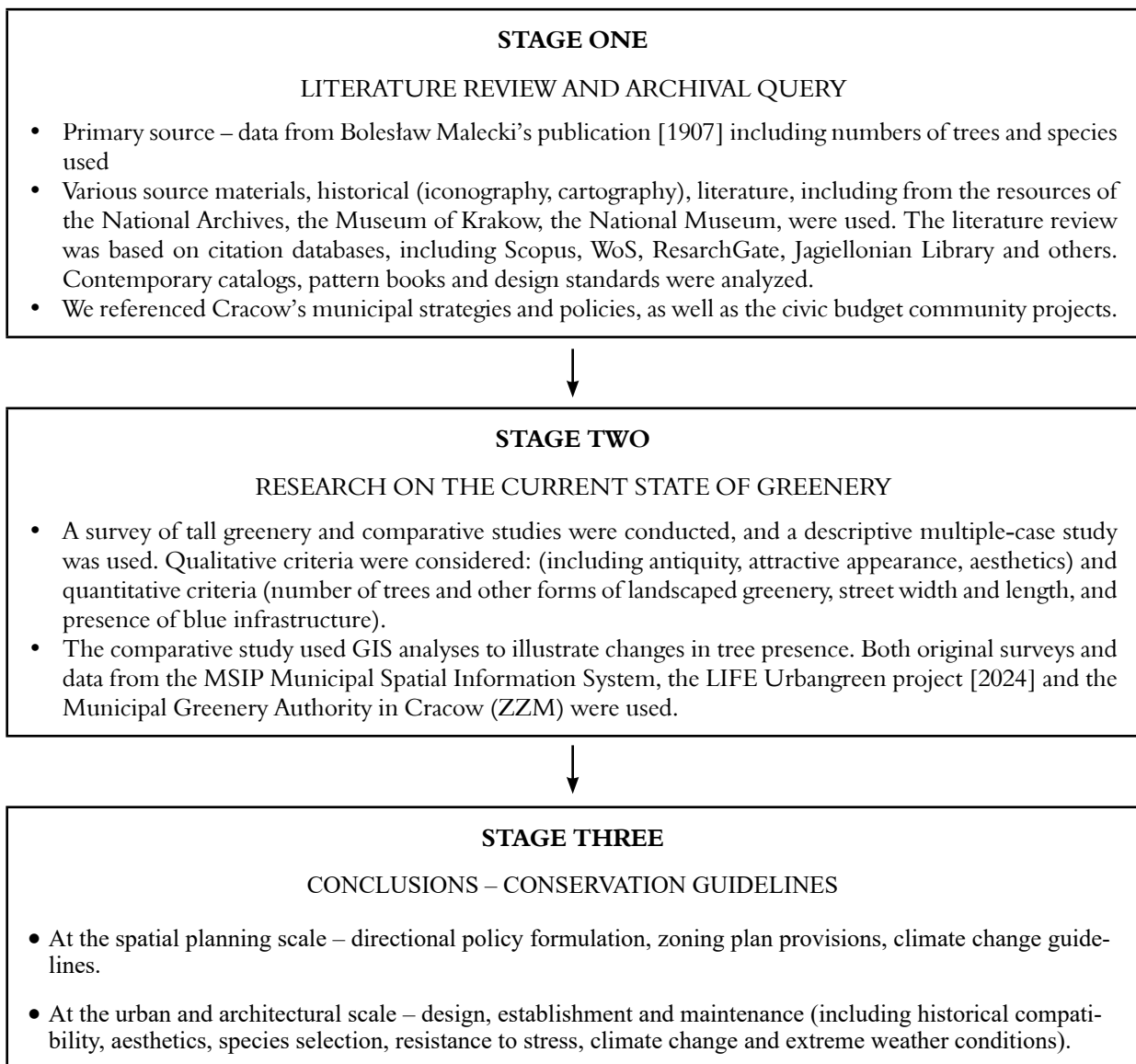

Fig. 2. Synoptic diagram of research methods; original work

Ryc. 2. Schemat synptyczny metod badawczych; opracowanie własne

Fig. 3. Studencka Street in Cracow, view from Planty Park, a) state as seen in 1935, NACref. 1-U-2550-2; b) trees marked on the LIFE Urbangreen map: <https://krakow.lifeurbangreen.eu/pl/green-areas/#/> (accessed 09.03.2025); c) contemporary condition, 2025, photo by A. Zachariasz

Ryc. 3. Ul. Studencka w Krakowie, widok od strony Plant, a) stan z 1935 r., NAC ref. 1-U-2550-2; b) drzewa oznaczone na mapie LIFE Urbangreen: <https://krakow.lifeurbangreen.eu/pl/green-areas/#/> (dostęp: 9.03.2025); c) stan współczesny, 2025; fot. A. Zachariasz

catalpa or Golden Elms in the 1990s, e.g., along the outer perimeter of Planty Park—św. Gertrudy Street and Westerplatte Street [Zachariasz, 2019]. The twenty-first century brought a number of academic studies that documented a deterioration in the quality of life in cities, including Cracow, influenced by climate change and the formation of heat islands, among other factors [Bokwa 2023].

These unfavorable changes are recognized by residents who vote on civic budgets, not only for parks and garden squares, but also for green streets and squares. In 2022, a project of reintroducing trees to Cracow's Main Market Square was adopted and is being implemented as of the writing of this paper (2025). The 2023 edition of the budget featured a project to green other historic squares in Cracow, including Wolnica Square and Szeroka Street (now a parking lot). This was accompanied by statements that we use trees and greenery to fight the prevailing "concretosis" which creates urban heat islands that prevent happy living.

There are also good examples in Cracow, such as the implementation of Blue-Green Infrastructure (BGI) along Krakowska and Krupnicza streets, and Zwierzyniecka and Kościuszki streets, carried out under conservation supervision. There had been fewer trees on these streets or, as on Krupnicza and Krakowska Street, there had been none. Along Krakowska Street, honey locusts, a non-historic species adapted to climate change, were planted. In the context of the existing design of Cracow's street space, an innovative project was introduced on Krupnicza Street. BGI was used and complemented with a woonerf, which is a new and pedestrian-friendly form. Tackling climate change was also accomplished through water management. Tall greenery was designed in substrates that slow down water runoff into the sewer system. Low-growing green-

ery was planted in pots equipped with rainwater storage tanks. Black alder, never used in street plantings, was used here, as it can withstand periodic root flooding. A total of 39 trees ('Plena' sweet cherries apart from the alders), several thousand shrubs and perennials were planted. Street furniture with greenery, historical information about the route, and car and bike parking spaces were introduced [Projekt Krupnicza, Kraków 2022]. In 2024, 36 small-leaved limes were planted on Kościuszki Street, and on Zwierzyniecka Street 26 ginkgo trees were planted—a species sporadically used in Cracow (it is resistant to pollution, drought and extreme temperatures, and was tested in harsh urban climates, e.g., of Tallinn, Estonia, or New York). Numerous shrubs and ornamental grasses were also planted there (including 'Farmen' hybrid yews, 'Kobold' Thunberg's barberries, dwarf cherries, shiny cotoneasters, 'Sea Foam' roses, panicle hydrangeas, true sedges and reed grasses [Ruszają nasadzenia 2024]).

Materials

Our research included a review of historical (1907) and contemporary (2023) data on the presence of trees along the selected downtown streets and squares of Cracow. The research area is covered by various forms of statutory conservation stipulated in the Monument Protection and Preservation Act [2003], which also addresses scenic and archaeological matters. The 42 streets and 6 squares that we investigated represent different and distinct types in historical, spatial, functional and semantic types. The lack of detailed numerical data did not allow for comparison with other periods. Therefore, we focused on 1907 and 2023, for which such data were available.

Item no.	Street/square name; historical (1907)/contemporary if any	Construction time Character Also marked throughout the line in color – streets extending from the Main Market Square and intersecting Planty Park – streets along Planty Park	Number of trees B. Malecki's data (1907) [pcs.]	Number of trees [pcs] (2023)	Length / Width / Building height along the street or square 2023 [m] Street classification: short < 200 m average 200–500 m long > 500 m
1	Św. Anny	Delineated during incorporation in 1257	20 along Planty Park	18 within Planty Park	200 m/ 12 m /12 m/ average
2	Basztowa	A fragment of the medieval road surrounding the city walls, in its present form of the early nineteenth century, after the removal of the walls and the establishment of the City Plantations—a public park.	87	46 excluding trees in Planty Park	735 m/20 m /20 m/ long
3	Bernardyńska	1820–30s as an avenue planted with Italian poplars	70	54	330 m/ 20 m /15 m/ average

Tab. Fragment of a table displaying Cracow's streets and squares in 1907 and 2023; based on an original survey (2023) and [Malecki 1907, Supranowicz 1995, Encyklopedia Krakowa 2023]

Tab. Fragment zestawienia liczby drzew na wybranych ulicach i placach Krakowa w 1907 i 2023 r. wraz z czasem powstania i danymi dotyczącymi wymiarów; opracowanie własne, pomiary (2023) i [Malecki 1907, Supranowicz 1995, Encyklopedia Krakowa 2023]

Fig. 4a Wielopole Street in Cracow, tending of Norway maple trees, 01.1938, NAC ref. 1-G-6678-1

Fig. 4a Wielopole Street in Cracow, tending of Norway maple trees, 01.1938, NAC ref. 1-G-6678-1

Fig. 4b. Bernardyńska Street in Cracow, view from Wawel Castle, photo by Stanisław Janikowski, 1937, ref. MHK-5808/N/4

Fig. 4b. Bernardyńska Street in Cracow, view from Wawel Castle, photo by Stanisław Janikowski, 1937, ref. MHK-5808/N/4

Fig. 4c. Avenue arranged with rows on both sides of Starowiślna Street, trees planted in tree pits, 05.1928, NAC ref. 1-U-2630

Fig. 4c. Avenue arranged with rows on both sides of Starowiślna Street, trees planted in tree pits, 05.1928, NAC ref. 1-U-2630

Fig. 4d. Starowiślna Street in Cracow in winter, on the left around the tree you can see a metal protective frame, 11.1930, NAC ref. 1-U-2632-2

Fig. 4d. Starowiślna Street in Cracow in winter, on the left around the tree you can see a metal protective frame, 11.1930, NAC ref. 1-U-2632-2

Fig. 4. Historical photographs showing Cracow's tree-lined streets
Ryc.4. Historyczne fotografie pokazujące zadrzewione ulice Krakowa

Significant roles in the history of Cracow's city greenery were played by municipal inspectors in charge of it. The first was B. Malecki, who began his career in 1879, and from whose time the data for study was sourced (1907), and his successor, A. Gauze, who was active when Cracow's regulation plans were being implemented. The ornamental trees and shrubs used to decorate Cracow's parks, garden squares and trees were from 1880, from the Dąbie municipal tree and shrubbery nursery, and in Gauze's time, from the municipality's two nurseries in Dębniki and Krowodrza. In the interwar period, trees were a distinct element of the streets' aesthetics.

The overview of the study was sequenced in relation to numerical comparative research presented in detailed tables and a synthesis of transformation trends—presented on a contemporary map, along with a diagnosis of the potential to introduce greenery

into selected spaces of historic Cracow. The analyses included the following data: historical and contemporary name, the time when the street or square was created (historical names, those in 1907, and contemporary, if changed, were provided). The period of the construction of streets and squares was listed, accounting for historical context, such as Cracow's town charter (1257) or modifications linked to tearing down the city walls and building Planty Park. Afterwards, we list: the number of trees in 1907 and 2023; length; we distinguished long streets (over 500 m) – 14, medium streets (200–500 m) – 22, and short streets (less than 200 m) – 6 (excluding squares), along with each street's width and height (average) (Tab.). The second part of the table lists characteristics like: a street's/square's dominant use—historical and contemporary (attractiveness, historicity, architecture, citywide and local vistas, formality, citywide significance, me-

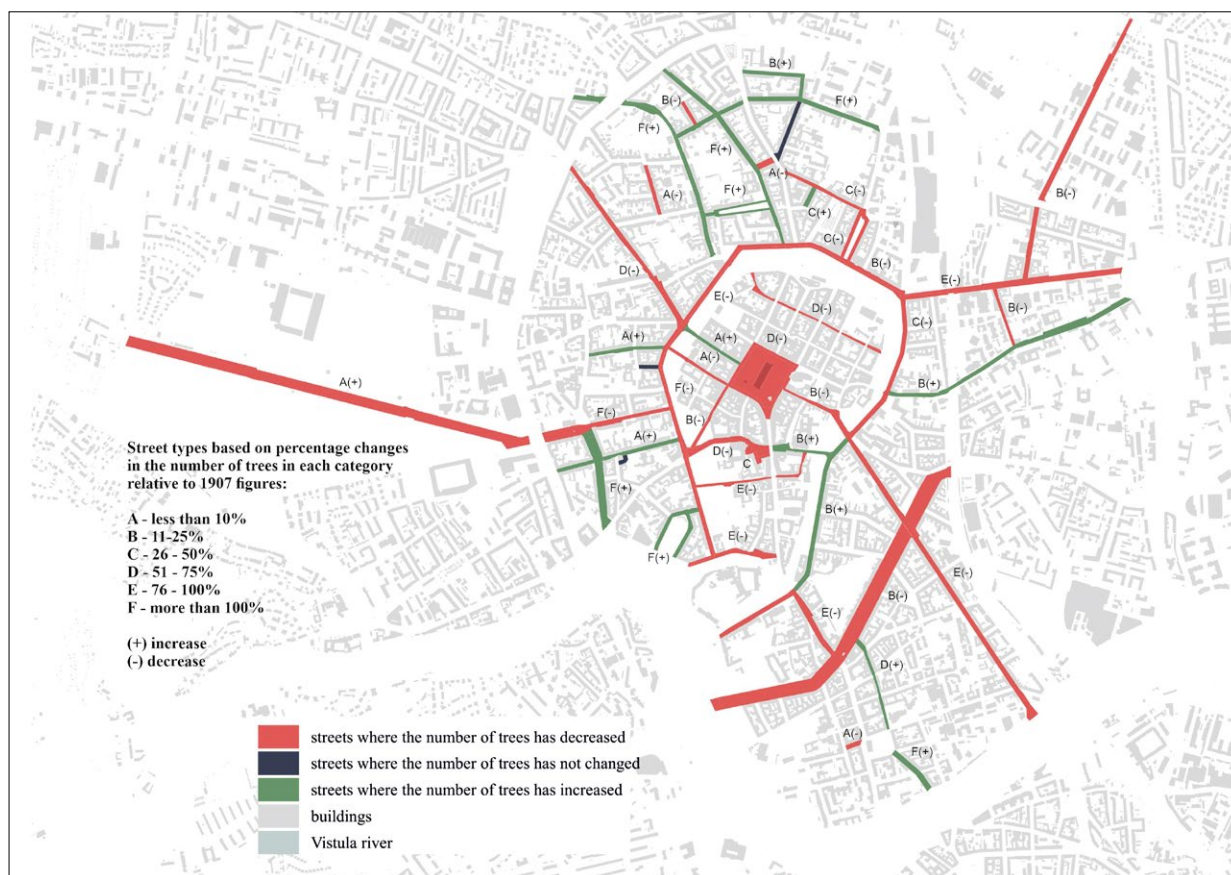

Fig. 5. Changes in the number of street and square trees covered by B. Malecki's 1907 report and in recent years (2023); source: based on original data, MSIP and ZZM.

Ryc. 5. Zmiany w liczbie drzew ulicznych i placowych – porównanie danych z raportu B. Maleckiego z 1907 r. oraz stanu obecnego (2023); źródło: dane własne, MSIP i ZZM

morial value), as well as heritage protection, potential for modification. These are the tangible and intangible data that determine identity and genius loci. We also listed the streets and squares by their formality and significance with regards to the city's image: the highest rating applied to 13 sites, the average to 27, and the low to 10.

In 1907, the number of trees in the area under study was 4509, of which 850 trees that belonged to the so-called "avenue around the center" were excluded, as its name was not found, but the name could refer to Planty Park or the avenue-ring in this park. After subtracting this avenue, **in 1907, there were 3659 trees in streets and squares investigated, while in 2023 there were 2170 trees, which is 59.3% of the original value. In 1907, 411 trees were recorded in the squares, and in 2023—220, which is 53.5% of the historical state.** In the Main Market square, the number of trees decreased from 172 in 1907 to 50 in 2023. Among the streets investigated, avenues numbered 10, and their number decreased to only 3. In 1907, avenues featured 2136 trees, while in 2023, the 3 surviving avenues sported 518 trees, which is only 24.3% of the original number. These statistics show that the number of trees in the area clearly decreased.

Results

Our study presents the trends in the transformation of street and square greenery. They show that major circulation routes used to have significantly more trees, as did formal spaces. The removal of trees from urban space was particularly evident along 3 Maja Avenue, Piłsudskiego, Karmelicka, Sobieskiego, św. Filipa, Lubicz, Rakowica, and Strzelecka streets, the ring road around Planty Park (Podwale, Basztowa, Westerplatte), Starowiślna, Bernardyńska, Stradomska, Węglowa, as well as Podzamcze Streets, and in the Old Town: Poselska, Franciszkańska, Wiślna, św. Anny, Sienna, św. Tomasza, and in squares: Jana Matejki and the Main Market Square. Trees on Pędzichów, Krótka and Kapucyńska streets remained unchanged in number. In contrast, the number of trees increased on Łobzowska, Krowoderska, Szlak, Helclów, Kopernika, Bożego Ciała, Mostowa, Dominikańska, św. Gertrudy, Studencka (Fig. 3), Retoryka and Smoleńsk streets, and on Biskupi and Na Groblach squares. Changes in the number of trees were a consequence of urbanization and intensive development, both in terms of transport and commerce. Despite its compact urban structure and historical origins, the area shows potential for the continuation of green streets and squares.

Street types:

- a) - streets of medieval origin, narrow, without greenery;
- b) - streets from the nineteenth and twentieth century, wider, with greenery on one side (e.g., Basztowa);
- c) - streets from the early twentieth century, wider, with greenery on two sides, designed as avenues (e.g., Bernardyńska, Karmelicka);
- d) - streets with multi-row avenue layouts from the nineteenth and the early twentieth century (3 Maja streets, Planty Dietlowskie).

Fig. 6a). Floriańska street with streetcar line, 1932, NAC ref. 1-U-2419-1

Fig. 6a). Floriańska street with streetcar line, 1932, NAC ref. 1-U-2419-1

Fig. 6 c). Karmelicka Street seen from the side of Krakowski Park, 1926, NAC ref. 1-U-2468a

Fig. 6 c). Karmelicka Street seen from the side of Krakowski Park, 1926, NAC ref. 1-U-2468a

Fig. 6b). Basztowa Street, row on one side, postcard, 1918, Sztuka, Polona, BN, DŻS XII 8b/p8/3;

Fig. 6b). Basztowa Street, row on one side, postcard, 1918, Sztuka, Polona, BN, DŻS XII 8b/p8/3;

Fig. 6 d). 3 Maja Avenue, 1934, NAC ref. 1-W-2656-5

Fig. 6 d). 3 Maja Avenue, 1934, NAC ref. 1-W-2656-5

Fig. 6. Street types identified among the investigated Cracow sites; original work

Ryc. 6. Typy ulic wyodrębnione spośród badanych obiektów w Krakowie, z przykładami; opracowanie własne

Factors that affect greenery transformation in the area

The purpose of this study was to critically examine the factors that affect the transformation of Cracow's downtown greenery. Historical iconography from different years shows that for street and square trees, apart from the outline, the conditions in which they grew, routine care and maintenance, including in winter, were key. Another factor was the fashion for certain species. The Italian poplar is a notable example, as it was widely popular in the nineteenth century and quickly disappeared from Cracow's landscape. Malecki [1907] lists the main species planted as: Norway maple, field elm, box elder,

lime, chestnut in Planty Park and ash trees on 3 Maja Avenue. Changes in the number of street trees stem mainly due to the development of transport and traffic intensity. This is particularly evident in streets where tram transportation was introduced and the number of lanes increased, resulting in the widening of roadways and the narrowing of sidewalks at the expense of greenery (Dietla Street, Trzech Wieszców Avenues, Starowiślna Street). The creation of new parking spaces and the introduction of various underground infrastructure into the spaces of sidewalks and accompanying greenery are also reasons for the disappearance of trees from the streets. These also include infrastructure repairs, during which greenery is cut down or trees are damaged, de-

Type of greenery/ planting method	Form/species/ function
Tall trees planted in green belts or tree pits, sometimes with a steel grating tree cover	Form: designed as rows, avenues and counter-alleys, used in wide streets, e.g., 3 Maja Avenue, where ash trees were planted (Malecki, 1907), with maples, among others, added later. In the streets were planted common unformed maples, small-leaved limes, common ashes, horse chestnuts (Bernardyńska Street), and black locusts. Currently, streets and squares are planted with, among others, 'Elsrijk' field maples, 'Fastigiata' common hornbeams, and silver limes. Function: Tall trees provide shade, are a natural barrier between the sidewalk and the street, and co-form the overall aesthetic. They are also often adjacent to green spaces or open areas, such as Bernardyńska Street and 3 Maja Avenue.
Medium-sized trees, planted in green belts or tree pits, sometimes with a steel grating tree cover	Form, species and maintenance: planted in rows or avenues, used in narrower, downtown streets, in less extensive spaces. Lower varieties were used, such as globular varieties, maples or locusts, Prunus eminens or molded trees. In Cracow, mainly common maples were trimmed, such as in the Main Market Square and on Wielopole Street. Function: they contribute to the aesthetics of the street, provide shade, and are a natural barrier that separates the sidewalk from the street.
Hedges, lawns, flowerbeds, planted in pits or green strips, sometimes with a low fence	Form: hedges were planted along sidewalks and at plot boundaries. Similarly, lawns and beds of ground cover plants, perennials or low shrubs. Used, for example, on Pędzichów Street. Privet, box-wood and common hornbeam were planted, with euonymus popular today. Function: to bring colored patches into the cityscape, enhance aesthetics and biodiversity. They serve decorative functions and as a protective barrier against road pollution. Green strips (pits or strips) along streets help absorb rainwater. They mitigate the impact of paved infrastructure.
Vines planted in pits or green strips	Form: vines are also used on supports (special structures, sometimes stylized), located along streets or next to buildings. Used on supports, for example, on Lubicz Street and Piłsudskiego Street (trumpet vine). Vines such as ivy or climbing hydrangea can be used as bedding plants in pits or green strips. Function: vines on a frame can provide a natural barrier separating the sidewalk from the street, improve its aesthetics, and help cool the air on hot days.

Fig. 7. Types of greenery, forms and functions of street greenery in central Cracow; original work

Ryc. 7. Rodzaje zieleni, formy i funkcje zieleni przyulicznej w śródmieściu Krakowa; opracowanie własne

stroying their root systems, disrupting their statics, and ultimately leading to the tree's removal. Sometimes, changes in greenery result from modifications to the use structure of neighboring developments, including the creation of café terraces. Prolonged droughts, waves and torrential rains are just some of the global phenomena related to climate change that negatively impact urban greenery. Consequently, many trees are deteriorating because the species chosen are not suited to large temperature fluctuations (especially in summer) or other sudden weather events. However, a positive change can be seen in grass-roots initiatives, civic budgets dedicated to parks, and garden squares, as well as the greening of streets and squares.

Figure 6 shows four types of streets divided by tree presence or absence. The routes were analyzed in terms of tree presence. Street trees ordered into rows, avenues or counter-alleys (more than two rows and more than two traffic lanes) are shown.

Another division relates to the susceptibility to changes in the number of trees resulting from transportation, which has a major impact on plant reduction. The following were identified:

- primary transportation routes, most susceptible to tree number reduction,

- side streets with less traffic, here parking lot projects are a threat;
- streets/avenues along which, apart from carriageways, there is also a strolling path, atypical layouts, quite persistent, 3 Maja Avenue and Bernardyńska Street.

Among the squares analyzed, there are spaces that are significant for the image of the city, that are formal, including the vast Main Market Square and the squares: Matejki and Wszystkich Świętych, as well as less prominent squares: Bożego Miłosierdzia (today a street) or Na Groblach and Biskupi. For these spaces, there is a positive movement to restore trees, such as on św. Ducha Square.

Street greenery in Cracow can be divided into several categories (tall trees, medium-sized trees, hedges, lawns, climbers, flowerbeds), depending on height and the way it is shaped (row, avenue, solitary forms). Aesthetic qualities are also important—outline, color, blooming, fruit. Historically used species were also typical (Fig. 7), recently replaced by more resistant species and varieties.

Based on a multi-criteria analysis, the potential of individual streets and squares was assessed, considering a number of constraints and potentials. The analy-

sis considered, among others, the time of construction and age of the sites, their historic character, including forms of statutory conservation, and location in archaeological zones. The sites' formality, citywide significance, attractiveness, identity and other features, such as memorial value that builds *genius loci*, were all major criteria. The assessment also took into account the attractiveness of vistas: openings, sequences, and visual linkages, both at the city scale and in the local context, of neighborhoods. As for the technical parameters of the streets, the length, width and average height of the frontage were evaluated, among others, which affect the shading of the space (Table 1).

Street greenery development policy and impact of statutory conservation type

Municipal documents show that there is a lack of general directional guidelines for designing Cracow's squares and streets, both historical and contemporary, with greenery or BGI. The ZZM conducts a policy concerning managing Cracow's greenery system and the ongoing surveying of the city's trees [LIFE Urban-green, 2024, Fig. 3]. There are guidelines in terms of location-suitable species, but for historic sites, every street and square should be approached on a case-by-case basis. Statutory conservation forms that protect streets and squares are the basis for conservation approvals and listing a site in the register of monuments or inclusion in an area-based listing, a cultural park (for which a conservation plan and suitable provisions are prepared), a monument to history, and zoning plan provisions concerning both conservation and planning, including obligatory biologically vital area ratios [Zachariasz et al 2023]. Two types of visual aspects are key in introducing greenery—vista conservation and attractiveness in scenic routes or openings, crucial to the *genius loci*. The wide-ranging discussions among specialists and residents on greenery in historic streets and squares illustrate just how difficult it is to introduce greenery. Sometimes, in the absence of historical evidence, the presence of unexplored archaeological zones, the threat of obscuring views and too many utility lines, planting trees is impossible or severely limited.

However, there is a large group of sites where it is possible to consider planting trees (even when there were none before, as the projects listed show), or additions in rows. It is also possible to use other forms of greenery used in Cracow, climbing plants on facades (here it is necessary to cooperate with tenement owners and the conservator), climbing plants on racks, ground cover plants along the streets, green tram tracks (they are on 3 Maja Avenue). In terms of green infrastructure, yards and small areas of greenery in the form of lawns adjacent to a street offer greater opportunities for such solutions. This is a good location, for example, for forms such as bioswales, bioretention planters or bio-filtration planters. The introduction of permeable pav-

ing in parts of the sidewalks could also be considered. It can serve street furniture (e.g., public transportation stops, kiosks) and can be supplemented with green walls, roofs, and water tanks. We analyzed which green infrastructure elements could be implemented in the areas and initially identified their application potential. We rated the potential for BGI introduction and found 35 streets suitable for it to support sustainability and excluded primarily streets from the town charter issue period. Management and responsibility for planting and maintaining street greenery is a separate issue.

Discussion

Assessing the current site development and comparing 2023 greenery with the historic state (1907) was an essential aspect of this study and allowed us to determine percentage-based changes in plant cover. We focused on analyzing the factors that contributed to these changes. Trees were treated as a key element of urban design and street structure, which have important functions: they delineate the pedestrian zone, build visual order, benefit the landscape by introducing beauty in the form of nature, but also calm traffic. Transformation of the green structure in urban interiors is aimed at improving the quality of life of residents by adapting spaces to contemporary needs. We assumed that streets fulfil various functions to satisfy essential human needs in terms of habitation, work and transportation, but, depending on space type, strolling, recreational and environmental functions are added.

Squares and streets are an important element of urban space, so modernizations should be carried out with great care, ensuring the unique historical values and identity of these places is preserved [Szmygin 2024]. It is important to respect the unique character of the place and to integrate the greenery with the historic urban development, thus preserving cultural values.

Our research shows the dependencies between functional transformation across the years and the change in tree numbers. They also point to the urgent need to develop detailed greenery policies in the city, particularly in historic areas. It is recommended to act on several levels: spatial planning, design, and the establishment and ongoing maintenance of greenery, which will enable harmonious urban landscaping in the historic structure.

It is recommended, at the level of:

- **Spatial planning**

It is essential to continue to include greenery as a key element of spatial policy in order to make cities more resilient to climate change and improve the quality of life for residents. Green streets enrich the structure of urban green spaces. This requires a broader perspective at the national level and effective implementation in local planning documents. Protecting and shaping greenery in historic spaces needs an integrated approach, combin-

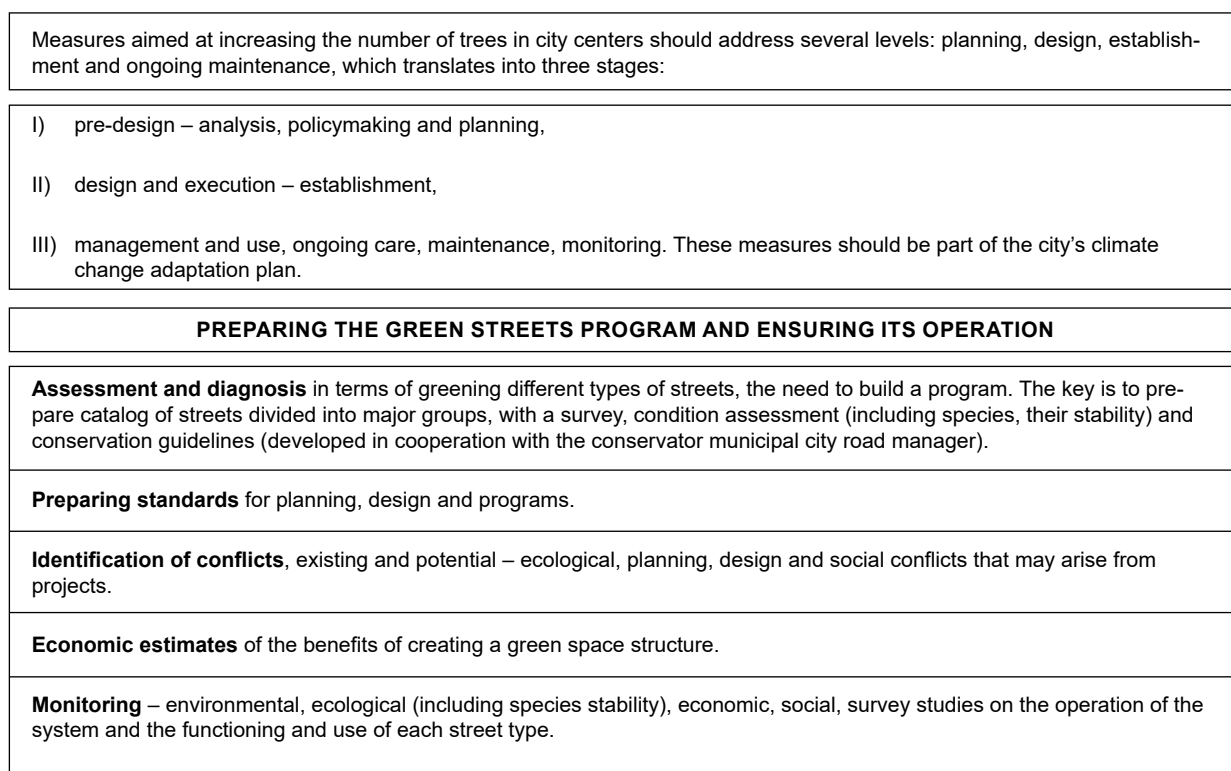

Fig. 8. Diagram of the creation and operation of a system of green streets of Cracow for areas under statutory conservation
 Ryc. 8. Schemat tworzenia i funkcjonowania systemu zielonych ulic Krakowa dla terenów objętych ochroną konserwatorską

ing spatial and conservation policies. It is crucial to consider both cultural values and contemporary user needs, and to integrate planning goals with climate challenges at different levels. It is also essential to consider the hierarchy of users in revaluation processes, with priority given to pedestrians in selected spaces. Spatial planning should gain more flexibility, for instance by designating climate action zones that foster interdisciplinary cooperation and the implementation of adaptation strategies, as well as by limiting certain forms of development and applying new technologies. In addition, attention is paid to providing access to green spaces to protect against heat [Prawo planowania, 2024].

Planning instruments can support both climate change adaptation and mitigation efforts. This requires not only protecting existing greenery, but also its active shaping, i.e., by including rows of trees and other forms of street greenery in local development plans to protect against heat. While this is partially being implemented, there is still a lack of comprehensive regulations for areas of historical value. It is worth considering provisions in local plans that allow a minimum proportion of biologically vital areas for streets. For squares (publicly accessible ones with an area of more than 1,000 m²) there is a legal regulation that at least 20% of their area should be a biologically vital area, unless there is another recommendation of the local plan [Warunki, 2022].

It is good practice to introduce new spatial planning documents, such as landscape or greenery plans (e.g.,

Berlin's Landschaftsplan), especially in densely built-up central areas. These documents focus on protecting the biologically vital area inside city blocks and, in the case of renovations and modernizations, increasing it in accordance with the adopted urban standards for a given use and block [Kochel 2023].

• Design, establishment and ongoing maintenance

General principles for the design, selection, and shaping of green areas, that consider the specificity and compatibility of the geographical, climatic and cultural characteristics of Cracow were presented by P. Muras (2016). Muras noted the need for conservation authority approval in terms of species and variety selection, which is also affected by climate change. Species compatibility, including historical compatibility, is important. At present, varieties more resistant to changing climate conditions and new BGI-related technologies are more often considered, as well as those that are better suited to urban needs, similar in outline but, for example, lower, less opaque or narrowly columnar, that tolerate cutting or are competitively more resilient than others, as described above. For streets and squares, species that have high resistance to drought, low humidity, and dust and gas pollution, especially concentrations of exhaust fumes, are desirable. Where brine is used, it is advisable to adjust vegetation or protect it (currently, soil is protected with mats). Species with brittle, easily broken branches and those that litter and soil pave-

ments are also not recommended in road lanes. It is indispensable to monitor the sites and perform ongoing maintenance.

The research indicates an urgent need for detailed recommendations for trees on streets and squares in the context of the historic urban fabric. We proposed a diagram for measures linked to creating a green street program.

Conclusions

Data on the number of trees in Cracow's streets and squares from 1907 was compared with the results of contemporary measurements (2023). Although the results generally showed a decrease in the number of trees by 1,489, of which 191 were trees from squares, there were cases of growth and retention. Nearly 60% of the decrease was due to transformations within the streets associated with, among other things, the construction of technical infrastructure or changes in development. There was a decrease in the number of trees on 33 streets, while 14 saw an increase and 3 remained unchanged (Fig. 5). We found that, even today, layout structure and morphology based on historical planning have an essential impact on street development. Street width and building height are two key determinants. The third is the changing function of a street, with an emphasis on different types of transportation: pedestrian, vehicular, rail and parking needs. Pavement changes and the amount and type of infrastructure, the potential for an underground infrastructure main duct, and the risks to heritage values in case of interference and the cost of the project estimated economically, are all important.

The layouts of Cracow's medieval streets, for the most part, with a grid-like layout dating back to 1257, are almost impossible to develop with greenery due to the fact that they are too narrow. Deviations occur

in wider, atypical streets, such as Poselska Street by the City Hall or streets with bifurcations (św. Marka, Reformacka, Kanonicza and Podzamcze), when connecting a pre-charter structure with a new one (Wszystkich Świętych Square), or fringe layouts with Planty Park, formerly the city walls (Olszewskiego Street).

Squares also have the potential for greenery introduction, as proven by relying on calculations [Zachariasz et al. 2023], where Old Town squares, such as Szczepański and św. Ducha, were identified as those where green space and the number of trees increased. This is also confirmed by recent studies conducted on the Main Market Square and the decision in 2025 to plant more than 20 new trees.

The area under study is incredibly sensitive, and its heritage character is crucial. Street design proposals require conservatorial approval, as well as coherent renovation policy, which assumes the establishment of shared main utility ducts, which may prevent the greening of the outer parts of carriageways. However, due to the presence of historic cultural layers beneath the pavement, most activities should be carried out with archaeological supervision and with good prior historical reconnaissance. Streets and squares, as public spaces accessible to all, are subject to social assessment, as evidenced by Cracow's civic budget projects and implementations. Experience with the introduction of greenery in the streets: Krupnicza, Krakowska and Zwierzyńska also shows that the variant of developing the route with greenery is also acceptable where there was none before. It is possible to introduce species historically not used, better able to withstand urban conditions and more resistant to climate change, and it is possible to obtain conservatorial approval.

The above research confirms that there is still a lot of potential for introducing greenery to Cracow's streets.

References / Bibliografia

Archival materials / Materiały archiwalne
Malecki Bolesław, *Plantacje, ogrody i urządzenia ogrodowe miejskie w Krakowie*, Kraków 1907.

Secondary sources / Opracowania
Allen Michael A., Roberts Dar A., McFadden Joseph P., *Reduced urban green cover and daytime cooling capacity during the 2012–2016 California drought*, "Urban Climate" 2021, vol. 36.
Bach Anna, Pawłowska Bożena, Pietrzak Małgorzata, *Eco-friendly methods of reducing the consequences of winter maintenance in urban green areas*, "Environmental Science Folia Horticulturae" 2009, vol. 21/2.
Bokwa Anita, *Klimat Krakowa i jego wpływ na jakość życia mieszkańców w perspektywie zmiany klimatu*, "Wszechświat" 2023, vol. 124, no. 10–12.
Bowler Diana E., Buyung-Ali Lisette, Knight Teri M.,

Pullin Andrew S., *Urban greening to cool towns and cities: A systematic review of the empirical evidence*, "Landscape and Urban Planning" 2010, vol. 97 iss. 3.
Coleman Alicia F., Harper Richard W., Eisenman Theodore S., Warner Suzanne H., Wilkinson Michael A., *Street Tree Structure, Function and Value: A Review of Scholarly Research (1997–2020)*, "Forests" 2022, vol. 13 iss. 11.
De Groot Rudolf S., Wilson Matthew A., Boumans Roelof M.J., *A typology for the classification, description and valuation of ecosystem functions, goods and services*, "Ecological Economics" 2002, vol. 41, iss. 3.
Doick Kieron J., Buckland Annabel, Clarke Toni-Kim, *Historic urban tree canopy cover of Great Britain*, "Forests" 2020, vol. 11, iss. 10.
Donovan Geoffrey H., Prestemon Jeffrey P., Butry David T., Kaminski Abigail R., Monleon Vicente J.,

- The politics of urban trees: Tree planting is associated with gentrification in Portland, Oregon*, "Forest Policy and Economics" 2021, vol. 124.
- Gromke Chistopf, Blocken Bert, Janssen Wendy, Merema Bart, van Hooff Twan, Timmermans Harry, *CFD analysis of transpirational cooling by vegetation: Case study for specific meteorological conditions during a heat wave in Arnhem, Netherlands*, "Building and Environment" 2015, vol. 83.
- Jim Chi Yung, *Tree-Habitat Relationships in Urban Hong Kong*, "Environmental Conservation" 1992, vol. 19, iss. 3.
- Kierunki rozwoju i zarządzania terenami zieleni w Krakowie na lata 2019–2030, UMK Wydział Kształtowania Środowiska, Zarządzenie Prezydenta Miasta Krakowa nr 2282/2019 z 09 września 2019 r.
- Kochel Laura, *Planowanie krajobrazu w Berlinie*, Warszawa 2023.
- Lawrence Henry W., *City Trees. A Historical Geography from the Renaissance through the Nineteenth Century*, University of Virginia Press 2008, Charlottesville.
- Li Xiaojiang, Ratti Carlo, Seiferling Ian, *Quantifying the shade provision of street trees in urban landscape: A case study in Boston, USA using Google Street View*, "Landscape and Urban Planning" 2018, vol. 169.
- Mazur Justyna, *Aleja w krajobrazie miasta. Charakterystyka formy i rozwój na terenie Krakowa*, Kraków 2019.
- Muras Piotr, *Ogólne zasady projektowania, doboru, kształtowania terenów zieleni (...) Krakowa. Aneks III do Kierunki rozwoju i zarządzania terenami zieleni w Krakowie na lata 2017–2030*, Kraków, unpubl., 2016.
- Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, vol. 1: *Katalog parków i ogrodów w Polsce*, ed. J. Bogdanowski, Warszawa 1997.
- Prawo planowania przestrzennego a wdrażanie wyzwań klimatycznych*, ed. Maciej J. Nowak, Milena Bera, Warszawa 2024.
- Purchla Jacek, *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Kraków 1990.
- Sanusi Ruzana, Denise Johnstone, Peter May, Stephen J. Livesley, *Street orientation and side of the street greatly influence the microclimatic benefits street trees can provide in summer*, "Journal of Environmental Quality" 2016, vol. 45 iss. 1.
- Shashua-Bar Limor, Hoffman Milo E., *Vegetation as a climatic component in the design of an urban street: An empirical model for predicting the cooling effect of urban green areas with trees*, "Energy and Buildings" 2000, vol. 31, iss. 3.
- Shiraishi Kinya, Terada Toru, *Tokyo's urban tree challenge: Decline in tree canopy cover in Tokyo from 2013 to 2022*, "Urban Forestry and Urban Greening" 2024, vol. 97.
- Siewniak Marek, Bobek Wojciech, *Aleje historyczne – dobre przykłady: aleja 3 Maja w Krakowie i aleja NMP w Częstochowie*, "Kurier Konserwatorski" 2010, vol. 8.
- Supranowicz Elżbieta, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.
- Szmygin Bogusław, *Ochrona przestrzeni staromiejskich – o potrzebie przełamania ograniczeń pojęciowych utrwalonych w ustawach o ochronie zabytków*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2024, no. 80.
- Szopińska Elżbieta, Rubaszek Justyna, Gizowska Anna, *Standardy planowania i zagospodarowania ulic z uwzględnieniem zielono-niebieskiej infrastruktury*, Wrocław 2020.
- Turner-Skoff Jessica B., Cavender Nicole, *The benefits of trees for livable and sustainable communities*, "Plants People Planet" 2019, vol. 1 iss. 4.
- Zachariasz Agata, Jopek Dorota, Kochel Laura, *Structure of Areas of Greenery within Cracow's City Blocks: Historical Transitions and Contemporary Development in the Context of Adaptation to Climate Change*, "Journal of Heritage Conservation" 2021, no. 68S.
- Zachariasz Agata, *Zielony Kraków dla przyjemności i pożytku Szanownej Publiczności*, Kraków 2019.
- Zachariasz Agata, Jopek Dorota, Kochel Laura, *Heritage and Environment: Greenery as a Climate Change Mitigation Factor in Selected UNESCO Sites in Krakow*, "Sustainability" 2023, vol. 15 iss. 15.
- Zardo Linda, Geneletti Davide, Pérez-Soba Marta, van Eupen Michiel, *Estimating the cooling capacity of green infrastructures to support urban planning*, "Ecosystem Services" 2017, vol. 26.

Legal acts / Akty prawne

- Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z 30 grudnia 1922 r. w przedmiocie sadzenia i utrzymywania drzew przydrożnych na drogach publicznych (Dz.U. 1923 nr 8 poz. 51).
- Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).
- Ustawa z 7 października 1921 r. o przepisach porządkowych na drogach publicznych (Dz.U. 1921 nr 89 poz. 656).
- Monitor Polski 1938 nr 76.
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz.U. 2022 poz. 1225).

Electronic sources / Źródła elektroniczne

- Global Street Design Guide, <https://globaldesigning-cities.org/publication/global-street-design-guide/>, accessed: 28.03.2025.
- LIFE Urbangreen, <https://krakow.lifeurbangreen.eu/pl/tree-species/>, accessed 04.12.2024.
- Ruszają nasadzenia..., 5.10.2024, <https://zdmk.krakow.pl/nasze-dzialania/ruszaja-nasadzenia-drzew-na-zwie-rzynieckiej-i-kosciuszki/>, accessed: 04.12.2024.

Projects / Projekty

- Projekt Krupnicza, Archiwum ZZM, Kraków 2022.

Abstract

The restoration and introduction of trees into city centers are currently major challenges in heritage conservation. Changes in land use have led to a significant reduction in tree numbers, which blurs the identity of traditional cultural landscapes and increases the nuisance associated with climate change. This paper investigates the impact of urbanization on the number of trees in central Cracow. A comparison was made between their number on 42 streets and 6 squares, as documented in 1907 and 2023. The historic spaces covered by this study display high historical and urban diversity. Literature studies, historical source queries, tree surveys, and multi-criteria analysis using GIS were conducted. We found a general decrease in the number of trees, and few cases where this number increased or stayed the same. The trends observed were caused by the development of transport, technical infrastructure, and stress accumulation. We formulated conservation, planning and environmental guidelines and identified potential for restoring trees and listed their benefits and good practices.

Streszczenie

Przywracanie drzew w centrach miast i wprowadzanie ich do centrum to ważne zadanie konserwatorskie. Zmiany sposobu użytkowania przestrzeni doprowadziły do znacznej redukcji drzew, co zaciera tożsamość tradycyjnych krajobrazów kulturowych i zwiększa uciążliwość związane ze zmianami klimatu. Celem pracy jest zbadanie wpływu urbanizacji na liczbę drzew w centrum Krakowa. Porównano ich liczbę na 42 ulicach i 6 placach w 1907 i w 2023 r. Badane zabytkowe przestrzenie cechuje duża różnorodność historyczna i urbanistyczna. Przeprowadzono studia literatury, kwerendy źródeł historycznych, inwentaryzację drzew i analizę wielokryterialną z użyciem GIS. Wyniki wykazały zmniejszenie liczby drzew, nieliczne są przypadki wzrostu lub utrzymania ich liczby. Trendy wynikają z rozbudowy transportu, infrastruktury technicznej oraz kumulacji wyzwań środowiskowych. Sformułowano zalecenia konserwatorskie, planistyczne, środowiskowe i wskazano możliwości przywrócenia drzew, płynące z nich korzyści i związane z nimi dobre praktyki.

Ksenia Piątkowska*

orcid.org/0000-0002-7101-7198

3D Technologies in the Virtual Reconstruction and Presentation of Historical Architecture: Case Study of the Great Mill in Gdańsk

Zastosowanie technologii 3D w rekonstrukcji wirtualnej i prezentacji dziedzictwa architektonicznego. Przykład Wielkiego Młyna w Gdańsku.

Keywords: virtual reconstruction, heritage documentation, 3D laser scanning, historical architecture, digital heritage, Gdańsk

Słowa kluczowe: wirtualna rekonstrukcja, dokumentacja dziedzictwa, skanowanie laserowe 3D, architektura historyczna, dziedzictwo cyfrowe, Gdańsk

Introduction

Over the past decades, the advancement of Information and Communication Technologies (ICT) has revolutionized the field of architectural heritage preservation. Tools such as 3D scanning, digital photogrammetry, and computer modeling have enabled researchers, architects, and conservation professionals to document, analyze, and present historical architecture with unprecedented precision and flexibility. These technologies not only assist in restoration and conservation but also enhance public understanding and education by creating immersive, accessible visualizations [Pietroni, Ferdani 2021, p. 167].

In the context of historic urban revitalization, digital 3D models serve a dual role—as research instruments and as tools of cultural dissemination. They provide a basis for rigorous architectural analysis while also appealing to a digitally oriented public that increasingly consumes heritage through virtual platforms [Alshawabkeh, Baik 2023, p. 147]. Notably, these models allow for the reconstruction of damaged, missing, or

heavily altered architectural forms, providing insight into various phases of a building's development over time [Ma et al. 2025, p. 167].

This paper focuses on the Great Mill in Gdańsk—a monumental medieval industrial structure whose architectural complexity and layered history present a compelling case for the application of integrated 3D technologies. By combining laser scanning, manual modeling, photogrammetric techniques, and historical analysis, the project aimed to recreate and visualize the Mill's transformation across several centuries. The goal was not only to document its current state but also to test hypotheses about its structural evolution, ultimately supporting both academic research and public heritage education.

3D digitization techniques in heritage reconstruction: Building surveying

Given the complexity of heritage structures in terms of size, geometry, morphological intricacy, and material heterogeneity, a wide array of 3D digitization techniques must be employed to suit the specific characteristics of

* *Ph.D. Eng. Arch., Architecture Faculty, Gdańsk University of Technology*

* *dr inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Gdańska*

Citation / Cytowanie: Piątkowska K. 3D Technologies in the Virtual Reconstruction and Presentation of Historical Architecture: Case Study of the Great Mill in Gdańsk. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:29–39

Otrzymano / Received: 17.06.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.09.2025

doi: 10.48234/WK84MILL

each object [Aicardi et al. 2018, pp. 257-266]. The selection of a method depends largely on the scale of the subject, resulting in a general distinction between object-level digitization and monument-level digitization. Monument digitization typically integrates both traditional empirical/topographic techniques and contemporary digital methodologies, including but not limited to: a) laser scanning [Yang, Gu 2024]; b) digital photogrammetry; c) structured light scanning [Rocchini et al. 2002, pp. 299-308]; d) shape-from-silhouette modeling [Pottesil 1987, pp. 1-19]; e) shape-from-shading [Santo et al. 2018]; f) shape-from-shadow [Storeide et al. 2023, p. 249]; and g) shape-from-texture techniques [Laurent et al. 2025, pp. 43-51]. In empirical documentation, characteristic surface points are measured manually using planar reference systems established arbitrarily on the monument's surface. While such methods are inexpensive, mobile, and relatively easy to implement, they offer limited precision and are highly time-consuming, requiring prolonged on-site presence. Despite these drawbacks, empirical methods can be effective in the case of geometrically simple structures [Shen et al. 2023]. However, their applicability diminishes when dealing with large-scale or partially inaccessible elements. The methodology combined several complementary approaches tailored to the Great Mill's structural complexity and historical significance. Due to the building's large scale, architectural variety, and partial destruction, hybrid techniques were necessary to ensure accurate documentation and reconstruction.

3D laser scanning.

Laser scanning techniques have become a standard tool for 3D data collection for the generation of high-quality 3D models of cultural heritage sites and historical buildings [Shen et al. 2023]. In the Great Mill's case, terrestrial laser scanning was conducted using a FARO Focus M70 scanner. This device, with a 360° horizontal and 300° vertical field of view, captured high-resolution point clouds of the interior and exterior structures. The scanning range of the system allows distance measurements between 0,6 and 70 m. The scanner's resolution is up to 266 MP in color, with a laser wavelength of 1550.0 nm. The system can measure 500,000 points per second. Multiple scanning stations (3 from the patio area and 2 per floor level) were used to ensure overlapping coverage and accurate registration. The raw point cloud data was processed using SCENE software and exported to Autodesk Revit and AutoCAD for further analysis. The laser scanner gives very rich surface details, but it does not provide sufficient data to construct outlines for all surface features of the scanned object [Liu et al. 2025, p. 313]. Apart from that, the survey of the Great Mill conducted in 2017 presented the condition of the facility at that time, along with the investment and interior design for a shopping center. The mill interior was scanned before the demolition of the secondary arrangement of the mill, which largely limited the visibility of the original elements of the building. After dismantling the existing elements, the 3D scanning

results were supplemented with empirical methods illustrating the actual shape of the test object.

Photogrammetry

Photogrammetry is a well-known and well-accepted technique for obtaining reliable information about physical objects and the environment through the process of recording, measuring, and interpreting photographic images, and as such is frequently applied in the context of heritage site documentation. The method is objective and reliable, and can be aided by CAD software. However, it is more accurate in just two dimensions, the x and y direction, while the z dimension is approximated, so it has to be combined with other empirical measurement methods or laser scanning techniques. Due to the great variety of cultural heritage assets, no single method applies to recording every subject of cultural heritage, and hence there is a strong demand for a hybrid method that utilizes several technologies [Agosto, Bornaz 2017, p. 9]. The complete coverage of spatially complex monuments can only be guaranteed if data collection is done from different viewpoints. Thus, the highest possible degree of efficiency and flexibility of data collection will be possible if both techniques are combined during data processing [Liu et al. 2025]. In the Great Mill's case, photogrammetric documentation was carried out using a Nikon D90 with a standard Nikkor 24-50 mm lens, mounted on a tripod with a spirit level. Photos were taken using a fixed focal length of 28 mm and diffused natural lighting. Special attention was given to avoiding harsh shadows or overexposure, which could compromise detail extraction. The photographs were later calibrated and aligned with geodetic measurements.

Geodetic measurements.

Field measurements conducted by a certified surveyor or established approximately 100 photo control points across the building's structure. These points were essential for aligning photogrammetric and laser data, and for calibrating non-metric archival photos used in the reconstruction process.

Manual 3D modeling.

In addition to automated scanning and image-based modeling, manual reconstruction was performed using SketchUp, Autodesk 3ds Max, and Blender. This approach allowed for the interpretation of incomplete or ambiguous data and enabled the integration of historical and iconographic sources.

Historical documentation and data fusion.

Where direct measurement was not possible, historical photographs, workshop drawings, and iconographic materials were used to hypothesize missing elements. These were analyzed and scaled using CAD software, allowing for comparative assessments against the scanned model. The resulting reconstructions combined laser data, photogrammetry, archival references, and expert interpretation into unified digital models.

3D Reconstruction of the Mill's shape and its extensions: Reconstruction methodology and source analysis

Data acquisition and source evaluation

Overview of source materials

A 3D model of the Great Mill's current architectural state was developed using precise metric data obtained through 3D laser scanning, supplemented by empirical measurements. During the analysis of the point cloud data, minor inaccuracies were detected, prompting the additional application of manual 3D modeling. This process incorporated data from various measurement techniques to ensure consistency.

Once the model of the current structure was completed, the reconstruction of previous historical forms commenced. This phase relied on non-metric archival photographs and iconographic sources. Calibration parameters of the photographs were established using the Photo Modeler software. Key points from individual archival views were identified, aligned, and exported to AutoCAD for vector-based integration and dimensional referencing. These data points informed the construction of chronological 3D models depicting the mill's form across distinct historical periods. Initial models were developed in Trimble SketchUp Pro and Autodesk 3ds Max, with final visualizations and textures rendered using Blender and Autodesk 3ds Max enhanced by the V-Ray rendering engine. These digital assets were also utilized in an educational film currently on display at the Amber Museum within the Great Mill.

Historical and Iconographic Records

The Great Mill has played a significant industrial and architectural role in Gdańsk's history, and its imposing volume and unique form made it a frequent subject in historical imagery. Initially represented in hand-drawn sketches, engravings, paintings, and inventories, it was later documented through photography. Despite Gdańsk's turbulent political and conflict-rich history, several iconographic sources have survived in both Polish and foreign archives. These materials, though limited in quantity, provided valuable reference points for the reconstruction.

For the virtual reconstruction, all available iconographic sources were systematically categorized into three groups: 1) illustrative materials such as artistic sketches and engravings; 2) scaled linear drawings, including technical documentation and workshop plans; and 3) historical photographs. The first group helped identify probable structural changes between the seventeenth and nineteenth centuries and included engravings by A. Dickmann (1617), P. Willer (1687), and various nineteenth-century survey sketches. Supplementary textual descriptions—such as the one by C. Steinbrecht [1920]—provided further insight. The second and third categories, considered more technically reliable, were cross-referenced with textual sources, particularly the work of Ratajczyk-Piątkowska [2001].

Archaeological and architectural evidence

Archaeological¹ investigations and architectural² surveys conducted during the 1990s also offered crucial data on the Mill's development. These efforts revealed foundation outlines from multiple construction phases, as well as remains of column bases supporting former interior structures [Kochanowski 1998, pp. 84-93; 2006, pp. 343-378]. Despite severe war-related damage, most of the perimeter walls were preserved—particularly the eastern wall. Detailed studies of bricks, ceramics, metal elements, and wooden fragments enabled the creation of precise elevation drawings, marking chronological layers and construction phases from the fourteenth to the twentieth century. Conservation and renovation works undertaken by the Museum of Gdańsk,³ between 2018 and 2021, further enriched this body of knowledge. These efforts identified, among other features, the original form of certain window openings and sections of the eastern facade clad in Gothic-sized, specially fired bricks. This information served as the basis for a theoretical model of the Mill's medieval form.

Preparation and processing of materials for 3D modeling

Photographic documentation

Photographs are among the most reliable resources for reconstructing historical changes to built structures. However, archival photos often lack precise dating. To estimate the time of capture, supplementary elements within the photos—such as nearby buildings, street details, or clothing styles—were analyzed. In cases where other structures visible in the frame were better documented, their history helped anchor the temporal context of the Mill's imagery. Not all photographs provided accurate geometric proportions. Perspective distortions and varying focal lengths often affected the perceived relationships between structural elements. To correct this, archival images were superimposed onto contemporary laser scans using software such as AutoCAD and Revit. Through this process, scaled overlays enabled researchers to deduce the likely positions and proportions of lost architectural details.

Historical technical documentation

Historical construction documentation was particularly valuable for producing high-fidelity models of architectural details. Scaled technical drawings facilitated digital modeling, although their interpretation required critical analysis. Some plans—such as those from 1880 [Steinbrecht 1920]—may have represented theoretical reconstructions rather than accurate records. In contrast, authenticated and dated workshop drawings, approved by official building authorities, were more reliable. Still, it was noted that some planned modifications never materialized, as evidenced by photographic and physical inspections [Ratajczyk-Piątkowska 2001; Darecka et al. 2023, pp. 129-143]. Many original drawings were digitized from large-format documents that suffered distortion during scanning. Furthermore, inconsistencies in original

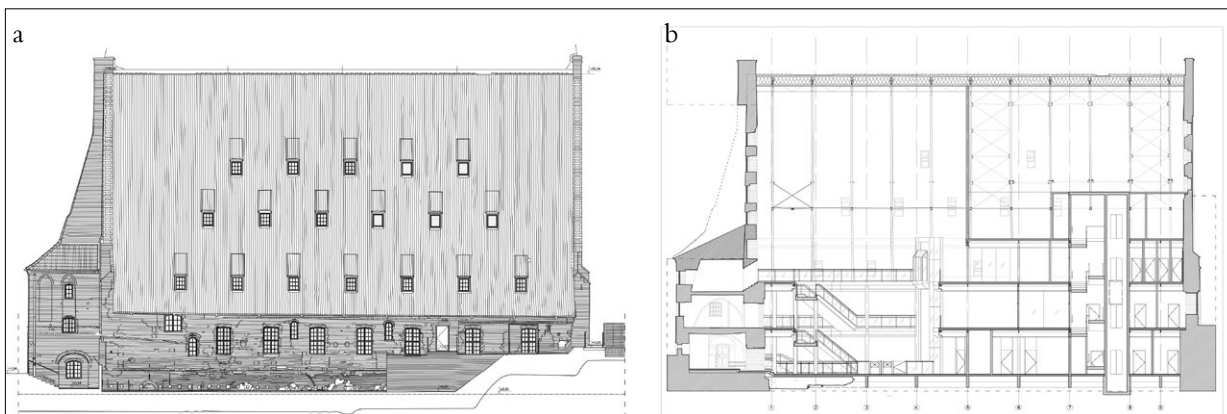

Fig. 1. AutoCAD drawings of the Mill's current state: a) northern elevation, b) longitudinal section; by the author

Ryc. 1. Rysunki AutoCAD przedstawiające obecny stan Wielkiego Młyna: a) elewacja północna, b) przekrój podłużny; opracowanie własne

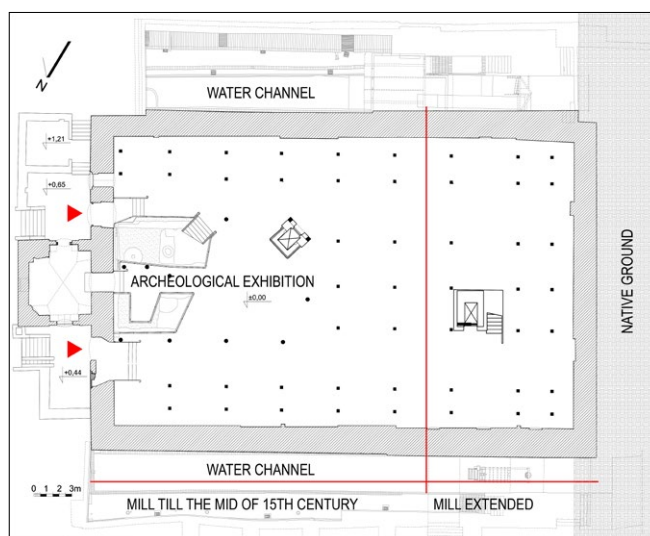

Fig. 2. Contemporary Mill: floor plan with medieval and later structural divisions; by the author

Ryc. 2. Współczesny plan Wielkiego Młyna z zaznaczonymi średniowiecznymi i późniejszymi podziałami konstrukcyjnymi; opracowanie własne

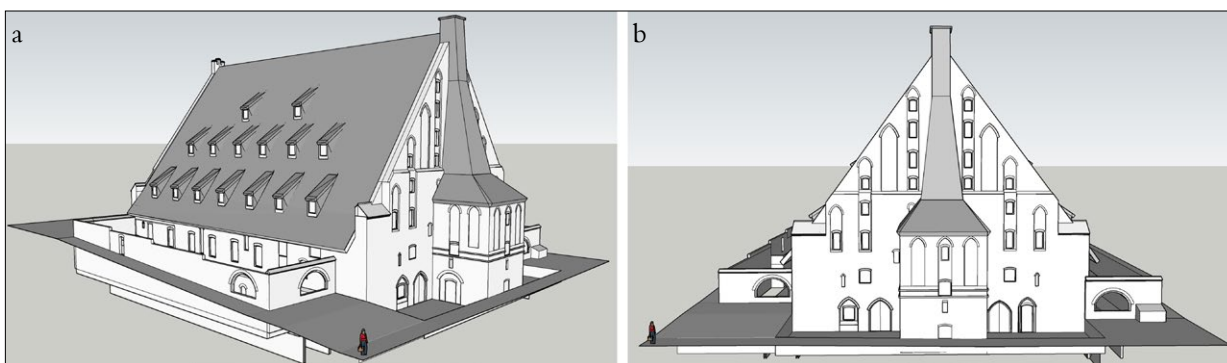

Fig. 3. SketchUp model of the Mill's current state: a) view from the east, b) view from the northeast; by the author

Ryc. 3. Model SketchUp przedstawiający obecny stan Wielkiego Młyna: a) widok od wschodu, b) widok od północnego wschodu; opracowanie własne

drafting practices were also identified. To improve legibility and accuracy, historical plans were processed using graphic software (Photoshop, CorelDRAW, Illustrator, ACDSee). Filters were applied to enhance line sharpness, adjust contrast, and reveal obscured features, leading to the discovery of overlooked architectural elements.

Sketches and other visual records

Illustrative sketches and artistic depictions of the Mill provided valuable contextual information. However, such representations often lack scale and may include distortions stemming from the creator's subjective interpretation. Despite these limitations,

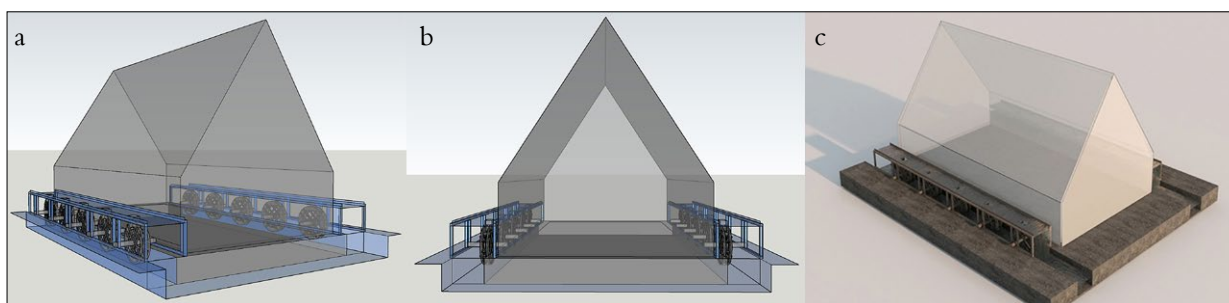

Fig. 4. Hypothetical reconstruction from the mid-fourteenth century: a) and b) Sketchup model; by the author, c) scene from an educational film; by Hi-Story sp. z o.o.

Ryc. 4. Hipotetyczna rekonstrukcja z połowy XIV w.: a) i b) model SketchUp; opracowanie własne, c) kadr z filmu edukacyjnego; Hi-Story sp. z o.o.

certain images remain the only visual record for specific periods. By cross-referencing such sketches with textual and architectural evidence, their approximate dating and reliability were assessed. As with photographs, scanned sketches were digitally overlaid onto current building surveys. Adjustments were made based on confirmed dimensions from laser scans. This alignment allowed researchers to identify potential locations of now-lost features and derive parameters for historical 3D modeling.

Virtual reconstruction results

The virtual reconstruction process produced a comprehensive sequence of 3D models that illustrate the evolution of the Great Mill from its hypothesized fourteenth-century form to its contemporary state. These models reflect structural and architectural transformations documented through material evidence, historical drawings, and iconography. In reconstructing the individual phases of development, various sources of information were utilized to different extents. The extent of use depended mainly on the accessibility and relevance of the material, while the type of source varied based on the time period in which it originated. The most reliable documentation pertains to those stages of the Mill's evolution that were captured through the then-novel technology of photography. When analyzed today using modern digital methods, these photographs allow for a high level of certainty in identifying changes in the historical structure. The sequence in which specific sources were used to reconstruct the building's development varied, based on preliminary analyses of the available knowledge and its reliability.

Contemporary state model

The first model reflected the current state of the Mill after the 2021 restoration. Based on laser scans and traditional surveying, this version provided a reliable baseline for comparing earlier stages. Integration of interior and exterior scans allowed detailed modeling of existing structural and architectural elements. The reconstruction process began with the development of a

detailed 3D model of the Mill's current condition. This model served as a spatial framework and reference for subsequent historical reconstructions. The laser scanning technique described in earlier sections was employed during this phase, complemented by traditional measurement methods in areas inaccessible to scanning devices. Architectural and conservation data, including recent archaeological findings, were incorporated into the modeling workflow. Initially visualized as 2D CAD drawings, the data was subsequently transformed into 3D models that accurately reflect the current structural condition of the Great Mill.

The Mill around the middle of the fourteenth century

Due to limited physical and documentary evidence, this model was constructed using archaeological traces, such as foundation remnants, and iconographic approximations. It presents the earliest known layout and serves as a baseline hypothesis for further evolution. The model emphasizes the building mass's form over detailed architectural articulation, which—due to the absence of archival data—was neither hypothesized nor represented.

The Mill from the late fourteenth and first half fifteenth century

This phase incorporated architectural and archaeological data indicating significant expansion. Seventeenth-century iconography provides reliable information on the dimensions of the structure, as these have remained unchanged over time and constitute factual evidence rather than hypothesis. The eastern facade has survived almost unaltered to the present day, as demonstrated by elements of its articulation still visible and by the scarce evidence of later modifications. At that time, the building was approximately ten meters shorter than the current structure, with six wheels on each side, amounting to a total of twelve. On both the northern and southern facades, the junction between the shorter, earlier mill body and the subsequent, expanded one remains legible, marked by a slight offset and a fragmentary discontinuity in the brick bond. The western facade from this period is unknown. Textual sources mention that the window openings were small and closed only with shutters.

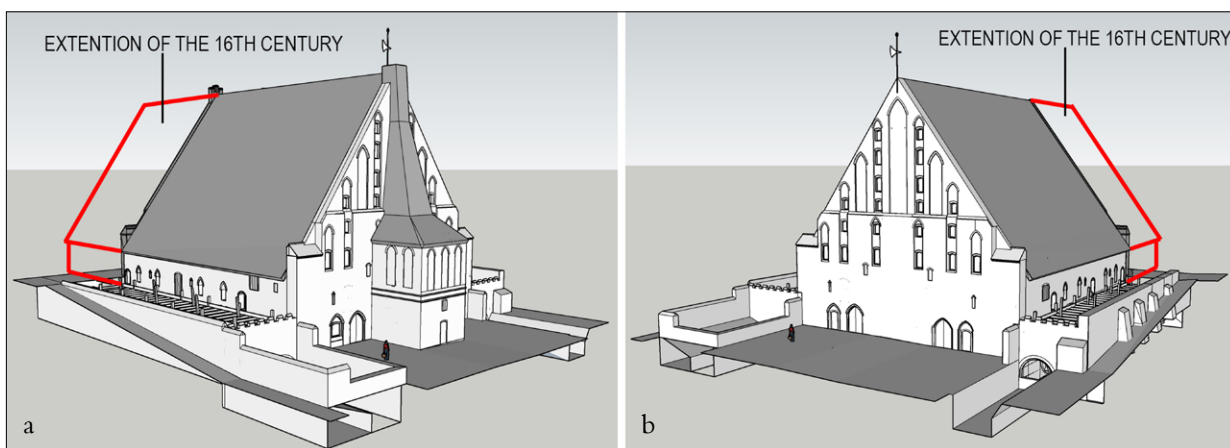

Fig. 5. SketchUp models of the Mill: a) from the late fourteenth b) first half fifteenth century; by the author

Ryc. 5. Modele SketchUp Wielkiego Młyna: a) z końca XIV w., b) z 1. poł. XV w.; opracowanie własne

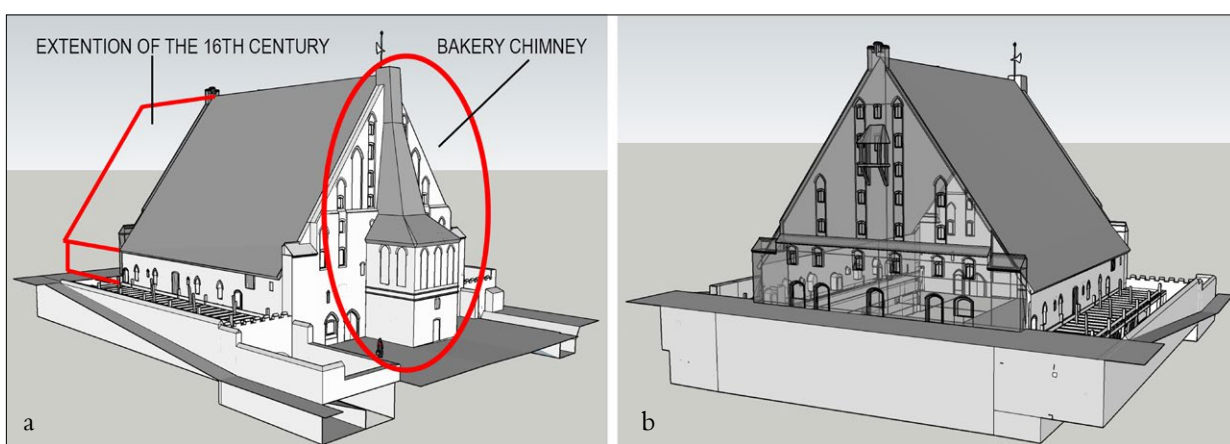

Fig. 6. SketchUp models of the Mill: a) in the late fifteenth century, b) in the early sixteenth century; by the author

Ryc. 6. Modele SketchUp Wielkiego Młyna: a) z końca XV w., b) z początku XVI w.; opracowanie własne

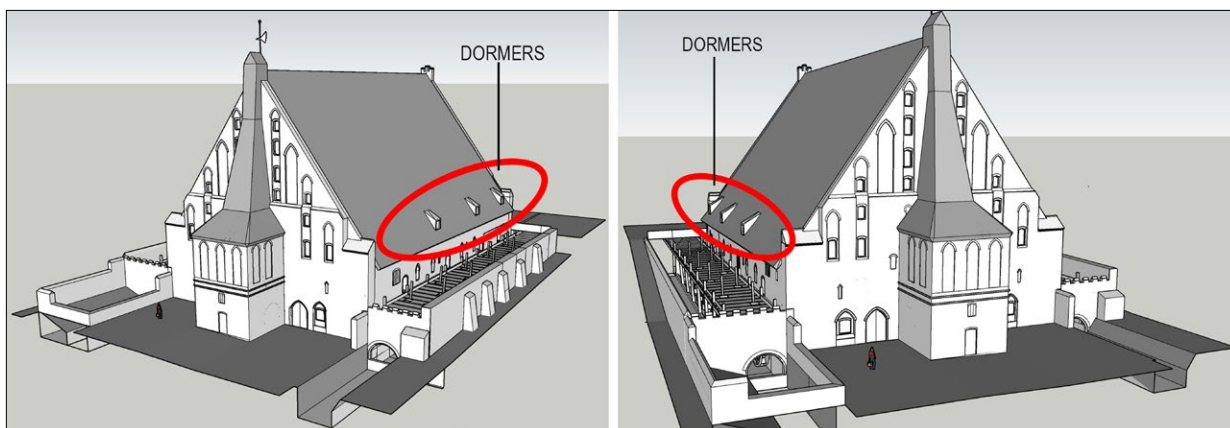

Fig. 7. SketchUp models of The Mill in the seventeenth century, by the author

Ryc. 7. Model SketchUp Wielkiego Młyna z XVII w.; opracowanie własne

The Mill in the second half of the fifteenth century and the beginning of the sixteenth century

The Mill expanded westward, gaining additional milling capacity with eighteen wheels and new chimney infrastructure. The architectural complexity increased, visible in roof shapes and facade development. Recon-

struction was guided by iconographic materials and archival records. The western facade from this period is unknown. Textual sources mention that the window openings were small and closed only with shutters; however, no further details regarding their arrangement, shape, or dimensions are known, and thus, in

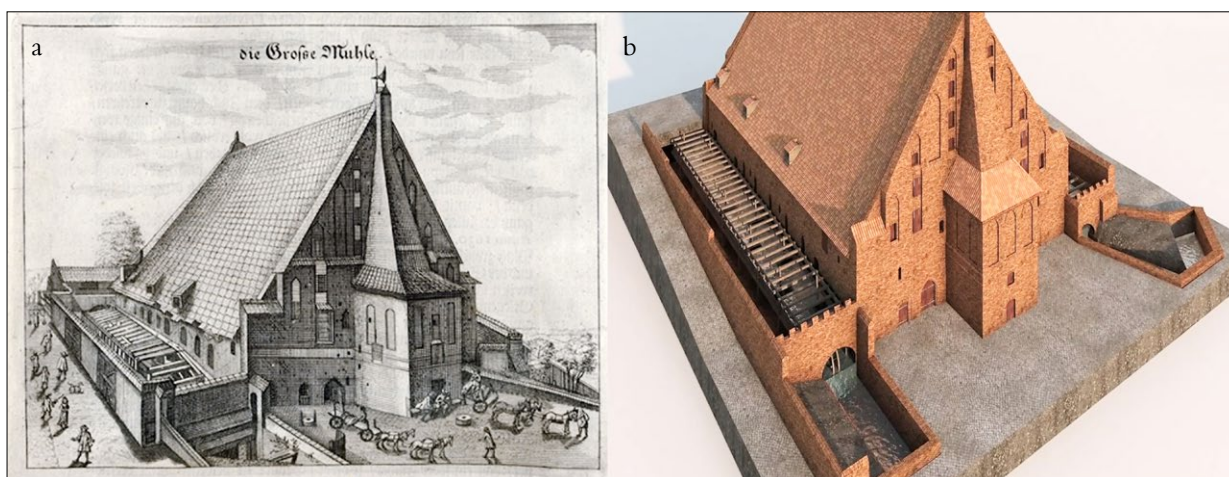

Fig. 8. The Mill: a) as seen in 1687; engraving by P. Willer, from the collection of the Museum of Gdańsk, b) in the seventeenth century, scene from an educational film made in Autodesk 3ds Max; by Hi-Story sp. z o.o.

Ryc. 8. Wielki Młyn: a) widok z 1687 r.; miedzioryt P. Willera, zbiory Muzeum Gdańska, b) scena z filmu edukacyjnego (XVII w.), Autodesk 3ds Max; Hi-Story sp. z o.o.

the model, they are presented as a hypothetical reconstruction.

The Mill in the seventeenth century

The seventeenth-century Mill is illustrated with two graphics from 1617 and 1687. The other information comes from contemporary research and analyses of the preserved structure of the walls, and also from drawings and descriptions of the mill made in 1880 by a researcher who had still seen many of the original details before their later transformations. At the end of the seventeenth century, three dormers were placed in a single row on the roof, close to the eaves line. Their location and form are approximate, derived from the analysis of P. Willer's engraving and written sources.

The Mill in the late nineteenth century and the early twentieth century

The Great Mill's structure's development and modification during this period should be considered the most documented. During that time, there were many photos and drawings taken that showed the Mill's structure from all sides. These photos were used in a method for quick reconstruction of facades from upright pictures [Mueller et al. 2007] by drawing horizontal and vertical straight lines on them in a computer program that generates planes between them, defining the shape of the reconstructed building. By the end of the nineteenth century, the window openings in the northern and southern walls were significantly expanded, becoming rectangles topped out with segmental arches. Four large windows were cut in the eastern front facade, and the upper ones, which were topped out with pointed arches, covered two floors. A wattle-and-daub annex was added to the bakery with a dominant chimney. On the roof first two and later a third row of dormers were added to illuminate the storage attic. The transport of grain and flour to and from the

mill was improved by the construction of roofed bridges attached to the southern facade at the beginning of the twentieth century. Owing to the abundance of clear iconographic evidence and descriptive accounts, these modeled phases can be regarded as the most accurately reconstructed, without hypothetical additions.

Post-war damage in the 1940s

This period in history was documented by numerous photographs and a graphical survey from 1955. After the Second World War, the building's peripheral walls survived in various states. The eastern facade was preserved to the greatest extent. The entire interior, the roof with dormers, the western gable, and the top of the chimney on the eastern side were destroyed. Since numerous photographs of the mill after the war damage have been preserved, along with surveys from the 1950s prepared prior to the reconstruction of the Mill's body into the form observed today, the model of this phase represents the actual state of the structure at that time.

Discussion and conclusions

The case of the Great Mill demonstrates the growing capacity of 3D digital technologies to support architectural heritage research, especially in the absence of complete physical evidence. Through the integration of diverse datasets—archival, photogrammetric, geodetic, and manual—a plausible historical narrative of the Mill's development was constructed. The models not only visualized hypotheses but also served to verify or challenge prior assumptions, contributing to academic discourse on medieval industrial architecture.

The process involved a multi-stage examination of both the Mill's structure and archival materials to assess their suitability for reconstructing successive phases. For the later periods of the mill's history, specifically the nineteenth and twentieth centuries, the initial

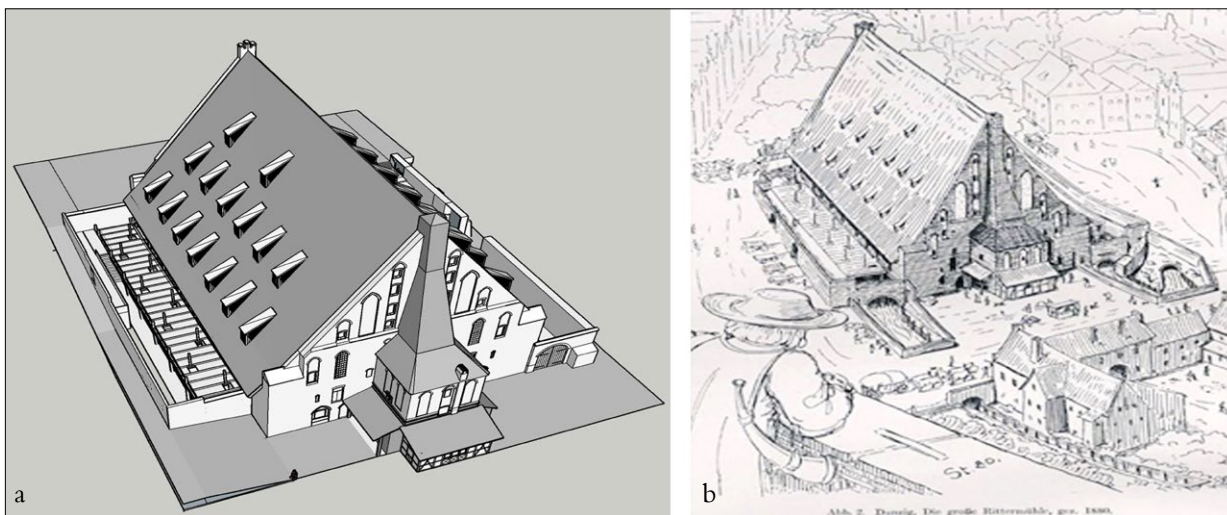

Fig. 9. The Mill, a) in the late nineteenth century, Sketchup model; by the author; b) the Mill in 1880, engraving [Steinbrecht 1920]

Ryc. 9. Wielki Młyn: a) model SketchUp przedstawiający stan z końca XIX w.; opracowanie własne, b) Wielki Młyn w 1880 r.; miedzioryt [Steinbrecht 1920]

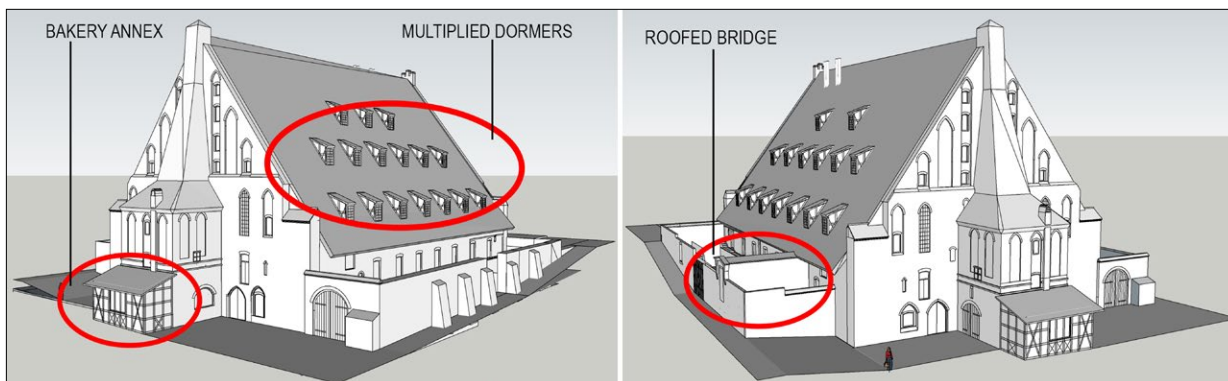

Fig. 10. The Mill in the early twentieth century, Sketchup model; by the author

Ryc. 10. Wielki Młyn na początku XX w., model SketchUp; opracowanie własne

Fig. 11. The Mill a) and b) around 1910; postcards from the collection of the Museum of Gdańsk, c) early twentieth century. a scene from an educational film made in Autodesk 3ds Max; by Hi-Story sp. z o.o.

Ryc. 11. Wielki Młyn: a) i b) około 1910 r.; pocztówki ze zbiorów Muzeum Gdańska, c) początek XX w., scena z filmu edukacyjnego wykonanego w programie Autodesk 3ds Max; Hi-Story sp. z o.o.

step utilized available information sources, including terrestrial laser-scanning measurements, followed by stratigraphic analyses. The next stage included formulating alternative hypotheses and making decisions regarding reconstruction, which are reflected in the final appearance of the 3D model of the Great Mill's volumetric form. The interdisciplinary methodology employed in this project highlights the importance of hybrid workflows in cultural heritage reconstruction. No single technology was sufficient on its own; rather, the

success of the virtual reconstruction depended on the strategic combination of tools and historical insight. This underscores the need for close collaboration between digital technologists, historians, architects, and conservators. The reconstruction process was carried out through the following stages:

1. **Laser scanning:** High-resolution 3D laser scanning was employed to comprehensively document the existing condition of the building. This method allowed for the precise capture of the Mill's geom-

Fig. 12. The Mill a) damaged during the Second World War, Sketchup model; by the author; b) post-war destruction around 1945; from the collection of the Museum of Gdańsk, c) post-war destruction, scene from an educational film made in Autodesk 3ds Max; by Hi-Story sp. z o.o.

Ryc. 12. Wielki Młyn: a) uszkodzony w czasie II wojny światowej, model SketchUp; opracowanie własne, b) zniszczenia powojenne około 1945 r.; ze zbiorów Muzeum Gdańska, c) zniszczenia powojenne, scena z filmu edukacyjnego wykonanego w programie Autodesk 3ds Max; Hi-Story sp. z o.o.

etry, including its form, dimensions, and architectural details, resulting in a dense point cloud that served as the foundation for further analysis.

2. **3D modeling:** Based on the point cloud data, a virtual 3D model of the current state of the Great Mill was generated. This model incorporated architectural, structural, and preserved material details, forming a digital representation of the building's contemporary condition.
3. **Stratigraphic analysis:** Using 3D modeling tools, it was possible to virtually isolate and interpret the chronological layers of the Mill's expansion. This facilitated a deeper understanding of the building's historical development and allowed for the identification of distinct construction phases with a high degree of probability.
4. **Virtual reconstruction:** Drawing on the stratigraphic analysis, specific historical stages of the Mill's development were digitally reconstructed. These reconstructions aimed to depict the architectural appearance, structural composition, and detailing of the Mill during different periods of its existence.
5. **Visualization and public presentation:** The virtual reconstructions were used to generate visual outputs, including illustrations and animations, which helped to communicate the architectural evolution of the Great Mill and its changing urban

context. An educational film was also produced, illustrating the building's transformations across centuries.

The use of 3D digital technologies significantly enhanced the accuracy of the documentation and interpretation of the Great Mill's masonry. It provided a robust basis for reconstructing the building's successive expansion phases and for developing a more comprehensive understanding of its architectural evolution. However, due to the scarcity of verified historical data, the earliest phases of the Mill—including the initial construction volume—were reconstructed only in a simplified form, reflecting approximate massing and proportions, without detailed architectural elements.

Additionally, the dissemination of these reconstructions through digital media—such as animations and interactive presentations—reinforces their educational value. Digital storytelling, grounded in empirical evidence, bridges the gap between specialist research and public understanding.

From a theoretical perspective, the project supports the idea that virtual reconstructions can serve both as research instruments and interpretative tools. They invite reflection on authenticity, accuracy, and representation in architectural heritage and prompt ongoing dialogue regarding how the past is visualized and communicated.

¹ Excavation works were carried out by the Archaeological Museum in Gdańsk in the years: 1991, 1993, 1995–1997.

² Architectural research on the eastern and southern façades was carried out as part of the internship of students of the Department of History, Theory of Architecture and Monument Conservation of Architecture Faculty at Gdańsk Uni-

versity of Technology in 1993. The drawings are stored in the department.

³ Current supplementary research during the work was performed in 2020–2021 by Professor Aleksander Piwek, Doctor Piotr Samół and Doctor Katarzyna Darecka.

References / Bibliografia

Secondary Sources / Opracowania
 Agosto Eros, Bornaz Leonardo: 3D Models in Cultural Heritage, *Approaches for Their Creation and Use*, "International Journal of Computational Methods in Heritage Science" 2017, vol. 1, iss. 1.

Aicardi Irene, Chiabrando Filiberto, Lingua Andrea Maria, Noardo Francesca, *Recent trends in cultural heritage 3D survey: The photogrammetric computer vision approach*, "Journal of Cultural Heritage" 2018, vol. 32.

- Alshawabkeh Yahya, Baik Ahmad, *Integration of photogrammetry and laser scanning for enhancing scan-to-HBIM modeling of Al Ula heritage site*, "Heritage Science" 2023, vol. 11, iss. 147.
- Darecka Katarzyna, Piątkowska Ksenia, Ratajczyk-Piátkowska Elżbieta, *Methodology and Methods for Restoring Doors and Windows in Historical Buildings Using the Amber Museum in the Great Mill in Gdańsk as an Example*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2023, no. 75.
- Kochanowski Marian, *Z problematyki odkryć archeologicznych w obrębie Wielkiego Młyna w Gdańsku*, [in:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, ed. Henryk Paner, Gdańsk 1998.
- Kochanowski Marian, *Zagadnienie Wielkiego Młyna w Gdańsku – stan badań archeologicznych*, "Pomorania Antiqua" 2006, vol. 21.
- Laurent Antoine, Couprie Benjamin, Brument Baptiste, Mérou Jean, Quéau Yvain, Fritz Carole, Durou Jean Denise, *Combining geometric and photometric 3D reconstruction techniques for cultural heritage*, "Journal of Cultural Heritage" 2025, vol. 73.
- Liu Junshan, Willkens Danielle, Gentry Russell, *Developing a Practice-Based Guide to Terrestrial Laser Scanning (TLS) for Heritage Documentation*, "Heritage" 2025, vol. 8, iss. 313.
- Ma Yue, Tong Qin, He Xiao, Su Bing, *Exploring virtual restoration of architectural heritage through a systematic review*, "Heritage Science" 2025, vol. 13, iss. 167.
- Pietroni Eva, Ferdani Daniele, *Virtual Restoration and Virtual Reconstruction in Cultural Heritage: Terminology, Methodologies, Visual Representation Techniques and Cognitive Models*, "Information" 2021, vol. 12, iss. 167.
- Potmesil Michael, *Generating Octree Models of 3D Objects from Their Silhouettes*, "Computer Vision, Graphics, and Image Processing" 1987, vol. 40.
- Ratajczyk-Piátkowska Elżbieta, *Ochrona zabytków w okresie gospodarki rynkowej na przykładzie modernizacji Wielkiego Młyna w Gdańsku*, Gdańsk 2001.
- Rocchini Claudio, Cignoni Paolo, Montani Claudio, Pingi Paolo, Scopigno Roberto, *A Low-Cost 3D Scanner Based on Structured Light*, "Computer Graphics Forum" 2002, vol. 20, no. 3.
- Santo Hiroaki, Samejima Masaki, Matsushita, Yasuyuki, *Numerical shape-from-shading revisited*, "IPSP Transactions on Computer Vision and Applications" 2018, vol. 10, iss. 8.
- Shen Nan, Wang Bin, Ma Hongyang, Zhao Xin, Zhou Yang, Zhang Zhenxin, Xu Jinghai, *A review of terrestrial laser scanning (TLS)-based technologies for deformation monitoring in engineering*, "Measurement" 2023, vol. 223.
- Storeide Markus Bakken, George Sony, Sole, Aditya, Hardeberg Jon, *Standardization of digitized heritage: a review of implementations of 3D in cultural heritage*, "Heritage Science" 2023, vol. 11, iss. 249.
- Yang Tao, Gu Feifei, *Overview of modulation techniques for spatially structured-light 3D imaging*, "Optics & Laser Technology" 2024, vol. 169.

Online sources / Źródła elektroniczne

Steinbrecht, Conrad, *Die Ordensburg der Hochmeisterzeit In Preussen*, Berlin 1920.

Abstract

This paper presents a multidisciplinary approach to the virtual reconstruction of the medieval Great Mill in Gdańsk, Poland, using advanced 3D technologies. Over its 700-year history, the Great Mill has undergone numerous modifications. In 2021, during a major renovation and adaptation, a range of digital tools was applied to reconstruct and interpret its architectural evolution. The project utilized 3D laser scanning, photogrammetry, manual 3D modeling, and archival research to verify structural hypotheses and visualize previously undocumented phases of the building's development. This study demonstrates that virtual reconstruction supports heritage conservation and facilitates public engagement through digital storytelling. New 3D models were generated to illustrate each historical phase, while inconsistencies in prior assumptions were addressed through precise modeling and comparative analysis. The results provide a replicable framework for integrating technological and historical methods in monument preservation.

Streszczenie

Artykuł przedstawia interdyscyplinarne podejście do wirtualnej rekonstrukcji średniowiecznego Wielkiego Młyna w Gdańsku z wykorzystaniem zaawansowanych technologii trójwymiarowych. W ciągu ponad 700 lat swojego istnienia obiekt przeszedł liczne przekształcenia. W ramach przeprowadzonej w 2021 r. kompleksowej renowacji i adaptacji zastosowano szereg narzędzi cyfrowych umożliwiających rekonstrukcję oraz interpretację ewolucji architektonicznej budynku. W projekcie wykorzystano skanowanie laserowe 3D, fotogrametrię, ręczne modelowanie trójwymiarowe oraz badania archiwalne w celu weryfikacji hipotez konstrukcyjnych i wizualizacji wcześniej nieudokumentowanych faz rozwoju obiektu. Badanie dowodzi, że wirtualna rekonstrukcja może skutecznie wspierać proces ochrony dziedzictwa kulturowego, a jednocześnie sprzyjać popularyzacji wiedzy o zabytku poprzez cyfrowe formy narracji. W rezultacie opracowano nowe modele 3D ilustrujące kolejne etapy historii budynku, a nieścisłości występujące w dotychczasowych opracowaniach zostały skorygowane dzięki precyzyjnemu modelowaniu i analizie porównawczej. Uzyskane wyniki stanowią powtarzalny model integracji metod technologicznych i historycznych w procesie ochrony i dokumentacji zabytków.

Tomasz Olszacki*

orcid.org/0000-0003-2667-3222

Artur Różański**

orcid.org/0000-0001-5994-1735

Fortified Manor House in Danabórz in the Pałuki Region: A Forgotten Residence of Medieval Nobility

Dwór obronny w Danaborzu na Pałukach – zapomniana rezydencja możnowładcza w świetle najnowszych badań terenowych na tle porównawczym

Keywords: Danabórz, fortified manor house, archaeology, defensive architecture, Middle Ages, motte-and-bailey castle

Słowa kluczowe: Danabórz, dwór obronny, archeologia, architektura obronna, średniowiecze, motte-and-bailey castle

In 2021, an archaeological and architectural investigation was conducted in Danabórz (currently part of Bukowiec, a village in the municipality and county of Wągrowiec, Greater Poland Voivodeship).¹ The goal of the investigation was to comprehensively explore a defensive seat of the Pałuk-Danaborski family, located on a hill above the eastern shore of Grylewskie Lake, and perform an elementary identification of the use zones located outside of the landmark itself (Fig. 1). The investigation was preceded by an extensive archive query and non-invasive prospecting. In a broader context, the sources procured via field research within the residential and defensive complex in Danabórz, in addition to the research in Gołańcz [Olszacki, Różański 2015] (with Szubin and Łekno in the background), were to contribute to a model of the development of defensive noble residences and surrounding structures from the Late Middle Ages to the early modern period on the example of buildings founded by a single family and built in the same region, namely Pałuki [Wyrwa 1989, pp. 11–22; Różański 2018, pp. 183–189]. Here, we present only the findings from the Danabórz sur-

vey and research and analyze primarily the history of the defensive residence through the lens of written sources and the residence's spatial transformation, as identified using archaeological methods. Having laid the foundations for the reconstruction and dating of the successive construction phases of the complex, we will subject it to a comparative formal and use analysis from an arts history perspective.

The previous literature on the Danabórz defensive complex is thus modest and it can be stated without much exaggeration that we are dealing with one of the few cases of an almost completely unexplored monumental structure located in the lands of the former Kingdom of Poland, and whose location had not been doubted for years. Its description as a “forgotten castle” by L. Kajzer, the father of Polish castellology, thus appears essentially accurate, although its classification as a castle in itself should be treated as merely conventional; it is something we will return to later [Leksykon 2001, p. 151]. In 1987, Julius Kohte recorded the fact of the presence of a late Gothic brick building on a lakeside hill, erected on a stone foundation, with its ap-

* Ph.D., Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences

** D.Sc. Ph.D., University Professor, Faculty of Archaeology, Adam Mickiewicz University

* dr, Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk

** dr hab., prof. UAM, Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Citation / Cytowanie: Olszacki T., Różański A. Fortified Manor House in Danabórz in the Pałuki Region: A Forgotten Residence of Medieval Nobility. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:39–49

Otrzymano / Received: 11.07.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.09.2025

doi: 10.48234/WK84FORGOTTEN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Fig. 1. Danabórz, Wągrowiec County, Greater Poland Voivodeship, view from the north; photo by A. Róžański

Ryc. 1. Danabórz, pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie, widok od strony północnej; fot. A. Róžański

proximate dimensions being 9×15 m, and surrounded by a ring of ramparts [Kohte 1897, p. 140]. Czesław Sikorski [1986, pp. 110–111] considered the ruins to be remains of a residential tower, potentially close to the donjon in Gołańcz. The only fully documented stationary investigation at the site took place in 1981, when Eugeniusz Cnotliwy supervised a large project aimed at the elementary verification of fortified residences in Pałuki. At the time, a sequence of boreholes that cut along the site's north–south axis was made, and two small excavations were explored: at the top of the hill and in an area that will hereinafter be referred to as the “southern ward;” in the first, a fragment of the external, western main wall of a medieval building [Cnotliwy 1995, pp. 341–346]. In 2003, the findings of a study by Mirosława Dernoga were published, who, at around 250 m to the southeast of the mound's top, at the edge of a terrace rising above a tunnel valley, uncovered the remains of a Gothic structure that she identified, without complete certainty, as a castle [Dernoga 2003, pp. 93–106]. A catalog entry was dedicated to Danabórz by Janusz Tomala, who sees it as a mansion built in the fifteenth century [Tomala 2011, pp. 167–168]. The need for research on the complex in question was raised in 2013 by Piotr Lasek [Lasek 2013, pp. 142–143]; and this text, among others, is an attempt to respond to that postulate.

Source information about the Danabórz estate, which belonged to the Pałuka family [Bieniak 1985, pp. 85–117; Karczewska 2017, pp. 17–18], dates back to the fourteenth century, earlier the village belonged to the estate complex of the Cistercians of Łekno. The first nobleman to consistently title himself as hailing

from Danabórz was Władysław (Włodko), son of Zbylut (from the Gołaniec line of the Pałuka family), who was active in the late fourteenth century and was an ally of Władysław Opolczyk, who had given him the post of voivode of Gniewkowo (*Włodko de Domaborz palatinus gnevcoviensis*), as a part of which Władysław took part in the Kościan circuit courts in 1400 [Lites 1892, pp. 267–268]. After Władysław, Danabórz was held by his son—Andrzej—who was known as “of Danabórz” (Danaborski) from 1417 and died in 1436. In 1425, he was castellan of Kamień, while in the 1430s he became listed as voivode of Kalisz and starost of Nakło, and thus belonged to the highest official elite of Greater Poland. He had an established position in the court of Władysław Jagiełło by testifying on royal documents and accepting bequests and land grants in 1426 and 1430 for services to the king [KDW vol. 5, 449]. His son and the next lord of Danabórz was the famous Władysław (Włodko) junior Danaborski, first starost (from 1432) and then castellan of Nakielsk (from 1453), and after conquering the komtur castle of Czluchów, its tenant (in the years 1456–1463), in 1458 he was also involved in the conservation of this fortress [AGAD...472]. The younger Władysław's first wife was Witocha of Pakość, and his second (married around 1457) was Duchess Catherine, daughter of Wenceslaus II, Duke of Opava-Ratibor from the Přemyslid dynasty [Annales 294]. Władysław junior made active attempts to raise Danabórz's status to that of a town that would have the qualities of a noble family's seat. In 1444, the privilege of Trojan, judge of Kalisz, for the town of Łekno mentioned “*civitas Damaborz*,” while in 1452 there was an attempt to erect a parish church in

Danabórz, which, due to the negative opinion of the two canons delegated to do so, ended in failure [Korytkowski 1888, p. 237]. Władysław was an ambitious and rebellious lord, who actively pursued his own policy in the arena of the Polish-Teutonic Thirteen Years' War (1454–1466), resorting to acts both criminal and contrary to the kingdom's interests, as well as being a notorious robber baron [Biskup 1967, p. 412 and others; Lasek 2017, pp. 254–256]. It can be presumed that, having support in his native borderland, independent relations with Poland's northern neighbors and purchasable mercenary banners, and on top of that a wife of royal pedigree and a substantial dowry, he could—taking advantage of the many years of wartime confusion—consider pursuing independence for his domain. According to Jan Długosz's account, in 1465 Władysław inspired 500 knights to revolt against King Casimir Jagiellon. The knights gathered in Nakło and Danabórz, and the king intended to send troops against them and besiege these places until he conquered them or the rebels surrendered: “(...) obsessurus illos in utroque, videlicet Nakel et Damoborz, presidio non prius obsidionem, nisi illis expugnatis aut deditis soluturus.” [Annales, lib. Cit., pp. 111–112]. Feeling unprepared for this development, Władysław junior humbled himself before the king's majesty on August 28 of the same year in Inowrocław and the conflict was seemingly resolved. Thankfully, the original text of Władysław's oath is known, and was the source that Długosz used and therefore is seen as more reliable [Codex, 229]. We do not learn from it about the mounted knights (“*equiti*” in Długosz's account) who had remained under the lord's command, but there are two mentions of men at arms (armed subjects?) and mercenaries (“*armorum gentes et stipendiarios*”/“*gentes sive stipendiarios*”), it also does not state their number (which allows us to assume that Długosz slightly exaggerated Władysław's military potential). From the context, we can infer that, at least at the moment of swearing the oath, these men were probably in the castle and town of Nakło (“*ad oppidum et castrum Nakel*”), and not in Danabórz—which Władysław did swear in the document not to use as a potential base of operations that would be hostile to the king. On this occasion, for the first time in the sources, there is an unambiguous mention of the existence of a defensive structure in Danabórz, called in it a *fortalicium*, clearly distinguished semantically from the twice-recorded castle in Nakło (“*ad castrum et oppidum Nakel et ad fortalicium Domaborz*”) [Codex, 229]. As can be presumed, the Nakło castellan only wanted to gain time, among other things in order to properly fortify the formerly leased (Nakło and Danabórz) and newly captured (Wągrowiec and Pakość) Pałuki locations. Finally captured and handed over to Poznań starost Piotr of Szamotuły, he was beheaded in the market square of Kalisz in May 1467.

It was the actions taken in Danabórz by the aforementioned three generations of the Pałuka family (Władysław senior, Andrzej and Władysław junior) be-

tween the second half of the fourteenth and the third quarter of the fifteenth century that were the subject of the study reported below. Evidence of the residence's operation up to around the first half of the seventeenth century is documented by historic movable material, leaving no doubt that numerous early modern written sources on the manor refer to a building of medieval origins, but no younger building remains have been found. The Duchess-widow Catherine lived in Danabórz until her death (she died after 1493). Her and Władysław junior's sons, who bore the same name Jan (the sources only differentiate them as the Elder and the Younger) were tied, primarily as starosts-tenants, with the castle in Nakło. In 1477, the elder brother was the local starost-tenant, and the brothers jointly managed their inherited estate. By 1525, the next generation of the Danaborski family, Andrzej and Krzysztof, also remained in the so-called “*niedział*” [AGAD, *Metryka Koronna* 42, pp. 29–31]. After them, through their daughters, their estates went to other families. In 1570, Gertruda, Andrzej's daughter, most likely sold Danabórz to Walenty Wargowski, to whom his rights were transferred during a meeting between the two parties in “the common room, also known as the dining room, of the manor house in Danabórz” [APP, Kcynia-księgi grodzkie 20, pp. 310, 748]. In 1601, Anna Baranowska, the widow of Maciej Wyrzyski, inherited, among other things, Danabórz together with the *curia domus*, i.e., the manor house, where she was living at the time and, according to the inheritance stipulations, was to continue to live [APP, Kcynia-księgi grodzkie 82, p. 163]. In 1607, the burgrave of Kcynia announced in the manor house (*curia*) in Danabórz a verdict of the municipal court in Poznań on the expulsion of Jan Wyrzyski from his possessions due to unpaid debts [APP, Kcynia-grodzki registers 78, pp. 323–324]. The *curia domus* was mentioned once again in the deed for the division of the Danaborski estate, written in 1617 [APP, Kcynia-księgi grodzkie 80, pp. 634–636, 668–670]. By this time Danabórz was just a meager village inhabited in 1624 by five peasant farmers [Klint 2012, pp. 112, 116]. With time, the noble residence was moved to a new place, more convenient and detached from the defensive context—to a lakeside terrace, where there is still a one-story brick mansion located between the park and the manor, in this form probably shaped in the first half of the nineteenth century when it belonged to the Szulczewski family [KEZAiB 1983].

The defensive seat of the Danaborski family was located on a natural elevation (a kame) situated on the eastern shore of Grylewskie Lake, southwest of the promontory jutting into the lake (Fig. 2). This hill has an approximately circular plan, with extreme dimensions of about 55 × 65 m, with the base at an elevation of about 82.0 m a.s.l. Its top is an anthropogenic form—a ring-like embankment with external dimensions of about 22 × 26 m, with its crown at an elevation of about 92.0 m a.s.l. On the inner side, a roughly quadrilateral basin of 12 × 18 m can be observed, which contained

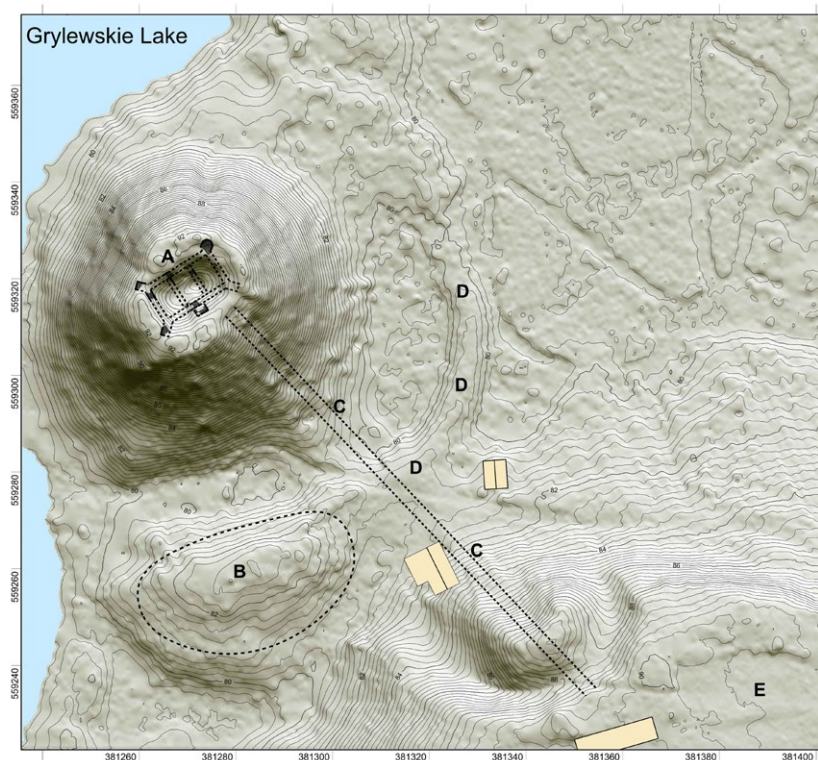

Fig. 2. Danabórz, Wągrowiec County, Greater Poland Voivodeship, contour map, a) manor house, b) southern ward, c) bridge, d) embankment, e) village/town; by P. Rajski

Ryc. 2. Danabórz, pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie, plan warstwicowy terenu, a) dwór, b) podgrodzie południowe, c) most, d) grobla, e) wieś/miasto; wyk. P. Rajski

the outline of a former masonry building, the remains of which did not rise above the ground surface at any point at the time the survey began. Apart from the hill, four areas can be distinguished, whose relationship to the original site already seemed obvious from the time of E. Cnotliwy's research, although their uses were not clear enough. Looking from the southwest, it is an elevated area with extreme dimensions of about 25×50 m with a plateau at an elevation of about 82.20 m a.s.l.—we will refer to it as the “southern ward.” Farther and higher, a small “moon-shaped” form is legible, most likely created by digging the ground around the edge of the lakeside terraces, which formed a prominence with extreme dimensions of about 10.0×18 m, reaching up to about 89.0 m a.s.l., with a dry moat about 8 m wide—we will call it the “abutment.” To the east of the main landmark there is a preserved embankment offset about 15 m from the hill, which follows its curvature. At present, it is about 6.5 m wide, reaches a contour crest of about 81.0 m a.s.l., and its length is about 50 m, but it seems highly likely that before it was leveled it reached from the west as far as the “southern ward”—it will be referred to as the “rampart” hereafter. Finally, the “eastern ward,” which is a lakeside meadow of about 1,800 m², located with its longer axis along a northwest–southeast line, situated at the very base of the promontory, with a plateau at about 81.10 m above sea level, i.e., elevated about 1.0 m above the area further south.

During the 2021 excavations, seven trenches were dug at the site of the defensive headquarters on the hill, one trench at the “eastern ward” and one at the “rampart,” with a total area of about 100 m². Masonry relics were identified and numerous earthen strata were isolated—their contextual analysis allowed for additional land use sequences to be determined. Interesting movable historical materials were acquired, whose analysis will be the subject of a separate study. In light of the research in question, three phases of the defensive residence can be distinguished.

The first phase is linked to the second half of the fourteenth century and the person of Voivode Władysław senior of Danabórz. On a postglacial kame that reached an elevation of 89.10 m a.s.l., a sandy embankment was built, with a surviving crown at between around 90.50 m a.s.l. to around 91.10 m a.s.l., which thus rose about 1.5 m above the original hummus. Judging by the layering pattern recorded on the north side, the original entrance to the defensive structure was located at this site in both annexes of Trench 2/2021, and the tradition of its operation was later transferred to the fifteenth-century structure. The interior—a courtyard, probably at the site of the masonry building erected at its site, was formed as a paved, clay layer with a depth greater than 0.8 m (reaching higher than 88.75 m a.s.l.). The remains of this building, which is of an unknown nature, and is associated with the site of the entrance (only a paved clay mound was identified in its vicinity)

are post-demolition stones with repeatedly observed traces of lime mortar, the presence of which was encountered in all excavations inside the walls of the later castle house. Trench 2/2021, on the other hand, revealed the presence of the foundation footing of the demolished building (most likely its southern wall), more than 1.0 m wide, with the footing at 88.35 m a.s.l. It thus ran more or less in line with the later southern wall of the stone house, while being slightly offset towards the interior of that building. Therefore, we can assume that in the time of Władysław senior it was an establishment with a single brick building in the gate section (probably with an overarching defensive function), set back behind the line of the rampart into the courtyard space. At the point of entry, the embankment was breached and characterized by a slope on both sides. The earthen fortifications enclosed a roughly oval plateau. In the negative of the southern wall of the oldest building and among the layer of post-demolition stones lying inside the later building, fifteenth-century historic materials were present, while in the crown of the oldest mound there were a few fourteenth-century monuments, which spells out the chronology of the site's operation.

Phase two was a major transformation of the fortified residence inherited by the Kalisz governor Andrzej from his father (Fig. 3.). We do not know the exact time when the construction work started, after all, *terminus ante quem* is the date of the lord's death—1436—while the most favorable conditions for the project can be seen in the years when he held the most prominent offices. The dating of ceramic materials linked to the demolition of the first-phase defensive layout, which fits with the standards of fully developed late medieval pottery, was another factor that helped determine the time of foundation. The building located in Władysław the senior's stronghold was completely demolished at the time. A house measuring approximately 9.10×16.0 m was built on the lakeside hill. It was a three-space building, with a centrally located vestibule measuring 4.05×6.95 m and two rooms on its sides—the eastern one having analogous dimensions to the vestibule—and a slightly smaller western one measuring 3.85×6.95 m. The vestibule was accessed by an entrance on the south side, located above the level of 91.25 m a.s.l. The building's relatively thin main walls were about 1.17 m thick, which does not allow us to expect a building with tower-like proportions (this is also contradicted by the presence of the central vestibule), but a stone house with horizontal interior disposition. We can also consider the original absence of buttresses in the building's corners together with the low thickness of the main walls. The footing level of the stone house walls was found at between 88.70 m a.s.l. to 89.10 m a.s.l. They were erected in an analogous manner. The lowest section of the foundations consisted of a single layer of stones strewn with sand. Above there was a wall built of non-layered stones with crushed brick, bound with lime mortar and topped in sufficiently preserved south-

Fig. 3. Danabórz, Wągrowiec County, Greater Poland Voivodeship, phase two reconstruction; based on research by A. Róžański and T. Olszacki, drawn by P. Rajska

Ryc. 3. Danabórz, pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie, rekonstrukcja fazy 2; na podstawie badań A. Róžańskiego i T. Olszackiego, rys. P. Rajska

ern and western walls with a brick levelling layer (at an elevation of 89.55–89.80 a.s.l.). From the outside, the walls were erected in formwork, which resulted from their being dug into an older earthen mound from that side, while from the inside the stone building was built from scratch in the open space “from a free hand,” that is, without the use of a trench. This indicates that the inner side of the embankments were not filled with soil in the oldest phase as well. The stones, sourced from demolition, were laid between the walls marking the higher rooms of the stone house, thus filling the empty space under the floor of the lower story, which in this situation was not a basement but the first floor. The absence of any offsets or beam sockets, as well as the height of the walls preceding the entrance to the building built in the subsequent phase (discussed later), proves that the floor surface of the lowest story was higher than the highest preserved masonry structures in the castle. The outer earthen mound was then raised to an elevation of more than 91.50 m above sea level. Unfortunately, no cultural strata contemporary with the use of the stone house of Andrzej of Danabórz have survived, and merely the materials present in mixed strata dated to that time.

The third phase was an impressive extension of the edifice by the castellan of Nakło, Władysław junior, probably carried out around 1460 (Fig. 4). The initial date of the project is again uncertain, but it does not seem likely that he would have begun the extension of a then-young stone building so soon. The cut-off date is, of course, the mournful death of the Pałuka in 1467. A structure that we have dubbed the alcove tower, was built into the northeastern corner. It was a structure probably delineated on a hexagonal plan, with a diameter of around 2.20 m. It was, probably like the remaining elements of this extension, fully embedded into the embankment surrounding the stone building's walls and constructed using a tall, “flexible” foundation in the form of a “block” of wall of crushed stone interspersed with brick and covered with sand in a wide

Fig. 4. Danabórz, Wągrowiec County, Greater Poland Voivodeship, phase three reconstruction; based on research by A. Róžański and T. Olszacki, drawn by P. Rajski

Ryc. 4. Danabórz, pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie, rekonstrukcja fazy 3; na podstawie badań A. Róžańskiego i T. Olszackiego, rys. P. Rajski

trench. All of the elements founded at the time were standing at a higher elevation than the phase-two stone house and were placed beside it. The footing level of the alcove tower was found at 90.55 m a.s.l., while the floor of its “flexible” foundation was found at 91.10 m a.s.l., which puts the height of this part of the foundation at 0.55 m. Higher up, its walls were faced with bricks, and it can be presumed that the solid plinth reached up to the second story, and only there was a room no more than about 1 × 1.5 m. At the western corners, diagonal buttresses were added to the stone house, the southwestern one of which was 1.30 × 2–2.40 m, it was founded at 90.20 m above sea level, and its “flexible” foundation was as high as 0.9 m. The southeast corner has unfortunately not been investigated by excavation (there was probably also a diagonal buttress there). The presence of buttresses suggests a verticalization of the mass, with at least one brick floor and most likely closing the use program with a third floor made of predominantly non-permanent materials (a frame?) with a hipped shingled roof (no fragments of tiles were found during the survey). In the middle of the length of the south side of the building, the entrance was placed in a risalit. Up to its preserved crown at 91.25 m a.s.l., it was a foundation in the form of a solid “block” filled with stones, with extreme external dimensions in plan of about 1.90 × 2.50 m. It was founded at a level of about 89.85 m a.s.l., and up to a height of 90.58 m a.s.l. (i.e., at 0.73 m) it was erected from stones strewn with brick rubble, without mortar. Higher up, layered stones on lime mortar were used. The “block” supported the walls of an inner chamber. The level of its crown at the same time determines the lowest possible (and probably close to this value) level of the threshold of the entrance aperture at 91.25 m a.s.l. In the southeast corner of the risalit, a clear protrusion of stones in front of the line of the southern face was found, which can be seen as a corbel, e.g., for the support of a (drawbridge?) (Fig. 5).

Having described the research in hill area, it is time to move on to a brief analysis of past and recent explorations, which have covered areas beyond this landmark. In the area dubbed “eastern ward,” Trench 3/2021 (about 110 m in a straight line northeast of the brick manor) uncovered remains of a brickmaking furnace measuring about 2.10 × 4.50 m, located along a north–south axis. Its walls were built of burnt clay and were about 0.40–0.50 m thick, inside it was a chamber measuring about 1.20 × 3.50 m, with access from the longer eastern side with a clear width of about 0.80 m. The chronology of the furnace can be traced to the fifteenth century, and although it has not been possible to determine it more precisely, there is no doubt that it produced bricks for the construction of the stone house by Andrzej of Danabórz, or its extension carried out by his son. In addition, numerous anomalies unverified by excavation and scattered in this region were found, which is evidence of this area’s intense use. The arched embankment of the “rampart” was examined by cutting through it laterally with an excavation. It was determined that the original width of its base was about 4.50 m, the width of its crown was probably close to about 2.50 m, and it rose about 2.0 m above the adjacent terrain on the outer (eastern) side, having a more pronounced steep slope on that side as well. On both sides (and more strongly to the east), a landslide of the former crown of the “rampart” was observed in the stratigraphy. Its bottom consisted of mixed loose sands, and above this, of sands stabilized with very poorly preserved, weak wooden structures. Equally hypothetical may be its dating to the fifteenth century resulting from just two small fragments of ceramic vessels. The absence of stabilizing piles on the embankment, as well as the remains of wooden structures at its top (roads, a palisade) further complicates interpretation, but also, combined with the apparent simplicity of the means used, suggests a quick, ad hoc, but possibly unfinished project. Of the possible interpretations, the most likely is to see the embankment as a primitive defensive rampart, shielding the hill from the southeast and intended to extend between the “southern ward” (potentially with its own ramparts) and the lake shore. Here we can refer to the information provided by Długosz, who mentioned that the anticipated points of resistance by Władysław junior in confrontation with the king were to be “*de novo incastellandis*.” Perhaps we are dealing with an unfinished line of earthen ramparts built in the short time between the magistrate’s accord with the king in late August 1466 and his unexpected death in May a year later? If so, the simplicity of the means, justified by the pace of construction, may be behind the specialized knowledge of fortification that Włodek himself, or the mercenaries who were supporting him, may have possessed in the arena of the Thirteen Years’ War [Lasek 2017, pp. 233–262]. Unfortunately, the way the land was used during the survey prevented exploration of both the “southern ward” and the “abutment” so one can only guess at the relationship of the first area to the

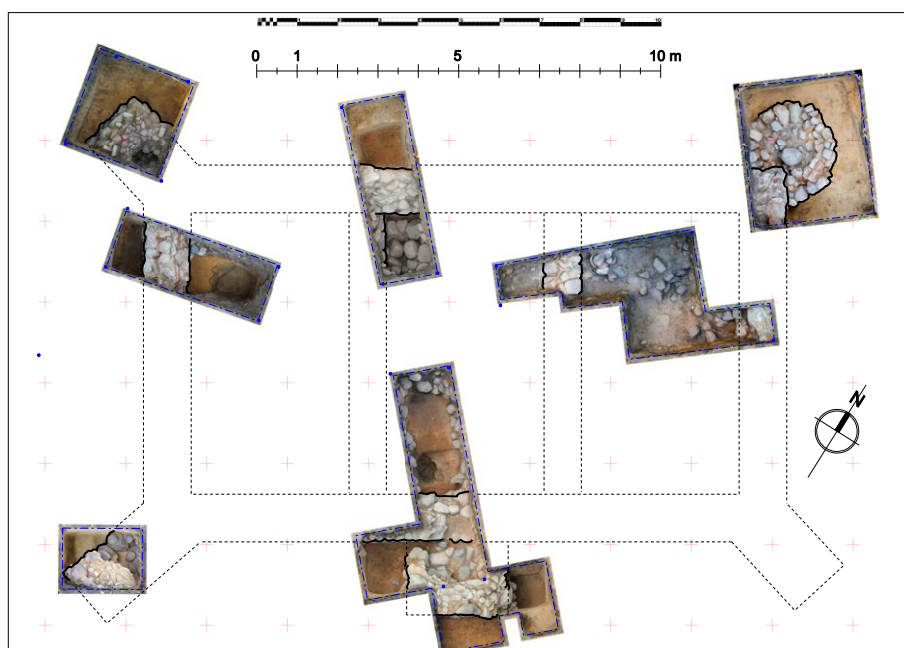

Fig. 5. Danabórz, Wągrowiec County, Greater Poland Voivodeship, ground floor plan with photoscans; based on research by A. Różański and T. Olszacki, drawn by P. Rajski

Ryc. 5. Danabórz, pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie, rzut przyziemia wraz z fotoskanami wykopów; na podstawie badań A. Różańskiego i T. Olszackiego, rys. P. Rajski

immediate residential and economic structures of the residence [Cnotliwy 1995, pp.343, 345–346], and the second with the fortified bridge abutment; suggestively, its transverse axis, leading from the plateau through half the length of the concave, northwest side, is directed almost opposite the main entrance to the building on the hill.

The first phase of the Danabórz defensive settlement, the establishment of which we link to the second half of the fourteenth century, is not sufficiently clear; nevertheless, we know that on the natural hill there appeared at that time an immense oval ring of earthen embankment interrupted from the south by an entrance, to which was attached a building—most likely a tower—built at least in the lower part from stones cemented with lime mortar, and above perhaps from impermanent materials, with walls more than 1 m thick. Its form of use is unknown. It can be presumed that it was primarily a defensive building that, together with ramparts, co-created a refugium and a symbolic manifestation of the power of the Pałuka family of Danabórz. It is quite possible that it coexisted with the residential and ancillary complex of the manor located at the foot of the hill (in the “southern ward”). Together, they would have co-created the *curia cum fortalicio* complex, which is present in written sources but has so far been subjected to insufficient archaeological verification, and is considered by some researchers to be a model of a knightly residential and defensive complex in late medieval Greater Poland [Grygiel 2001, pp. 204–218; Marciniak-Kajzer 2011, pp. 288 et seq; Lasek 2013, pp. 254–262], which would formally and functionally correspond to the Western European

motte-and-bailey layout. Leaving this significant issue to be discussed on another occasion, let us separate it from it the issue of the *fortalitium* itself, which is the main focus of our field research. Relating them to the private Polish castles of the fourteenth century, rightly associated mainly with royal foundations (especially those of Casimir III the Great) and the more than a few brick residences of the noble elite [Kajzer 1993, p. 127 et seq.] to the group of potential analogies here include, most importantly, foundations with an oval ring of perimeter walls surrounding them on the model of traditional castle ramparts and a four-sided masonry tower inserted within their perimeter (in the middle of the courtyard or near the perimeter) [Lasek 2013, pp. 125–138; 2019, pp. 77–80, 84–85]. This is how first phase of the Szumsko castle in Rembów look like (first half of the fourteenth century), or the neighboring Poraj residence in Kurozwęki, which was established around 1400 [Leksykon, pp. 423–424, 256–257]. Unlike in Lesser Poland in the north, including the Pałuki region, there was mostly a lack of rocks other than hard-to-work erratic boulders, which, with the significant cost of brick production, limited the inventiveness of the lords and further narrowed the already narrow circle of founders of “full-scale” castles. To ensure security, a fortress had to be erected feasibly high and surrounded by a rampart, which, if it was to prove sufficient, had to be suitably sturdy, and thus wide at the base, which again constrained the courtyard space. There could have been—as there probably was in Danabórz—a tower building, but there was no more room for the clustering of mixed-use buildings within the ramparts, and thus for the possibility of evolving a similar forti-

fication into a castle understood as a perimeter-closed, complex organism, used for more than purely defensive tasks, but also being more than a fortified lordly house. This circumstance had left its mark on the subsequent history of the complex discussed here.

In the second phase, the demolition of the old edifice identified with the tower takes place, while—in the situation of the limitations just discussed—the entire basin between the ramparts was filled by a stone house erected by Andrzej of Danabórz with one, or two stories, of which the potential higher one would probably be built mostly of more impermanent materials. The tripartition indicates the implementation of the typical scheme of a late medieval feudal lord's house, with a hallway, a room and a chamber [Kajzer 2010, pp. 46–49]. The building, therefore, was far inferior in size to the smallest houses in castles, and much closer in scale to the brick lordly houses that were, in their original phase, the main structures of defensive manors. Among the numerous examples are, dating most likely from the second quarter of the fifteenth century, the residential building of castellan Mikołaj Nieparcki's *fortalicium* in Nieparta (8.8 × 19.7 m) in southwestern Greater Poland, the house built in the second half of the fifteenth century by the Odrowąż family in Szydłowiec in the Sandomierz region (about 7 × 16 m, also three-spaced, but evidently having more than Danabórz masonry floors), or the smaller than considered masonry residence of the Doliwits in Nowe Miasto on the Warta River (7 × 10 m) from the early 16th century [Grygiel, Jurek 1996, pp. 166–234]. Although the research in Danabórz alone does not confirm this, referring it to the latest findings from neighboring Gołańcz already lends credence to the assumption that during the time of Voivod Andrzej, a significant transformation of the ensemble may have taken place, as a result of which the former refugial space—as the most exposed and secure—was designated as the site of a prestigious residence, thus a spatial (but also, as can be seen in written sources: semantic) of the manor and the *fortalicium*; at the same time, the ancillary facilities were clearly separated from this zone by remaining outside the hill and continuing to function within the southern and eastern “wards” [Olszacki, Różański 2015, pp. 27–31]. It cannot be ruled out that the creation of the “abutment” to the southeast of the hill, that is, most likely the place from where the imposing bridge leading directly to the townhouse was delineated, bypassing the area at the foot of the hill, which strengthened the defense of the residence, but also emphasized its independence.

In the comparative analysis, we will discuss phase three at the greatest length. The brick residence then acquired a new form, and thus a symbolic meaning, although even within it, it did not go beyond the scheme of a stately fortified house, which, together with its medieval and early modern nomenclature (*fortalitium*, *curia*, *curia domus*, *manor*), contributes to the layout's classification as a fortified manor, not a castle [Pietrzak 2003, pp. 13–14, 18–22]. Remaining within the earlier

outline of the main walls, the structure was supported by diagonal buttresses, it was probably vertically extended by two stories, and its use program and artistic image were enhanced by two interesting elements: an axial risalit in the front facade and an alcove turret in the northeast corner. Thus, remodeling and extension shaped a building in Danabórz that we can consider a fortified tower house (German: *Festes Haus*) [Lasek 2013, pp. 161–168]. It was admittedly limited to a small number of stories, but due to its prominence on the hill—quoting the words of L. Kajzer referring to the castle in Raciąż—it was “a house designed to play (visually and ideatively) the role of a donjon” [Kajzer 1990, p. 146]. However, Władysław junior did not limit himself to manifesting his ambitions with the form of a lofty edifice, but expanded the program of the manor house with the aforementioned additional elements, undoubtedly an expression of the will to make its architecture refined [Olszacki 2012, pp. 251–252]. Among those mentioned, special attention should be paid to the risalits located on the axis, connected with the main entrance to the stone house, which in the surviving or reconstructed cases housed chapels on the upper level, accented on this floor with their polygonal closure (evidence of castles in Namysłów and Uniejów). Perhaps, despite the modest size of the Danabórz risalit: 1.90 × 2.50 m the higher part of it should be reconstructed in a similar way, seeing a small private oratory in the apse, perhaps to enlarge the mass with walls supported by cantilevers [Olszacki 2012, pp. 250–252; 2023, pp. 28–29]. In such a situation, there would be a superimposition of meanings and their mutual reinforcement: the tower, a sign of God and the strength of the feudal lord faithful to Him [Kowalski 2001, p. 243] would have an apotropeion inscribed in its front facade, granting the residence supernatural protection. The presence of a risalit with a main entrance, probably framed by a Gothic portal, and a potential oratory on the first floor should be considered in the context of a polygonal alcove turret. It has its parallels in Late Gothic defensive seats: the awe-inspiring donjon at Pińczów Castle (second quarter of the fifteenth century) and the castle in Dębno (dated 1470/1480), which was probably created under its influence, where towers supported the corners of the eastern house [Miłobędzki 1997, pp. 93–105; Lasek 2013, pp. 169–171]. It is impossible to omit in this context the mighty tower house in Bąkowa Góra near Przedborze, probably from the third quarter of the fifteenth century, named in 1489 “*fortalitium seu turris*,” a Latin name that would also perfectly fit the Danabórz residence [Kajzer 2003, pp. 337–354; Lasek 2013, pp. 161–168]. In all of those mentioned, the spaces of the corner towers were probably related to the extension of the formal or residential program. In all of them, they were also brought out only on the upper floor from the “foot” of solid masonry, and in Pińczów and Bąkowa Góra they coexisted within one structure on one floor with interiors in centrally located risalits—perhaps with a chapel use; these features are considered

to potentially coincide with the Danabórz solution. The second story of the Danabórz tower, on the model of the one mentioned from Pińczów, probably housed two rooms, including a larger ceremonial public hall—believed to occupy a space equal to the vestibule and the eastern room in the lower story, connected with the oratory and room in the turret, which we can identify as the “common room also called a dining room” mentioned in 1570. The same interior probably served as the location for the reading of the court verdict by the Margrave of Kcynia in 1607, which can again indirectly serve as evidence of the presence of the sphere of the sacred, in the face of which the legal action was performed. The lower (three-space) story, suggesting the best-preserved analogies such as the princely tower in Lower Silesia’s Siedlęcín or the donjon in Gołańcz, can be reconstructed as a storage interior (especially in the absence of a basement) and perhaps defensive, while the highest—the third—should be seen as residential functions, with the use of frame wall partitions [Nocuń 2016, pp. 75–134; Olszacki, Róžański 2015, pp. 133–134].

The “message” which was the form of the seat of the Nakło castellan should be read primarily in a regional context [Mrozowski 2023, pp. 91–110]. On the one hand, its form resulted from a desire to match the standards of the brick tower residences of fellow family members: the Pałuki family, an elite rooted in this land since the Early Middle Ages. This standard was a free-standing donjon in nearby Gołańcz, located just 8 km in a straight line northeast of Danabórz (a five-story tower erected on a plan of 10.90 × 16.70 m), whose foundation is linked to the nepotistic project of Bishop Maciej of Włocławek [Olszacki, Róžański 2015, pp. 91–123, 133–153], and an even grander, though unfortunately preserved only in relics, *turris* in Szubin (on a square plan with a side of about 17.50 m), incorporated into a string of regular defensive walls, founded probably by the starost of Cracow and Angevin “regent” Sędziwoj of Szubin [Lasek 2013, pp. 140–142]. It is difficult to say to what extent Władysław junior identified the tower houses—created on the initiative of the Pałuki who were the rulers of the Włocławek diocese (Maciej of Gołańcz and his successor Zbylut of Wąsosza) in ecclesial estates (in Włocławek, Raciążek and Ciechocin)—with family foundations, and this, however, cannot be ruled out [Kajzer, Olszacki 2012, pp. 187–190; Lasek 2013, pp. 118–125]. In all the cases mentioned, the scale of the projects far exceeded the capabilities of the lord of Danabórz, which is evident in their proportions. However, Władysław, probably aware of this, tried to offset these disproportions with a certain illusion of grandeur by placing his manor on a still impressive hill, which placed the ridge of the roof of his residence well over 20 m above the area directly adjacent to the hill and more still in relation to the surface of the lake. Deciding not to lower the level of the land and thus enlarge the plateau, combined with the necessity of demolishing his father’s stone house and the costly construction of an entirely

new building in which a use program comparable to the aforementioned works could be accommodated, he resorted to yet another “trick.” To the degree that data incompleteness allows, we can risk making the statement that the Danabórz manor attempted to relate formally to the most fashionable late Gothic models of this type of residence, implementing, in a reduced variant, both a use and visual/artistic program worthy of the princely ties of the ambitious castellan and his ruling aspirations. Secondly, however, and perhaps most importantly, the defensive manor in Danabórz was a “message” addressed to those fellow countrymen and knightly neighbors in the region who, like the Pałuki in Łekno and Kołybki, or the Grzymalites from Smogulec, had to content themselves with having wooden manors and towers on mounds [Cnotliwy 1995, pp. 324–340, 369–371; Krzepakowski, Moeglich, Kostyrko 2016, pp. 60–65]. It was also addressed to the hundreds of those for whom even such forms of residential and defense construction exceeded needs and funds, and who, such as, presumably, the lords of Grylewo, looked with envy and respect at the other side of the lake. For all of them, a lord sitting in a walled donjon with a princess-wife at his side, additionally holding the largest castle in Krajno (in Nakło) and the adjacent part of Pomerania (in Czluchów) seized from the State of the Teutonic Order, as a starost-tenant, rose to the rank of a “natural” patron.

While the residence itself was completed according to plan, two other archaeologically gripping projects were symbolically interrupted with the castellan’s decapitation. The first, less significant, is the embankment surrounding the hill that completes the defensive program. The second, much more important, is the cessation of the construction of a Gothic brick church (for this is how, without a doubt, the relics identified and not very fortunately introduced into science by M. Dernoga should be interpreted), which was to become the parish church of a town that ultimately never formed.² The seemingly peculiar form of the polygonally enclosed church itself, with buttresses clearly drawn into the interior, while on the outside they seem to have been shortened to the form of lesenes, a protrusion in the western wall indicating probably not so much the presence of a tower, but the derivation of the axis of the planned pillars and the support for the gallery, does not seem to be accidental. With all reservations, the closest model for it can be sought in Poznań’s Collegiate Church of the Blessed Virgin Mary on Ostrów Tumski, or, as Jacek Kowalski accurately identifies it, a “manorial mutation” of “Brunsberg” architecture [Kowalski 2010, pp. 179–192]. Włodek’s choice would have been parallel to the earlier foundations of the powerful Górka family of the Łódzia coat of arms in their ancestral town of Kórnik, where “having built (...) a castle and granted the town municipal rights, they decided to erect a large parish church here, with a shape reminiscent of the ‘palace-like’ Poznań collegiate church” [Kowalski 2010, pp. 192–194]. It must be acknowledged with appreciation that among the

currently available potential patterns of religious building foundations in Greater Poland, the choice of this particular one would have been the most suggestive pendant for the image created right beside the tower residence. As we can see, the field investigation of the defensive manor in Danabórz is a fascinating introduction to further studies, whose possible trajectories have been merely outlined here. See from a perspective

well-illuminated by written sources, the evolution of the architecture of the family seat and its relationships with its surroundings, accounting for the changes in the structures that co-formed the center of the lordly property (and the “world of things” not considered in this text), appears to contribute to and update previous monographic perspectives of this subject, and supports their creative and critic continuation.

¹ NCN OPUS 11 UMO-2016/21/B/HS3/03119: *Castrum et curia. Studia nad rozwojem prywatnych siedzib obronnych oraz ich zapleczy od średniowiecza do nowożytności na przykładzie włości rodu Pałuków i ich następców.*

² It does not appear that the bishop's refusal to consecrate Danabórz's parish in 1452, known from written sources, caused the work on erecting a monumental brick church to stop. Rather, we can assume that the rejection concerned some previous, makeshift foundation, pretentiously located near the slowly developing town.

References / Bibliografia

Secondary Sources / Opracowania

- Bierniak Janusz, *Krąg rodzinny biskupa kujawskiego Macieja Pałuki (korekta do Rodu Pałuków Władysława Semkowicza)*, “Zapiski Historyczne” 1985, vol. 50, b. 3.
- Biskup Marian, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
- Cnotliwy Eugeniusz, *Badania weryfikacyjne późnośredniowiecznych siedzib obronnych zachodniej części Pałuk*, [in:] *Studia i Materiały do dziejów Pałuk*, t. 2: *Osadnictwo i architektura w rejonie Łekna we wczesnym średniowieczu*, ed. Andrzej Marek Wyrwa, Poznań 1995.
- Dernoga Mirosława, *Relikty budowli gotyckiej w Danaborzu, stan. 18 (gm. Wągrowiec, woj. wielkopolskie). Badania archeologiczno-architektoniczne*, “Studia i Materiały do dziejów Pałuk” 2003, vol. 5.
- Grygiel Ryszard, Jurek Tomasz, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996.
- Grygiel Ryszard, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [in:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, ed. Edward Opaliński, Tomasz Wiślicz, Warszawa 2001.
- Kajzer Leszek, *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990.
- Kajzer Leszek, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993.
- Kajzer Leszek, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, no. 3–4.
- Kajzer Leszek, *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.
- Kajzer Leszek, Olszacki Tomasz, *Możni i ich wieże*, [in:] *Zawisza Czarny. Rycerz najślawniejszy i najdzielniejszy*, ed. Tomisław Giergiel, Warszawa 2012.
- Karczewska Joanna, *Majątki szlacheckie w okolicy Kcyni na przełomie XIV i XV wieku*, “Studia Zachodnie” 2017, vol. 19.
- Klint Paweł, *Szlachecki obrót ziemią w powiecie kcyńskim*

- w latach 1626–1655*, “Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2012, vol. 66.
- Kohte Julius, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd 4, Berlin 1897.
- Korytkowski Jan, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, vol. 2, Poznań 1888.
- Kowalski Jacek, *Rymowane zamki. Tematy architektoniczne w literaturze starofrancuskiej drugiej połowy XII wieku*, Warszawa 2001.
- Kowalski Jacek, *Gotyki wielkopolski. Architektura sakralna XIII–XVI wieku*, Poznań 2010.
- Krzepkowski Marcin, Moeglich Marcin, Kostyrko Miłkołaj, *Nieznaną średniowieczną siedzibą rycerską w Kotłbkach, pow. wągrowiecki, stan. 22, w świetle danych teledetekcyjnych oraz źródeł historycznych*, “Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2016, vol. 17.
- Lasek Piotr, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013.
- Lasek Piotr, *Prywatne zamki polskich dowódców z czasów wojny trzynastoletniej*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2017, no. 2.
- Lasek Piotr, *Obronne siedziby rycerskie i możnowładcze w czasach Kazimierza Wielkiego*, [in:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, ed. Agnieszka Bocheńska, Przemysław Mrozowski, Warszawa 2019.
- Leksykon zamków w Polsce*, ed. Leszek Kajzer, Warszawa 2001.
- Marciniak-Kajzer Anna, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź 2011.
- Nocuń Przemysław, *Wieża mieszkalna*, [in:] *Wieża książęca w Siedlęcinie w świetle dotychczasowych badań. Podsumowanie na 700-lecie budowy obiektu*, ed. Przemysław Nocun, Siedlęcin–Pękowice–Kraków 2016.
- Miłobędzki Adam, *Zamek Oleśnickich w Pińczowie*, [in:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, Kielce 1997.

- Mrozowski Przemysław, *Zamki murowane w dobrach prywatnych u progu nowych czasów w Królestwie Polskim – wyraz jednostkowych ambicji czy norma społecznych oczekiwań?*, [w:] *Zamki u progu nowych czasów. Transformacje i fundacje w XV w.*, ed. Agnieszka Bocheńska, Przemysław Mrozowski, Warszawa 2023.
- Olszacki Tomasz, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu: perspektywy badań i możliwości interpretacji*, “Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2012, vol. 13.
- Olszacki Tomasz, *Między Hofburgiem a Wawelem. Zamek na wyspie w Ćmielowie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w latach 2022–2023*, “Rocznik Ostrowiecki” 2023, no. 3.
- Olszacki Tomasz, Różański Artur, *Zamek w Gołańczu. Dzieje i architektura od połowy XIV po schyłek XVIII stulecia*, Gołańcz 2015.
- Pietrzak Janusz, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003.
- Różański Artur, *Castrum et curia. Studia nad rozwojem prywatnych siedzib obronnych oraz ich zapleczy od średniowiecza do nowożytności na przykładzie włości rodu Pałuków i ich następców*, “Archaeologia Historica Polonia” 2018, vol. 26.
- Sikorski Czesław, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, Bydgoszcz 1986.
- Tomala Janusz, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, vol. 2: Architektura obronna, Kalisz 2011.
- Wyrwa Andrzej Marek, *Pałuki – nazwa i terytorium w świetle źródeł pisanych i literatury*, “Studia i Materiały do Dziejów Pałuk” 1989, vol. 1.
- Archival Sources / Archiwalia**
- Archiwum Państwowe w Poznaniu [hereinafter: APP], Kcynia-księgi grodzkie 20, pp. 310, 748.
- APP, Kcynia-księgi grodzkie 82.
- APP, Kcynia-księgi grodzkie 78.
- APP, Kcynia-księgi grodzkie 80, pp. 634–636, 668–670.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [hereinafter: AGAD], Zbiór dokumentów pergaminowych, 472.
- AGAD, *Metryka Koronna* 42, 29–31.
- Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa: Danabórz (Bukowiec) – Dwór, sygn. karty 17332, M. Paszkowska (1983) [typescript in the archives of the Poznań VOMP].
- Original Sources / Źródła**
- Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, vol. 1, p. 590; KDW, vol. 3, p. 1969, 1950; KDW, vol. 4, p. 348.
- Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum*, t. 2, Posnaniae 1892; *Die ältesten grosspolnischen Grodbücher*, vol. 2, Lepizig 1889.
- KDW, vol. 5, 449; *Codex Diplomaticus Poloniae* [hereinafter: CDP], vol. 1, Varsaviae 1847, no. 174.
- Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae (...) Liber Duodecimus 1462–1480*, Cracoviae 2005.
- Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, vol. 1, Kraków 1876, no. 200.

Abstract

This article presents the results of an architectural and archaeological survey from 2021 in Danabórz (Pałuki near Wągrowiec), which covered a forgotten defensive residence of the Pałuk-Pałuka-Danaborski family. The manor operated between the late fourteenth and the early seventeenth century, and underwent three main phases. On a hill, Władysław senior erected a rampart with a masonry tower building. His son Andrzej, the Voivode of Kalisz, dismantled the tower and built a three-space stone house with a vestibule and chambers. The most ambitious extension was carried out ca. 1460 by Nakło Castellan Władysław junior, who gave the residence the form of a fortified tower house with a risalit and bower, clearly underscoring its prestige and formal function. Also uncovered were a brickmaking furnace, the remains of ramparts and traces of unfinished fortifications. The Danabórz manor, described in sources as a fortalicium and a curia, combined residential, defensive and symbolic functions, manifesting the Pałuk-Pałuka family's ambitions. The manor ultimately declined in the seventeenth century and its history has been reconstructed anew.

Streszczenie

Artykuł prezentuje wyniki badań archeologiczno-architektonicznych z 2021 r. w Danaborzu (Pałuki, k. Wągrowca), które objęły zapomnianą siedzibę obronną rodu Pałuków-Danaborskich. Dwór funkcjonował od końca XIV do pocz. XVII w., przechodząc trzy główne fazy. Władysław-senior wzniósł na wyniesieniu obronny wał z murowaną budowlą wieżową. Jego syn Andrzej, wojewoda kaliski, rozebrał wieżę i wystawił trójprzestrzenną kamienicę z sienią i izbami. Najbardziej ambitną rozbudowę ok. 1460 r. przeprowadził kasztelan nakielski Władysław-junior, nadając rezydencji formę wieżowego domu obronnego z ryzalitem i alkierzem, wyraźnie podkreślając jej prestiż i funkcję reprezentacyjną. Badania odsłoniły także piec do wypалу cegły, relikty wałów i ślady nieukończonych obwarowań. Dwór w Danaborzu, określany w źródłach jako fortalicjum i curia, łączył funkcje mieszkalne, obronne i symboliczne, stanowiąc manifestację ambicji Pałuków. Ostatecznie podupadł w XVII w., a jego historia została dziś na nowo zrekonstruowana.

Maciej Płotkowiak*

orcid.org/0000-0001-8797-3160

Stan wiedzy o formie architektonicznej średniowiecznego kościoła św. Mikołaja w Szczecinie – na podstawie wyników badań architektonicznych z 2022 r.

The State of Knowledge About the Architectural Form of the Medieval St. Nicholas Church in Szczecin – Based on the Results of Architectural Research from 2022

Słowa kluczowe: Szczecin średniowieczny, gród w Szczecinie, późnoromański kościół św. Mikołaja, gotycki kościół św. Mikołaja, chór trójapsydowy

Keywords: medieval Szczecin, Szczecin stronghold, late Romanesque St. Nicholas Church, Gothic St. Nicholas Church, three-apse choir

Określenie celu i przedmiotu badań

Kościół św. Mikołaja powstał na południowo-wschodnim skraju grodu, w obrębie osiedla słowiańskiego znanego pod nazwą Kessin, położonego u podnóża Wzgórza Zamkowego, na terenie ograniczonym od wschodu przez koryto Odry. Jego budowa miała miejsce w trakcie procesu transformacji wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego, prowadzącej do powstania miasta lokacyjnego. Świątynię wzniesiono na miejscu odcinka grodowego wału obronnego [Słowiński, Płotkowiak 2022, s. 101; ryc. 1, s. 107; ryc. 5, s. 111], którego likwidacja doprowadziła do powstania unikatowego zespołu sprzężonych placów targowych, złożonego ze współistniejących wcześniej w obrębie Kessin i połączonych przestrzennie i funkcjonalnie Rynku Warzywnego (Kraut Markt) i Targu Rybnego (Fischmarkt) oraz działającego na przedpołu wału od strony południowej Rynku Siennego (Heu Markt).

O randze kościoła w życiu miasta świadczy jego lokalizacja w bezpośrednim sąsiedztwie ratusza miejskiego wzniesionego na Rynku Siennym niedługo po lokacji Szczecina.

Czas budowy kościoła nie jest dokładnie znany, możliwe jednak, że przypadał na wiek XIII. Najstarsza

Definition of the purpose and subject of the research

St. Nicholas Church was built on the southeastern edge of the stronghold, within a Slavic settlement known as Kessin, located at the foot of Castle Hill, in an area bounded on the east by the Oder River. Its construction took place during the transformation of the early medieval stronghold complex, leading to the establishment of a town charter. The church was erected on the site of a section of the stronghold's defensive rampart [Słowiński, Płotkowiak 2022, p. 101; Fig. 1, p. 107; Fig. 5, p. 111], whose demolition led to the creation of a unique complex of interconnected market squares, consisting of the Vegetable Market (Kraut Markt) and Fish Market (Fischmarkt), which had previously coexisted within Kessin and were spatially and functionally connected, and the Hay Market (Heu Markt), which operated in front of the rampart on the southern side of the market square. The importance of the church in the life of the city is evidenced by its location in the immediate vicinity of the town hall, erected on the Hay Market shortly after the founding of Szczecin.

The exact date of the church's construction is unknown, but it is possible that it was built in the thirteenth

* dr inż. architekt, Wydział Architektury, Katedra Historii i Teorii Architektury, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

* Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Department of History and Theory of Architecture, West Pomeranian University of Technology in Szczecin

Cytowanie / Citation: Płotkowiak M. The State of Knowledge About the Architectural Form of the Medieval St. Nicholas Church in Szczecin – Based on the Results of Architectural Research from 2022. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:50–65

Otrzymano / Received: 29.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.08.2025

doi: 10.48234/WK84NICHOLAS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

wzmianka potwierdzająca istnienie świątyni, o treści: „ecclesia sancti Nicolai cum Parochia civitatis”, pochodzi z 1243 r. [Friedrich 1922, s. 67]. Zakończenie budowy kościoła św. Mikołaja można wiązać z ukończeniem w 1298 r. kościoła św. Gertrudy na szczecińskiej Łasztowni [Lesiński 1985, s. 124]. Podaje się też daty 1305 [Friedrich 1922, s. 68–69] oraz 1335 [Rango 1680, s. 73]. W ciągu XIV i XV w. wzmiankowane były: dotacje na rzecz kościoła, cmentarz przykościelny oraz ławy chlebowe i mięsne przy kościele [Friedrich 1922, s. 68–69]. Więcej danych o formie architektonicznej kościoła pochodzi dopiero z okresu po wprowadzeniu w 1535 r. reformacji na terenie księstwa:

- 1568–1573 – rozbiórka małej drewnianej wieży zlokalizowanej na północny wschód od kościoła [Friedrich 1922, s. 83];
- 1576 – zastąpienie wieży drewnianej wieżą mурowaną [Friedrich 1922, s. 69];
- 1656 – odbudowa wieży o wysokości około 60 m, z galerią, wykonana przez Baltazara Glöcknera z Kulmitz, budowniczego wieży kościoła św. Mikołaja w Greifswaldzie [Friedrich 1922, s. 85];
- 1659 – szkody w dachu w trakcie oblężenia miasta, jednak „kościół nie był szczególnie uszkodzony” [Friedrich 1922, s. 70];
- 1800 – zawalenie się szczytu dachu po wschodniej stronie biblioteki; stan techniczny murów wieży oceniono jako dobry, natomiast konstrukcja hełmu była odchylona od pionu i niestabilna [Friedrich 1922, s. 86];
- 4 grudnia 1806 – kościół przekazany Francuzom z przeznaczeniem na magazyn, który wypełniono sianem aż po sklepienie [Friedrich 1922, s. 71];
- 9 grudnia 1811 pomiędzy północą a godziną pierwszą zauważono pożar [Friedrich 1922, s. 71], który zniszczył dach i drewniane sklepienie oraz hełm wieżowy. Mimo wysiłków odbudowy nie rozpoczęto, a od roku 1812 aż do października 1816 ruinę kościoła rozbierano. W 1821 teren kościoła wybrukowano [Friedrich 1922, s. 72] z przeznaczeniem na plac targowy istniejący do dziś pod nazwą Rynek Nowy (Neuer Markt).

W 1999 r. w trakcie robot budowlanych na wschodnim skraju Rynku Nowego odsłonięto mury, które mogły stanowić relikty apsydy prezbiterialnej kościoła św. Mikołaja. Pracownicy Muzeum Narodowego w Szczecinie wykonali dokumentację fotograficzną [*Zdjęcia archiwalne reliktyw apsydy*], dokonano również pomiaru geodezyjnego, ale badań architektonicznych nie podjęto.

W 2018 r. podczas prac ziemnych związanych z budową obiektu hotelowego na północnym skraju Rynku Nowego odsłonięto narzuty z kamienia, które mogły stanowić ustrój posadowienia ściany północnej kościoła [Płotkowiak 2019].

Stan badań

Najstarsze opisy kościoła pochodzą z XVII w. Są to publikacja pastora Jacobiego z 1657 oraz pastora Konrada

century. The oldest mention confirming the existence of the church, with the text: “ecclesia sancti Nicolai cum Parochia civitatis,” dates back to 1243 [Friedrich 1922, p. 67]. The completion of St. Nicholas’ Church can be linked to the completion of St. Gertrude’s Church in Łasztownia, Szczecin, in 1298 [Lesiński 1985, p. 124]. The dates 1305 [Friedrich 1922, pp. 68–69] and 1335 [Rango 1680, p. 73] are also given. During the fourteenth and fifteenth centuries, the following were mentioned: donations to the church, the church cemetery, and bread and meat stalls next to the church [Friedrich 1922, pp. 68–69]. More information about the architectural form of the church comes from the period after the introduction of the Reformation in the duchy in 1535:

- 1568–1573 – demolition of a small wooden tower located northeast of the church [Friedrich 1922, p. 83];
- 1576 – replacement of the wooden tower with a brick tower [Friedrich 1922, p. 69];
- 1656 – reconstruction of the tower, approximately 60 m high, with a gallery, carried out by Baltazar Glöckner from Kulmitz, builder of the tower of St. Nicholas’ Church in Greifswald [Friedrich 1922, p. 85];
- 1659 – damage to the roof during a siege of the city, but “the church was not particularly damaged” [Friedrich 1922, p. 70];
- 1800 – collapse of the roof ridge on the eastern side of the library; the technical condition of the tower walls was assessed as good, but the structure of the spire was tilted and unstable [Friedrich 1922, p. 86];
- December 4, 1806 – the church was handed over to the French to be used as a warehouse, which was filled with hay up to the vault [Friedrich 1922, p. 71];
- December 9, 1811 – between midnight and 1 a.m., a fire was noticed [Friedrich 1922, p. 71], which destroyed the roof, the wooden vault and the tower spire. Despite efforts to rebuild it, no work was started, and from 1812 to October 1816, the ruins of the church were dismantled. In 1821, the church grounds were paved [Friedrich 1922, p. 72] and turned into a market square, which still exists today under the name Rynek Nowy (Neuer Markt).

In 1999, during construction work on the eastern edge of the New Market, walls were uncovered which could be relics of the apse of St. Nicholas’ Church. Employees of the National Museum in Szczecin prepared photographic documentation [*Zdjęcia archiwalne reliktyw apsydy*], and geodetic measurements were also taken, but no architectural research was undertaken.

In 2018, during earthworks related to the construction of a hotel on the northern edge of Rynek Nowy, stone overlays were uncovered, which could have been the foundation of the northern wall of the church [Płotkowiak 2019].

State of research

The oldest descriptions of the church date back to the seventeenth century. These include a publication by

Tiburtiusa Rango z 1680 r. Ten ostatni podał liczne dane z dziejów kościoła, w tym czas rozpoczęcia jego budowy, który określił na 1335 r., wymiary – długość 146 stóp (42,63 m) oraz szerokość 111 stóp (32,41 m)¹, informacje dotyczące technologii budowlanej, np. budowy sklepień z drewna, daty budowy i przebudowy wież, opis zniszczeń w trakcie oblężeń z 1559, 1676 i 1677 r. oraz dane o wyposażeniu i informacji o fundatorach.

Kolejne opisy powstały dopiero po zniszczeniu kościoła w 1811 r. Są to niedostępne obecnie raporty budowlane mistrza budowlanego Brockmanna².

Najszerszą wypowiedź na temat kościoła stanowi tekst Karla Friedricha opublikowany w 1922 r. Omówił on szeroko jego historię, odwołując się do archiwaliów, w tym opisów Jacobiego i Rango oraz ekspertyz Brockmanna, i podał szczegółowy opis budynku z omówieniem dyspozycji przestrzennej rzutu, elementów struktury budowlanej oraz przemian formy wieży.

Friedrich opisał kościół jako trójnawową halę o długości pięciu przeszę sklepiennych. Łączną szerokość kościoła określił na 120 stóp (37,66 m), z nawą główną o szerokości 30 stóp (9,41 m) i nawami bocznymi o szerokości 16 stóp (5,02 m)³. Długość kościoła ustalił na 120 stóp (37,66 m), podważając jednocześnie wiarygodność informacji o długości równej 105 stopom (32,95 m) podanej w ekspertyzie z 1802 r. Wysokość nawy głównej od posadzki do zwornika sklepienia gwiazdowego określił jako równą 50 stopom (15,69 m), a wysokość ścian obwodowych jako równą 40 stopom (12,55 m). Przyjął ośmioboczny przekrój filarów międzynawowych z trzonem o boku 21 cali (54,8 cm) i średnicy 4 stóp (1,25 m) oraz wysokości 30 stóp (9,41 m), rozmieszczonych w rozstawie osiowym 14 stóp (4,39 m), podając jednocześnie, że jest to wymiar przyjęty przez Kothego na potrzeby rekonstrukcji planu kościoła. Opisał arkady międzynawowe, określając ich szerokość na 3–4 stopy (0,94–1,25 m) i wysokości na 10 stóp (3,13 m). Przekrój szkarp zewnętrznych określił na 2 × 3 stopy (0,62 × 0,94 m), nie precyzując, czy chodzi o szkarpy w korpusie nawowym, czy też w prezbiterium. Wskazał obecność wciągniętych do wnętrza przypór o przekroju 2 × 2 stopy (0,62 × 0,62 m).

Z istotnych informacji Friedrich wyraźnie zaznaczył wysunięcie przed lico ściany szczytowej ośmiobocznego trzonu wieży zniszczonej w pożarze w 1811 r. Podał również informację o zastosowaniu sklepień gwiazdowych w konstrukcji drewnianej w nawie głównej, ściągów z belek drewnianych osadzonych w ścianach obwodowych i filarach międzynawowych w nawach bocznych oraz obecności empor nad kaplicami wzdłuż ściany zachodniej kościoła.

Friedrich opisał trzy wejścia do kościoła, w tym od strony północnej umieścił wejście o szerokości 6 stóp (1,88 m), a w narożu południowo-zachodnim wejście o szerokości 9 stóp (2,82 m). Nie omówił trzeciego wejścia, ale można domniemywać, że miał na myśli portal główny w ścianie zachodniej. Wskazał ponadto lokalizację pięciu kaplic po stronie południowej (od wschodu na zachód): kaplicy Kupców (ozn. I), kapli-

Pastor Jacobi from 1657 and Pastor Konrad Tiburtius Rango's publication from 1680. The latter provided numerous details from the history of the church, including the start date of its construction, which he specified as 1335, and its dimensions—146 feet (42.63 m) long and 111 feet (32.41 m) wide¹—information on construction technology, e.g., the construction of wooden vaults, the dates of construction and reconstruction of the towers, a description of the damage during the sieges of 1559, 1676 and 1677, as well as data on the furnishings and information about the founders. Further descriptions were only made after the church was destroyed in 1811. These are currently unavailable building reports by master builder Brockmann.²

The most comprehensive account of the church is Karl Friedrich's text published in 1922. He discussed its history at length, referring to archival materials, including descriptions by Jacobi and Rango, and Brockmann's expert reports, and provided a detailed description of the building, discussing the spatial layout of the floor plan, elements of the building structure and changes in the tower's form.

Friedrich described the church as a three-nave hall with five vaulted bays. He estimated the total width of the church at 120 feet (37.66 m), with a nave 30 feet (9.41 m) wide and aisles 16 feet (5.02 m) wide.³ He set the length of the church at 120 feet (37.66 m), thereby undermining the credibility of the information about the length of 105 feet (32.95 m) given in the 1802 expert opinion. He determined the height of the nave from the floor to the keystone of the star vault to be 50 feet (15.69 m), and the height of the perimeter walls to be 40 feet (12.55 m). He assumed an octagonal cross-section of the inter-nave pillars with a shaft at 21 inches (54.8 cm) wide, 4 feet (1.25 m) in diameter and 30 feet (9.41 m) high, spaced 14 feet (4.39 m) apart, stating that this was the dimension adopted by Kothé for the reconstruction of the church plan. He described the inter-nave arcades, specifying their width as 3–4 feet (0.94–1.25 m) and height as 10 feet (3.13 m). He determined the cross-section of the external buttresses to be 2 × 3 feet (0.62 × 0.94 m), without specifying whether these were the buttresses in the nave or in the chancel. He indicated the presence of buttresses with a cross-section of 2 × 2 feet (0.62 × 0.62 m) drawn into the interior.

Among the important information, Friedrich clearly pointed out the protrusion of the octagonal tower shaft, destroyed in a fire in 1811, in front of the gable wall. He also provided information about the use of star vaults in the wooden structure of the nave, wooden beams embedded in the perimeter walls and inter-nave pillars in the aisles, and the presence of galleries above the chapels along the western wall of the church.

Friedrich described three entrances to the church, including a 6 foot (1.88 m) wide entrance on the north side and a 9 foot (2.82 m) wide entrance in the southwest corner. He did not discuss the third entrance, but it can be assumed that he meant the main portal in the

cy Loitzów (ozn. II), kaplicy Rady (ozn. III), kaplicy Kraemera (ozn. IV), kaplicy Gobla (ozn. V). Kaplicę mariacką umieścił w swoim opisie po stronie północnej, zaznaczając jednocześnie, że kaplica była pochylona oraz że północne wejście do kościoła prowadziło właśnie do niej. Wskazał wreszcie położenie zakrystii mieszczącej również bibliotekę – od strony zachodniej.

Jako obiekt o analogicznej formie i identycznej szerokości nawy głównej oraz takim samym rozstawie filarów międzynawowych Friedrich wskazał kościół mariacki w Pasewalk. Wymienił również kościoły, w których zastosowano trójboczne prezbiterium z jednym bokiem długim i dwoma krótszymi – to jest: kościół mariacki w Prenzlau oraz kościół św. Mikołaja w Anklam. Jako analogię dla zastosowania sklepień gwiazdzystych w konstrukcji drewnianej podał kościół św. Michała w Hamburgu oraz kościół św. Piotra i Pawła w Szczecinie.

Charakterystyczny element przedstawionej przez Friedricha rekonstrukcji rzutu kościoła św. Mikołaja w Szczecinie stanowi trójboczna apsyda prezbiterialna przyległa bezpośrednio do trójnawowego korpusu. Tego typu rozwiązanie występuje w architekturze gotyckiej sporadycznie, pojawia się jednak w jej szczególnym przypadku, jaki stanowią świątynie z chórem trójapsydowym (*Dreiapsidenchor*).

Autor nie był związany zawodowo z budownictwem, dlatego zamieszczony w tekście Friedricha rysunek planu wykonał radca budowlany Kothe.

Po 1945 r. opublikowano nieliczne teksty bezpośrednio lub pośrednio dotyczące kościoła św. Mikołaja w Szczecinie. Dwukrotnie wypowiedziała się Katarzyna Kalita-Skwirzyńska: po raz pierwszy omówiła kościół w 1988, a po raz drugi w 1999 r. W 2019 autor niniejszego artykułu opublikował tekst, w którym na podstawie ikonografii przedstawił formę kościoła oraz wskazał związek z nim relikwów odsłoniętych na Rynku Nowym w latach 1999–2007. Wnioski zawarte w publikacji są obecnie nieaktualne prócz spostrzeżenia o wyjątkowym przypadku lokalizacji apsydy prezbiterialnej bezpośrednio przy korpusie nawowym. Kościół św. Mikołaja wzmiankowany był także w innych tekstach, np. w 2021 r. przez Macieja Płotkowiaka, Sławomira Słowińskiego i Zbigniewa Paszkowskiego oraz w 2022 przez Słowińskiego i Płotkowiaka.

Kościół św. Mikołaja w ikonografii

W najstarszym dostępnym źródle kartograficznym do historii Szczecina, to jest panoramie miasta opublikowanej w 1588 r. w atlasie Georga Brauna i Fransa Hogenberga, kościół św. Mikołaja przedstawiono od strony zachodniej z fasadą w układzie trójosiowym, zwieńczoną smukłą wieżą wtopioną w halowy korpus nawowy. Widok nie przynosi istotnych informacji na temat korpusu nawowego, który przesłonięty jest przez wieżę. Widoczne ściany obwodowe naw, w tym fasadę, ukazano jako obudowane wydatnie niższymi budowlami z dachami pulpitowymi – można je interpretować jako wzmiankowane źródłowo kramy (ryc. 1).

west wall. He also indicated the location of five chapels on the south side (from east to west): the Merchants' Chapel (marked I), the Loitz Chapel (marked II), the Council Chapel (marked III), the Kraemer Chapel (marked IV), and the Gobla Chapel (marked V). He placed St. Mary's Chapel on the north side in his description, noting that the chapel was slanted and that the north entrance to the church led directly to it. Finally, he indicated the location of the sacristy, which also housed a library, on the west side.

Friedrich pointed to St. Mary's Church in Pasewalk as a building with a similar form and identical width of the nave and the same spacing between the inter-nave columns. He also mentioned churches with a three-sided chancel with one long side and two shorter sides, namely St. Mary's Church in Prenzlau and St. Nicholas' Church in Anklam. As an analogy for the use of star vaults in wooden construction, he cited St. Michael's Church in Hamburg and St. Peter and Paul's Church in Szczecin.

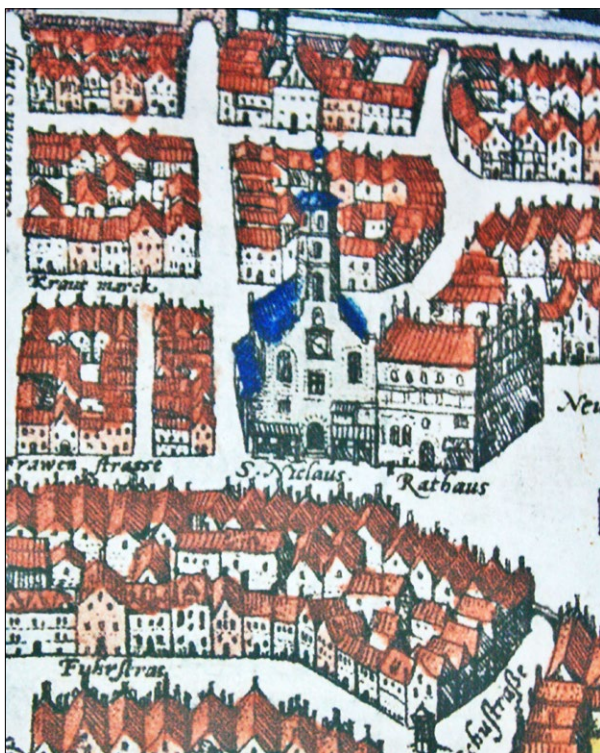
The three-sided presbytery apse directly adjacent to the three-nave body is a characteristic element of Friedrich's reconstruction of the plan of St. Nicholas' Church in Szczecin. This solution occurs sporadically in Gothic architecture, but it appears in the special case of churches with a three-apse choir (*Dreiapsidenchor*).

Friedrich was not professionally involved in construction, so the drawing of the plan included in his text was made by building consultant Kothe.

After 1945, few texts directly or indirectly related to St. Nicholas' Church in Szczecin were published. Katarzyna Kalita-Skwirzyńska commented on it twice: she discussed the church for the first time in 1988 and for the second time in 1999. In 2019, I published a text in which, based on iconography, I presented the form of the church and pointed out the connection with the relics uncovered in the New Market in 1999–2007. The conclusions contained in the publication are now outdated, except for the observation about the unique location of the presbytery apse directly next to the nave. St. Nicholas' Church was also mentioned in other texts, e.g., in 2021 by Maciej Płotkowiak, Sławomir Słowiński and Zbigniew Paszkowski, and in 2022 by Słowiński and Płotkowiak.

St. Nicholas' Church in iconography

In the oldest available cartographic source on the history of Szczecin, i.e. the panorama of the city published in 1588 in the atlas by Georg Braun and Frans Hogenberg, St. Nicholas' Church is shown from the west side with a three-axis facade, topped with a slender tower integrated into the hall-type nave. The view does not provide any significant information about the nave, which is obscured by the tower. The visible perimeter walls of the naves, including the facade, are shown as enclosed by significantly lower buildings with pent roofs—these can be interpreted as the stalls mentioned in the source (Fig. 1).

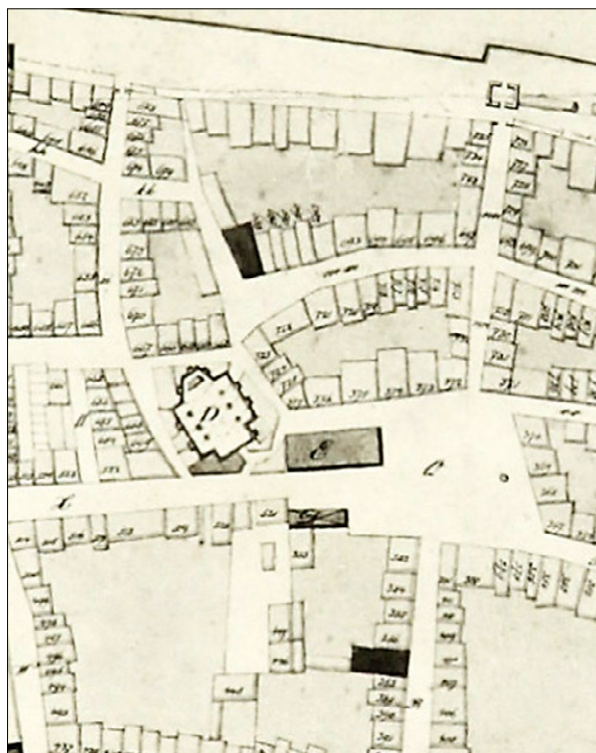

Ryc. 1. Kościół św. Mikołaja i ratusz widziane od strony zachodniej; za: G. Braun, F. Hogenberg, *Alten Stettin*, miedzioryt kolorowany, [w:] *Civitas Orbis Terrarum* 4, wyd. I, Köln 1588 (wyd. II ok. 1594, wznowienie 1618), Muzeum Narodowe w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafiki, sygn. MNS/Graf. 2631 (fragment)

Fig. 1. St. Nicholas' Church and the town hall seen from the west; from: G. Braun, F. Hogenberg, *Alten Stettin*, colored copperplate engraving, [in:] *Civitas Orbis Terrarum* 4, first edition, Cologne 1588 (second edition ca. 1594, reprinted 1618), National Museum in Szczecin, Department of Ancient Art, Graphic Arts Cabinet, ref. no. MNS/Graf. 2631 (fragment)

Podobnie kościół uchwycono na późniejszych widokach Szczecina: Heinricha Kothego z 1625, Matthäusa Meriana z 1641 oraz Lukasa Schmitzera z ok. 1660 r. Warto podkreślić, że we wszystkich wspomnianych panoramach ukazano kościół jako przylegający bezpośrednio do budynku ratusza. Inne widoki miasta nie przynoszą istotnych informacji. Unikatowe źródło stanowi mapa Szczecina z 1721 r., na której przedstawiono plan świątyni z trójnawowym korpusem o długości czterech przęseł sklepiennych, z prostokątną wieżą o szerokości nawy głównej od zachodu i trójboczną apsydą prezbiterialną przyległą bezpośrednio do korpusu od strony wschodniej (ryc. 2). Ten wizerunek planu ugruntował poglądy na temat formy kościoła obowiązujące do czasu ostatnich badań.

Cenne źródło wiedzy na temat kościoła stanowi widok Szczecina od strony wschodniej (ryc. 3), z przedstawieniem bryły dachu kościoła św. Mikołaja oraz wyrastającej zeń wieży. Wprawdzie ściany obwodowe prezbiterium są zakryte przez zabudowę na brzegu Odry, jednak dach nad prezbiterium ukazano bardzo szczegółowo. Brakuje elementów, które mogłyby być interpretowane jako szczyt wschodni korpusu nawowego, do którego przylega dach nad prezbiterium, lecz

Ryc. 2. Fragment planu Szczecina z kościołem św. Mikołaja, ratuszem i Rynek Siennym; za: *Plan von der Stadt Stettin im Jahre 1721*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Oddział Muzeum Historii Szczecina, sygn. 7069

Fig. 2. Fragment of a plan of Szczecin with St. Nicholas' Church, the town hall and the Hay Market; source: *Plan von der Stadt Stettin im Jahre 1721*, National Museum in Szczecin, Szczecin History Museum Branch, ref. no. 7069

The church was similarly depicted in later views of Szczecin: by Heinrich Kothe in 1625, Matthäus Merian in 1641 and Lukas Schmitzer around 1660. It is worth noting that in all of the aforementioned panoramas, the church is shown as directly adjacent to the town hall building. Other views of the city do not provide any significant information. A unique source is the map of Szczecin from 1721, which shows the plan of the church with a three-nave body with four vault spans, a rectangular tower with the width of the nave from the west and a three-sided presbytery apse directly adjacent to the body from the east (Fig. 2). This image of the plan established the views on the form of the church that prevailed until recent research.

A valuable source of information about the church is the view of Szczecin from the east (Fig. 3), showing the roof of St. Nicholas' Church and the tower rising from it. Although the perimeter walls of the chancel are covered by buildings on the banks of the Oder, the roof above the chancel is shown in great detail. There are no elements that could be interpreted as the eastern gable of the nave, to which the roof over the chancel is attached, but the slopes of the pyramid-like roof merge directly into a pyramid-shaped structure corresponding to a pyramid with a base consisting of five or more sides.⁴ Their number significantly exceeds the

Ryc. 3. Widok Szczecina od strony wschodniej; za: *Ogólny widok Szczecina pod koniec XVI wieku, obraz w gieldzie*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, sygn. MNS/A.Foto/5461

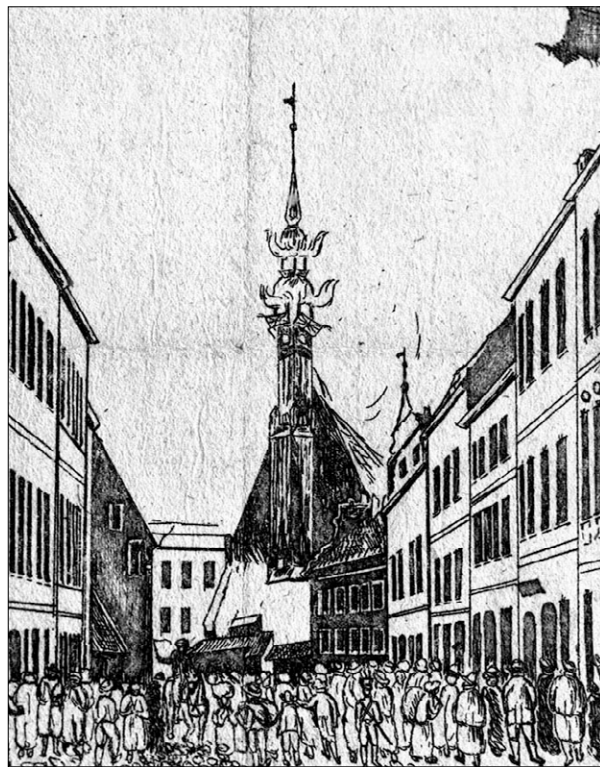
Fig. 3. View of Szczecin from the east; source: *General view of Szczecin at the end of the 16th century, painting in the stock exchange*, National Museum in Szczecin, ref. no. MNS/A.Foto/5461

połacie dachu namiotowego przechodzą bezpośrednio w bryłę odpowiadającą ostrosłupowi o podstawie złożonej z pięciu lub więcej boków⁴. Ich liczba znacznie przekracza trzy połacie niezbędne w przypadku zadania trójbocznego prezbiterium przyległego do ściany szczytowej korpusu nawowego.

Ostatni znany wizerunek kościoła św. Mikołaja stanowi rysunek przedstawiający jego pożar w nocy 10 grudnia 1811 r. Kościół ukazano na zamknięciu ul. Panieńskiej, w widoku na północ (ryc. 4). Ściany obwodowe korpusu nawowego są na nim niewidoczne, z wyjątkiem zachodniej ściany szczytowej z wtopioną wieżą. Rysunek ten może być uważany za wiarygodny przekaz jedynie w odniesieniu do widocznych elementów.

Plan, metodologia i proces badań

Badania wykonano z inicjatywy Miejskiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie mgr. Michała Dębowskiego, na zlecenie gminy Miasto Szczecin. Badania architektoniczne przeprowadzili dr inż. arch. Maciej Płotkowiak (badania merytoryczne), mgr inż. arch. Monika Korzeniewicz (opracowanie graficzne), mgr inż. arch. Maciej Płotkowiak (modelowanie 3D), zaś badania archeologiczne dr Marcin Peterlajtner oraz mgr Radosław Tomaszewski.

Ryc. 4. Widok kościoła św. Mikołaja od strony południowej; za: *Pożar kościoła św. Mikołaja w Szczecinie 10 grudnia 1811 r. nocą około pół do drugiej*, akwaforta według rysunku P.H.E. Germanna, 1811, Muzeum Narodowe w Szczecinie, sygn. MNS/A.Foto/5142

Fig. 4. View of St. Nicholas' Church from the south; source: *Fire at St. Nicholas' Church in Szczecin on December 10, 1811, at around half past one in the morning*, etching based on a drawing by P.H.E. Germann, 1811, National Museum in Szczecin, ref. no. MNS/A.Photo/5142

three sections necessary for the roofing of a three-sided chancel adjacent to the gable wall of the nave.

The last known image of St. Nicholas' Church is a drawing depicting its fire on the night of 10 December 1811. The church is shown at the end of Panieńska Street, looking north (Fig. 4). The perimeter walls of the nave are not visible, except for the western gable wall with the integrated tower. This drawing can be considered a reliable representation only in relation to the visible elements.

Plan, methodology and research process

The research was carried out on the initiative of the Municipal Conservator of Monuments in Szczecin, Michał Dębowski, M.A., on behalf of the municipality of Szczecin. The architectural research was conducted by Doctor Maciej Płotkowiak (substantive research), Monika Korzeniewicz, M.Sc. Eng. Arch. (graphic design), Maciej Płotkowiak, M.Sc. Eng. Arch. (3D modelling), while the archaeological research was conducted by Doctor Marcin Peterlajtner and Radosław Tomaszewski, M.Sc.

The research plan was based on the prevailing view of the form of the church known from Friedrich's text and on the available information about the relics of the presbytery apse uncovered in 1999. First of all, it was

Plan badań oparto na panującym poglądzie o formie kościoła znanej z tekstu Friedricha oraz na dostępnym przekazie o relikwach apsydy prezbiterialnej odsłoniętych w 1999 r. Przede wszystkim planowano odsłonić mury apsydy jako układu odniesienia dla planu obiektu. Następnie na podstawie wymiarów budynku podanych przez Friedricha przewidywano ustalenie lokalizacji wschodniej ściany szczytowej, filarów między nawowych, ścian zewnętrznych oraz zachodniej ściany szczytowej i wieży.

Metodologia badań obejmowała: uchwycenie relikwów konstrukcji murowych kościoła, ich gabarytów i przebiegu oraz cech technologicznych. Mimo odkrycia w 1999 r. relikwów apsydy zachodziła obawa, że mury położone na stoku Rynku Nowego powyżej apsydy mogły być rozebrane w całości. W obrębie odsłoniętych relikwów przebadano wiązanie muru, cechy makroskopowe materiału budowlanego i zaprawy oraz kształt spoin. Uchwyciono również powiązania między odsłoniętymi relikwami. Wyniki badań terenowych skonfrontowano z dostępnym przekazem archiwalnym oraz wynikami dotychczasowych badań, co pozwoliło na sformułowanie wniosków, w tym stratygrafii obiektu.

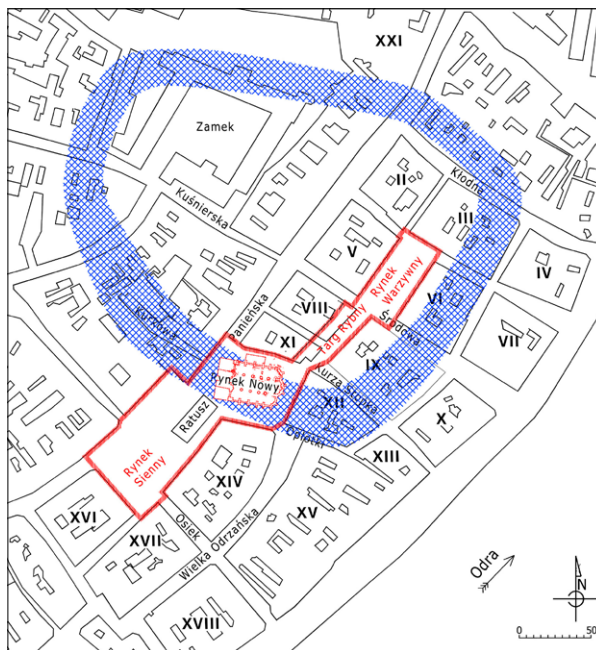
Badania terenowe rozpoczęto ze znacznym opóźnieniem wynikłym z opieszałego udostępniania części terenu niestanowiącej własności gminy Miasto Szczecin – na początku sierpnia 2022 i zakończono w grudniu tego roku. Planowana powierzchnia badań obejmowała 11 sondaży o wymiarach $1,5 \times 3,0 \text{ m} = 49,5 \text{ m}^2$ oraz 1 sondaż o wymiarach $1,5 \times 6,0 = 9,0 \text{ m}^2$, o łącznej powierzchni $58,5 \text{ m}^2$. W trakcie badań zakres prac poszerzono, wykonując sondáže o łącznej powierzchni ok. $150,86 \text{ m}^2$ (ryc. 5, 6).

Wyniki badań

Sondaż nr 1 (powstały poprzez połączenie planowanych sondaży nr 1 i 2): położony wzdłuż ul. Targ Rybny, na styku dz.t. nr 139/33 oraz naroża południowego dz.t. nr 42.3. Lokalizacja sondażu miała prowadzić do odsłonięcia relikwów apsydy prezbiterialnej, znanych z 1999 r.

W sondażu odsłonięto konstrukcję murową wzniesioną z surowego kamienia polnego spojonego za pomocą zaprawy wapiennej z użyciem cegieł oraz ich ułomków jako materiału uzupełniającego. W części południowo-wschodniej sondażu odsłonięto koronę muru przebiegającego w przybliżeniu na kierunku północ-południe, powiązanego od strony północnej z murem przebiegającym doń ukośnie, które zinterpretowano jako tożsame z relikwami apsydy prezbiterialnej odsłoniętymi w 1999 r. Relikwy te uznano za układ odniesienia pozwalający na prawidłową z punktu widzenia celu badań lokalizację kolejnych sondaży.

Sondaż nr 3: położony na dz.t. nr 139/33, na południe od sondażu nr 1. Lokalizacja sondażu miała prowadzić do odsłonięcia relikwów wschodniej ściany szczytowej korpusu nawowego, po stronie południowej apsydy.

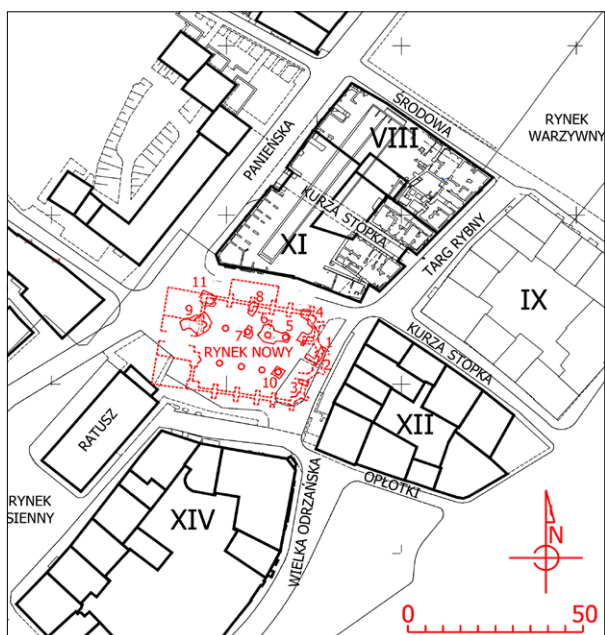

Ryc. 5. Szczecin przed 1945 r.: kolor niebieski – przebieg wału obronnego grodu, obwiednia czerwona – zespół sprzężonych placów targowych, kolor czerwony – lokalizacja sondaży na Rynku Nowym oraz próba rekonstrukcji rzutu kościoła; oprac. dr inż. arch. M. Płotkowiak na podst.: W. Kalinowski, *Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli*, Toruń 1971, rys. 68; A. Uciechowska-Gawron, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, [w:] *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartal I*, t. 1, red. A.B. Kowalska, Szczecin 2019, ryc. 298

Fig. 5. Szczecin before 1945: blue – the course of the gord's defensive rampart, red outline – a complex of interconnected market squares, red – the location of excavations in the New Market and an attempt to reconstruct the plan of the church; by Ph.D. Eng. Arch. M. Płotkowiak based on: W. Kalinowski, *Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli*, Toruń 1971, Fig. 68; A. Uciechowska-Gawron, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, [in:] *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności*, vol. 1, ed. A.B. Kowalska, Szczecin 2019, fig. 298

planned to uncover the walls of the apse as a reference point for the plan of the building. Then, based on the dimensions of the building provided by Friedrich, it was planned to determine the location of the eastern gable wall, the inter-nave columns, the external walls, the western gable wall and the tower.

The research methodology included: recording the relics of the church's masonry structures, their dimensions and course, as well as their technological features. Despite the discovery of the apse relics in 1999, there was concern that the walls located on the slope of Rynek Nowy above the apse might have been completely demolished. Within the exposed remains, the wall bonding, macroscopic features of the building material and mortar, and the shape of the joints were examined. The connections between the exposed relics were also recorded. The results of the field research were compared with the available archival records and the results of previous research, which allowed conclusions to be drawn, including the stratigraphy of the structure.

Ryc. 6. Szczecin 2025 r., na współczesnej mapie w skali 1:500: obwiednia czerwona – zespół sprzężonych placów targowych, kolor czerwony – lokalizacja sondażu na Rynek Nowym oraz próba rekonstrukcji rzutu kościoła; oprac. dr inż. arch. M. Plotkowiak

Fig. 6. Szczecin in 2025, on a contemporary map on a scale of 1:500: red outline – complex of interconnected market squares, red – location of surveys on Rynek Nowy and an attempt to reconstruct the church's floor plan; compiled by Ph.D. Eng. Arch. M. Plotkowiak

W sondażu odsłonięto mur o grubości ok. 152,0 cm wzniesiony z cegły o wymiarach ponadnormatywnych⁵, przebiegający na kierunku zbliżonym do linii północ-południe, z licem zachodnim odkrytym na długości ok. 80,0 cm i licem wschodnim odkrytym na długości ok. 117,0 cm.

W licu wschodnim i licu zachodnim cegły ułożono w sposób charakterystyczny dla konstrukcji filarowo-łękowej. Przedmiotowe relikty zinterpretowano początkowo jako pozostałości zabudowy przyległej do kościoła i prace nad poszerzaniem sondażu przerwano. Następnie pogląd ten zrewidowano na podstawie pozostałych wyników i relikty te zinterpretowano jako fragment apsydy zamykającej nawę południową od wschodu.

Sondaż nr 4: położony w rejonie naroża południowego dz.t. nr 42/3, na północ od sondażu nr 1 i nr 2. Lokalizacja sondażu miała prowadzić do odsłonięcia relikwów wschodniej ściany szczytowej korpusu nawowego, położonych na północ od apsydy prezbiterialnej, oraz północnej ściany międzynawowej.

Sondaż rozpoczęto na północny zachód od relikwów apsydy z sondażu nr 1 i nr 2, odsłaniając początkowo czoło dwóch równoległych ścian o przebiegu wschód-zachód, które nie mogły mieć związku z domniemaną ścianą szczytową. Ostatecznie odsłonięto cztery odcinki murów o zróżnicowanym przebiegu (ryc. 7).

Odcinek 1: złożony z dwóch równoległych murów z regularnym stykiem o długości ok. 306,0 cm. Grubość ściany po stronie północnej równa ok. 124,0 cm, po stronie południowej – ok. 90,0 cm.

The field research began with a significant delay resulting from the slow release of access to the part of the site not owned by the municipality of Szczecin—at the beginning of August 2022 and was completed in December of that year. The planned research area covered 11 test pits measuring $1.5 \times 3.0 \text{ m} = 49.5 \text{ m}^2$ and 1 test pit measuring $1.5 \times 6.0 = 9.0 \text{ m}^2$, with a total area of 58.5 m^2 . During the research, the scope of work was expanded, with surveys covering a total area of approx. 150.86 m^2 (Figs. 5, 6).

Research results

Test pit 1 (created by combining planned pits 1 and 2): located along Targ Rybny Street, at the junction of plot no. 139/33 and the southern corner of plot no. 42.3. The location of the test pit was intended to reveal the remains of the presbytery apse, known since 1999.

The test pit uncovered a masonry structure built of rough fieldstone bonded with lime mortar, using bricks and their fragments as supplementary material. In the southeastern part of the pit, the crown of a wall running approximately north-south was uncovered, connected on the north side with a wall running diagonally to it, which was interpreted as identical to the relics of the presbytery apse uncovered in 1999. These remains were considered a reference point that allowed for the correct location of subsequent pits from the point of view of the research objective.

Test pit 3: located on plot no. 139/33, south of test pit 1. The location of the test pit was intended to reveal the remains of the eastern gable wall of the nave, on the south side of the apse. The pit uncovered a wall approx. 152.0 cm thick, built of oversized bricks,⁵ running in a direction close to the north-south line, with the western face uncovered over a length of approx. 80.0 cm and the eastern face uncovered over a length of approx. 117.0 cm.

On the eastern and western sides, the bricks were laid in a manner characteristic of a column-and-arch structural system. These relics were initially interpreted as the remains of buildings adjacent to the church, and work on expanding the pit was discontinued. This view was then revised on the basis of the remaining results, and the relics were interpreted as a fragment of the apse closing the south nave from the east.

Test pit 4: located in the area of the southern corner of plot no. 42/3, north of pits 1 and 2. The location of the pit was intended to reveal the remains of the eastern gable wall of the nave, located north of the presbytery apse, and the northern inter-nave wall.

The pit began northwest of the apse relics from pits 1 and 2, initially exposing the front of two parallel east-west walls, which could not be related to the presumed gable wall. Ultimately, four sections of walls with varying courses were uncovered (Fig. 7).

Section 1: composed of two parallel walls with a regular joint, approx. 306.0 cm long. The thickness of

Odcinek 2: o grubości ok. 119,0 cm, o przebiegu prostopadłym do odcinka 1. Na styku z odcinkiem 3 ściana zaopatrzona w wydatne pogrubienie w formie czworobocznego przyściennego filara.

Odcinek 3: o grubości ok. 157,0–170,0 cm, o przebiegu ukośnym do odcinka 1. Na styku z odcinkiem 4 ściana zaopatrzona w wydatne pogrubienie w formie czworobocznego przyściennego filara.

Odcinek 4: o grubości ok. 106,0 cm, o przebiegu równoległym do odcinka 1.

Odcinek 1 interpretowano początkowo jako ścianę boczną przęsła chórowego, poprzedzającego apsydę prezbiterialną, co podważało wiarygodność panującego poglądu o apsydzie przyległej bezpośrednio do korpusu nawowego. Jednak w związku z brakiem reliktyw ściany szczytowej po poszerzeniu sondażu w kierunku północnym i odsłonięciu odcinka 3 o przebiegu ukośnym oraz odcinka 4 przebiegającego na kierunku wschód–zachód, a także w związku z wynikami badań z sondażu nr 3, pogląd ten zrewidowano na rzecz interpretacji przedmiotowych reliktyw jako pozostałości części północnej chóru trójapsydowego.

Sondaż nr 5: położony na południowo-wschodnim skraju dz.t. nr 42/3, na północny zachód od odcinka nr 1 z sondażu nr 4, w odległości podanej przez Friedricha jako osiowa odległość między filarami międzynawowymi⁶. Lokalizacja sondażu miała na celu odsłonięcie reliktyw pierwszego od wschodu filara międzynawowego po północnej stronie nawy głównej.

W sondażu odsłonięto ustrój na planie zbliżonym do koła o średnicy ok. 183,0 cm, murowany z cegły o wymiarach ponadnormatywnych⁷, z ubytkiem po stronie zachodniej, powstałym w trakcie budowy ciepłociągu w obudowie z prefabrykowanych łupin⁸. Z powodu podanej przez Friedricha informacji o ortogonalnej formie trzonów filarów międzynawowych wątpliwości budziła kolistą formą obiektu, jednak jego położenie ściśle na przedłużeniu odcinka 1 ścian z sondażu nr 4 oraz w znanej odległości sprawiło, że obiekt zinterpretowano jako relikty podstawy lub cokołu filara międzynawowego.

Sondaż nr 6: położony na styku dz.t. nr 42/3 oraz dz.t. nr 139/33, na zachód od sondażu nr 5, w odległości podanej przez Friedricha jako osiowa odległość między filarami międzynawowymi⁹. Lokalizacja sondażu miała na celu odsłonięcie kolejnego filara międzynawowego po stronie północnej nawy głównej, potwierdzenie ortogonalnego kształtu jego trzonu oraz ustalenie rozpiętości arkady międzynawowej.

Lokalizacja sondażu miała na celu odsłonięcie kolejnego filara międzynawowego po stronie północnej nawy głównej, potwierdzenie ortogonalnego kształtu jego trzonu oraz ustalenie rozpiętości arkady międzynawowej.

W sondażu odsłonięto mury na planie litery T, murowane z co najmniej dwóch odmian cegły o wymiarach ponadnormatywnych¹⁰ (ryc. 8). Główną część ustroju tworzy mur o grubości ok. 136,0 cm, przebiegający na kierunku zbliżonym do linii wschód–zachód na długości ok. 240,0 cm.

the wall on the north side is approx. 124.0 cm, and on the south side—approx. 90.0 cm.

Section 2: approx. 119.0 cm thick, running perpendicular to section 1. At the junction with section 3, the wall is reinforced with a prominent thickening in the form of a four-sided wall pillar.

Section 3: approx. 157.0–170.0 cm thick, running diagonally to section 1. At the junction with section 4, the wall has a prominent thickening in the form of a four-sided wall pillar.

Section 4: approx. 106.0 cm thick, running parallel to section 1.

Section 1 was initially interpreted as the side wall of the choir bay preceding the presbytery apse, which undermined the credibility of the prevailing view of the apse directly adjacent to the nave. However, due to the lack of relics of the gable wall after the pit was extended northwards and section 3, running diagonally, and section 4, running east–west, as well as in connection with the results of pit 3, this view was revised in favor of interpreting the relics in question as the remains of the northern part of a three-apse choir.

Test pit 5: located on the southeastern edge of plot no. 42/3, north-west of section 1 from pit 4, at a distance given by Friedrich as the axial distance between the inter-nave pillars.⁶ The location of the pit was chosen in order to uncover the remains of the first inter-nave pillar from the east on the north side of the nave.

The pit revealed a structure on a plan similar to a circle with a diameter of approx. 183.0 cm, built of bricks with oversized dimensions,⁷ with a defect on the western side, created during the construction of a heating pipeline in a prefabricated shell casing.⁸ Due to the information provided by Friedrich about the orthogonal form of the inter-nave pillars, the circular form of the object raised doubts, but its location strictly on the extension of section 1 of the walls from pit 4 and at a known distance meant that the object was interpreted as a relic of the base or plinth of an inter-nave pillar.

Test pit 6: located at the junction of plot no. 42/3 and plot no. 139/33, west of pit 5, at a distance given by Friedrich as the axial distance between the inter-nave pillars.⁹ The location of the pit was intended to reveal another inter-nave column on the north side of the nave, confirm the orthogonal shape of its shaft and determine the span of the inter-nave arcade.

The pit revealed T-shaped walls, built of at least two types of oversized bricks¹⁰ (Fig. 8). The main part of the structure is formed by a wall approx. 136.0 cm thick, running in a direction similar to the east–west line for a length of approx. 240.0 cm.

On the south side, it is adjoined by a shallow pilaster with a clustered pillar located in the concave corner on the east side. The pillar consists of two cylindrical columns with a shaft diameter of approx. 110.0 mm, separated by a square cross-section post. The pillar and pilaster are set on a common plinth profile carved around each element, consisting of a quarter-round

Ryc. 7. Widok reliktów odsłoniętych w sondżu nr 4 – model 3D; oprac. mgr inż. arch. M. Plotkowiak

Fig. 7. View of the relics uncovered in pit 4 – 3D model; prepared by M.Sc. Eng. Arch. M. Plotkowiak

Ryc. 8. Widok reliktów odsłoniętych w sondżu nr 6 – model 3D; oprac. mgr inż. arch. M. Plotkowiak

Fig. 8. View of the relics uncovered in pit 6 – 3D model; prepared by M. Plotkowiak, MSc Eng. Arch.

Od strony południowej przylega doń płytki pilaster z filarem wiązkowym zlokalizowanym w narożu wklęsłym po stronie wschodniej. Filar składa się z dwóch cylindrycznych słupków z trzonem o średnicy ok. 110,0 mm, przedzielonych słupkiem o przekroju kwadratowym. Filar oraz pilaster posadowiono na wspólnym profilu cokołowym zagierowanym wokół każdego z elementów, złożonym z ćwierćwałka nakrytego wklęsłą o przekroju ćwierćkolistym. Słupki u podstawy zaopatrzone w bazy złożone z torusa na plincie, przykrytego trochillusem odciętym od góry za pomocą delikatnego pierścienia. Naroża obydwu plint wypełniono szponami o motywach fitomorficznych. Bazy słupków wraz z plintami wykonano jako osobne kształtki ceramiczne pokryte glazurą w kolorze dwóch tonacji brązu. W czasie odsłonięcia trzony słupków były pokryte pobiałą.

Ze względu na formę diametralnie odmienną od formy reliktów z sondżu nr 5 – to jest styk trzech murów na planie litery T oraz obecność detalu plastycznego o stylistyce późnoromańskiej – przedmiotowy ustrój zinterpretowano jako relikw starzej budowli, wykorzystany w trakcie budowy kościoła gotyckiego do posadowienia drugiego od wschodu filara międzynawowego.

Sondaż nr 7: położony w obrębie dz.t. nr 138/33, na zachód od sondżu nr 6, w odległości podanej przez Friedricha jako osiowa odległość między filarami międzynawowymi. Lokalizacja sondżu nr 7 miała na celu odsłonięcie kolejnego filara międzynawowego po stronie północnej nawy głównej oraz ustalenie rozpiętości arkady międzynawowej.

W sondżu odsłonięto murowany ustrój na planie prostokąta 158,0 × 160,0 cm z posadowionymi na nim reliktami filara o obrysie ośmiobocznym. Dolną, prostopadłościenną część ustroju wzniesiono z pojedynczej sztuki kamienia niepoddanego obróbce – w formie płyty o grubości ok. 49,0 cm – oraz z cegły o wymiarach ponadnormatywnych¹¹. Relikty wolnostojącego filara były zachowane po stronie zachodniej na wysokości dwóch warstw cegły i kształtki o formie prostopadłościennej ze ściętym narożem.

Przedmiotowy ustrój zinterpretowano jako stopę fundamentową oraz pozostałości trzeciego od wschodu filara międzynawowego na planie oktagonalnym.

covered with a concave quarter-circle cross-section. The columns at the base are equipped with bases consisting of a torus on a plinth, covered with a trochilus cut off at the top with a delicate ring. The corners of both plinths are filled with claws with phytomorphic motifs. The bases of the pilasters and plinths are made as separate ceramic moldings covered with glaze in two shades of brown. At the time they were found, the shafts of the pilasters were covered with whitewash.

Due to its form, which is diametrically different from that of the relics from pit 5—i.e., the junction of three walls in a T-shape and the presence of a late Romanesque artistic detail—the structure in question was interpreted as a relic of an older building, used during the construction of the Gothic church to foundation the second inter-nave pillar from the east.

Test pit 7: located within plot no. 138/33, west of test pit 6, at a distance given by Friedrich as the axial distance between the inter-nave pillars. The location of pit 7 was chosen in order to uncover another inter-nave pillar on the north side of the nave and to determine the span of the inter-nave arcade.

The pit revealed a brick structure on a rectangular plan measuring 158.0 × 160.0 cm with the remains of an octagonal pillar resting on it. The lower, cuboid part of the structure was built of a single piece of untreated stone—in the form of a slab approx. 49.0 cm thick—and bricks of oversized dimensions.¹¹ The remains of the free-standing pillar were preserved on the western side to a height of two layers of bricks and a rectangular block with a cut corner.

The structure in question was interpreted as a foundation footing and the remains of the third inter-nave pillar from the east on an octagonal plan.

Test pit 8: located within plot no. 42/3, north of test pit 7, at a distance given by Friedrich as the width of the side aisle.¹² The location of the test pit was intended to expose the outer wall of the nave and determine the width of the north aisle.

The pit revealed a wall approximately 85.0 cm thick, running in a direction similar to the east–west line, built of oversized bricks.¹³ The wall in question is connected to two sections of wall running perpendicular to it.

Ryc. 9. Widok relikwów odsłoniętych w sondżu nr 9 – model 3D; oprac. mgr inż. arch. M. Plotkowiak

Fig. 9. View of the relics uncovered in test pit 9 – 3D model; prepared by M. Plotkowiak, MSc Eng. Arch.

Sondaż nr 8: położony w obrębie dz.t. nr 42/3, na północ od sondażu nr 7, w odległości podanej przez Friedricha jako szerokość nawy bocznej¹². Lokalizacja sondażu miała na celu odsłonięcie ściany zewnętrznej korpusu nawowego i ustalenie szerokości nawy północnej.

W sondażu odsłonięto mur o grubości ok. 85,0 cm, przebiegający na kierunku zbliżonym do linii wschód–zachód, wzniesiony z cegły o wymiarach ponadnormatywnych¹³. Przedmiotowy mur powiązany jest z dwoma odcinkami muru o przebiegu prostopadłym.

Całość uznano za relikw ściany zewnętrznej nawy północnej ze szkarpą zewnętrzną oraz szkarpą wciągniętą do wnętrza.

Sondaż nr 9: położony na dz.t. nr 42/3, od strony ul. Panieńskiej, na zachód od sondażu nr 7, w odległości równej rozstawowi dwóch filarów międzynawowych. Lokalizacja sondażu miała na celu uchwycenie zachodniej ściany szczytowej korpusu nawowego oraz elementów północnej ściany międzynawowej.

W sondażu odsłonięto ustrój murowy złożony z:

- od strony zachodniej – murowanego masywu na planie prostokąta ok. 450,0 × 260,0 cm, murowanego z cegły o wymiarach ponadnormatywnych¹⁴;
- od strony wschodniej – przylegającego do masywu ciągu murowanych stopni obudowanych odcinkiem muru o długości ok. 292 cm, z przyległym półfiltrem na planie ½ oktagonu o boku o długości ok. 68,0 cm;
- od strony północnej – przylegającego do masywu ryzalitu na planie prostokąta ze ściętym narożem, posadowionego na cokole z kwadry granitowej, zwieńczonego dwoma warstwami glazurowanej kształtki ceramicznej (ryc. 9).

Przedmiotowe relikw uznano za pozostałość zachodniej ściany szczytowej korpusu nawowego, ze schodami w grubości muru, oraz przyległej do niej wieży. Relikt w formie trójbocznego ryzalitu zlokalizowany na styku ściany szczytowej kościoła i północnej ściany wieży uznano za pozostałość cylindrycznej klatki schodowej stanowiącej przedłużenie schodów w grubości muru ściany szczytowej. Obecność profilowanego cokołu u podstawy ścian cylindrycznej klatki schodowej oraz na fragmencie ściany północnej wieży wskazuje, że niegdyś była ona nieobudowana z trzech stron. Z kolei brak dekoracyjnego cokołu na pozostałej

The whole structure was considered to be a relic of the outer wall of the north aisle with an outer scarp and a scarp drawn into the interior.

Test pit 9: located on plot no. 42/3, on the side of Panieńska Street, west of test pit 7, at a distance equal to the spacing between two inter-nave pillars. The location of the pit was chosen in order to capture the western gable wall of the nave and elements of the northern inter-nave wall.

The pit revealed a masonry structure consisting of:

- on the western side – a brick massif on a rectangular plan, approx. 450.0 × 260.0 cm, built of oversized bricks;¹⁴
- on the eastern side – a series of masonry steps adjacent to the massif, enclosed by a section of wall approx. 292 cm long, with an adjacent half-filter on a half-octagonal plan with sides approx. 68.0 cm long;
- on the north side – adjacent to the massif, a rectangular avant-corps with a cut corner, set on a granite block plinth, topped with two layers of glazed ceramic tiles (Fig. 9).

These relics were identified as the remains of the western gable wall of the nave, with stairs in the thickness of the wall, and the adjacent tower. The relic in the form of a three-sided avant-corps located at the junction of the gable wall of the church and the northern wall of the tower was considered to be the remains of a cylindrical staircase extending the stairs in the thickness of the gable wall. The presence of a profiled plinth at the base of the walls of the cylindrical staircase and on a fragment of the northern wall of the tower indicates that it was once open on three sides. On the other hand, the lack of a decorative plinth on the remaining length of the northern wall of the tower indicates that at some point it was incorporated into the body of the church.

The preserved relics of the wall-mounted inter-nave half-filter allowed for the final confirmation of archival information about the octagonal shape of the inter-nave supports. However, since Friedrich states that the length of the sides was 50.5 cm, and the length of the sides within the relic was 68.0 cm, the preserved fragment was considered to be the remains of a semi-pillar plinth.

Test pit 10: located on plot no. 139/33, south of test pit 5, at a distance given by Friedrich as the width of the nave.¹⁵ The location of the test pit was chosen in order to capture the remains of the inter-nave pillar in the southern inter-nave wall.

The pit revealed a structure on a plan similar to a circle with a diameter of approx. 221.0 cm, built fieldstone in the form of pebbles and oversized bricks. The object was interpreted as a relic of the inter-nave pillar plinth.

Test pit 11: located at the junction of plot no. 138/33 and plot no. 42/3, on the side of Panieńska Street, north of test pit 9 and west of test pit 8. The location of the pit was chosen in order to capture the outer wall of the nave or tower and to confirm the width of the north aisle.

długości ściany północnej wieży wskazuje, że w jakimś momencie uległa ona wtopieniu w bryłę kościoła.

Zachowane relikty przyściennego półfilara między-nawowego pozwoliły na ostateczne potwierdzenie informacji archiwalnej o oktagonalnym kształcie podpór między-nawowych. Ponieważ jednak Friedrich podaje, że długość boków wynosiła 50,5 cm, a długość boków w obrębie reliktu była równa 68,0 cm, zachowany fragment uznano za pozostałość cokołu półfilara.

Sondaż nr 10: położony na dz.t. nr 139/33, na południe od sondażu nr 5, w odległości podanej przez Friedricha jako szerokość nawy głównej¹⁵. Lokalizacja sondażu miała na celu uchwycenie reliktyw filara między-nawowego w południowej ścianie między-nawowej.

W sondażu odsłonięto ustrój na planie zbliżonym do koła o średnicy ok. 221,0 cm, murowany z kamienia polnego w formie otoczków oraz cegły o wymiarach ponadnormatywnych.

Obiekt zinterpretowano jako relikty cokołu filara między-nawowego.

Sondaż nr 11: położony na styku dz.t. nr 138/33 oraz dz.t. nr 42/3, od strony ul. Panieńskiej, na północ od sondażu nr 9 i na zachód od sondażu nr 8. Lokalizacja sondażu miała na celu uchwycenie ściany zewnętrznej korpusu nawowego lub wieży oraz potwierdzenie szerokości nawy północnej.

W sondażu odsłonięto masyw na planie prostokąta o wymiarach ok. 248,0 × 301,0 cm, z dwoma przyległymi doń murami o przebiegu zbliżonym do linii wschód–zachód oraz północ–południe. Całość murowana z cegły ceramicznej o wymiarach ponadnormatywnych¹⁶.

Ustrój zinterpretowano jako pozostałość wtórnej przypory dodanej do północnej ściany zewnętrznej korpusu nawowego w celu jej wzmocnienia lub jeden z filarów flankujących wieżę po jej wtopieniu w bryłę kościoła.

Powyższe ustalenia pozwalają na przedstawienie następujących wniosków:

1. Relikty odsłonięte w sondażach nr 1 i nr 2 pozwoliły potwierdzić zastosowanie trójbocznej apsydy prezbiterialnej na wschodnim skraju nawy głównej, znanej z rozpoznania w 1999 r.
2. Przebieg reliktyw konstrukcji murowych towarzyszących apsydzie, odsłoniętych w sondażu nr 3 i nr 4, oraz sondaż nr 3 wskazują, że część wschodnia kościoła św. Mikołaja w Szczecinie została wzniesiona w formie chóru trójapsydowego o kształcie zbliżonym do zachowanego do dziś w kościele św. Piotra w Lubece¹⁷, kościele Najświętszej Marii Panny w Pasewalk¹⁸ oraz kościele Najświętszej Marii Panny w Prenzlau¹⁹. Można więc przyjąć, że traci aktualność inspirowana przez plan kościoła z mapy z 1721 r. rekonstrukcja zaprezentowana w 1922 przez Friedricha, w której część wschodnią kościoła przedstawiono z trójboczną apsydą przyległą bezpośrednio do korpusu nawowego. Zastosowanie chóru trójapsydowego znajduje potwierdzenie również w formie dachu kościoła z panoramy Szczecina z końca XVI w., przed-

The survey revealed a rectangular structure measuring approx. 248.0 × 301.0 cm, with two adjacent walls running approximately east–west and north–south. The entire structure was built of ceramic bricks of oversized dimensions.¹⁶

The structure has been interpreted as the remains of a secondary buttress added to the northern external wall of the nave to reinforce it, or one of the pillars flanking the tower after it was incorporated into the body of the church.

The above findings allow us to draw the following conclusions:

1. The relics uncovered in test pits 1 and 2 confirmed the use of a three-sided presbytery apse on the eastern edge of the nave, known from the 1999 research.
2. The course of the relics of the masonry structures accompanying the apse, uncovered in test pits 3 and 4, and the test pit 3 indicate that the eastern part of St. Nicholas' Church in Szczecin was built in the form of a three-apse choir, similar in shape to that preserved to this day in St. Peter's Church in Lübeck,¹⁷ the Church of St. Mary in Pasewalk¹⁸ and the Church of St. Mary in Prenzlau.¹⁹ It can therefore be assumed that the reconstruction presented in 1922 by Friedrich, inspired by the church plan from the 1721 map, in which the eastern part of the church was depicted with a three-sided apse directly adjacent to the nave, is no longer relevant. The use of a three-apse choir is also confirmed by the shape of the church roof in a panorama of Szczecin from the end of the sixteenth century, showing a view from the stock exchange building. The tented roof, devoid of a gable on the eastern side and finished with numerous sloping sections with slender triangular outlines, is consistent with the roof of a three-apse choir and does not correspond to the roof form resulting from Friedrich's concept.
3. The course of the masonry relics uncovered in test pit 4 on section 1 may indicate that the apse at the end of the northern nave of the church was created by adding it to the existing presbytery with a three-sided apse preceded by a choir bay.
4. The end of the nave on the western side, and at the same time its length, is marked by the remains of a semi-octagonal wall, uncovered in test pit 9. The length of the nave from the wall of the presbytery apse to the western gable wall with inter-nave half-filters is approx. 35.41 m, namely approx. 121 feet with a length of 0.292 m ($121 \times 0.292 \text{ m} = 35.33 \text{ m}$).
5. The basis for determining the width of the nave is provided by the remains of the northern external wall uncovered in test pits 4, 8 and 11. Due to the inability to conduct research on the southern side of the New Market, the remains of the southern external wall were not uncovered and thus the exact width of the church could not be determined. However, if we assume that the longitudinal axis

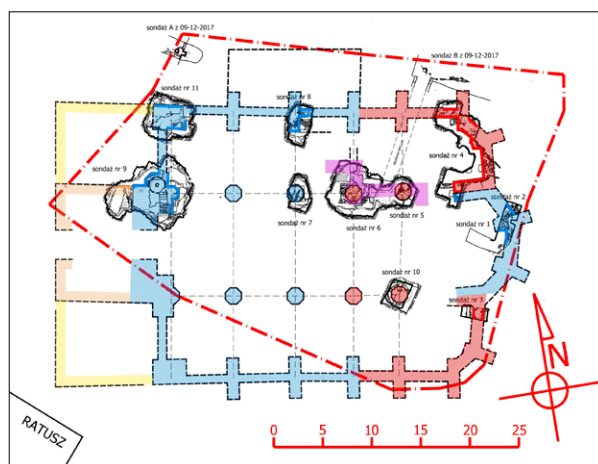
stawiającej widok z gmachu giełdy. Pozbawiony szczytu od strony wschodniej dach namiotowy, zakończony licznymi połaciami o obrysie smukłych trójkątów, ma formę przystającą do dachu chóru trójbosydowego i nie przystaje do formy dachu wynikającej z koncepcji Friedricha.

3. Przebieg reliktów konstrukcji murowych odsłoniętych w sondażu nr 4 na odcinku 1 może wskazywać, że apsyda na zakończeniu nawy północnej kościoła powstała poprzez jej dodanie do istniejącego prezbiterium z trójboczną apsydą poprzedzoną przez przeszło chórowe.
4. Zakończenie korpusu nawowego po stronie zachodniej, a jednocześnie jego długość wyznacza relikt ściany półfiltrem na planie $\frac{1}{2}$ ośmioboku, odsłonięty w sondażu nr 9.
Długość nawy głównej od ściany apsydy prezbiterialnej do zachodniej ściany szczytowej z półfiltrami między nawowymi wynosi ok. 35,41 m, to jest ok. 121 stóp o długości 0,292 m ($121 \cdot 0,292 \text{ m} = 35,33 \text{ m}$).
5. Przesłankę do określenia szerokości korpusu nawowego stanowią relikt północnej ściany zewnętrznej odsłonięte w sondażach nr 4, nr 8 i nr 11. Ze względu na brak możliwości prowadzenia badań po południowej stronie Rynku Nowego nie odsłonięto pozostałości południowej ściany zewnętrznej i tym samym nie ustalono dokładnej szerokości kościoła. Jeśli jednak przyjąć, że podłużna oś symetrii korpusu nawowego jest zlokalizowana pośrodku apsydy, na wschodnim skraju nawy głównej, to szerokość kościoła w świetle ścian wynosić może od ok. 26,09 m po stronie zachodniej do 25,71 m po stronie wschodniej korpusu – to jest od 89 ($89 \cdot 0,292 \text{ m} = 25,98 \text{ m}$) do 88 stóp ($88 \cdot 0,292 \text{ m} = 25,69 \text{ m}$).
6. Relikty półfiltra odsłonięte w sondażu nr 9 oraz relikt stóp filarów z sondażu nr 5, nr 6 i nr 7 stanowią pozostałości północnej ściany międzynawowej.
7. Relikty konstrukcji murowych odsłonięte w sondażu nr 10 stanowią pozostałość pierwszego od strony wschodniej filara międzynawowego w południowej ścianie międzynawowej. Osiową odległość między ścianami międzynawowymi można określić w przybliżeniu na ok. 10,47 m – to jest ok. 36 stóp ($36 \cdot 0,292 \text{ m} = 10,51 \text{ m}$), a szerokość nawy głównej w świetle między filarami na ok. 8,85 m – to jest 30 stóp ($30 \cdot 0,292 \text{ m} = 8,76 \text{ m}$).
8. Jedyne przesłanki do ustalenia poziomu użytkowego stanowią: profil wieńczący cokół ścian wieży z fazy II oraz położony najniżej i nieodsłonięty stopień schodów w grubości muru ściany zachodniej korpusu nawowego.
9. Z pięciu faz rozwojowych wieży, ustalonych na podstawie przekazu archiwalnego²⁰, relikt odsłonięty w sondażu nr 9 pozwalają zidentyfikować dwie fazy:
 - fazę starszą, z przyziemiem na planie prostokąta przyległym od strony zewnętrznej do korpusu nawowego, z dodaną na styku ściany północnej i zachodniej korpusu nawowego zewnętrzną, trójboczną wieżyczką mieszczącą cylindryczną klatkę schodową prowadzącą

of symmetry of the nave is located in the center of the apse, on the eastern edge of the nave, then the width of the church between the walls may range from approx. 26.09 m on the western side to 25.71 m on the eastern side of the nave—that is, from 89 ($89 \times 0.292 \text{ m} = 25.98 \text{ m}$) to 88 feet ($88 \times 0.292 \text{ m} = 25.69 \text{ m}$).

6. The remains of the half-filter uncovered in test pit 9 and the remains of the pillar bases from test pits 5, 6 and 7 are the remains of the northern inter-nave wall.
7. The remains of masonry structures uncovered in test pit 10 are the remains of the first inter-nave pillar on the eastern side of the southern inter-nave wall. The axial distance between the inter-nave walls can be estimated at approximately 10.47 m, i.e., approximately 36 feet ($36 \times 0.292 \text{ m} = 10.51 \text{ m}$), and the width of the nave between the pillars at approximately 8.85 m—that is approximately 30 feet ($30 \times 0.292 \text{ m} = 8.76 \text{ m}$).
8. The only clues for determining the functional level are: the profile crowning the plinth of the tower walls from phase II and the lowest and uncovered step of the stairs in the thickness of the western wall of the nave.
9. Of the five development phases of the tower, determined on the basis of archival records,²⁰ the relics uncovered in test pit 9 allow us to identify two phases:
 - the older phase, with a rectangular ground floor adjacent to the nave on the outside, with an external, three-sided turret added at the junction of the north and west walls of the nave, housing a cylindrical staircase leading to the upper floors—this tower can be identified with the oldest brick tower (phase II);
 - the younger phase, with a ground floor of similar form, but with a tower integrated into the nave, as in St. Peter's Church in Lübeck (phase III or IV).
10. The remains of a beam pillar uncovered in test pit 6 indicate that during the construction of the Gothic church, the remains of an older building with late Romanesque features were used. It should be noted that the pillar relics come from a fully completed building, as evidenced by the layer of whitewash that covered the relics at the time of their discovery. It is difficult to assume that an element of an unfinished building would have been whitewashed, let alone a building that was, for example, in the process of demolition. Perhaps this older building is referred to in a mention from 1243 confirming the existence of the church.
11. The construction of St. Nicholas' Church in Szczecin must have involved the demolition of part of the southern section of the defensive rampart of the stronghold with the settlement of Kessin. Perhaps the demolition of the rampart was preceded by the construction of new fortifications to the south of it, which served their purpose until the defensive walls of the town were built. One may also consider the possibility of erecting the church in a gap in the rampart, as an encastellated brick building,

- na kondygnacje nadziemne – wieżę tę można utożsamiać z najstarszą wieżą murowaną (faza II);
- fazę młodszą, z przyziemiem o analogicznej formie, lecz z wieżą wtopioną w bryłę korpusu nawowego, tak jak w kościele św. Piotra w Lubecie (faza III lub IV).
10. Relikty filara wiązkowego odsłonięte w sondażu nr 6 wskazują, że w trakcie budowy kościoła gotyckiego wykorzystano relikty starszej budowli o cechach późnoromańskich. Należy zwrócić uwagę, że relikw filara pochodzi raczej z budowli w pełni ukończonej, o czym świadczyć może warstwa pobiału, którą były pokryte relikty w chwili ich odsłonięcia. Trudno bowiem przyjąć założenie o pobiałkowaniu elementu budowli nieukończonych, a tym bardziej budowli na przykład w trakcie rozbiórki. Być może do tej starszej budowli odnosi się wzmianka z 1243 r. potwierdzająca istnienie kościoła.
 11. Budowa kościoła św. Mikołaja w Szczecinie musiała się wiązać z likwidacją części południowego odcinka wału obronnego grodu z osadą Kessin. Być może likwidację fragmentu wału poprzedziła budowa – na południe od niego – nowych fortyfikacji, które swoją funkcję pełniły do czasu budowy murów obronnych miasta lokacyjnego. Można też wziąć pod uwagę możliwość wzniesienia kościoła w przerwie w wale, jako murowanej budowli inkastelowanej, służącej do wzmocnienia obrony w rejonie południowej bramy wjazdowej do grodu. Koncepcję tę zdaje się potwierdzać obecność niezabudowanego terenu położonego w obrębie grodu, na północ od kościoła [Słowiński, Płotkowiak 2022], który to teren, wobec braku możliwości pochówku w bezpośrednim sąsiedztwie inkastelowanej świątyni, mógł być przeznaczony na cmentarz.
 12. Na podstawie powyższych ustaleń można przyjąć następującą stratygrafię kościoła (ryc. 10):
 - faza I – kaplica lub kościół późnoromański wzniesiony z cegły w 1. połowie XIII w. w przebiegu wału grodowego, należący do grupy najstarszych przykładów architektury na Pomorzu Zachodnim; do niego może się odnosić wzmianka z 1243 r.;
 - faza II – kościół gotycki z wydłużonym prezbiterium zamkniętym trójboczną apsydą oraz z wieżą wydzieloną z korpusu nawowego, wzniesiony z cegły na przełomie XIII i XIV w.;
 - faza III – kościół gotycki z XIV w., z chórem trójapsoowym i wieżą wydzieloną z korpusu nawowego;
 - faza IV – kościół gotycki z chórem trójapsoowym i wieżą wtopioną w korpus nawowy w XIV lub XV w.
 13. Mimo przełomowego znaczenia wyników, cel badań osiągnięto w stopniu niepełnym. Rozstrzygnięcia wymaga szereg zagadnień, takich jak: forma elewacji zachodniej z wieżą, przebieg ściany południowej korpusu nawowego itp. Badania winny być więc kontynuowane.
 14. Odsłonięte relikty konstrukcji murowych, a szczególnie relikty budowli późnoromańskiej z sondażu nr 6, winny podlegać ekspozycji *in situ* z pełnym zabezpieczeniem przed wpływami atmosferycznymi.

Ryc. 10. Próba rekonstrukcji i rozwarstwienia chronologicznego rzutu kościoła św. Mikołaja w Szczecinie: kolor fioletowy – faza I, kolor niebieski – faza II, kolor czerwony – faza III, kolor brązowy – faza IV, kolor żółty – faza V; oprac. dr inż. arch. M. Płotkowiak

Fig. 10. Attempt at reconstruction and chronological stratification of the plan of St. Nicholas' Church in Szczecin: purple – phase I, blue – phase II, red – phase III, brown – phase IV, yellow – phase V; by Ph.D. Eng. Arch. M. Płotkowiak

serving to strengthen the defenses in the area of the southern entrance gate to the stronghold. This concept seems to be confirmed by the presence of undeveloped land within the stronghold, north of the church [Słowiński, Płotkowiak 2022], which, given the impossibility of burial in the immediate vicinity of the encastellated church, could have been designated as a cemetery.

12. Based on the above findings, the following stratigraphy of the church can be assumed (Fig. 10):
 - phase I – a late Romanesque chapel or church built of brick in the first half of the thirteenth century along the course of the castle rampart, belonging to the group of the oldest examples of architecture in Western Pomerania; it may be referred to in a mention from 1243;
 - phase II – a Gothic church with an elongated chancel closed with a three-sided apse and a tower separated from the nave, built of brick at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries;
 - phase III – a fourteenth-century Gothic church with a three-apsed choir and a tower separated from the nave;
 - phase IV – a Gothic church with a three-apsed choir and a tower integrated into the nave in the fourteenth or fifteenth century.
13. Despite the groundbreaking significance of the results, the research objective has not been fully achieved. A number of issues remain to be resolved, such as the form of the western facade with the tower, the course of the southern wall of the nave, etc. Therefore, the research should be continued.
14. The exposed relics of masonry structures, especially the relics of the late Romanesque building from test pit 6, should be displayed *in situ* with full protection against atmospheric influences.

- ¹ Przed reformą w 1816 r. 1 stopa pomorska (szczecińska) = 0,292057 m [Tymicz 1979, s. 267].
- ² Dwa teksty Brockmanna wzmiankowane w publikacji Friedricha z 1922 r. Wymiary kościoła Brockmann określił w tekście z 1802 r.: długość 105 stóp (1 stopa = 0,3139 m, 105 stóp = 32,95 m), szerokość 70 stóp (21,97 m); w tekście z 1812 r.: długość 120 stóp (37,66 m), szerokość 80 stóp (25,11 m). Autor podał ponadto liczne inne dane o formie i wymiarach kościoła, w tym informację o oktagonalnej formie filarów międzynawowych.
- ³ Po reformie w 1816 r. 1 stopa pruska = 0,3139 m [Miary pruskie i niemieckie].
- ⁴ Widoczne są cztery trójkątne połacie dachowe odpowiadające czterem bokom podstawy. Ponieważ kościół ukazano w ujęciu trzy czwarte, co najmniej jedna połacie może być niewidoczna. Bok kolejny (piąty lub odpowiednio kolejny) tworzy podstawą wschodniej ściany szczytowej.
- ⁵ Wymiary: $78 \div 100 \times 116 \div 140 \times 263 \div 280$ mm.
- ⁶ 14 stóp = 4,39 m.
- ⁷ Wymiary: $77 \div 91 \times 120 \div 137 \times 271 \div 283$ mm.
- ⁸ Zapewne podczas budowy hotelu Arkona w latach 60. XX w.
- ⁹ 14 stóp = 4,39 m.
- ¹⁰ Stanowisko 6A (relikw filara ze słupkami): $95 \div 102 \times 138 \div 141 \times 270 \div 300$ mm. Stanowisko 6B (pozostała część murowanego ustroju): $85 \div 90 \times 124 \div 132 \times 272 \div 282$ mm.
- ¹¹ Wymiary: $85 \div 88 \times 122 \div 132 \times 270 \div 281$ mm.
- ¹² 16 stóp = 5,02 m.
- ¹³ Wymiary: $82 \div 94 \times 122 \div 130 \times 264 \div 275$ mm.
- ¹⁴ Wymiary: $85 \div 100 \times 121 \div 133 \times 270 \div 284$ mm.
- ¹⁵ 30 stóp = 9,41 m.
- ¹⁶ Wymiary: $81 \div 92 \times 123 \div 129 \times 280$ mm.
- ¹⁷ Kościół późnoromański 1227–1250, po 1290 budowa nowego chóru.
- ¹⁸ Kościół gotycki 1325–1350.
- ¹⁹ Przebudowa do formy gotyckiej 1289–1340.
- ²⁰ I faza: wieża, dzwonnica w konstrukcji drewnianej, II faza: wydzielona z bryły wieża murowana z cylindryczną klatką schodową dodana od strony północnej (XIV w.), III faza: murowana wieża z trzonem wtopionym w bryłę korpusu nawowego (koniec wieku XIV lub wiek XV), IV faza: wieża odbudowana w 1656, która zawała się w 1677, V faza: wieża częściowo wydzielona z bryły korpusu nawowego, zniszczona w pożarze w 1811 r.

- ¹ Before the reform of 1816, 1 Pomeranian (Szczecin) foot = 0.292057 m [Tymicz 1979, p. 267].
- ² Two texts by Brockmann mentioned in Friedrich's 1922 publication. Brockmann specified the dimensions of the church in his 1802 text: length 105 feet (1 foot = 0.3139 m, 105 feet = 32.95 m), width 70 feet (21.97 m); in the text from 1812: length 120 feet (37.66 m), width 80 feet (25.11 m). The author also provided numerous other details about the shape and dimensions of the church, including information about the octagonal shape of the inter-nave pillars.
- ³ After the reform of 1816, 1 Prussian foot = 0.3139 m [Prussian and German measures].
- ⁴ Four triangular roof slopes corresponding to the four sides of the base are visible. Since the church is shown in an *en trois quarts* view, at least one slope may be invisible. The next side (the fifth or the next one, respectively) forms the base of the eastern gable wall.
- ⁵ Dimensions: $78 \div 100 \times 116 \div 140 \times 263 \div 280$ mm.
- ⁶ 14 feet = 4.39 m.
- ⁷ Dimensions: $77 \div 91 \times 120 \div 137 \times 271 \div 283$ mm.
- ⁸ Probably during the construction of the Arkona Hotel in the 1960s.
- ⁹ 14 feet = 4.39 m.
- ¹⁰ Position 6A (relic of a pillar with corbels): $95 \div 102 \times 138 \div 141 \times 270 \div 300$ mm. Position 6B (remaining part of the brick structure): $85 \div 90 \times 124 \div 132 \times 272 \div 282$ mm.
- ¹¹ Dimensions: $85 \div 88 \times 122 \div 132 \times 270 \div 281$ mm.
- ¹² 16 feet = 5.02 m.
- ¹³ Dimensions: $82 \div 94 \times 122 \div 130 \times 264 \div 275$ mm.
- ¹⁴ Dimensions: $85 \div 100 \times 121 \div 133 \times 270 \div 284$ mm.
- ¹⁵ 30 feet = 9.41 m.
- ¹⁶ Dimensions: $81 \div 92 \times 123 \div 129 \times 280$ mm.
- ¹⁷ Late Romanesque church 1227–1250, after 1290 construction of a new choir.
- ¹⁸ Gothic church 1325–1350.
- ¹⁹ Reconstruction into Gothic form 1289–1340.
- ²⁰ Phase I: tower, wooden belfry, Phase II: separate brick tower with a cylindrical staircase added on the north side (fourteenth century), Phase III: brick tower with a shaft embedded in the nave (late fourteenth or fifteenth century), Phase IV: tower rebuilt in 1656, which collapsed in 1677, Phase V: tower partially separated from the nave, destroyed in a fire in 1811.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Braun Georg, Hogenberg Frans, *Alten Stettin*, miedzioryt kolorowany, [w:] *Civitas Orbis Terrarum* 4, wyd. I, Köln 1588 (wyd. II ok. 1594, wznowienie 1618), Muzeum Narodowe w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafik, sygn. MNS/Graf. 2631.
- Kote Heinrich (autor obrazu przygotowawczego), Rollos Petrus (rytownik), *Alten Stettin*, miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka, wyd. firma księgarska Georg Schulz, 1625, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafik, sygn. MNS/AF 11.
- Matthäus Marian, *Stettinum*, miedzioryt, [w:] Martin Zeiller, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, Frankfurt a.M. 1641.
- Ogólny widok Szczecina pod koniec XVI wieku, obraz w gieldzie*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, sygn. MNS/A.Foto/5461.
- Ogólny widok Szczecina pod koniec XVI wieku, ujęty od wschodu*, 1833, litografia F. Lübcke według obrazu w gieldzie, wcześniej w Domu Żeglarza, Muzeum Narodowe w Szczecinie, sygn. MNS/A. Foto/5054.
- Plan von der Stadt Stettin im Jahre 1721*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Oddział Muzeum Historii Szczecina, sygn. 7069.
- Pożar kościoła św. Mikołaja w Szczecinie 10 grudnia 1811 r. nocą około pół do drugiej*, akwaforta według rysunku P.H.E. Germanna, 1811, Muzeum Narodowe w Szczecinie, sygn. MNS/A.Foto/5142.

Rango Konrad Tiburtius, *Porta Coeli, oder Beweiß / Daß die Lutherische Kirchen und Kantzeln der Lehre wegen / allein Gottes-Häuser / und Pforten des Himmels sind*, Stettin 1680.

Schmitzer Lukas, *Stetinum*, mapa (na podstawie mapy Meriana 1652) ok. 1160. [w:] *Plany i widoki Szczecina na przestrzeni wieków*, katalog wystawy, oprac. Ewa Pierzchała, Szczecin 2001.

Zdjęcia archiwalne reliktyw apsydy prezbiterialnej [odsłoniętych w 1999 r.], Muzeum Narodowe w Szczecinie, nr inwent. 64/S.NR-M/F, negatywy nr 17, 18, 19, fot. S. Słowiński.

Opracowania / Secondary sources

Dworaczyk Marek, Słowiński Sławomir, *Przebieg umocnień wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Szczecinie w świetle ostatnich badań*, „Acta Archeologica Pomoronica” 1998, t. 1, s. 279–298.

Friedrich Karl, *Die ehemalige Nikolaikirche zu Stettin*, „Baltische Studien NF” 1922, nr 24–25, s. 65–98.

Kalinowski Wojciech, *Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli*, Toruń 1971.

Kalita-Skwirzyńska Katarzyna, *Kościół Św. Mikołaja*, [w:] *Encyklopedia Szczecina*, t. 1, red. Tadeusz Bialecki, Szczecin 1999, s. 489–490.

Lesiński Henryk, *Rozdrobnienie feudalne 1237–1478*, [w:] *Dzieje Szczecina*, red. Gerard Labuda, Warszawa–Poznań 1985.

Płotkowiak Maciej, *The medieval Church of St. Nicholas in Szczecin*, „Przestrzeń i Forma” 2019, nr 39, s. 259–278.

Płotkowiak Maciej, Słowiński Sławomir, Paszkowski Zbigniew, *Średniowieczny Targ Rybny na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań (na tle wybranych miast portowych południowego побереża Bałtyku)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 67, s. 71–85.

Słowiński Sławomir, *Kilka uwag na temat wczesnośredniowiecznych obwałowań Szczecina*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. Marek Dworaczyk, Anna Bogumiła Kowalska, Sławomir Możdziej, Mariusz Rębkowski, Szczecin–Wrocław 2006.

Słowiński Sławomir, Płotkowiak Maciej, *Teren położony na północ od nieistniejącego kościoła Św. Mikołaja na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych i architektonicznych*, „Materiały Zachodniopomorskie Nowa Seria” 2022, t. XVIII, s. 99–118.

Tymicz Rudolf, *Dawne jednostki miar stosowane na Pomorzu*, „Materiały Zachodniopomorskie Stara Seria” 1979, t. XXV, s. 263–273.

Uciechowska-Gawron Anna, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, [w:] *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I*, t. 1, red. Anna Bogumiła Kowalska, Szczecin 2019.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

Miary pruskie i niemieckie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Miary_pruskie_i_niemieckie (dostęp: 10.08.2025).

Streszczenie

Kościół św. Mikołaja był jedną ze świątyń średniowiecznego Szczecina, obok kościoła św. Jakuba, kościoła Najświętszej Marii Panny, kościoła św. Piotra i Pawła oraz kościoła Franciszkanów pw. św. Jana. Zlokalizowano go od strony wschodniej, u podnóża Wzgórza Zamkowego z grodem, na terenie ograniczonym przez zachodni brzeg Odry – na południowym skraju słowiańskiej osady Kessin, stanowiącej najstarszą część późniejszego miasta lokacyjnego. Kościół przetrwał w niemal nienaruszonej formie do 1811 r., kiedy uległ pożarowi. Próby odbudowy nie powiodły się, co doprowadziło do rozbiórki jego ruiny w 1816 r. i powstania na jego miejscu Rynku Nowego (Neuer Markt). Od tego czasu badań pozostałości obiektu, w tym jego reliktyw podziemnych, nie prowadzono. Poglądy na temat jego formy architektonicznej ugruntowały się na podstawie ikonografii, a przede wszystkim planu kościoła przedstawionego na mapie miasta z 1721 r. Wyniki badań architektonicznych wykonanych w 2022 r. pozwoliły zrewidować panujący dotychczas pogląd na temat formy architektonicznej kościoła i zakwalifikować go do grupy obiektów z chórem trójapsydowym.

Abstract

The church of St. Nicholas was one of the churches of medieval Szczecin, alongside the church of St. James, the church of the Blessed Virgin Mary, the church of St. Peter and St. Paul, and the Franciscan church of St. John. It was located on the eastern side, at the foot of Castle Hill with the stronghold, in an area bounded by the western bank of the Oder River—on the southern edge of the Slavic settlement of Kessin, which was the oldest part of the later town. The church survived in almost intact form until 1811, when it was destroyed by fire. Attempts to rebuild it failed, which led to the demolition of its ruins in 1816 and the creation of the New Market (Neuer Markt) in its place. Since then, no research has been conducted on the remains of the building, including its underground relics. Views on its architectural form were based on iconography and, above all, on the plan of the church shown on a map of the city from 1721. The results of architectural research carried out in 2022 made it possible to revise the prevailing view of the architectural form of the church and classify it as a building with a three-apse choir.

Marek Gosztyła*

orcid.org/0000-0002-6131-7162

Aleksander Owerczuk**

orcid.org/0000-0002-5803-046X

Drewniana zabudowa Pruchnika, Kalwarii Pałacowskiej i Paławia

Wooden Buildings of Pruchnik, Kalwaria Pałacowska and Paław

Słowa kluczowe: domy drewniane małomiasteczkowe, zagroda jednobudynkowa, konstrukcja przysłupowa

Keywords: small-town wooden houses, single-building homestead, post-supported structure

Wprowadzenie

Pruchnik, Kalwaria Pałacowska i Paław to trzy ośrodki o różnym charakterze – miasteczko, osada przyklastorna i wieś. Miejscowości znajdują się w historycznej ziemi przemyskiej dawnego województwa ruskiego I Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Po I rozbiórce Polski tereny te dostały się pod panowanie austriackie, otrzymały status państwa koronnego oraz nazwę Królestwo Galicji i Lodomerii. Po 1918 r. znalazły się w granicach odrodzonego państwa polskiego. Obecnie położone są w województwie podkarpackim. Pruchnik leży w jego południowo-wschodniej części i jest siedzibą gminy miejsko-wiejskiej. Kalwaria Pałacowska i Paław znajdują się we wschodniej części województwa, w bliskim sąsiedztwie granicy z Ukrainą, na południe od Przemyśla. Obecnie Paław administracyjnie jest częścią wsi Kalwaria Pałacowska. Odległość między Pruchnikiem a Kalwarią Pałacowską połączeniem drogowym wynosi ok. 55 km, zaś w linii prostej skraca się do ok. 35 km. Pruchnik zlokalizowany jest przy drodze prowadzącej z Rzeszowa do Przemyśla. Kalwaria Pałacowska z Paławem są oddalone od ważniejszych szlaków komunikacyjnych i dojeżdża się do nich drogami lokalnymi.

Elementem łączącym te miejscowości jest budownictwo drewniane, do niedawna jeszcze występujące

Introduction

Pruchnik, Kalwaria Pałacowska and Paław are three towns that differ in character—the first is a town, the second a settlement that emerged near a monastery, and the third is a village. These localities are situated in the historical Przemyśl region, of the former Ruthenian Voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth. After the First Partition of Poland, these areas came under Austrian rule, and were given the status of a Crownland and the name Kingdom of Galicia and Lodomeria. After 1918, they found themselves within the borders of the reborn Polish state. At present, they are within the Subcarpathian Voivodeship. Pruchnik lies in its southeastern part and is the seat of an urban-rural municipality. Kalwaria Pałacowska and Paław are located in the voivodeship's eastern part, close to the border with Ukraine, to the south of Przemyśl. In administrative terms, Paław is currently a part of the village of Kalwaria Pałacowska. The distance between Pruchnik and Kalwaria Pałacowska by road is about 55 km, while in a straight line it shortens to about 35 km. Pruchnik is located on the road leading from Rzeszów to Przemyśl. Kalwaria Pałacowska and Paław are relatively far from significant transport routes and can be reached by local roads.

* prof. dr hab. inż., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Białostockiej

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture, Rzeszów University of Technology

** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

Cytowanie / Citation: Gosztyła M., Owerczuk A. Wooden Buildings of Pruchnik, Kalwaria Pałacowska and Paław. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:66–82

Otrzymano / Received: 7.04.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.09.2025

doi: 10.48234/WK84KALWARIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

w znacznych ilościach, o interesujących rozwiązaniach, posiadające dużą wartość dokumentacyjną. Choć wydano sporo publikacji poświęconych zabudowie drewnianej wymienionych miejscowości, nadal istnieje potrzeba kontynuowania badań. Wydaje się, że interesującym wątkiem badawczym, jeszcze do tej pory nieporuszonym, jest porównanie zabudowy drewnianej powyższych miejscowości. Celem badań było opisanie głównych cech zabudowy badanych miejscowości we wzajemnym kontekście, ustalenie podobieństw oraz różnic w sposobie sytuowania budynków, rozwiązaniach funkcjonalnych, konstrukcyjnych i architektonicznych.

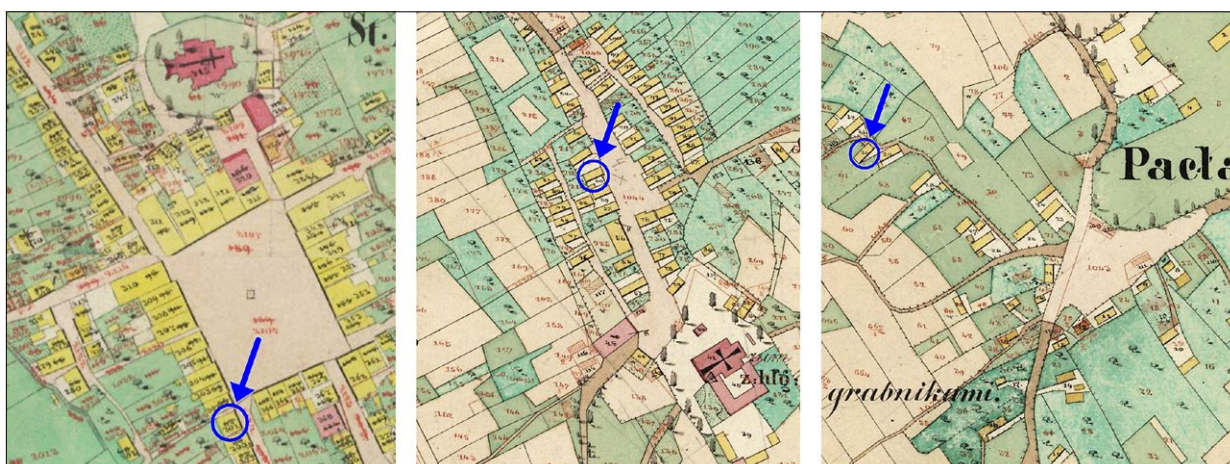
Metody i zakres badań

W badaniach wykorzystane zostały metody stosowane w badaniach historyczno-interpretacyjnych. Gromadzenie materiału badawczego obejmowało kwerendy bibliograficzne dotyczące literatury ogólnej przedmiotu i opracowań na temat badanych miejscowości oraz kwerendy archiwalne mające na celu rozpoznanie i zgromadzenie materiałów takich jak informacje historyczne, materiały zdjęciowe, opracowania graficzne oraz materiały topograficzne (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział w Rzeszowie). Zakres badań obejmował historyczne domy drewniane Pruchnika, Kalwarii Pałacowskiej i Paławia. Badania *in situ* w Pruchniku, ze względu na reprezentatywność zabudowy, skupione były na zabudowie przyrynkowej. W Kalwarii Pałacowskiej i Paławiu do badań wybrano obiekty o dużym stopniu autentyzmu. Badania terenowe podzielono na dwa etapy. W pierwszym przeprowadzone zostało wstępne rozpoznanie zasobu zabudowy drewnianej i w jego wyniku wytypowano obiekty do dalszych badań (oprócz zgromadzonego materiału). W Pruchniku badaniom poddany został dom przy Rynku nr 19 (ryc. 2), który jest charakterystyczny dla zabudowy podcieniowej Pruchnika. Został wzniesiony w 1856 r. [Jurjewicz 2000, karta biała]. Usytuowany jest szczytowo przy ulicy wychodzącej z rynku, z jego południowo-zachodniego narożnika (ryc. 1a). W Kalwarii Pałacowskiej reprezentatywny dla jej zabudowy jest budynek nr 59 (ryc. 3), pochodzący z ok. 1870 r. [Czerepińska, Czerepiński 1963] i znajdujący się w środkowej części osady (ryc. 1b). Charakterystyczne cechy rozwiązań spotykanych w budynkach Paławia ma dom nr 27, który został wybudowany przed rokiem 1852 (ryc. 4) [Gosztyła, Motyl 2012, s. 53]. Usytuowany jest szczytowo przy drodze wychodzącej z placu w centrum wsi, w północno-zachodniej części osady (ryc. 1c). Budynek posiada elementy konstrukcyjne zachowane w oryginalnym stanie, mimo że w ostatnich latach rozebrano jego fragment. Dla powyższych obiektów wykonano inwentaryzację pomiarową i przygotowano dokumentację fotograficzną. Przedmiotem badań były również

The element that links these localities is wooden buildings, which had, until recently, been present there in significant numbers, featured interesting solutions, and had substantial documentation value. Although quite a few papers have been written about the wooden buildings of these localities, there is still a need to continue research. It seems that an interesting research field, which has not been discussed yet, is the comparison of the wooden buildings of these villages. The aim of this study was to document the main features of the three localities' buildings in their shared context, determine the similarities and differences in building siting and functional, structural and architectural solutions.

Methods and scope

This study used methods employed in historical and interpretative research. Research material collection included library queries concerning the literature and studies on the localities investigated, as well as archival queries intended to identify and collect materials such as historical information, photographs, graphical documentation and topographic materials (Voivodeship Monument Conservation Office in Przemyśl, State Archive in Przemyśl, National Museum of the Przemyśl Land in Przemyśl, National Institute of Cultural Heritage Rzeszów Branch). This study's scope covered the historic wooden houses in Pruchnik, Kalwaria Pałacowska and Paław. *In situ* research in Pruchnik, due to its buildings' representativeness, focused on the market buildings. In Kalwaria Pałacowska and Paław, buildings with a high degree of authenticity were selected. The field research was divided into two stages. In the first, a preliminary identification of the stock of wooden buildings was done, which resulted in a selection of buildings for further investigation (in addition to the material collected). In Pruchnik, the house at 19 Rynek (Fig. 2), which is distinctive of Pruchnik's arcaded buildings, was investigated. It was erected in 1856 [Jurjewicz 2000, white sheet]. It is situated with its gable set to a street that extends from the market square, from its southwestern corner (Fig. 1a). In Kalwaria Pałacowska, the building numbered 59, from 1870 [Czerepińska, Czerepiński 1963], and located in the settlement's central part, was selected as representative (Fig. 1b). The house numbered 27, which was built before 1852 (Fig. 4), has the characteristic features of the solutions found in Paław buildings [Gosztyła, Motyl 2012, p. 53]. It is situated with its gable facing the road extending from the village's center, in the northwestern part of the settlement (Fig. 1c). The building has structural elements preserved in their original condition, although a section of it has been dismantled in recent years. For the buildings above, building surveys were conducted and photographic documentation was prepared. The research also covered no-longer-existing buildings, of which there are accounts in the literature or unpublished materials. The materials collected were organ-

Ryc. 1. Układy przestrzenne badanych miejscowości, fragmenty mapy katastralnej z 1852 r.: a) Pruchnik, za: Dorf Pruchnik hiezu einverleibt Markt Pruchnik in Galizien Przemysler Kreis, AP w Przemyślu, sygn. 56/126/0/-/1322M; b) Kalwaria Paclawska, za: Dorf Paclaw sammt Ortschaft Kalwaria in Galizien Sanoker Kreis, Kreis, AP w Przemyślu, sygn. 56/126/0/-/1928M; c) Paclaw, za: Dorf Paclaw sammt Ortschaft Kalwaria in Galizien Sanoker Kreis, Kreis, AP w Przemyślu, sygn. 56/126/0/-/1928M. Na mapach zaznaczono lokalizację badanych obiektów

Fig. 1. Spatial layouts of the localities under study, fragments of a 1852 cadastral map: a) Pruchnik, from: Dorf Pruchnik hiezu einverleibt Markt Pruchnik in Galizien Przemysler Kreis, AP in Przemyśl, ref. 56/126/0/-/1322M; b) Kalwaria Paclawska, from: Dorf Paclaw sammt Ortschaft Kalwaria in Galizien Sanoker Kreis, Kreis, AP in Przemyśl, ref. 56/126/0/-/1928M; c) Paclaw, from: Dorf Paclaw sammt Ortschaft Kalwaria in Galizien Sanoker Kreis, Kreis, AP in Przemyśl, ref. 56/126/0/-/1928M. The locations of the buildings investigated have been marked on relevant maps

budynki nieistniejące, o których zachowały się przekazy w literaturze lub też materiałach niepublikowanych. Zgromadzone materiały zostały poddane porządkowaniu, interpretacji i analizie i na tej podstawie wyciągnięto z nich wnioski.

Stan badań

Tematyka budownictwa drewnianego badanych miejscowości była poruszana w szeregu publikacji. Konstrukcję przysłupową opisywał w swoich opracowaniach Franciszek Kotula [1953, 1957, 1958]. Dotyczyły one specyfiki konstrukcji przysłupowej, zasięgu jej występowania, a także genezy. Ta ostatnia kwestia była przedmiotem dyskusji. Kotula wiązał pojawienie się konstrukcji przysłupowej w tej części Polski z kolonizacją niemiecką [Kotula 1957, s. 555–562], innego zdania był Stefan Lew, twierdził mianowicie, że zasięgi występowania domu przysłupowego nie pokrywają się z kolonizacją niemiecką, a więc nie mogła ona być źródłem wzorca dla domu przysłupowego w Rzeszowskiem [Lew 1964–1965, s. 499–516; Lew 2004, s. 29–30]. Lew zajmował się nie tylko problematyką konstrukcji przysłupowej, ale także ogólnie drewnianą architekturą regionu podkarpackiego [Lew 1964–1965; Lew 2003]. Pruchnik już dawno budził zainteresowanie swoimi domami podcieniowymi. Ich wartość została doceniona w publikacji Mieczysława Orłowicza [1917]. Ten temat niedługo po zakończeniu II wojny światowej poruszał także Krzysztof Wolski [1953]. Z nowszych publikacji należy wymienić monografię wydaną pod redakcją Piotra Patoczki, w której znalazły się opracowania analizujące drewnianą zabudowę Pruchnika [Sobolewska 2016; Stojak 2016]. Stosun-

ized, interpreted and analyzed, and conclusions were drawn from them.

State of the art

The subject of wooden architecture in the localities under study has been discussed in a range of publications. The post-supported structural system itself was documented by Franciszek Kotula [1953, 1957, 1958]. His studies concerned the specificity of this system, its territorial extent, and genesis. This last point was a disputed matter. Kotula linked the appearance of the post-supported structural system in this part of Poland with German colonization [Kotula 1957, pp. 555–562], while Stefan Lew was of a different opinion, namely, that the territorial presence range of the post-supported house did not overlap with German colonization, so it could not be a source of model for the post-supported house in the Rzeszów Voivodeship [Lew 1964–1965, pp. 499–516; Lew 2004, pp. 29–30]. Lew studied not only post-supported structures, but also with the wooden architecture of the Subcarpathian region in general [Lew 1964–1965; Lew 2003]. Pruchnik has long inspired interest in its arcaded houses. Their value was recognized in a publication by Mieczysław Orłowicz [1917]. This topic was also discussed shortly after the end of the Second World War by Krzysztof Wolski [1953]. Of the more recent publications, we should mention the monograph edited by Piotr Patoczka, which includes studies that analyze the wooden buildings of Pruchnik [Sobolewska 2016; Stojak 2016]. Relatively numerous studies, both published and unpublished, discuss Kalwaria Paclawska. They explore subjects concerning its monastic complex and calvary

Ryc. 2. Pruchnik, Rynek nr 19, widok ogólny; 2024, fot. A. Owerczuk
Fig. 2. Pruchnik, 19 Rynek, general view; 2024, photo by A. Owerczuk

Ryc. 3. Kalwaria Pałacowska, nr 59, widok ogólny; 2024, fot. A. Owerczuk
Fig. 3. Kalwaria Pałacowska, building numbered 59, general view; 2024, photo by A. Owerczuk

kowo liczne opracowania, zarówno publikowane, jak i niepublikowane, dotyczą Kalwarii Pałacowskiej. Poruszane są w nich przede wszystkim tematy dotyczące zespołu klasztornego i założenia kalwaryjnego [Książek, Kuśnierz 1986; Gosztyła, Szpyt 2008]. Zainteresowanie budziła geneza Kalwarii Pałacowskiej i jej kompozycja urbanistyczna [Książek, Kuśnierz 1986]. Również osada przyklasztorna była przedmiotem uwagi badaczy. Pierwszy szerszy opis drewnianej zabudowy Kalwarii Pałacowskiej został przedstawiony w artykule Jadwigi i Anatoliusza Czerepińskich [1965]. Została też ona poddana gruntownej analizie w opracowaniu Olgierda Łotoczki [1975]. Łotoczko zwrócił także uwagę na zachodzące już w tym czasie przekształcenia obiektów drewnianych. Pałaców był rzadziej przedmiotem badań i nawiązywano do niego raczej w sposób enigmatyczny, przy okazji badań nad Kalwarią Pałacowską, np. w kontekście analizy walorów krajobrazowych założenia kalwaryjnego [Gzell 1978, 1981]. Najpełniejsze opracowanie dotyczące zabudowy Pałacowa, autorstwa Marka Gosztyły i Bogdana Motyla [2012], ukazało się nieco ponad dziesięć lat temu. W ostatnich latach, w ramach działalności rzeszowskiego oddziału terenowego NID, powstało opracowanie obejmujące historię, rozwój układów przestrzennych oraz waloryzację zabudowy Kalwarii Pałacowskiej i Pałacowa [Fortuna-Marek et al. 2020]. Ważnym źródłem informacji, posiadającym dużą wartość dokumentacyjną, są karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, szczególnie starsze, tzw. zielone.

Rys historyczny i rozwój układów przestrzennych badanych miejscowości

Pruchnik

Pruchnik leży w pasmie wzgórz przemysko-rzeszowskich, na środkowo-południowym skraju Pogórza Rzeszowskiego. Od strony południowej otacza je Pogórze Dynowskie. Miejscowość znajduje się na wysokości 244–294 m n.p.m. [Brykowska 1960, s. 5]. Przez miejscowość przepływa rzeka Mleczka, a centralna część miasta jest położona na południowym stoku wywyż-

Ryc. 4. Pałaców, nr 27, widok ogólny; 2024, fot. A. Owerczuk
Fig. 4. Pałaców, building numbered 27, general view; 2024, photo by A. Owerczuk

layout [Książek, Kuśnierz 1986; Gosztyła, Szpyt 2008]. The origins of Kalwaria Pałacowska and its urban composition inspired scholarly interest [Książek, Kuśnierz 1986]. The settlement near the monastery was investigated by researchers. The first broader description of the wooden development of Kalwaria Pałacowska was presented in an article by Jadwiga Czerepińska and Anatoliusz Czerepiński [1965]. It was also thoroughly analyzed in a study by Olgierd Łotoczko [1975]. Łotoczko also noted the modifications of wooden buildings that had already been happening at the time. Pałaców was a subject of research less often and was referenced rather enigmatically, alongside research on Kalwaria Pałacowska, e.g., in the context of analyzing the landscape qualities of its calvary layout [Gzell 1978, 1981]. The most complete study of Pałaców's development, by Marek Gosztyła and Bogdan Motyl [2012], was published just over a decade ago. In recent years, as part of the operations of the Rzeszów Field Branch of the NID, a study on the history, spatial layout development and valorization of the buildings of Kalwaria Pałacowska and Pałaców was produced [Fortuna-Marek et al. 2020]. Another source of information of high documentary value, are record sheets of architectural and civil engineering monuments, especially the older, so-called green ones.

szenia nachylonego w kierunku rzeki. Duże różnice wysokości wynikają ze znacznych spadków, ale także z tego, że miejscowość jest rozciągnięta ze wschodu na zachód na znacznej długości. Lokacja Pruchnika miała miejsce w końcu lat 80., a może dopiero na początku lat 90. XIV w. Miejscowość została założona na częściowo zagospodarowanym terenie. Jej rozwojowi sprzyjało położenie przy odnodze głównego szlaku komunikacyjnego do Przemyśla [Wolski 2014, s. 71]. Nie zawsze lokacja oznaczała otrzymanie praw miejskich. Tak było w przypadku Pruchnika. Prawo niemieckie w wersji magdeburskiej zostało nadane przez Władysława Jagiełłę najprawdopodobniej między 1387 a 1410 r. [Wolski 2014, s. 72]. Miasto otrzymało układ szachownicowy z czworobocznym rynkiem o wymiarach ok. 100 × 70 m (ryc. 1a). Bardzo możliwe, że rynek o takim ukształtowaniu jest późniejszy. Przedtem miał zabudowę odziedziczoną po wiejskiej osadzie o charakterze ulicowo-pasmowym. Była ona zlokalizowana po dwóch stronach traktu, a w miejscu dzisiejszego rynku było wrzecionowate rozszerzenie, czyli *nawsie*. Taką hipotezę wysunął Marian Wolski [2014, s. 77]. Układ ulic Kańczudzkiej od północy i Bocznej oraz Przemyskiej od południa jest pozostałością tego, że przez rynek przebiegał trakt handlowy [Bieńkowska, Piekarczyk 1982, s. 24]. Być może wynikało to właśnie z dwuetapowego kształtowania się centrum miasta. Na rynku odbywały się cotygodniowe targi i doroczne jarmarki. Przestrzeń rynkowa zaczęła ulegać przekształceniom na przełomie XIX i XX w. W 1890 r. w północnej części rynku wzniesiono gmach sądu [Więch 2014, s. 242]. Nowy budynek w znacznej części zasłonił pierzeję północną oraz zniekształcił pierwotną przestrzeń rynkową. W 1904 r. miał miejsce duży pożar. Zniszczeniu uległa drewniana zabudowa północnej pierzei rynku [Więch 2014, s. 243]. W to miejsce zostały wzniesione budynki murowane, dopełniając procesu przekształceń północnego fragmentu rynku. O ile centrum miejscowości miało charakter miejski, o tyle części peryferyjne miały charakter wiejski. Odbiciem tego był używany zwyczajowo podział miejscowości na Pruchnik Miasto, a więc część centralną stanowiącą historyczne miasteczko, oraz Pruchnik Wieś, będący jego naturalnym przedmieściem, rozciągniętym w stosunku do centrum w kierunku wschodnim i południowo-zachodnim [Więch 2014, s. 228–229]. Miasto do dnia dzisiejszego zachowało bez większych zmian swój historycznie ukształtowany układ.

Paclaw i Kalwaria Paclawska

Kalwaria Paclawska i Paclaw położone są w środkowo-wschodniej części Pogórza Przemyskiego, po południowej stronie rzeki Wiar. Zespół klasztorny znajduje się na wzgórzu o kulminacji 462 m n.p.m. Na jego łagodnym północnym stoku ulokowano osadę przyklasztorną. Paclaw położony jest na wysokości ok. 430 m n.p.m., w niecce pomiędzy wzgórzem kalwaryjskim a wzniesieniem Mandziocha. Paclaw nie tworzy zwartej zabudowy z Kalwarią Paclawską – jest oddalony od niej o mniej więcej 0,5 km w kierunku południowym.

Historical outline and spatial development of the localities

Pruchnik

Pruchnik is located in the Przemyśl-Rzeszów hills range, on the central-southern edge of the Rzeszów Foothills. It is surrounded by the Dynowskie Foothills to the south. The village is located at an altitude of 244–294 m a.s.l. [Brykowska 1960, p. 5]. The Mleczka River flows through the township, and its central area is located on the south slope of a hill that descends towards the river. The town's large differences in elevation stem from significant slopes, as well as the town being stretched from east to west along a significant distance. Pruchnik was founded towards the end of the 1380s or perhaps the early 1390s. The township was sited on partially developed land. Its development was facilitated by its location on a branch of the main transportation route to Przemyśl [Wolski 2014, p. 71]. Founding did not always mean a grant of town rights. This was the case with Pruchnik. The Magdeburg version of German town rights was granted by Władysław Jagiełło most likely between 1387 and 1410 [Wolski 2014, p. 72]. The town was given a grid-based layout with a quadrilateral market square measuring about 100 × 70 m (Fig. 1a). It is highly likely that this form of the market square is from a later date. Before that, it Pruchnik featured buildings it had inherited from a settlement with street-and-strip layout. It was situated on two sides of the route, and a spindle-shaped widening, called *nawsie*, was present in place of the present-day market square. This was the hypothesis put forward by Marian Wolski [2014, p. 77]. The layout of Kańczudzka Street to the north and Boczna and Przemyska streets to the south is a remnant of the fact that a trade route ran through the market [Bieńkowska, Piekarczyk 1982, p. 24]. Perhaps this was due precisely to the two-stage formation of the town's center. The square hosted weekly markets and yearly fairs. The market space began to transform at the turn of the twentieth century. In 1890, a courthouse was erected in the northern part of the market square [Więch 2014, p. 242]. The new building largely obscured the northern frontage and distorted the original market space. In 1904, a major fire broke out. The wooden buildings on the northern frontage of the market square were destroyed [Więch 2014, p. 243]. Brick buildings were erected in their place, completing the transformation of the northern part of the market square. While the center of the locality was urban, the peripheral parts were rural. This was reflected in the customary division of the village into Pruchnik Miasto (Pruchnik Town), namely the central part constituting the historic township, and Pruchnik Wieś (Village), which was its natural suburb, stretching eastward and southwestward from the center [Więch 2014, pp. 228–229]. The town has retained its historically shaped layout without major changes to this day.

Paclaw and Kalwaria Paclawska

Kalwaria Paclawska and Paclaw are situated in the central-eastern section of the Przemyśl Foothills, to the south of Wiar River. The monastic complex is located on a hill with a summit at 462 m a.s.l. On its gentle

Trudno określić, kiedy nastąpiła lokacja Paławia. Prawdopodobnie miało to miejsce między rokiem 1367 a 1441. Z 1441 r. pochodzi pierwsza wzmianka, która bezpośrednio wymienia Paław [Fortuna-Marek et al. 2020, s. 37]. Prawdopodobnie lokacja była na terenie wcześniej zaludnionym. Paław był wsią na prawie wołoskim. Układ przestrzenny wsi można określić jako wielodrożnicę z niedużym placem w centrum, na skrzyżowaniu dróg (ryc. 1c) [Fortuna-Marek et al. 2020, s. 38]. Typ wielodrożnicy z placem był rozpowszechniony na zachodnim Polesiu [Zaborski 1926, s. 48–49]. Być może wzorce takiego rozplanowania osady przyszły właśnie stamtąd. Do II wojny światowej rozplanowanie dróg i siedlisk nie zmieniło się zasadniczo w stosunku do stanu z 2. połowy XIX w. Mimo pojawiających się obecnie zmian, historyczny charakter zabudowy w większości został utrzymany.

Initjatorem powstania Kalwarii Paławskiej i zarazem jej fundatorem był Andrzej Maksymilian Fredro, kasztelan lwowski, wojewoda podolski, senator, poseł i marszałek sejmu. U podstaw decyzji o powstaniu Kalwarii stała motywacja religijna, ale jej budowa wpisywała się także w koncepcję stworzenia szeregu twierdz wzdłuż rzeki Wiar, które wzmocniłyby militarnie „bramę przemyską” prowadzącą w głąb Małopolski [Książek, Kuśnierz 1986, s. 135]. Fundacja kościoła, kalwarii i klasztoru oo. Franciszkanów miała miejsce w 1668 r. Przygotowania związane z realizacją zamierzenia rozpoczęły się kilka lat wcześniej. W latach 1665–1668 wybudowano drewniany kościół i klasztor. W tym czasie trwały prace przy fortyfikacjach, które kształtowano według popularnego wówczas wzorca „palazzo in fortezza”, gdzie rolę pałacu przejęła siedziba klasztoru [Książek, Kuśnierz 1986, s. 135].

Pięcioramienna forteca bastionowa została zlokalizowana w najwyższym punkcie, zaś u jej podnóża, na niższej terasie, powstała nowa osada, nazywana początkowo Słobodą Kalwaryjską, tworząc układ sprzężony z fortecą. Założenie kalwaryjskie ze stacjami, kaplicami i drózkami było rozplanowane tak, żeby zapewnić odpowiednią ekspozycję krajobrazową poszczególnych jej elementów symbolicznie nawiązujących do jerozolimskich miejsc związanych z męką Chrystusa oraz z życiem i śmiercią Maryi. Osada miała mieć funkcję usługową w stosunku do powstającego klasztoru i przyszłych pielgrzymów. Obecny kościół wraz z klasztorem powstał w latach 1770–1775 z fundacji Szczepana Dwernickiego, którego za zasługi dla rozbudowy i uświetnienia założenia kalwaryjskiego uznaje się za drugiego fundatora Kalwarii Paławskiej [Gosztyła, Szpyt 2008, s. 5]. Kościół po pożarach w 1855 i 1863 r. został gruntownie odnowiony. W XIX w. wyremontowano i wybudowano 42 kaplice. Mniej więcej w tym czasie, w latach 1860–1880, nastąpił znaczny wzrost popularności Kalwarii Paławskiej. Jeszcze w 1. połowie lat 60. XX w. z tego okresu pochodziła znaczna część zabytkowej drewnianej zabudowy Kalwarii Paławskiej [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 113].

northern slope, a monastery settlement was located. Paław is located at an elevation of around 430 m a.s.l., in a basin between the calvary hill and the Mandziocha Hill. Paław does not form a compact development with Kalwaria Paławska—it is located around 0.5 km to its south.

It is difficult to determine when Paław was founded. This probably took place between 1367 and 1441. The year 1441 marks the first written mention of Paław [Fortuna-Marek et al. 2020, p. 37]. It is likely that the founding was in a previously populated area. Paław was a village founded based on Wallachian law. The spatial layout of the village can be described as a multi-road layout with a small square in the center, at the intersection of the roads (Fig. 1c) [Fortuna-Marek et al. 2020, p. 38]. The multi-road layout with a square was widespread in western Polesia [Zaborski 1926, pp. 48–49]. It is possible that these settlement plan patterns came from there. Up to the Second World War, the layout of roads and farmsteads had not changed much in relation to the state from the late nineteenth century. Despite current changes, the historic character of Paław's development has mostly remained unchanged.

The initiator of the creation of Kalwaria Paławska and at the same time its founder was Andrzej Maksymilian Fredro, castellan of Lviv, Voivode of Podolia, senator, member and marshall of the Sejm. The decision to establish Kalwaria was religious, but its construction fit the proposal of building a series of fortresses along Wiar River, which would militarily reinforce the “Przemysł Gate” leading deep into Lesser Poland [Książek, Kuśnierz 1986, p. 135]. The foundation of the church, calvary and monastery of the Order of St. Francis took place in 1668. Preparations for building the complex began several years earlier. In the years 1665–1668, a wooden church and monastery were built. During this time, work was underway on fortifications, designed following the then-popular palazzo in *fortezza* model, wherein the role of the palace was played by the monastery [Książek, Kuśnierz 1986, p. 135].

A five-armed bastion fortress was located at the highest point, while at its foot, on a lower terraced area, a new settlement, originally called Słoboda Kalwaryjska, was established, forming a system bound with the fortress. The calvary layout, along with the stations, shrines and paths was planned to ensure the proper landscape exposure of each of its elements, which symbolically referenced Jerusalem-based sites tied to the passion of Christ and the life and death of Mary. The settlement was to provide services to the monastery and future pilgrims. The current church and monastery were built in the years 1770–1775 and funded by Szczepan Dwernicki, who is considered the second founder of Kalwaria Paławska for his contributions to its extension and enhancement [Gosztyła, Szpyt 2008, p. 5]. The church was extensively renovated after two fires which took place in 1855 and 1863. In the nineteenth century, 42 shrines were renovated and built.

Osada Kalwarii Pałacowskiej została zaplanowana jako organizm typu miejskiego. Świadczą o tym regularność planu, proporcje oraz powiązanie kompozycyjne z zespołem klasztornym. Główna ulica o długości ok. 350 m wyznaczała oś rozplanowania osady, która zaczynała się u podnóża klasztoru, a kończyła wzniesieniem „Golgoty” z kaplicami i krzyżami Męki Pańskiej (ryc. 1b). Osie działek były prostopadłe do głównej ulicy. W kierunku południowym, wymijając zabudowania klasztorne, biegła droga do pobliskiego Paławia. Kalwaria Pałacowska jako ośrodek pielgrzymkowy nie osiągnęła takiego znaczenia jak powstała wcześniej Kalwaria Zebrzydowska. Złożyło się na to wiele przyczyn: nie tak hojny fundator jak w przypadku Kalwarii Zebrzydowskiej, lokalizacja w regionie zróżnicowanym narodowościowo i religijnie, spory majątkowe między klasztorem a właścicielami [Dziedzic 1995, s. 115–117]. Słaby rozwój gospodarczy spowodował, że Kalwaria Pałacowska, jako organizm typu miejskiego, właściwie nigdy nie rozrosła się poza wyznaczony w XVII w. obszar przeznaczony na założenie osady. Nigdy też nie otrzymała praw miejskich [Gzell 1987, s. 39].

Analiza drewnianej zabudowy Pruchnika, Kalwarii Pałacowskiej i Paławia

Usytuowanie budynków na działce

Historycznie w Pruchniku drewniana zabudowa skupiona była głównie przy rynku i przy ulicy Kańczudzkiej (ryc. 1a). Przestrzeń rynku otoczona jest blokami zabudowy o głębokości 50–60 m. W pierzei wschodniej, południowej i zachodniej bloki zabudowy ograniczone są ulicami zatylnymi. Od strony północnej głębokość zabudowy wyznaczają głównie tereny kościelne. Szerokość działek waha się od ok. 5 m do prawie 16 m. Budynki w pierzejach przyrynkowych były sytuowane tak, żeby maksymalnie wykorzystać szerokość działki. Znajdowały się blisko siebie i często były oddzielone tylko wąskimi przejściami, tzw. miedziuchami. Na wąskich parcelach przyrynkowych budynki sytuowano głównie szczytowo, a przy ulicach, na szerszych parcelach, kalenicowo [Wolski 1953, s. 208]. Obecnie w zabudowie rynkowej jest tylko jeden budynek szerokofrontowy, zlokalizowany na najszerszej działce. Przy ul. Kańczudzkiej zachowało się kilka domów sytuowanych kalenicowo.

W Kalwarii Pałacowskiej i Paławiu, miejscowościach o odmiennych układach przestrzennych, wykorzystywany był ten sam typ zabudowy – zagroda jednobudynkowa. Ten rodzaj zagrody jest charakterystyczny dla strefy karpackiej oraz podkarpackiej i w znacznej ilości występuje w południowej części powiatu przemyskiego [Lew 2003, s. 49]. Zastosowanie go w organizmie wiejskim, jakim jest Paław, było czymś naturalnym. Jego wykorzystanie w Kalwarii Pałacowskiej wydaje się wynikiem nie tylko tradycji takiego kształtowania zagrody, ale także mało intensywnego rozwoju osady, która nigdy w pełni nie uzyskała planowanego charakteru miejskiego. Zasadą było sytuowanie części mieszkalnej od

Around this time, in the years 1860–1880, Kalwaria Pałacowska enjoyed a surge in popularity. As late as the early 1960s, a significant portion of the historic wooden buildings of Kalwaria Pałacowska could be dated to this period [Czerepińska, Czerepiński 1965, p. 113].

The Kalwaria Pałacowska settlement was planned as an urban organism. Evidence of this includes the regularity of its plan, its proportions and compositional linkages with the monastery complex. The main street, at 350 m in length, defined the settlement's planning axis, which began at the base of the monastery, and ended at the "Golgotha" hill, with shrines and crosses of the Passion of Christ (Fig. 1b). The axes of the plots were perpendicular to the main street. Towards the south, passing the monastery buildings, there ran the road nearby Paław. Kalwaria Pałacowska, as a pilgrimage center, did not achieve the significance of the earlier Kalwaria Zebrzydowska. There were several reasons for this: a founder that was not as generous as that of Kalwaria Zebrzydowska, a location in a nationally and religiously diverse region, and property disputes between the monastery and the owners [Dziedzic 1995, pp. 115–117]. Poor economic development meant that Kalwaria Pałacowska, as an urban-type organism, virtually never expanded beyond the area designated in the seventeenth century for the settlement's establishment. It also never received its municipal rights [Gzell 1987, p. 39].

Analysis of the wooden buildings of Pruchnik, Kalwaria Pałacowska and Paław

Siting

Historically, Pruchnik's wooden development was mostly grouped around the market square and Kańczudzka Street (Fig. 1a). The market space is surrounded by development blocks 50–60 m deep. In the eastern, southern and western frontages, the development blocks are bounded by back streets. On the northern side, the depth of development is mainly determined by church land. Plot width varies from around 5 m to almost 16 m. Buildings in the market-side frontages were situated so as to make maximum use of a plot's width. They were located close to each other and were often separated only by narrow passageways, so-called *miedziuchy*. On the narrow market-side plots, buildings were oriented mainly with the gable to the front, and in the wider plots, with the ridge parallel to the front [Wolski 1953, p. 208]. At present, there is only one wide-front building in the market-side development, located on its widest plot. Several houses with ridges parallel to the plot's front have survived on Kańczudzka Street.

In Kalwaria Pałacowska and Paław—localities with different spatial layouts, the same type of development was used, namely a single-building homestead. This type of homestead is distinctive the Carpathian and Subcarpathian zones and is found in significant numbers in the Przemysł district's southern parts [Lew 2003, p. 49]. Its use in a rural organism like

strony drogi, wejście zaś było umieszczane w dłuższej ścianie od strony południowej, południowo-wschodniej lub wschodniej [Lew 2003, s. 54]. Zgodnie z tym zasadami sytuowane były budynki w głównej, pierwotnie rozplanowanej części założenia Kalwarii Pałacowskiej. Wejścia były zlokalizowane od strony południowo-wschodniej (ryc. 1b). W budynkach, które zostały wzniesione później i są położone na obrzeżach, poza historycznie wyznaczonym założeniem, nie zawsze konsekwentnie trzymano się tych zasad. Przykładowo, w domu nr 93, wzniesionym na początku XX w. poza granicami pierwotnego rozplanowania osady kalwaryjskiej, przy drodze do Nowosiółek Dydyńskich, wejście znajduje się od strony zachodniej, z lekkim odchyleniem w kierunku południowym. W Paławiu swobodny charakter rozplanowania w typie wielodrożnicy powodował mniej rygorystyczne trzymanie się zasad kształtowania zagrody jednobudynkowej. Zabudowa skupiona jest wzdłuż dróg oraz przy placu w centrum osady. Wielkości, kształty parcel, a także ich usytuowanie w stosunku do stron świata są zróżnicowane. Generalnie budynki były sytuowane szczytowo, chociaż nie zawsze dokładnie prostopadle do drogi. Kilka domów ustawionych kalenicowo znajduje się przy placu w centrum wsi. Zdecydowana większość ustawiona jest dłuższą ścianą na południe, przeważnie z lekkim odchyleniem w kierunku wschodnim. Jeszcze w połowie XIX w. praktycznie wszystkie budynki miały takie usytuowanie w stosunku do stron świata (ryc. 1c). Kilka budynków, przeważnie wzniesionych później, ma inne ustawienie. Pochodzący najprawdopodobniej z okresu międzywojennego budynek nr 18 [Fortuna-Marek et al. 2020, s. 199], który usytuowany jest szczytowo, posiada ścianę frontową z wejściem od strony północno-wschodniej. Także w tę samą stronę ma zwróconą ścianę frontową budynek nr 25, który jednak jest ustawiony kalenicowo. W zagrodach jednobudynkowych, w miarę wzrostu zapotrzebowania na dodatkowe pomieszczenia, czasami wznoszono dodatkowo stodołę lub inne obiekty gospodarcze.

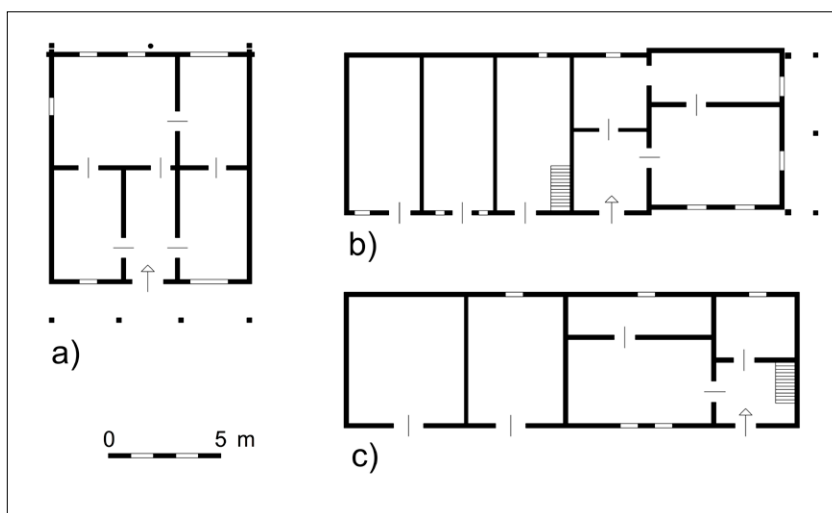
Rozwiązania funkcjonalne

Rozwiązania funkcjonalne wynikały przede wszystkim ze sposobu użytkowania budynków, a nie z rozwiązań konstrukcyjnych, np. konstrukcji przysłupowej. Były one charakterystyczne dla określonych typów zabudowy wiejskiej lub domów małomiasteczkowych [Pokropek, Pokropek 1995, s. 142]. Układy pomieszczeń domów miejskich w Pruchniku były rozwiązywane stosunkowo swobodnie. Dostosowane były zarówno do sposobu życia mieszkańców, jak i do wielkości działek. Ze względu na układ pomieszczeń w zabudowie przyrynkowej można zasadniczo wyróżnić dwa typy budynków [Bieńkowska, Piekarczyk 1982, s. 29]. Pierwszy, trzytrakowy, w którym sień jest umieszczona wzdłuż jednej z dłuższych ścian i w miarę możliwości była zlokalizowana od strony północnej. Tak była umieszczana sień w pierzejach wschodniej i zachodniej, w pierzei południowej zaś sień była sytuowana po lewej lub pra-

Paław was natural. Its use in Kalwaria Pałacowska appears to be the result of not only the tradition of this homestead type, but also the low intensity of this settlement's development, which has never achieved its planned urban character. As a rule, the residential area was located on the side of the road, while the entrance was placed in the longer wall on the south, southeast or east side [Lew 2003, p. 54]. Buildings in the main, originally planned part of Kalwaria Pałacowska's layout were sited using these principles. The entrances were located on the southeast side (Fig. 1b). Buildings erected later and located on the outskirts, apart from the historically established layout, applied these principles inconsistently. For example, in the case of the house at number 93, built in the early twentieth century outside of the originally planned calvary settlement, near the road to Nowosiółki Dydyńskie, the entrance is from the west, with a slight deviation to the south. In Paław, the freeform nature of the multi-road pattern plan led to a less rigorous approach to the principles of shaping a single-building homestead. The buildings are concentrated along roads and the square in the settlement's center. The sizes and shapes of plots, as well as their orientation relative to the cardinal directions, is varied. Generally, the buildings were situated with the gable facing the plot's front, although it was not always parallel to the road. Several houses with ridges parallel to the plot front are located in the village's center. The vast majority are aligned with the longer wall to the south, mostly with a slight tilt to the east. As late as the mid-nineteenth century, practically all buildings shared this orientation relative to the cardinal directions (Fig. 1c). Several buildings, mostly erected later, have a different orientation. The building at number 18, probably from the interwar period [Fortuna-Marek et al. 2020, p. 199], which is oriented with its gable to the front, has a front wall and entrance from the north-east. Also facing the same direction is the front wall of the building numbered 25, which, however, is oriented with its ridge parallel to the front. In single-building homesteads, as the need for additional spaces increased, barns or other farm buildings were erected sometimes.

Functional solutions

The functional solutions resulted primarily from how the buildings were used, and not from structural solutions, e.g., the post-supported structural system. They were distinctive of certain types of rural buildings or small-town houses [Pokropek, Pokropek 1995, p. 142]. The room layouts of the urban houses in Pruchnik were designed in a relatively freeform manner. They were adapted both to the lifestyles of the residents and plot sizes. Due to the layout of rooms in market-side buildings, two types of buildings can generally be distinguished [Bieńkowska, Piekarczyk 1982, p. 29]. The first was a three-bay structure, in which the entrance hall is located along one of the longer walls and was, if possible, located on the north side. This is how the entrance hall was placed in the eastern and western frontages,

Ryc. 5. Schematy układu wnętr domów: a) Pruchnik, Rynek nr 19, b) Kalwaria Pałacowska, nr 59, c) Paclaw, nr 27; oprac. A. Owerczuk na podstawie własnych pomiarów oraz przy wykorzystaniu: a) H. Jurjewicz, Pruchnik, dom Rynek nr 21 (obecnie nr 19), karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 2000, archiwum WUOZ w Przemyślu, b) J. Czerepińska, A. Czerepiński, Kalwaria Pałacowska, dom nr 59, karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1963, archiwum WUOZ w Przemyślu, c) M. Gosztyła, B. Motyl, *Badania nad budownictwem domów drewnianych Paclawia i okolic (powiat przemyski)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, nr 31, s. 53

Fig. 5. Diagrams of the houses' interior layouts: a) Pruchnik, 19 Rynek, b) 59 Kalwaria Pałacowska, c) 27 Paclaw; by: A. Owerczuk based on original measurements and : a) H. Jurjewicz, Pruchnik, 21 Rynek (now 19 Rynek), architectural monument record sheet, 2000, archive of the WUOZ in Przemyśl, b) J. Czerepińska, A. Czerepińska, 59 Kalwaria Pałacowska, architectural monument record sheet, 1963, archive of the WUOZ in Przemyśl, c) M. Gosztyła, B. Motyl, *Badania nad budownictwem domów drewnianych Paclawia i okolic (powiat przemyski)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, no. 31, p. 53

wej stronie budynku w stosunku do elewacji wejściowej. Wzdłuż sieni rozmieszczano szereg pomieszczeń. Od frontu znajdował się sklep lub warsztat, w części środkowej kuchnia, z tyłu pomieszczenia mieszkalne. Od strony ogrodu prawie zawsze było dodatkowe wejście. Do tego typu układu wnętrza należą także budynki, w których sień skręca pod kątem prostym, tworząc w rzucie literę L. Drugim typem układu wnętrza są budynki dwutrakowe z sienią w środku. W tym przypadku sień może prowadzić przez całą długość budynku lub kończyć się wcześniej (ryc. 5a), czasem skręcając pod kątem prostym. Od frontu lokowane były pomieszczenia usługowe, a w części tylnej mieszkalne. W tym przypadku dodatkowe wyjście z budynku było rzadziej stosowane.

Ze względu na niewielką ilość gruntów należących do Kalwarii Pałacowskiej ważnym źródłem utrzymania mieszkańców było tkactwo [Kryciński 2019, s. 26]. W Paclawiu dochody z rolnictwa były wyraźnie większe [Gzell 1981, s. 35]. Jego mieszkańcy także zajmowali się tkactwem oraz uprawą lnu [Gosztyła, Motyl 2012, s. 47]. Odmienności w aktywnościach mieszkańców obu miejscowości nie były duże, a układy wnętr domów w Kalwarii Pałacowskiej i Paclawiu nie wykazują istotnych różnic. Kalwarii Pałacowska „tylko powierzchownie upodobniła się do miasteczka. W całym zespole tylko w jednym przypadku spotykamy otwór drzwiowy, prowadzący spod podcienia do izby wykorzystywanej jako sklep, w pozostałych chatkach utrzymuje się układ czysto mieszkalny” [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 121]. Układy pomieszczeń

whereas in the south frontage the entrance hall was placed on the left or right side of the building relative to the front facade. A series of rooms were arranged along the entrance hall. In the front, there was a store or workshop, in the center there was a kitchen, and the residential spaces were in the back. The garden side almost always featured an additional entrance. This interior layout type is also featured in buildings whose entrance halls turn at a right angle, forming an L-shaped plan. The second type of interior layout is a two-bay building with the entrance hall in the center. In this case, the entrance hall can run the entire length of the building or end earlier (Fig. 5a), sometimes turning at right angles. Service spaces were located in the front, and residential in the rear. In this case, an additional exit from the building was less frequently used.

Due to the small amount of land owned by Kalwaria Pałacowska, weaving was an important source of income for the residents [Kryciński 2019, p. 26]. In Paclaw, agricultural income was clearly higher [Gzell 1981, p. 35]. Paclaw's residents also engaged in weaving and flax cultivation [Gosztyła, Motyl 2012, p. 47]. Differences in the occupations of residents in both localities were not substantial, and the house interior layouts in Kalwaria Pałacowska and Paclaw do not display significant differences. Kalwaria Pałacowska “resembled a town only superficially. In the entire complex, only one case featured a door aperture that led from the arcade to a space used as a store, whereas the other cottages maintained a purely residential layout” [Czerepińska, Czerepiński 1965, p. 121]. The room layouts in Paclaw

Ryc. 6. Domy w Kalwarii Pałacowskiej: a) dom nr 93; 2024, fot. A. Owerczuk, b) dom – stan z 1932 r.; MNZP w Przemyślu, sygn. MPF-13380, fot. O. Morawetz

Fig. 6. Houses in Kalwaria Pałacowska: a) house numbered 93; 2024, photo A. Owerczuk, b) house – state as seen in 1932; MNZP in Przemyśl, ref. MPF-13380, photo by O. Morawetz

budynków w Paławiu i Kalwarii Pałacowskiej, poza nielicznymi wyjątkami, były ujęte w powtarzające się schematy. Wynikały one z ogólnego sposobu użytkowania, a także z lokalizacji budynku w stosunku do stron świata. Głównym pomieszczeniem była izba mieszkalna. Sytuowano ją przeważnie na skraju budynku, od strony ulicy (ryc. 5b). W tym przypadku sień umieszczona była pomiędzy izbą mieszkalną a częścią gospodarczą. Do izby wchodziło się zawsze przez sień. Za sienią była komora, dostępna z sieni i z izby. Czasem izba mieszkalna ze względów praktycznych lokowana była w środku budynku, by łatwiej było utrzymać ciepło (ryc. 5c) [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 118]. Początkowo izbę mieszkalną wznoszono w kwadrat o wymiarach 6×6 m i ona wyznaczała szerokość budynku. Z czasem izby zaczęto dzielić na dwa pomieszczenia. Zaczęto także rozszerzać plan do ok. 7,5 m [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 118–119] (ryc. 5b). Cechą charakterystyczną wielu domów w Kalwarii Pałacowskiej i Paławiu jest mieszkalne poddasze, które było związane z potrzebami noclegowymi pielgrzymów odwiedzających Kalwarię. Często prowadziło na nie niezależne wejście, nierzadko z wykorzystaniem zewnętrznych schodów (ryc. 6a, 6b).

Konstrukcja, materiał

Pruchnik, Kalwaria Pałacowska i Paław położone są w zasięgu występowania konstrukcji przysłupowej. Główną cechą takiego rozwiązania jest oddzielenie konstrukcji dachu od ścian. Słupy stoją blisko ścian. Na nich oparte są płatwie, na których wspiera się konstrukcja dachu. Ciężar dachu nie obciąża bezpośrednio ścian. Konstrukcja przysłupowa jest charakterystyczna przede wszystkim dla obszarów wiejskich, choć wykorzystywano ją także w miastach. Lew zalicza zabudowę Pruchnika do grupy łańcucko-przeworskiej konstrukcji przysłupowej, której miejska odmiana domów przysłupowych spotykana była w Łańcucie, Przeworsku, Kańczudzie, Rzeszowie i najbardziej na zachód wysu-

and Kalwaria Pałacowska, apart from a few exceptions, followed repeating patterns. They resulted from the original form of use and the building's orientation relative to the cardinal directions. The residential chamber was the main space. It was located mostly at the edge of the building, facing the street (Fig. 5b). In this case, the entrance hall was placed between the living room and the storage area. The chamber was always entered through the entrance hall. Behind the entrance hall was the storage space, accessible from the hallway and from the chamber. Sometimes the residential chamber was located in the middle of the building for practical reasons, so that it was easier to keep warm (Fig. 5c) [Czerepińska, Czerepiński 1965, p. 118]. Initially, the residential chambers were erected on a 6×6 m square plan and this determined the width of the building. Over time, builders divided the chambers into two rooms. They also began to expand the plan to about 7.5 m [Czerepińska, Czerepiński 1965, pp. 118–119] (Fig. 5b). One feature of many houses in Kalwaria Pałacowska and Paław is a habitable attic, which was linked to the accommodation needs of pilgrims who visited the calvary. The attics often accessed by an independent entrance, often using an external staircase (Fig. 6a, 6b).

Structural system, material

Pruchnik, Kalwaria Pałacowska and Paław are located within the territorial extent of the post-supported structural system. This solution's main feature is the separation of the roof structure from the walls. The posts stand close to the walls. They support the purlins, which in turn support the roof structure. The walls do not directly bear the load of the roof. The post-supported structural system is distinctive primarily of rural areas, although it was also used in cities. Lew classifies Pruchnik's development to the Łańcut-Przeworsk post-supported structural system group, whose urban version of post-supported houses was recorded in Łańcut, Przeworsk, Kańczuga, Rzeszów and the westernmost Czudec. Kalwaria Pałacowska and Paław be-

Ryc. 7. Rozwiązania konstrukcyjne: a) Pruchnik, Rynek nr 19, przysłup w połączeniu z konstrukcją zrębową, b) Kalwaria Pałacowska, nr 59, przysłup w połączeniu z konstrukcją sumikowo-łątkową, c) Pałac, nr 27, konstrukcja sumikowo-łątkowa z ryglem; wszystkie fot. A. Owerczuk, 2024

Fig. 7. Structural solutions: a) Pruchnik, 19 Rynek, post-supported system combined with the log system, b) 59 Kalwaria Pałacowska, post-supported system combined with the post-and-plank system, c) 27 Pałac, post-and-plank with beams; all photos by A. Owerczuk, 2024

niętym Czudcu. Kalwaria Pałacowska i Pałac należą do grupy przemysłowej, która obejmuje obszar w okolicach Przemyśla, Rybotycz oraz Kalwarii Pałacowskiej [Lew 1964–1965, s. 473].

Badania prowadzone w Pruchniku i Kalwarii Pałacowskiej w pierwszych dekadach po II wojnie światowej odnotowują obiekty z konstrukcją przysłupową. W Pruchniku w bezpośrednim sąsiedztwie rynku, przy ul. Cichej, jeszcze w latach 60. XX w. istniał budynek o konstrukcji przysłupowej [Soboński 1968]. Jego układ pomieszczeń był bliższy rozwiązaniom znanym z domów wiejskich. Część mieszkalna było wykonana w systemie zrębowym, a konstrukcja od strony ściany szczytowej została dodatkowo wzmocniona ryglem. Konstrukcja przysłupowa w miastach razem z układem pomieszczeń typowym dla obszarów wiejskich występowała przeważnie na obszarach peryferyjnych [Kotula 1958, s. 42]. Ponadto w Pruchniku konstrukcję przysłupową miały nieistniejące już domy przy ul. Jana Pawła II (przede ul. 1 Maja) i ul. Kańczudzkiej [Franik 1959a; Franik 1959b]. W zabudowie przyrynkowej dominuje konstrukcja sumikowo-łątkowa. W kilku budynkach w ich tylnej partii widoczny jest przysłup połączony z konstrukcją zrębową z osłatkami. Jako przykład może posłużyć dom przy Rynku nr 19 (ryc. 7a) [Sobolewska 2016, s. 125]. W konstrukcji ścian szczytowych stosowano także wzmocnienia ryglami (ryc. 8).

W Kalwarii Pałacowskiej badania z początku lat 60. XX w. odnotowały istnienie obiektów o konstrukcji przysłupowej. Były to budynki, które miały konstrukcję przysłupową połączoną ze zrębowymi ścianami

long to the Przemysł group, which includes the area around Przemyśl, Rybotycz and Kalwaria Pałacowska [Lew 1964–1965, p. 473].

Research in Pruchnik and Kalwaria Pałacowska in the first decades after the Second World War noted buildings with post-supported structural systems. In Pruchnik, in the immediate vicinity of the market square, on Cicha Street, there was still a building with a post-supported structural system in the 1960s [Soboński 1968]. Its room layout was closer to the solutions known from rural houses. The residential section was built using wooden logs, and the structure from the side of the gable wall was reinforced with a beam. The post-supported structural system in towns, together with the room layout typical of rural areas, occurred mostly in peripheral areas [Kotula 1958, p. 42]. In addition, in Pruchnik, the post-supported structural system was featured in houses on Jana Pawła II Street (previously 1 Maja Street) and Kańczudzka Street, which no longer exist [Franik 1959a; Franik 1959b]. The market-side buildings predominantly featured post-and-plan structural systems. Several buildings displayed post-supported systems with combined with a log structure with outovers. The house at 19 Rynek (Fig. 7a) can be used as an example of this [Sobolewska 2016, p. 125]. Beam reinforcements were also used in the gable wall structures (Fig. 8).

In Kalwaria Pałacowska, research in the early 1960s recorded the existence of buildings with post-supported structural systems. These were buildings that had a post-supported structure combined with the log walls of the residential section—“with saddle

części mieszkalnej – „ze zwęglowaniem na obłap i ostatkami” [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 117]. W jednym z istniejących w tym czasie budynków widoczne były pozostałości konstrukcji przysłupowej z ryglem w ścianie szczytowej, który został częściowo ucięty w czasie remontu, żeby zrobić miejsce pod powiększone okna [Chrzanowski 1955]. Stosowanie rygli w ścianie szczytowej potwierdzają zdjęcia z okresu międzywojennego [Durkacz-Foremska 2025, il. 6]. W latach 80. XIX w. pojawiły się chałupy stawiane wyłącznie „na słup” [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 117], czyli o konstrukcji sumikowo-łątkowej. Być może wynikało to z chęci zaoszczędzenia budulca, a także z niedoskonałości konstrukcji mieszanej, a więc nierównomiernego osiadania fragmentów budynku o odmiennej konstrukcji. Przysłup w konstrukcji domów zaczyna zanikać pod koniec XIX w. W połowie lat 70. XX w. było zachowanych dziewięć domów zawierających konstrukcję przysłupową. Większość z nich już wtedy utraciła swoje cechy stylowe lub były w stanie ruiny [Łotoczko 1975, s. 13]. W budynku nr 59 przysłupy znajdują się tylko przy ścianie szczytowej od strony podcienia (ryc. 7b). W tym domu podwaliny części mieszkalnej tworzą całość niezależną od konstrukcji podwalin sąsiadującej z nią sieni. Być może jest to wpływ wcześniejszego wyodrębniania izby mieszkalnej o konstrukcji zrębowej od pozostałych części budynku.

W Paławiu nie występują domy mające konstrukcję sumikowo-łątkową ścian oraz przysłup [Gosztyła, Motyl 2012, s. 50]. Połączenia słupów (łątek) z oczepek są usztywnione mieczami, które przylegają do płaszczyzny zewnętrznej ścian. W ścianie szczytowej, mniej więcej na ok. 2/3 jej wysokości, znajduje się rygiel łączący słupy narożne (ryc. 7c). Rygle poprzeczne, wzmacniające konstrukcję, występują także wewnątrz budynku [Gosztyła, Motyl 2012, s. 50]. Do usztywnienia konstrukcji wewnątrz stosowano również miecze prostopadłe do ścian zewnętrznych (ryc. 9b). W badanych miejscowościach konstrukcja zrębowa była łączona z konstrukcją sumikowo-łątkową lub ograniczała się tylko do konstrukcji sumikowo-łątkowej. Stosunkowo częste łączenie konstrukcji przysłupowej z takimi rodzajami ścian potwierdzają spostrzeżenia innych badaczy [Dołżycka 1995, s. 87]. Część mieszkalna przeważnie była wznoszona z dyli ciętych na pół – półokrągłaków, tak jak w domu nr 27 w Paławiu. W części gospodarczej oraz sieni zwykle używano dyli opracowanych, ale o mniejszej grubości, często krótszych. Wynikało to zapewne z oszczędności materiału.

W Pruchniku powszechnie wykorzystywany był fundament kamienny z warstwą cegieł wymurowaną bezpośrednio pod podwaliną (ryc. 7a). W Kalwarii Paławskiej i Paławiu pod podwaliną układano luźną warstwę kamieni lub spajano je zaprawą glinianą. Kamienie chętnie pozyskiwano z rzeki Wiar¹ lub pobliskiego potoku Sopotnik, będącego prawobrzeżnym dopływem rzeki Wiar². Pod przysłupami mogły być

Ryc. 8. Pruchnik, dom w pierzei wschodniej rynku; 2024, fot. A. Owerczuk

Fig. 8. Pruchnik, house in the eastern frontage of the market square; 2024, photo by A. Owerczuk

notches and outovers” [Czerepińska, Czerepiński 1965, p. 117]. One of the buildings that existed at the time showed remnants of a post-supported structure with a beam in the gable wall, which had been partially cut away during renovation to make room for enlarged windows [Chrzanowski 1955]. The use of beams in the gable wall is confirmed by photographs from the interwar period [Durkacz-Foremska 2025, Fig. 6]. In the 1880s, cottages erected exclusively “na słup” [Czerepińska, Czerepiński 1965, p. 117], i.e., with a post-and-plank structural system, appeared. This may have been due to a desire to save building material, as well as the imperfections of mixed structural systems, i.e., the uneven settling of building sections featuring different structural systems. The post-supported house structure began to disappear towards the end of the nineteenth century. In the mid 1970s, there were nine surviving houses with post-supported structural systems. Most of them had already lost their stylistic features or were in a state of disrepair [Łotoczko 1975, p. 13]. In the building numbered, 59, the columns are found only at the gable wall on the side of the arcade (Fig. 7b). In this house, the foundation of the living area forms a whole independent of the foundation structure of

Ryc. 9. Widok stropów we wnętrzu: a) Pruchnik, Rynek nr 19, b) Kalwaria Paławska, nr 93; wszystkie fot. A. Owerczuk, 2024
 Fig. 9. View of the ceilings in the interior: a) Pruchnik, 19 Rynek, b) 93 Kalwaria Paławska; all photos by A. Owerczuk, 2024

kładzione pojedyncze kamienie (pecki) (ryc. 7b). W badanych obiektach stosowany był strop nagi. W pruchnickim domu belki w dużej izbie miały wyprofilowane krawędzie. Na jednej z nich umieszczony był napis zawierający datę wzniesienia domu (ryc. 9a). W budynkach w Kalwarii Paławskiej i Paławiu stosowano proste belki bez profilowania (ryc. 9b).

Forma architektoniczna

W Pruchniku zabudowa miała małomiasteczkowy charakter. Orłowicz zachwycał się nią, podkreślając jej najważniejsze cechy: „Do niedawna rynek tutejszy należał do najpiękniejszych rynków małomiasteczkowych Galicyi – dokoła otaczały go domki drewniane z podcieniami” [Orłowicz 1917, s. 143]. Podcień jest charakterystycznym elementem domów przyrynkowych. W zależności od szerokości elewacji, mógł się opierać na trzech, czterech lub pięciu słupach (ryc. 2, ryc. 8). Słupy o przekroju okrągłym lub kwadratowym w większości były opracowane ozdobnie. Dolna partia była podkreślona rodzajem bazy lub posiadała cokół. Główna część słupów miała charakterystyczne przewężenie u dołu i u góry, a całość zwieńczona była ozdobną formą. Wspierały bezpośrednio podcień lub były połączone formą luków (ryc. 2, ryc. 10a). Stosowane były także miecze, często o ozdobnej, falistej linii (ryc. 8). W wykorzystywanych formach można dopatrywać się przetwarzania wzorców XVIII- i XIX-wiecznej architektury miejskiej [Wolski 1953, s. 209]. Budynki były jednokondygnacyjne, nakryte dachami czterospadowymi przyczółkowymi. Jako pokrycie stosowany był gont. Odstępstwa zdarzały się rzadko i przeważnie były wynikiem przekształceń lub nowszych realizacji. Przykładowo, dom nr 13, pierwotnie podcieniowy, na przełomie XIX i XX w. został przebudowany, otrzymując naczółkowy dach dwuspadowy [Jurjewicz 1998]. Jeszcze do niedawna, w pierwszych dekadach po II wojnie światowej, ważnym elementem wyrazu architektonicznego były tynkowane gliną i bielone ściany, co widoczne jest na zdjęciach archiwalnych [Orłowicz 1917, s. 143–145; Wolski 1953; Franik 1959c; Kochanowicz 2016].

the adjacent entrance hall. Perhaps this is the influence of the earlier separation of the residential chamber with a log structure from the rest of the building.

In Paław, there are no houses that have a post-and-plank system used for walls combined with a post-supported structure [Gosztyła, Motyl 2012, p. 50]. The connections of the columns (posts) to the wall plate are stiffened with braces, which adhere to the outer plane of the walls. In the gable wall, at about two-thirds of its height, there is a beam connecting the corner posts (Fig. 7c). Transverse beams that reinforce the structure are also present inside the building [Gosztyła, Motyl 2012, p. 50]. Braces perpendicular to the external walls were also used to stiffen the structure (Fig. 9b). The localities under study, log structure was either combined with a post-and-plank system or was limited to a post-and-plank system only. The relatively frequent combination of the post-supported system with such types of walls confirms the observations of other researchers [Dolżycka 1995, p. 87]. The residential section was primarily erected from timbers cut in half—half logs, as in the house at number 27 in Paław. The storage section and entrance hallway typically featured worked timbers with a smaller thickness, which were often shorter. This was probably due to material savings.

In Pruchnik, a stone foundation with a layer of bricks built directly under the foundation was commonly used (Fig. 7a). In Kalwaria Paławska and Paław, a loose layer of stones was placed under the wall plate or cemented together with clay mortar. Stones were readily obtained from the Wiar River¹ or the nearby Sopotnik creek, which is a right-bank tributary of the Wiar River.² Single stones (*pecki*) may have been laid under the columns (Fig. 7b). An open ceiling was used in the buildings under study. In the Pruchnik house, the beams in the large chamber had profiled edges. One of them featured an inscription with the house's construction date (Fig. 9a). The buildings in Kalwaria Paławska and Paław featured simple beams without profiling (Fig. 9b).

Ryc. 10. Elewacje domów: a) Pruchnik, Rynek nr 19, b) Kalwaria Paławska, nr 59, c) Paław, nr 27; oprac. A. Owerczuk

Fig. 10. House facades: a) Pruchnik, 19 Rynek, b) 59 Kalwaria Paławska, c) 27 Paław; by: A. Owerczuk

W Kalwarii Paławskiej i Paławiu domy mają mniej zróżnicowaną formę niż domy w Pruchniku (ryc. 10a, 10b, 10c). Forma była typowa dla zagrody jednobudynkowej. Budynki ze względu na swój układ pomieszczeń miały podłużną formę. Długość budynków bywała różna, a mogła ona wynikać także z późniejszych dobudów pomieszczeń w części gospodarczej. Pierwotnie, jak wykazują badania, dominował dach czterospadowy kryty słomą [Lew 2003, s. 86]. Z czasem stosowany był dach dwuspadowy, chociaż nadal występowało krycie słomą. Pokrycie to często było uzupełniane przez stosowanie gontu w kalenicy, w partii okapowej oraz w daszkach okapowych. W połaci dachowej znajdowały się wystawki nakryte dachem dwuspadowym (ryc. 6b). Później krycie słomą zaczęło zanikać. Często przy tym zmieniały się proporcje budynków, gdyż stosowane były mniejsze spadki połaci dachowych. Obecnie domy są nakryte dachami dwuspadowymi ze szczytami. W szczytach stosowane są daszki okapowe.

Lokalną specyfiką chałup Kalwarii Paławskiej były podcienia, które należy uznać za historyczne nawarstwienie. Pierwsze podcienia były produktem adaptacji dokonywanej w 4. ćwierci XIX w. w już istniejących obiektach. Były one prawdopodobnie wynikiem przetworzenia wzorców miejskich [Łotoczko 1975, s. 75]. Później stały się integralną częścią wznoszonych domów. Podcienia wsparte są na trzech słupach z mieczami. Ogólny kształt słupów jest podobny do słupów pruchnickich, ale nie posiadają one zdobień i są prostsze w formie (ryc. 3, ryc. 10b). Na pojawie-

Architectural form

In Pruchnik, the development had a small-town character. Orłowicz praised it, highlighting its most significant features: “Until recently, the local market square was one of the most beautiful small-town squares in Galicia—it was surrounded small wooden houses with arcades” [Orłowicz 1917, p. 143]. The arcade is a distinct element of market-side houses. Depending on the facade width, it could have been supported by three, four or five columns (Fig. 2, 8). Columns with circular or square-shaped cross-sections were mostly ornamented. The lower part was highlighted with a type of base or had a plinth. The main part of the columns has a distinctive narrowing at the bottom and top, and the entirety was topped with an ornamental form. The columns either directly supported the arcade or were connected with an arched form (Fig. 2, 10a). Braces were also used, often with a decorative, wavy outline (Fig. 8). We can see modifications of eighteenth- and nineteenth-century urban architectural patterns in these forms [Wolski 1953, p. 209]. The buildings had only one story, and were covered with hipped jerkinhead roofs. Shingles were used as roofing. Departures from the rule happened rarely and were mostly the result of remodels or newer builds. For instance, the house numbered 13, originally an arcade house, was remodeled at the turn of the twentieth century, taking on a gable jerkinhead roof [Jurjewicz 1998]. Until recently, in the initial decades after the Second World War, clay-plastered and whitened walls were an important element of architectural expression, which is visible on archival photos [Orłowicz 1917, pp. 143–145; Wolski 1953; Franik 1959c; Kochanowicz 2016].

In Kalwaria Paławska and Paław, the houses are less diverse in form than those in Pruchnik (Fig. 10a, 10b, 10c). The form was typical of a single-building homestead. The buildings had an elongated form due to their layout. The length of the buildings sometimes varied, and this could also be due to later additions of rooms in the storage section. Originally, according to research, a hipped roof covered with straw predominated [Lew 2003, p. 86]. Over time, a gable roof became used instead, although straw roofing still occurred. This roofing was often supplemented by using shingles in the ridge, in the eave section, and in eave roofs. The roof slope included dormers covered by a gable roof (Fig. 6b). Later, straw roofing began to disappear. This often accompanied changes in the buildings’ proportions, as lower roof inclinations were used. Currently, the houses are covered with gable roofs. Eave canopies are used in the gables.

Arcades were a local peculiarity of Kalwaria Paławska, and should be seen as a historical stratum. The first arcades were the product of adaptations made in the fourth quarter of the nineteenth century to already existing buildings. They were probably the result of the transformation of urban patterns [Łotoczko 1975, p. 75]. They later became an integral part of newly erected houses. The arcades are supported by

nie się podcieni w Kalwarii zapewne wpływ miał odpustowy charakter miejscowości. Podcienia mogły pełnić funkcje handlowe, prawdopodobnie też zaspokajały ambicje mieszkańców miejscowości, która miała pewne pretensje do miejskości. Być może dlatego w pobliskim typowo wiejskim Paławiu podcieni w domach nie spotykamy.

Podsumowanie

Analiza zabudowy drewnianej badanych miejscowości nasuwa kilka wniosków. Przenikanie się rozwiązań jest efektem nie tylko bliskości i kontaktów, ale także wystąpienia dodatkowych czynników. Moda na stosowanie podcieni w Kalwarii Paławskiej pojawiła się w okresie wzmożenia ruchu pielgrzymkowego, dopiero w 2. połowie XIX w., mimo że wzorce takich rozwiązań były cały czas dostępne. Wykorzystywano także te same, szeroko rozpowszechnione rozwiązania i schematy w różnych uwarunkowaniach. Typ zagrody jednobudynkowej był stosowany w Paławiu i Kalwarii Paławskiej, w miejscowościach o różnych układach przestrzennych i ogólnie odmiennym charakterze. W badanych miejscowościach materiały historyczne przekazują szereg informacji na temat występowania konstrukcji przysłupowej. Rozwiązania stosowane w badanych obiektach posiadają elementy konstrukcji przysłupowej, jednak nie jest to postać mająca swoje pierwotne najważniejsze cechy takiego rozwiązania, lecz raczej jest jej dostosowaniem i adaptacją do uwarunkowań występujących w czasie wznoszenia budynków.

Tak jak zawsze w przypadku badań obiektów zabytkowych trudno pominąć aspekt ich stanu zachowania. W Pruchniku do zachowania autentyczności przestrzeni rynkowej przyczyniło się peryferyjne położenie miasteczka w stosunku do głównych szlaków komunikacyjnych [Stojak 2016, s. 131]. Domy przyrynkowe w Pruchniku są w stosunkowo dobrym stanie zachowania, chociaż kilka budynków wymaga przeprowadzenia prac remontowych. Natomiast inaczej kwestia ta wygląda w Kalwarii Paławskiej. Obecnie są trzy budynki, które posiadają wysoki stopień autentyczności formy, detalu i materiału [Fortuna-Marek et al. 2020, s. 376]. Jednym z nich jest badany budynek nr 59, a drugim wspomniany budynek nr 93. Mimo że w Kalwarii Paławskiej domy poddane remontom i przebudowom oraz nowo wznoszone w pewnym stopniu zachowują ogólne cechy zabudowy historycznej, to trudno w tej chwili mówić o wartościach zabytkowych zespołu jako całości. A jeszcze w latach 60. XX w. był on opisywany jako zespół, który cechuje „wyjątkowa zwartość, gdyż całe budownictwo Kalwarii Paławskiej od I poł. XIX w. do II wojny światowej utrzymane jest w jednolitym charakterze, ciekawym ze względu na układ wnętrza i konstrukcję” [Czerepińska, Czerepiński 1965, s. 113]. Potwierdzały to późniejsze badania, w których podkreślano wysokie walory krajobrazowe zabudowy osady kalwaryjskiej

three columns with braces. The general shape of the columns was similar to the Pruchnik columns, but they do not have ornaments and are simpler in form (Fig. 3, 10b). The appearance of arcades in Kalwaria was probably influenced by the locality's festive character. The arcades may have been of commercial use, and probably also satisfied the residents' ambitions, as the locality had certain pretenses to urbanity. Perhaps this is why the nearby typically rural Paław did not feature any arcades in its houses.

Conclusions

Our analysis of the wooden buildings in the localities investigated yield a series of conclusions. The permeation of solutions was the result of not only proximity and contact, but also other factors. The fashion for the use of arcades in Kalwaria Paławska appeared during the period of increased pilgrimage traffic, only in the late nineteenth century, although models of such solutions were continually accessible. They also used the same widespread solutions and schemes in different settings. The single-building homestead type was used in Paław and Kalwaria Paławska, localities with different spatial layouts and a generally different character. In the localities investigated, historical materials provide information on the presence of post-supported structural systems. The solutions used in the buildings investigated featured elements of post-supported structural systems, but it was not a form that had originally the key features of this solution, but was rather its adaptation to the conditions present at the time of the buildings' construction.

As is always the case when investigating historic buildings, it is difficult to ignore the aspect of their state of preservation. In Pruchnik, the peripheral location of the town in relation to the main transport routes contributed to the preservation of the authenticity of its market space [Stojak 2016, p. 131]. The market-side houses in Pruchnik were found to be in relatively good states of preservation, although some buildings required renovation. In contrast, the issue was different in Kalwaria Paławska. At the time of this study, there were three buildings that had a high degree of authenticity in form, detail and material [Fortuna-Marek et al. 2020, p. 376]. The building numbered 59 was one of them, while the building numbered 93 was the other. Despite the fact that in Kalwaria Paławska the houses that underwent renovation and remodels, as well as those newly built, retained—to an extent—certain features of historical development, it is currently difficult to speak of any historical value of the complex as a whole. In the 1960s, the complex was described as displaying 'exceptional compactness, as the entire architecture of Kalwaria Paławska from the early nineteenth century to the Second World War was uniform in nature and interesting in terms of internal layout and structure' [Czerepińska, Czerepiński 1965, p. 113]. This was confirmed by later studies, which emphasized the high landscape value of the calvary settle-

[Gzell 1978, s. 21]. Znacznie lepiej zachowana jest historyczna zabudowa Paławia. Jak się ocenia, w skali istniejącej osady do niedawna zachowanych było ok. 80% obiektów historycznych [Fortuna-Marek et al. 2020, s. 79]. Tutaj problemem jest przede wszystkim fizyczna destrukcja materiału konstrukcyjnego wynikająca z braku inwestowania w remonty i bieżące utrzymanie budynków.

Opisany stan zachowania zabudowy drewnianej Kalwarii Paławskiej i Paławia, a także w niektórych przypadkach Pruchnika, wskazuje na pilną potrzebę przeprowadzenia badań *in situ*. Przede wszystkim należy wykonać inwentaryzacje pomiarowe i szczegółowe dokumentacje rozwiązań konstrukcyjnych. Dalsze badania historyczne mogą także uzupełnić luki w wiedzy na temat architektury drewnianej regionu.

Badania powstały w ramach zadania zleconego pn. „Politechniczna Sieć VIA CARPATIA im. Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego” finansowanego z dotacji celowej Ministra Edukacji i Nauki nr umowy MEiN/2022/DPI/2577 działanie „PO SĄSIEDZKU – międzyuczelniane staże badawcze i wizyty studyjne”.

ment's buildings [Gzell 1978, p. 21]. Paław's buildings were found to be preserved in better condition. As it is estimated, on the scale of the existing settlement, about 80% of the historical buildings were preserved until recently [Fortuna-Marek et al. 2020, p. 79]. Here, the problem is primarily the physical destruction of the structural material resulting from a lack of investment in repairs and ongoing maintenance.

This state of preservation of Kalwaria Paławska and Paław's wooden development, as well as in some cases that of Pruchnik, points to an urgent need of in-situ research. First and foremost, building surveys and detailed documentation of structural solutions need to be made. Further historical research can also fill gaps in knowledge about the region's wooden architecture.

This study was conducted as a part of the commissioned task entitled “Polish President Lech Kaczyński VIA CARPATIA Polytechnic Network” funded from the Minister of Education and Science's targeted subsidy, contract no. MEiN/2022/DPI/2577, action “PO SĄSIEDZKU – międzyuczelniane staże badawcze i wizyty studyjne.”

Przypisy

¹ Wg relacji właściciela domu nr 93 w Kalwarii Paławskiej.

² Wg relacji właściciela domu nr 27 w Paławiu.

Footnotes

¹ As reported by the owner of the house at 93 Kalwaria Paławska.

² As reported by the owner of the house at 27 Paław.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Dorf Paław sammt Ortschaft Kalwaria in Galizien Sankter Kreis, Kreis (mapa katastralna z 1852 r.), AP w Przemyślu, sygn. 56/126/0/-/1928M.

Dorf Pruchnik hiezu einverleibt Markt Pruchnik in Galizien Przemysler Kreis (mapa katastralna z 1852 r.), AP w Przemyślu, sygn. 56/126/0/-/1322M.

Kalwaria Paławska, zdjęcia domów, okres międzywojenny, MNZP w Przemyślu, sygn. MPF-13379, 13380; MPF-13382-13385.

Opracowania / Secondary sources

Czerepińska Jadwiga, Czerepiński Anatoliusz, *Zespół chat w Kalwarii Paławskiej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1965, t. XIX, nr 2, s. 113–122.

Dołycka Barbara, *Konstrukcja przysłupowa*, [w:] *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 2, *Budownictwo*, red. nauk. Janusz Bohdanowicz, Wrocław 1995, s. 84–104.

Dziedzic Stanisław, *Kalwaria Zebrzydowska i Kalwaria Paławska – podobieństwa i różnice*, „Peregrinus Cracoviensis” 1995, z. 2, s. 113–123.

Gosztyła Marek, Motyl Bogdan, *Badania nad budownictwem domów drewnianych Paławia i okolic (powiat przemyski)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, nr 31, s. 44–56.

Gosztyła Marek, Szpyt Jan, *Sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej w Kalwarii Paławskiej*, Kalwaria Paławska 2008.

Gzell Sławomir, *Kalwaria Paławska*, „Miasto” 1987, nr 4, s. 38–41.

Gzell Sławomir, *Miasteczko w krajobrazie podgórskim*, Warszawa 1981.

Kochanowicz Janusz, *Pruchnik na starej fotografii*, Rzeszów 2016.

Kotula Franciszek, *Pochodzenie domów przysłupowych w Rzeszowskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1957, t. V, nr 3–4, s. 551–562.

Kotula Franciszek, *Stupowe chaty w Rzeszowskim*, „Ochrona Zabytków” 1953, nr 4, s. 211–217.

Kotula Franciszek, *Typy wiejskich drewnianych budynków na podgórzu w województwie rzeszowskim*, „Ochrona Zabytków” 1958, nr 1–2, s. 35–57.

Książek Mieczysław, Kuśnierz Kazimierz, *Działalność urbanistyczna Andrzeja Maksymiliana Fredry*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 1986, t. XX, s. 131–139.

Kryciński Stanisław, *Tajemnice doliny Wiaru*, Rzeszów 2019.

Lew Stefan, *Budownictwo ludowe dorzecza Sanu w XIX i XX wieku*, Rzeszów 2003.

Lew Stefan, *Dom przysłupowy w górnym i środkowym dorzeczu Sanu*, „Lud” 1964–1965, t. L, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1966, s. 467–525.

Lew Stefan, *W dorzeczu Mleczki. Studium historyczno-etnograficzne*, Rzeszów 2004.

Orłowicz Mieczysław, *Ilustrowany przewodnik po Przemyślu i okolicy*, Przemyśl 1917.

Pokropek Marian, Pokropek Wojciech, *Tradycyjne budownictwo drewniane w Polsce, t. 1, Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, Warszawa 1995.

Sobolewska Maria, *Pruchnik wczoraj i dziś – analiza archetypicznej zabudowy przyrynkowej*, [w:] *Sacrum i profanum w drewnie*, red. Piotr Patoczka, Rzeszów 2016, s. 115–129.

Stojak Natalia, *Echo miast minionej epoki*, [w:] *Sacrum i profanum w drewnie*, red. Piotr Patoczka, Rzeszów 2016, s. 130–140.

Więch Arkadiusz S., *Miasteczko Pruchnik w XIX–XX wieku*, [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. Marian Wolski, Kraków 2014.

Wolski Krzysztof, *Domy podcieniowe w Pruchniku*, „Ochrona Zabytków” 1953, nr 4, s. 206–210.

Wolski Marian, *Dzieje Pruchnika i okolic do końca XVI wieku*, [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. Marian Wolski, Kraków 2014.

Zaborski Bogdan, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926.

Dokumentacja / Documentation

Bieńkowska Zofia, Piekarczyk Teresa, Pruchnik, Studium historyczno-urbanistyczne, cz. 1, Jarosław 1982, mps, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Brykowska Maria, Pruchnik, woj. rzeszowskie, Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, Warszawa 1960, mps, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Chrzanowski T., Kalwaria Paławska, dom nr 27, karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1955, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Czerepińska Jadwiga, Czerepiński Anatoliusz, Kalwaria Paławska, dom nr 59, karta ewidencyjna zabytku

ku architektury i budownictwa, 1963, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Fortuna-Marek Anna, Kwolek Ryszard, Potera Barbara, Prusicka Ewa, Sapeta Adam, Stęchły Jadwiga, Kalwaria Paławska, gm. Fredropol, pow. przemyski, Studium ochrony wartości kulturowych, archiwum NID, Oddział Terenowy w Rzeszowie, Rzeszów 2020.

Franik Jerzy, Pruchnik, dom ul. 1 Maja nr 5, karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1959a, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Franik Jerzy, Pruchnik, dom ul. Kańczudzka nr 17, karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1959b, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Franik Jerzy, Pruchnik, Dom Rynek nr 21 (obecnie nr 19), karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1959c, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Gzell Sławomir, Studium krajobrazowo-przestrzenne Kalwarii Paławskiej i Paławia. Ochrona i planowanie krajobrazu, Warszawa 1978, mps, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Jurjewicz Halina, Pruchnik. Dom mieszkalny Rynek 17 (obecnie nr 13), karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1998, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Jurjewicz Halina, Pruchnik, dom Rynek nr 21 (obecnie nr 19), karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 2000, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Łotoczko Olgierd, Zabytkowa zabudowa drewniana Kalwarii Paławskiej. Dokumentacja naukowo-historyczna, mps, 1975, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Sobocki W., Pruchnik, dom mieszkalny – ul. Cicha 8, karta ewidencyjna zabytku architektury i budownictwa, 1968, archiwum WUOZ w Przemyślu.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Durkacz-Foremska Anna, Jerozolima Wschodu – Kalwaria Paławska w starej fotografii, 19.08.2025, <https://mnzp.pl/jerozolima-wschodu-kalwaria-palawska-w-starej-fotografii/> (dostęp: 12.09.2025).

Streszczenie

Pruchnik, Kalwaria Paławska i Paław to trzy ośrodki o różnym charakterze – miasteczko, osada przyklasztorna i wieś. W artykule zostały przedstawione wyniki badań drewnianej zabudowy tych miejscowości. Omówiono kwestie uwarunkowań lokalizacyjnych oraz ich wpływu na sposób sytuowania budynków. Rozwiązania funkcjonalne podano analizie w kontekście ogólnego przeznaczenia budynków oraz specyfiki miejscowości, w szczególności cech układów przestrzennych. Dużą uwagę poświęcono rozwiązaniom konstrukcyjnym i materiałowym. Przedstawione treści zostały zilustrowane zdjęciami i rysunkami dokumentującymi badane budynki. Omówiony został także stan zachowania badanych zabytków architektury drewnianej.

Abstract

Pruchnik, Kalwaria Paławska and Paław are three towns that differ in character—the first is a town, the second a settlement that emerged near a monastery, and the third is a village. This article presents the results of a study of the wooden development of these localities. It discusses location-specific conditions and their impact on building siting. Functional solutions were analyzed in the context of the buildings' general use and locality specificity, especially spatial layout features. Significant attention was focused on structural and material solutions. The content presented is illustrated with photos and drawings that document the buildings under study. The state of preservation of the wooden architectural monuments is also discussed.

Kamila Boguszezwska*

orcid.org/0000-0002-1513-2490

Karolina Kluz**

orcid.org/0009-0001-7608-5915

Utracone dziedzictwo sakralne Lubelszczyzny: analiza niezachowanych kościołów z okresu II Rzeczypospolitej w świetle najnowszych badań

Lost Religious Heritage of the Lublin Region: An Analysis of Non-Preserved Churches from the Second Polish Republic in Light of Recent Research

Słowa kluczowe: dwudziestolecie międzywojenne, architektura sakralna, kościoły drewniane, II Rzeczpospolita, Lubelszczyzna

Keywords: interwar period, religious architecture, wooden churches, Second Polish Republic, Lublin region

Wprowadzenie

Drewniane budownictwo sakralne stanowi od wieków istotny komponent polskiego dziedzictwa kulturowego, silnie osadzonego w lokalnym krajobrazie wsi i miasteczek. Jak zauważa Marian Kornecki [1992, s. 7], świątynie wznoszone z drewna nie tylko wpisywały się w strukturę przestrzenną osad, ale również odgrywały rolę dominanty krajobrazowej, nadając rytm kompozycji przestrzennej; były także ośrodkiem kultu religijnego i widomym znakiem wspólnoty kulturowej mieszkańców. W tym kontekście szczególną funkcję pełniły kościoły, które – ze względu na zaawansowaną technikę ciesielską oraz precyzyjne opracowanie form architektonicznych – uznawane są za jedno z najwybitniejszych osiągnięć tradycyjnego rzemiosła budowlanego [Górak 1987].

Ewa Błotnicka-Mazur [2014, s. 111] już w artykule z 2014 r. zwracała uwagę na fakt, który dziś potwierdza ją badania, że drewniane świątynie zasługują na szczególne zainteresowanie, ponieważ ich epoka w zasadzie

Introduction

Wooden religious architecture has for centuries been a vital element of Poland's cultural heritage, deeply rooted in the landscapes of villages and small towns. As Marian Kornecki notes [1992, p. 7], wooden churches not only shaped the spatial structure of settlements, but also served as landscape landmarks, giving rhythm to spatial composition; they were centers of religious life and visible symbols of the cultural identity of local communities. In this context, churches played a particularly significant role—thanks to advanced carpentry techniques and precisely crafted architectural forms, they are considered some of the most outstanding achievements of traditional building craftsmanship [Górak 1987].

Already in 2014, Ewa Błotnicka-Mazur [2014, p. 111] pointed out a fact that current research only reaffirms: wooden churches merit special attention because their era has, for the most part, come to an end. Those that have survived are gradually disappearing

* dr inż. arch., Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Konserwacji Zabytków, Politechnika Lubelska

** mgr inż. arch., Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Konserwacji Zabytków, Politechnika Lubelska

* *Ph.D. Eng. Arch., Department of Built Heritage, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology*

** *M.Sc. Eng. Arch., Department of Built Heritage, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology*

Cytowanie / Citation: Boguszezwska K., Kluz K. Lost Religious Heritage of the Lublin Region: An Analysis of Non-Preserved Churches from the Second Polish Republic in Light of Recent Research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:83–99

Otrzymano / Received: 20.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 27.06.2025

doi: 10.48234/WK84LUBLIN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

dobiegła końca. Te, które zdołały przetrwać, są stopniowo eliminowane z krajobrazu architektonicznego Polski, niezależnie od tego, czy powstały przed wiekami, czy w dwudziestolecu międzywojennym.

Zjawisko to rewiduje prezentowane badanie sporządzone już przeszło dekadę później, wskazując na stan zachowania tego wąskiego zasobu zabytków budownictwa sakralnego.

Wielu kościołów przed zniszczeniem nie uchroniła ochrona konserwatorska, a zdecydowana część nigdy ochronie nie podlegała. Niejednokrotnie wraz z budową nowych, murowanych świątyń drewniane kościoły traciły ciągłość użytkowania i popadały w ruinę, w konsekwencji ulegając rozbiórce lub – w najbardziej optymistycznym wariantcie, choć w najmniejszej licznej grupie – uzyskując nową lokalizację i nowy sposób użytkowania.

Refleksja nad zachowaniem zasobu zabytków polskiej architektury drewnianej nie zmienia się od niemal stulecia. Jeszcze w 1930 r. Aleksander Bystrzykowski [1930, s. 6] zauważał, że choć w XVIII w. sakralne budowle drewniane stanowiły znaczną większość, z czasem uległy zniszczeniu wskutek wojen, starości oraz idącemu w parze z rozwojem technicznym silnemu przyrostowi ludności, której skromny drewniany kościół już nie wystarcza.

Podobnie nie zdezaktualizowało się stwierdzenie Jana Górkę [1977, s. 6]. Mimo upływu niemal półwiecza jego postulat o powołaniu ośrodka koordynującego prace instytucji i osób zajmujących się budownictwem drewnianym nie został zrealizowany. Choć dziś istnieją możliwości techniczne, nie został także opracowany portal informacyjny, który dysponowałby pełnymi danymi, jakie dotychczas zostały zebrane¹. Dane takie, rozproszone w różnych publikacjach, są z reguły trudno dostępne, a naukowcy przy podejmowaniu każdej niemal pracy z tej dziedziny muszą każdorazowo powracać do żmudnych i czasochłonnych poszukiwań archiwalnych i bibliograficznych.

Celem niniejszego opracowania jest zbadanie stanu zasobu drewnianych kościołów wzniesionych w okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz próba zmierzenia zjawiska jego zanikania. Rezultatem jest aktualizacja stanu dotychczasowej wiedzy w systematyce badań nad dziś już nieistniejącą drewnianą architekturą sakralną.

W bibliografii zostały uwzględnione wszystkie materiały, jakie udało się zebrać, nie stanowi ona jednak zbioru zamkniętego, gdyż zebranie pełnej bibliografii, przy dzisiejszym stanie wiedzy i jej rozproszeniu, jest niemożliwe. Autorki żywią jednak nadzieję, że w proponowanej formie spełni ona swoje zadanie i że będzie rozszerzana przez innych badaczy architektury.

Stan badań

Obecny stan wiedzy na temat wąskiej grupy obiektów budowlanych, jakim są niezachowane drewniane kościoły wzniesione w okresie II RP, jest w dużym stopniu ograniczony.

from Poland's architectural landscape, regardless of whether they date back centuries or were built in the interwar period.

The present study—prepared more than a decade after Błotnicka-Mazur's article—revisits this phenomenon, providing an updated assessment of the state of preservation of this narrow category of religious wooden buildings. Many churches were not saved by heritage protection measures, while most were never protected at all. Frequently, once new masonry churches were erected, the wooden structures lost their continuous use and fell into ruin; as a result, they were either dismantled or—under the most optimistic but least common scenario—relocated and given a new function.

Reflections on the preservation of Poland's wooden architectural heritage have remained largely unchanged for nearly a century. As early as 1930, Aleksander Bystrzykowski [1930, p. 6] observed that although wooden religious buildings constituted a significant majority in the eighteenth century, over time they were destroyed by war, age, and the rapid population growth accompanying technological development, which rendered modest wooden churches insufficient.

Similarly, the argument put forward by Jan Górkę [1977, p. 6] has not lost its relevance. Despite nearly fifty years having passed, his call for the establishment of a center that would coordinate the work of institutions and individuals engaged in wooden architecture has not been heeded. Although the necessary technological tools exist today, no comprehensive information portal has been created to compile the full body of data gathered so far.¹ Such information, scattered across numerous publications, is often difficult to access, and scholars who begin new research in this field must repeatedly return to laborious and time-consuming archival and bibliographic searches.

The aim of this study is to examine the condition of wooden churches built during the interwar period and to address the phenomenon of their disappearance. The outcome is an updated account that contributes to the systematization of knowledge on religious wooden architecture that no longer exists today.

The bibliography includes all materials the authors were able to collect; however, it is not exhaustive, as compiling a complete bibliography—given the current state of knowledge and its dispersed nature—is impossible. The authors nonetheless hope that in its present form it will prove useful and will be expanded by other researchers of architectural history.

State of research

The current level of knowledge concerning this narrow group of structures—non-preserved wooden churches built during the Second Polish Republic—is significantly limited.

The most reliable sources for identifying and compiling statistics on churches that have not survived to

Najbardziej rzetelnym źródłem wiedzy pozwalającym na identyfikację oraz opracowanie statystyki kościołów do dziś niezachowanych są bez wątpienia Diecezjalne Spisy Kościołów. Wśród nich na wyróżnienie zasługuje „Informator historyczny i administracyjny diecezji lubelskiej” opracowany przez Marka T. Zahajkiewicza w 1985 r.

Przeprowadzona na potrzeby niniejszego badania kwerenda w archiwach państwowych [Archiwum Państwowe w Lublinie; Archiwum Państwowe w Siedlcach] dała satysfakcjonujący wynik dla 14 z 20 niezachowanych kościołów (70%)² – dzięki kwerendzie udało się dotrzeć do zachowanych oryginalnych projektów i akt parafii. W niewielkiej mierze udało się ją uzupełnić o dane znajdujące się w zasobach urzędów konserwatorskich [Archiwum Zakładowe Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie] – cztery z siedmiu kościołów mają tzw. kartę białą, stanowiącą dziś jedyny zachowany dokument opisowo-fotograficzny świadczący o przeszłym istnieniu tych obiektów³. Ostatnią grupą są obiekty, dla których kwerenda archiwalna i ikonograficzna dała wynik negatywny. Takie obiekty w analizowanym zbiorze są dwa. Informacje o ich istnieniu są szczątkowe i pochodzą przede wszystkim z Diecezjalnych Spisów Kościołów oraz literatury fachowej.

Do ważnych prac należą opracowania wybitnego historyka sztuki i znawcy drewnianego budownictwa Lubelszczyzny Jana Górkę [1977, 1986, 1987], opisującego zagadnienie typów i form drewnianej architektury sakralnej na Lubelszczyźnie, a także Aleksandra Bystrzykowskiego [1930], dokonującego opisu zabytków sakralnych diecezji sandomierskiej.

Wśród opracowań drukowanych do najpoważniejszych należy monografia Grażyny Ruszczyk *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, zawierająca „Katalog kościołów 1918–1939” [Ruszczyk 2001, s. 207–280]. Oprócz spisu zawiera ona również rozbudowaną prezentację teorii i praktyki drewnianego budownictwa sakralnego, a także klasyfikację uwzględniającą kryterium stylu, formy oraz konstrukcji (sięgającą połowy XIX w.).

Z uwagi na ograniczone możliwości edycyjne, w artykule zawarto jedynie ogólne wnioski dotyczące analiz form kościołów drewnianych, które to wnioski zostaną uszczegółowione w osobnej publikacji.

Budownictwo kościelne w okresie II RP na Lubelszczyźnie

Okres dwudziestolecia międzywojennego stanowił wyzwanie dla kształtującej się państwowości II Rzeczypospolitej. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. państwo polskie podjęło kompleksowe działania mające na celu odbudowę struktur politycznych i gospodarczych, jak również integrację terytoriów uprzednio pozostających pod jurysdykcją trzech zaborców.

W sierpniu 1919 r. utworzono województwo lubelskie – jedno z największych w kraju, obejmujące 19 powiatów. Jego ustalony wtedy kształt w zasadzie utrzy-

the present day are undoubtedly the Diocesan Church Registers. Among them, particular attention should be given to the Historical and Administrative Directory of the Diocese of Lublin, compiled by Marek T. Zahajkiewicz in 1985.

The archival query conducted for this study in state archives [Archiwum Państwowe w Lublinie; Archiwum Państwowe w Siedlcach] yielded satisfactory results for fourteen out of twenty non-preserved churches (70%).² These searches made it possible to locate surviving original designs and parish records. To a small extent, this material was supplemented with documentation held by heritage conservation offices [Archiwum Zakładowe Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie]—four out of seven churches have so-called “white sheets,” which today constitute the only preserved descriptive and photographic documentation confirming the previous existence of these buildings.³ The final group consists of structures for which the archival and iconographic query produced no results. In the analyzed set, there are two such cases. Information about them is fragmentary and comes primarily from Diocesan Church Registers and specialist literature.

Important contributions to the field include the works of Jan Górkę [1977, 1986, 1987], an eminent art historian and expert in wooden architecture of the Lublin region, who examined the types and forms of wooden religious buildings in the area, as well as the earlier study by Aleksander Bystrzykowski [1930], describing religious monuments of the Sandomierz diocese.

Among published studies, one of the most significant is Grażyna Ruszczyk’s monograph *Wooden Churches in Poland 1918–1939: Tradition and Modernity*, which includes a Catalogue of Churches 1918–1939 [Ruszczyk 2001, pp. 207–280]. In addition to the catalogue, the work offers an extensive discussion of theory and practice in wooden religious architecture, along with a classification system based on style, form, and construction (extending back to the mid-nineteenth century).

Due to editorial limitations, this article presents only the general conclusions from the analysis of wooden church forms; these findings will be expanded upon in a separate publication.

Church construction in the Lublin Region during the Second Polish Republic

The interwar period posed a significant challenge for the newly re-established Polish state. After regaining independence in 1918, Poland undertook comprehensive efforts to rebuild its political and economic structures, as well as to integrate territories previously under the jurisdiction of the three partitioning powers.

In August 1919, the Lublin Voivodeship was created—one of the largest in the country, consisting of

mał się do 1 kwietnia 1939 r., kiedy wyłączono z niego trzy powiaty: węgrowski, sokołowski i garwoliński [Żywicki 2022, s. 16]. Różnice między powiatami były nieznaczne, a realizowane inwestycje miały charakter stosunkowo jednorodny. Dużą wagę przywiązywano do rozwoju infrastruktury sakralnej, zaś liczba miejsc kultu religijnego wzrastała w sposób równomierny.

Jak wynika z badań przeprowadzonych w Katedrze Konserwacji Zabytków Politechniki Lubelskiej⁴, w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie wzniesiono łącznie 44 drewniane kościoły (na terenie diecezji lubelskiej 23 obiekty i siedleckiej 21 obiektów)⁵, co stanowi 52,4% ogółu kościołów powstałych w tym czasie na terytorium województwa⁶.

Budownictwo kościelne podlegało przepisom kodeksu prawa kanonicznego (obowiązującego od 1918 r.) oraz regulacjom państwowym. Do 1928 r. projekty zatwierdzane były przez Okręgowe Dyrekcje Robót Publicznych, działające przy urzędach wojewódzkich, przy czym w latach 1922–1928 wspierane były one przez służby konserwatorskie opiniujące estetykę projektów.

Architektoniczna jakość powstających obiektów oraz ich „artystyczny sens” pozostawały w ścisłym związku z poziomem kompetencji zawodowych oraz umiejętności technicznych ich projektantów i wykonawców. Warto podkreślić, że na terenie dawnego zaboru rosyjskiego szczególnie odczuwalny był niedobór wykwalifikowanych inżynierów, co prowadziło do licznych przypadków samowoli budowlanej skutkującej częstym naruszaniem obowiązującego prawa.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że architekturę świątyń murowanych projektowali najczęściej dyplomowani architekci. Inaczej przedstawiała się sytuacja w przypadku świątyń drewnianych – spośród 44 obiektów tego typu zaledwie 17 (ok. 40%) powstało według projektów opracowanych przez architektów z odpowiednimi kwalifikacjami.

Forma architektoniczna świątyni była przede wszystkim determinowana przez gust i potrzeby danej wspólnoty parafialnej oraz możliwości finansowe fundatorów.

Kościół wznoszono najczęściej za pieniądze wiernych, zebrane z ustalanych na zebraniach gromadzkich składek lub z podatków uchwalanych na zebraniach parafialnych⁷. Na terenie bogatszych i większych wsi szlacheckich do wznoszenia świątyń często przyczyniali się właściciele ziemscy. Tam też skala świątyń była zwykle większa i architektoniczna jakość lepsza, a obiekty powstawały przeważnie w technice murowanej.

Według Ruszczyk, kościoły drewniane powstałe w latach 1918–1939 stylistycznie mieszczą się w szeroko pojętym historyzmie, w którego ramach dominuje nurt tradycyjny, historyczny i narodowo-romantyczny [Błotnicka-Mazur 2014, s. 113; Ruszczyk 2001, s. 99]. Tendencje modernistyczne uwiaryściły się głównie w dużych ośrodkach miejskich, takich jak Lublin, Zamość, Tomaszów Lubelski, czy też większych ośrodkach wiejskich, takich jak Wisznice, choć i w nich modernizm nierzadko przybierał formy miękkie, historyzujące. Dla znacznej części społeczeństwa

niniejszych powiatów. Its borders remained largely unchanged until April 1, 1939, when three counties—Węgrów, Sokołów, and Garwolin—were separated from it [Żywicki 2022, p. 16]. Differences between the counties were minimal, and investments were relatively uniform across the region. Considerable importance was placed on developing religious infrastructure, and the number of places of worship increased steadily.

According to research conducted at the Department of Built Heritage Conservation of the Lublin University of Technology⁴ between 1918 and 1939 a total of 44 wooden churches were built in the Lublin region (23 within the Diocese of Lublin and 21 within the Diocese of Siedlce),⁵ representing 52.4% of all churches erected in the voivodeship during that time.⁶

Church construction was governed by the Code of Canon Law (in force since 1918) and by state regulations. Until 1928, designs were approved by the Regional Directorates of Public Works operating at the voivodeship offices, and between 1922 and 1928 their work was supported by heritage conservators who reviewed the aesthetic quality of the designs.

The architectural quality of the buildings and their “artistic meaning” were closely tied to the skill level and technical expertise of their designers and builders. It is worth noting that in the former Russian partition there was a particularly acute shortage of qualified engineers, leading to numerous cases of unauthorized construction and frequent violations of building regulations.

Analysis shows that masonry churches were typically designed by certified architects. The situation was different for wooden churches—of the 44 such buildings, only 17 (about 40%) were designed by architects with appropriate qualifications.

The architectural form of a given church was determined primarily by the tastes and needs of the parish community, as well as the financial capabilities of its benefactors.⁷ Churches were most often funded by parishioners, who collected money through contributions agreed upon at village meetings or through parish-approved taxes. In wealthier and larger noble villages, landowners frequently contributed to the construction of new churches. In these areas, churches tended to be larger, of higher architectural quality, and usually built in masonry.

According to Ruszczyk, wooden churches built in 1918–1939 fall stylistically within the broad category of historicism, dominated by traditional, historical, and national-romantic tendencies [Błotnicka-Mazur 2014, p. 113; Ruszczyk 2001, p. 99]. Modernist influences appeared mainly in larger urban centers such as Lublin, Zamość, and Tomaszów Lubelski, as well as in larger rural communities such as Wisznice, though even there Modernism often took on softened, historicizing forms. For much of the rural population, rooted in traditional cultural norms, as well as for conservative church circles, Modernist aesthetics felt foreign, diffi-

wiejskiego, osadzonego w tradycyjnych realiach kulturowych, jak również dla konserwatywnych środowisk kościelnych, estetyka modernizmu pozostawała zjawiskiem obcym, trudnym do zaakceptowania, a często również postrzeganym jako pozbawiona walorów piękna i głębszego znaczenia.

W budownictwie sakralnym okresu II RP dominowały układy tradycyjne, nieznacznie zmodyfikowane względem wcześniejszych⁸. Wśród nich najczęściej spotykane były układy podłużne (zachodnie) jednoprzestrzenne i dwuczłonowe, w których prezbiterium i nawę poprzedzała od frontu kruchta lub wieża. Zamknięcie prezbiterium najczęściej projektowano w formie prostej lub trójbocznej, niekiedy również pięciobocznej. Nie uległa także zmianie lokalizacja zakrystii, którą umieszczano przy bocznej ścianie prezbiterium. Z biegiem czasu coraz popularniejszym rozwiązaniem stawało się flankowanie prezbiterium dwoma symetrycznymi pomieszczeniami przeznaczonymi na zakrystię i składzik lub kaplicę. Korpus główny kościołów równie często projektowano na planie prostym w układzie jedno- i trójnawowym. Plan krzyża pojawiał się częściej w świątyniach murowanych. Uzyskiwano go za pośrednictwem transeptu lub symetrycznie ustawionych kaplic.

W okresie międzywojennym przeważały bryły kościelne bezwieżowe (niekiedy poprzedzone kruchtą). Dla wielu architektów wieża była nie tylko malowniczym akcentem w krajobrazie, ale także szansą na wzbogacenie znormalizowanej bryły i rzutu obiektu. Wieże pojawiały się najczęściej w świątyniach murowanych, w wariantach umieszczonych w osi fasady. Przybierały przy tym formy izbicowe, były zwieńczone różnymi hełmami (namiotowym, iglicowym lub baniastym), niskie i przysadziste, a także proste, charakterystyczne dla doby modernizmu. Dwie wieże stosowano najczęściej w świątyniach o znacznych gabarytach [Gościcki 1916, s. 22].

Jednym z najbardziej charakterystycznych i zarazem estetycznie wyróżniających się elementów architektury sakralnej tego okresu były podcienia, które pełniły funkcje zarówno użytkowe, jak i kompozycyjne, dodając świątyniom malowniczości oraz przestrzennej dynamiki. Te w architekturze drewnianej najczęściej przybierały formę sobót inspirowanych architekturą Małopolski i Śląska⁹.

Niezachowane drewniane kościoły II RP

W chwili obecnej 45,5% zasobu drewnianych kościołów wzniesionych w okresie międzywojennym na Lubelszczyźnie już nie istnieje.

Zjawisko to, przebiegające w sposób stopniowy, wpisuje się w szerszy kontekst postępującej degradacji drewnianej architektury sakralnej i jej znikania z przestrzeni architektonicznej miast i wsi regionu lubelskiego. Stosunkowo krótki czas istnienia tych obiektów wciąż często skutkuje ich marginalizacją w procesach konserwatorskich oraz ograniczoną percepcją ich wartości historycznej i kulturowej. Świadomość ich znaczenia koncentruje się więc w przeważającej mierze

cult to accept, and often perceived as lacking beauty or deeper meaning.

Traditional layouts—only slightly modified from earlier models—dominated religious architecture of the interwar period.⁸ Among them, the most common were longitudinal (western) single-space or two-part layouts, featuring a presbytery and nave preceded by a vestibule or tower. Presbytery closures were most often straight or three-sided, and occasionally five-sided. The placement of the sacristy also remained unchanged, typically located along the side wall of the presbytery. Over time, a more popular arrangement emerged in which the presbytery was flanked by two symmetrical rooms serving as a sacristy and storage space or chapel.

The main body of wooden churches was often designed on a simple plan, either single-aisle or three-aisle. Cross-shaped plans appeared more often in masonry churches and were achieved through transepts or symmetrically placed chapels.

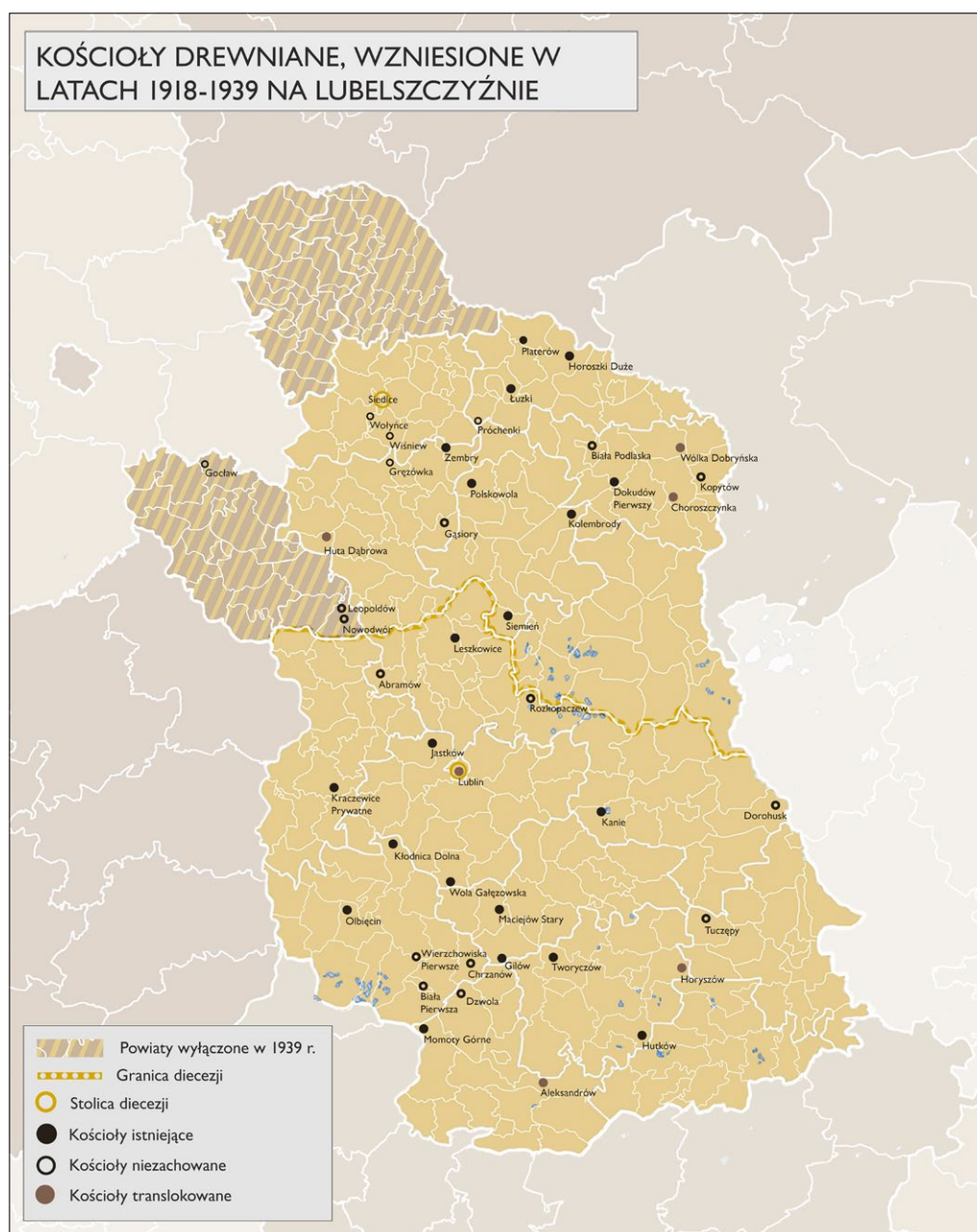
In the interwar period, towerless church bodies predominated (sometimes preceded by a vestibule). For many architects, a tower was not only a picturesque landmark in the landscape but also an opportunity to enrich the standardized massing and floor plan of the building. Towers appeared most frequently in masonry churches, typically positioned along the central axis of the facade. They took on various forms: chambered, topped with tented, spire-like, or bulbous roofs; short and squat; or simple and modernist in character. Two-tower facades were generally used for larger churches [Gościcki 1916, p. 22].

One of the most distinctive and aesthetically striking features of religious architecture of this period was the use of arcaded porches, which served both functional and compositional purposes—adding picturesque qualities and spatial dynamism to the churches. In wooden architecture, these often took the form of *soboty* (low arcades surrounding wooden churches along all or part of their perimeter), inspired by the architecture of Lesser Poland and Silesia.⁹

Non-preserved wooden churches of the Second Polish Republic

At present, 45.5% of the wooden churches built in the Lublin region during the interwar period no longer exist.

This gradual process fits into the broader context of the ongoing degradation of wooden religious architecture and its disappearance from the architectural landscape of towns and villages across the region. The relatively short lifespan of these structures still often results in their marginalization within conservation practices and in a limited recognition of their historical and cultural value. Awareness of their significance therefore remains concentrated primarily within expert and academic circles directly involved in the protection of wooden religious heritage, while it is only weakly reflected in broader social and cultural discourse.

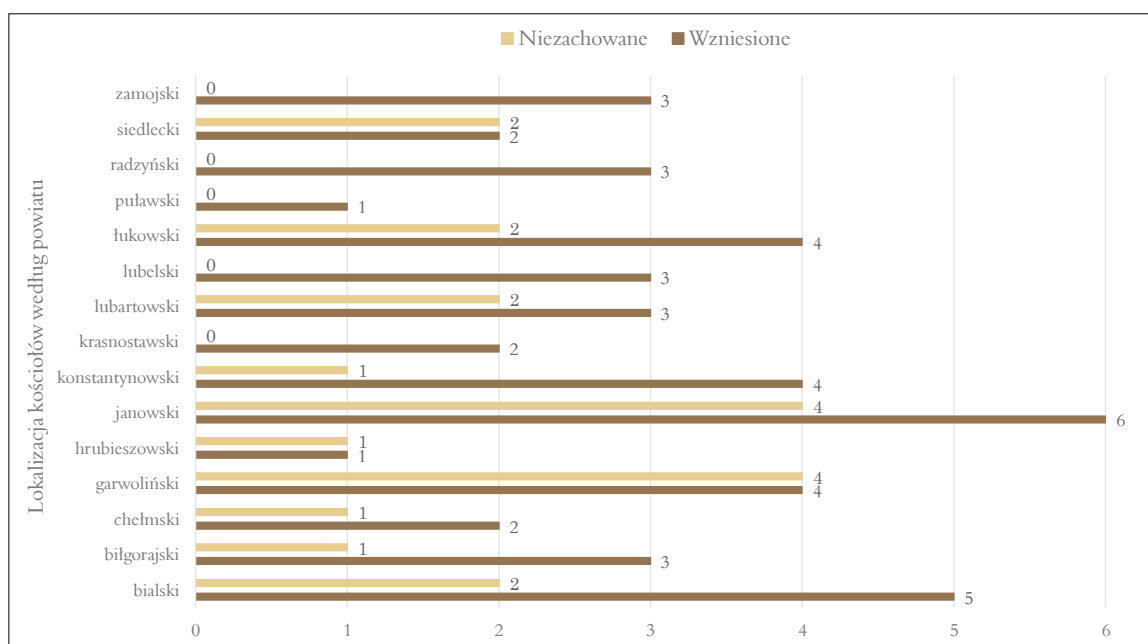
Ryc. 1. Kościoły wzniesione w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie (w granicach z 1930 r.) – lokalizacja kościołów ze wskazaniem obiektów istniejących, translokowanych i niezachowanych; oprac. K. Kluz

Fig. 1. Churches built in the Lublin region between 1918 and 1939 (within the 1930 borders) – locations of churches indicating existing, relocated, and non-preserved buildings; by K. Kluz

w obrębie środowisk eksperckich i badawczych, bezpośrednio zaangażowanych w problematykę ochrony drewnianego dziedzictwa sakralnego, natomiast stosunkowo słabo jest zakorzeniona w szerszym dyskursie społecznym i kulturowym.

Problem utraty zasobu jest zjawiskiem wielopoziomowym, zarówno w wymiarze formalnoprawnym, opierającym się na statusie obiektów, jak i etycznym, skupiającym się na wartościach emocjonalnych związanych ze specyfiką budowli sakralnych. W przeprowadzonym badaniu przyjęto metodę wielokryterialną, analizując zbiór niezachowanych kościołów pod kątem ogólnej charakterystyki obiektów, przyczyny utraty

The loss of this architectural resource is a multifaceted issue, both in its formal-legal dimension—linked to the status of the buildings—and in its ethical dimension, involving the emotional and symbolic values associated with religious structures. The present study adopts a multi-criteria approach, analyzing the set of non-preserved churches in terms of the general characteristics of the buildings, the causes of their disappearance, their legal status, and their state of preservation. The intensity of this phenomenon has also been examined quantitatively with respect to its geographical distribution across the voivodeship (Fig. 1).

Ryc. 2. Stan zachowania zasobu według powiatu (granice powiatów II RP); oprac. K. Kluz

Fig. 2. State of preservation of the church stock by county (borders of the Second Polish Republic); by K. Kluz

zasobu, prawnego statusu budynków oraz stanu zachowania. Intensywność występowania omawianego zjawiska została również poddana analizie ilościowej w odniesieniu do rozmieszczenia geograficznego na obszarze województwa (ryc. 1).

Po przeprowadzeniu analizy statystycznej opartej na podziale terytorium województwa lubelskiego według zasięgu diecezji, przeważająca tendencja zubożenia zasobów uwidoczniła się w diecezji siedleckiej, w której całkowitemu zniszczeniu uległo 11¹⁰ z 21 kościołów wzniesionych w okresie II RP (~52%). Na terenie diecezji lubelskiej sytuacja kształtuje się zdecydowanie mniej niepokojąco. Spośród 23 wybudowanych świątyń do dziś nie przetrwało 9 kościołów (35%)¹¹.

Po dokonaniu dokładniejszego podziału w odniesieniu do granic powiatów (podział administracyjny z 1930 r.) można zauważyć, że najgorzej sytuacja kształtuje się w powiatach garwolińskim, hrubieszowskim i siedleckim, w których odnotowano całkowitą utratę zasobu. Alarmujący stan zaobserwowano w powiatach łukowskim i janowskim. Równie niepokojący jest on w powiecie lubartowskim, w którym z trzech świątyń drewnianych zachowała się zaledwie jedna¹². Zastrzeżeń natomiast nie budzi stan zachowania kościołów w powiatach krasnostawskim, lubelskim, puławskim, radzyńskim i zamojskim, w których wszystkie świątynie przetrwały do dziś (ryc. 2).

Zaznaczyć przy tym należy, że wykres przedstawiony na ryc. 2 stanowi jedynie narzędzie poglądowe i nie prezentuje pełnego przekroju problemu. Sześć kościołów w różnych okresach zostało translokowanych¹³.

Przyczyn znikania drewnianych obiektów sakralnych z krajobrazu Lubelszczyzny upatrywać można w wielu czynnikach. Pierwszym, a zarazem nieunik-

After conducting a statistical analysis based on the division of the Lublin Voivodeship according to diocesan boundaries, the most pronounced loss of resources was observed in the Diocese of Siedlce, where 11¹⁰ of the 21 churches built during the Second Polish Republic (~52%) have been completely destroyed. The situation in the Diocese of Lublin is noticeably less concerning: of the 23 churches constructed there, 9 (35%) have not survived to the present day.¹¹

A more detailed breakdown, aligned with the county borders of 1930, reveals that the situation is most critical in the counties of Garwolin, Hrubieszów, and Siedlce, where the wooden church stock has been entirely lost. Alarming levels of loss were also recorded in the counties of Łuków and Janów. The condition in Lubartów County is similarly troubling—of its three wooden churches, only one remains.¹²

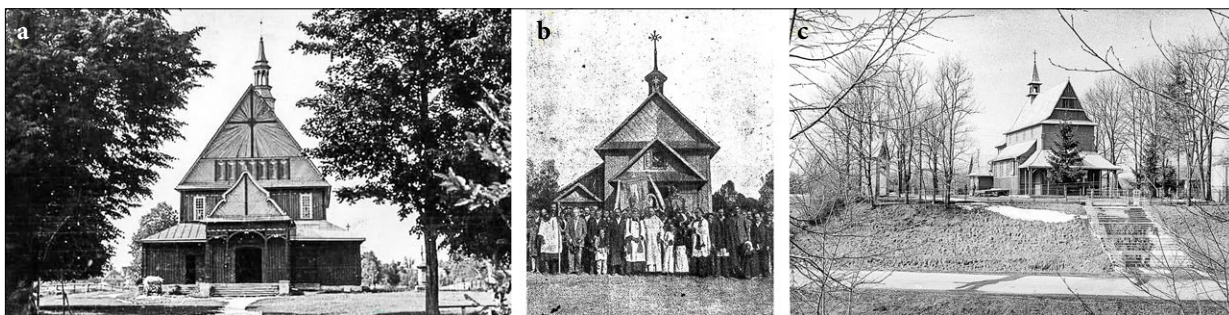
By contrast, no concerns arise regarding the state of preservation in the counties of Krasnostaw, Lublin, Puławy, Radzyń, and Zamość, where all the churches built in the interwar period have survived (Fig. 2).

It should be emphasized that the chart shown in Fig. 2 is only an illustrative tool and does not present the full scope of the issue. Six churches were relocated at various points in time.¹³

The disappearance of wooden religious buildings from the landscape of the Lublin region can be attributed to numerous factors. The first—and inevitably so—are the destructions caused by armed conflicts.

Ryszard Brykowski summarized this phenomenon aptly over two decades ago, writing:

“Losses in culture incurred during wartime are irreversible, tragic, and painful—yet at the same

Ryc. 3. a) Drewniany kościół na Białej, za: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=436463268232359&set=g.356709686115574> (dostęp: 16.05.2025), udostępnienie: U. Bzdyra, b) kaplica we Dzwoli, pow. Biłgoraj, maj 1920, za: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122152876166357421&set=g.3567096> (dostęp: 16.05.2025), udostępnienie: Ł. Baranowski, c) kościół w Tuczępach, 1986 r., fot. S. Orłowski

Fig. 3. a) Wooden church in Biała; source: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=436463268232359&set=g.356709686115574> (accessed: 16.05.2025), shared by U. Bzdyra b) Chapel in Dzwola, Biłgoraj County, May 1920; source: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122152876166357421&set=g.3567096> (accessed: 16.05.2025), shared by Ł. Baranowski, c) Church in Tuczępy, 1986, photo by S. Orłowski

nionym, są oczywiście zniszczenia dokonane wskutek konfliktów zbrojnych.

Zjawisko trafnie podsumował jeszcze dwie dekady temu Ryszard Brykowski, pisząc: „Straty w zakresie kultury ponoszone w czasie wojny są nieodwracalne, tragiczne i bolesne, są jednak zarazem niezawinione, ale straty ponoszone w czasie pokoju, z winy właścicieli czy użytkowników budowli zabytkowych oraz na skutek niedopatrzenia lub konformistycznej postawy tych, którym pieczę nad dobrami narodowej kultury powierzono z urzędu, są tym bardziej tragiczne i bolesne, bo będąc równie nieodwracalne, są zarazem nieusprawiedliwione i niezrozumiałe, gdyż mogłoby ich przecież nie być” [Brykowski 1994, s. 166].

Z przeprowadzonych badań wynika, że wojenne zniszczenia stanowią przyczynę destrukcji ok. 25% kościołów wzniesionych w latach 1918–1939. Spaleniu uległy m.in. kościoły w Białej Ordynackiej (obecnie Biała Pierwsza), Janowie Lubelskim i Życzynie.

Innym związany z wydarzeniami wojny przypadkiem jest kościół w Tuczępach (ryc. 3c), którego budowę rozpoczęto w 1939 r. Nie udało się w pełni odtworzyć losów tego obiektu, wiadomo jednak, że przed wybuchem wojny budowa została ukończona w zakresie prowizorycznym (zrębową konstrukcją ścian przykryto słomą). Po zakończeniu wojny w 1945 r. prace budowlane wznowiono, jednak z uwagi na zły stan fundamentów całość rozebrano i budowę rozpoczęto od nowa, a ukończono dopiero w 1957 r. [Górak 1986, s. 78]. Projekt kościoła nie został odnaleziony, trudno więc jednoznacznie określić, czy dzisiejsza szata świątyni odpowiada pierwotnym założeniom.

Nieco inny los spotkał kościół parafialny pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, wzniesiony w 1919 r. w Dzwoli, przeniesiony do Godziszowa w 1928 r. Kościół wzniesiono jako tymczasowy i taką też funkcję spełnił dwukrotnie (ryc. 3b). Prawdopodobnie, zgodnie z obowiązującym wówczas prawem, został rozebrany w 1939 r., po ukończeniu budowy trwałej, murowanej świątyni¹⁴.

W toku przeprowadzonych badań zaobserwowano istotną prawidłowość: zarówno w okresie II Rzeczypos-

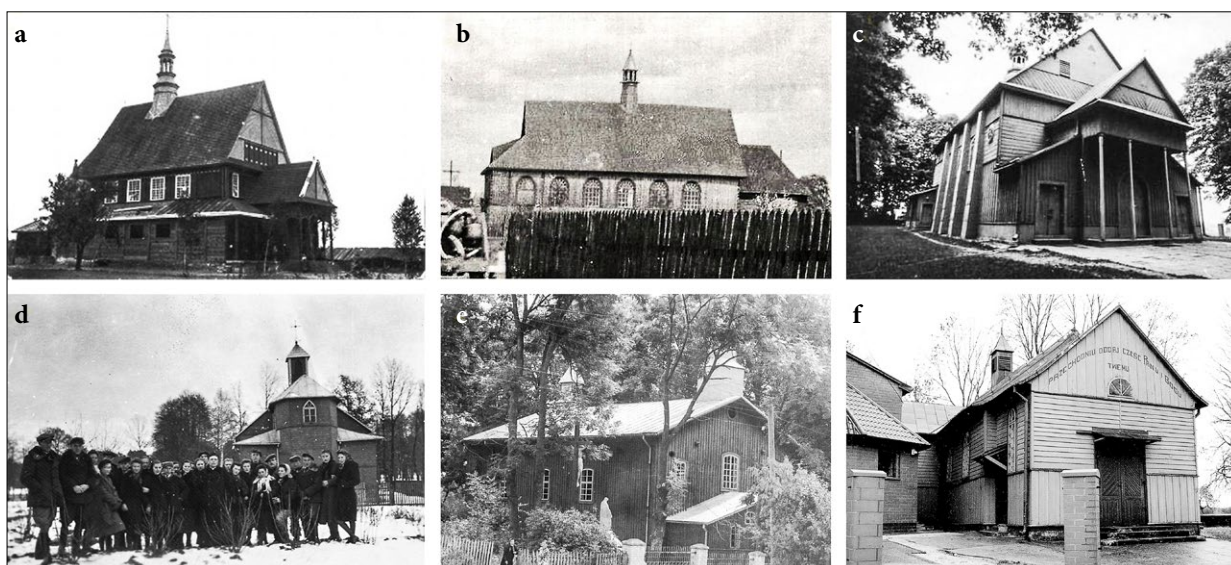
poli time they are blameless. But losses incurred during peacetime, caused by the negligence or indifference of owners or users of historic structures, or through oversight or conformist attitudes of those officially tasked with safeguarding national cultural heritage, are all the more tragic and painful, because although equally irreversible, they are also unjustified and incomprehensible—for they need not have happened at all.” [Brykowski 1994, p. 166]

Research conducted for this study shows that wartime destruction accounts for approximately 25% of the losses affecting wooden churches built between 1918 and 1939. Among those burned were the churches in Biała Ordynacka (today Biała Pierwsza), Janów Lubelski, and Życzyn.

A related case, though somewhat different, concerns the church in Tuczępy (Fig. 3c), whose construction began in 1939. Its full history remains unclear, but it is known that before the outbreak of war the building had been completed only in a provisional form (the log walls were covered with a straw roof). After the war, in 1945, construction resumed, but due to the poor condition of the foundations, the entire structure was dismantled and rebuilt from scratch—work that was not completed until 1957 [Górak 1986, p. 78]. The original design of the church has not been found, making it difficult to determine whether the present appearance corresponds to the original concept.

A different trajectory befell the parish church of St. Thérèse of the Child Jesus, built in 1919 in Dzwola and relocated to Godziszów in 1928. It had been constructed as a temporary structure and served in that capacity twice (Fig. 3b). In accordance with the law in force at the time, it was properly dismantled in 1939 after the completion of a permanent, masonry church.¹⁴

The research revealed a significant pattern: throughout all periods—the Second Polish Republic, the People’s Republic of Poland, and even today—the demolition of wooden churches is most often accompanied by the construction of new masonry buildings that replace them.

Ryc. 4. a) Kościół w Białej Pierwszej, ok. 1930, za: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025), b) kościół w Białej Podlaskiej, ok. 1941, za: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025), c) kościół w Chrzanowie, ok. 1980, za: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025), d) kościół w Gocławiu, ok. 1940, za: Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (dostęp: 16.05.2025), e) kościół w Nowodworze, 1988, fot. J. Smolak, f) kościół w Wiśniewie, 1997, fot. M. Maraśkiewicz

Fig. 4. a) Church in Biała Pierwsza, ca. 1930; source: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (accessed: 27.04.2025), b) Church in Biała Podlaska, ca. 1941; source: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (accessed: 27.04.2025), c) Church in Chrzanów, ca. 1980; source: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (accessed: 27.04.2025), d) Church in Gocław, ca. 1940; source: Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (accessed: 16.05.2025), e) Church in Nowodwór, 1988, photo by J. Smolak, f) Church in Wiśniew, 1997, photo by M. Maraśkiewicz

spolitej, w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, jak i współcześnie rozbiórce drewnianych kościołów najczęściej towarzyszy ich zastąpienie nowymi obiektami wzniesionymi w technologii murowanej.

Kościół w Próchenkach (wzniesiony 1920, rozebrany 1989–1992) jest obiektem najgorzej udokumentowanym. W toku badań nie zostały odnalezione żadne materiały świadczące o jego pierwotnej architekturze. Zebrane dokumenty dotyczące kościołów w Gąsiorach [Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim] (rozebrany 1997–2001) i Gręźówce [Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 1532] (rozebrany 1970–1975) nie zawierają informacji wystarczających do rozpoznania ich formy architektonicznej.

W zbiorze niezachowanych drewnianych kościołów nieliczne, bo zaledwie trzy¹⁵ (15%), zostały zrealizowane na podstawie projektów dyplomowanych architektów. Zdecydowana większość najprawdopodobniej została wzniesiona przez miejscowych cieśli¹⁶, bez projektu (70%). Do kreślenia pozostałych zaangażowani byli majstrowie i technicy budownictwa¹⁷.

Dokonując architektonicznej charakterystyki zbioru, łatwo zauważyć, że niezachowane świątynie reprezentują dwie typowe formy. Najwięcej, bo dziewięć kościołów, wzniesiono w typie bezwieżowym. Drugim typem są kościoły jednowieżowe, których wśród świątyń niezachowanych znajduje się pięć.

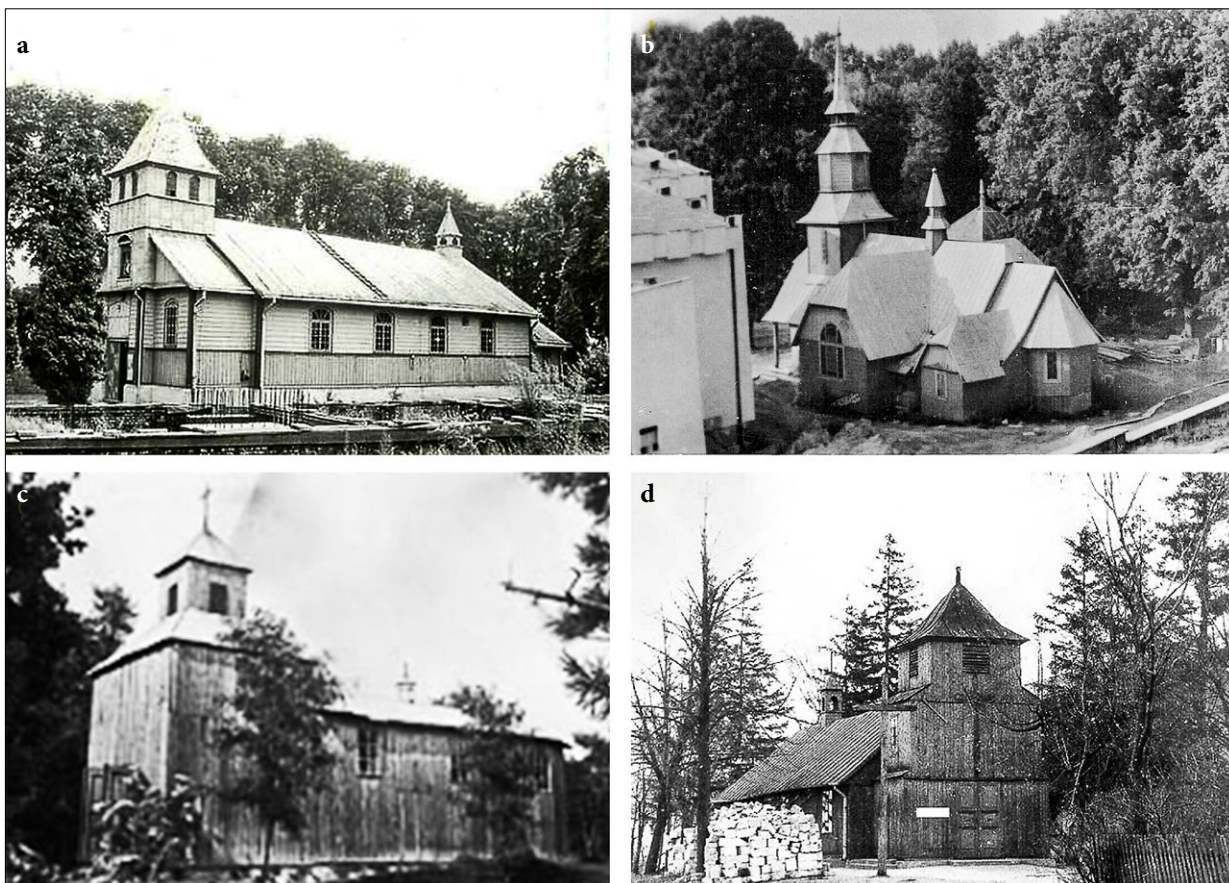
Do typu pierwszego, bezwieżowego (ryc. 4), zaliczają się kościoły w Białej Pierwszej (wzniesiony 1921, spalony 1939), Białej Podlaskiej (wzniesiony 1925,

The church in Próchenki (built in 1920, dismantled 1989–1992) is the least well-documented structure. No materials were found that would shed light on its original architecture. The documents collected for the churches in Gąsior [Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim, file no. 4797] (dismantled 1997–2001) and Gręźówka [Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, file no. 1532] (dismantled 1970–1975) also contain insufficient information to determine their architectural form.

Among the non-preserved wooden churches, only three (15%)¹⁵ were built according to designs prepared by certified architects. The vast majority were most likely erected by local carpenters without formal architectural plans (70%).¹⁶ The remaining structures were designed by construction masters or technicians.¹⁷

When characterizing the architectural features of the set, it becomes clear that the non-preserved churches fall into two predominant types. The largest group consists of towerless churches—nine in total. The second group includes single-tower churches, of which five appear among the non-preserved examples.

The first type—the towerless churches (Fig. 4)—includes the churches in Biała Pierwsza (built 1921, burned 1939), Biała Podlaska (built 1925, dismantled 1987), Chrzanów (built 1932, dismantled 2015), Dorohusk (built 1915–1918, dismantled 1952), Dzwola (built 1919, dismantled 1939), Gocław (built

Ryc. 5. a) Kościół w Abramowie, fot. J. Górak, b) kościół w Wierchowiskach Pierwszych, fot. mgr C. Kielboń, c) kościół w Kopytów, za: Bialska Biblioteka Cyfrowa, Fotografie południowego Podlasia ze zbiorów Jana Makaruka (przed 1939 r.), d) kościół w Wołyńcach, za: Parafia św. Józefa Robotnika – Wołyńce, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=450315138372288&set=a.450314858372316> (dostęp: 18.05.2025)

Fig. 5. a) Church in Abramów, photo by J. Górak, b) Church in Wierchowiska Pierwsze, photo by C. Kielboń, c) Church in Kopytów; source: Bialska Digital Library, Photographs of Southern Podlasie from the Collection of Jan Makaruk (before 1939), d) Church in Wołyńce; source: Parafia św. Józefa Robotnika – Wołyńce, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=450315138372288&set=a.450314858372316> (accessed: 18.05.2025)

rozebrany 1987), Chrzanowie (wzniesiony 1932, rozebrany 2015), Dorohusku (wzniesiony 1915–1918, rozebrany 1952), Dzwoli (wzniesiony 1919, rozebrany 1939), Gocławiu (wzniesiony 1937, rozebrany 1985–1989), Leopoldowie (wzniesiony 1933, rozebrany 1982–1983), Nowodworze (wzniesiony 1920, rozebrany 1991–1997), Tuczępach (wzniesiony 1939, rozebrany 1945) i Wiśniewie (wzniesiony 1922–1923, rozebrany ok. 1997). W zastosowanych konstrukcjach ścian kościołów odnotowano najczęściej zrębowych i słupowo-ramowych. Fasady obijano najczęściej szalunkiem mieszanym: pionowym i poziomym¹⁸. Szczyty dekorowano szalunkiem w jodełkę lub z motywem romboidalnym.

Rozpatrując projektowane układy, można zauważyć, że dominuje układ podłużny (zachodni), najczęściej dwuczłonowy, z wyodrębnionym z korpusu nawy prezbiterium, zamkniętym trójbocznie¹⁹ lub prosto²⁰. Wyjątkowo, bo pięciobocznie, zamknięto absydę kościoła w Nowodworze (ryc. 4e). Na planie krzyża, w omawianej grupie, zaprojektowano jedynie kościół w Wiśniewie (ryc. 4f). Uzyskano go, projektując po bokach nawy symetryczne płytkie, zamknięte prosto kaplice.

1937, dismantled 1985–1989), Leopoldów (built 1933, dismantled 1982–1983), Nowodwór (built 1920, dismantled 1991–1997), Tuczępy (built 1939, dismantled 1945), and Wiśniew (built 1922–1923, dismantled ca. 1997).

Among their wall structures, the most common were log (*zrębowa*) and post-and-beam systems. The facades were typically clad with mixed boarding—both vertical and horizontal.¹⁸ Gables were often decorated with herringbone or rhomboid-patterned cladding.

When examining the planned layouts, the dominant form is the longitudinal (western) plan, most often two-part, with the presbytery clearly separated from the nave and closed either three-sided¹⁹ or straight.²⁰ An exception is the five-sided apse of the church in Nowodwór (Fig. 4e). Within this group, only the church in Wiśniew (Fig. 4f) was designed on a cruciform plan, achieved by adding shallow, symmetrically arranged chapels on both sides of the nave with straight closures.

The main body of the churches was designed on a simple plan, in either a single-aisle or three-aisle arrangement.²¹

Korpus główny kościołów projektowano na planie prostym w układzie jedno- i trójnawowym²¹.

Projektowane zakrystie występowały czasem w wariancie pojedynczym, przybudowanym do bocznej ściany prezbiterium, częściej jednak podwójnym, flankującym²².

Prostą fasadę kościołów urozmaicały różnorakie formy zamknięć otworów okiennych. Przeważały zamknięcia proste. Zdarzały się jednak również formy półkoliste – w kościele w Białej Podlaskiej (ryc. 4b), formy ostrołukowe – w świątyniach w Chrzanowie (ryc. 4c) i Gocławiu (ryc. 4d). W kościele w Wiśniewie odnotowano wariant mieszany, z łukiem ostrym i półkolistym.

Charakterystycznym i zarazem wspólnym elementem brył wymienionych kościołów była umieszczona nad nawą sygnaturka.

Drugi typ to kościoły jednowieżowe (ryc. 5), do których należą kościoły w Abramowie (wzniesiony 1925, rozebrany 1994), Kopytowie (wzniesiony 1928–1930, rozebrany 1990–1992), Rozkopaczewie (wzniesiony 1933, rozebrany 1986), Wierzchowiskach Pierwszych (wzniesiony 1923–1924, rozebrany 1992) i Wołyńcach (wzniesiony 1934–1935, rozebrany 1985)²³.

Zasadniczym elementem, odmiennym dla tej grupy kościołów, jest dominująca nad bryłą pojedyncza wieża, dlatego też w poniższej sekcji skupiono się głównie na jej charakterystyce.

Niewiele informacji dostarczają materiały zebrane na temat świątyni w Kopytowie. Z fotografii kościoła można wnioskować, że posiadał on masywną, niewyodrębnioną z korpusu nawy wieżę, zakończoną zamkniętą czworoboczną latarnią nakrytą dachem namiotowym z sygnaturką krzyża (ryc. 5c).

W przypadku kościoła w Wołyńcach masywna trzykondygnacyjna wieża z kruchtą w przyziemiu poprzedzała korpus nawowy (ryc. 5d). Miała mocno zaakcentowane podziały poziome, uskokowo zwężające się ku górze. Wieżę wieńczył dach brogowy, o lekko załamanych połaciach w partii dolnej. Na podstawie zachowanych planów kaplicy [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 2190] można stwierdzić duże rozbieżności między projektem i realizacją.

Kościół w Abramowie (ryc. 5a) początkowo należał do grupy świątyń bezwieżowych. Wieżę i kruchtę dobudowano dopiero w 1926 r. Umieszczono ją na osi fasady i obudowano niższymi przybudówkami. Wieża, wzniesiona na planie kwadratu, trzykondygnacyjna, miała w drugiej kondygnacji zamkniętą odcinkowo niszę, w której umieszczono obraz patronki. Ostatnia kondygnacja z podwójnymi przezroczami była nakryta brogowym dachem o załamujących się połaciach w partii dolnej.

Najwięcej z zachowanych dokumentów²⁴ wiemy dziś o kościele w Wierzchowiskach Pierwszych. Kościół został wzniesiony według projektu arch. Juliusza Dzierżanowskiego [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 988]. Dominujący element stanowiła nadbudowana nad babińcem dzwonnica: w przecięciu z połaciami dachu babińca na planie kwadratu, wyżej sześcioboczna z zablendowymi przezroczami, zakończona daszkiem uformowanym w kształt

The sacristy appeared either as a single annex attached to the side of the presbytery, or—more commonly—as a pair of symmetrical rooms flanking it.²²

The simple facades were enriched with varied window-opening shapes. Straight-headed windows predominated, but semicircular forms also appeared—e.g., in the church in Biała Podlaska (Fig. 4b)—as well as pointed-arch windows, found in the churches in Chrzanów (Fig. 4c) and Gocław (Fig. 4d). In Wiśniew, a mixed solution was used, combining both pointed and semicircular arches.

A characteristic and shared feature of all the churches in this group was the presence of a small ridge turret (*sygnaturka*) placed above the nave.

The second type comprises the single-tower churches (Fig. 5), which include the churches in Abramów (built 1925, dismantled 1994), Kopytów (built 1928–1930, dismantled 1990–1992), Rozkopaczew (built 1933, dismantled 1986), Wierzchowiska Pierwsze (built 1923–1924, dismantled 1992), and Wołyńce (built 1934–1935, dismantled 1985).²³

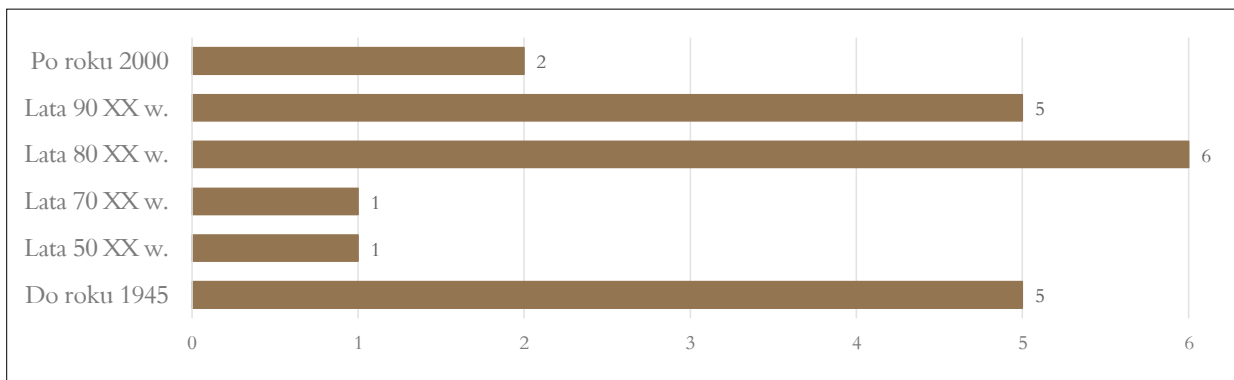
The defining feature of this group is the dominant single tower rising above the church's massing; therefore, this section focuses mainly on its architectural characteristics.

The collected materials offer little information about the church in Kopytów. Based on surviving photographs, it appears to have had a massive tower integrated directly into the nave body, topped with a closed, square lantern covered with a tent roof and finished with a cross-bearing finial (Fig. 5c).

In the case of the church in Wołyńce, a massive three-story tower with a ground-floor porch preceded the nave (Fig. 5d). The tower featured strongly emphasized horizontal divisions, narrowing in stepped setbacks toward the top. It was crowned with a pyramid roof, whose lower slopes bent slightly inward. Surviving chapel plans [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, ref. no. 2190] show considerable discrepancies between the original design and the built structure.

The church in Abramów (Fig. 5a) originally belonged to the towerless group. Its tower and porch were added only in 1926. Positioned on the central axis of the facade, the tower was flanked by lower side annexes. Square in plan and three stories tall, it featured a shallow arched niche on the second level containing an image of the patron saint. The top storey, with paired louvered openings, was covered with a *brogowy* roof whose lower slopes were gently broken.

The most detailed archival documentation concerns the church in Wierzchowiska Pierwsze. It was built according to a design by architect Juliusz Dzierżanowski [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, ref. no. 988].²⁴ Its dominant feature was a bell tower built above the women's gallery (*babiniec*): square at its base where it intersected with the gallery roof, then octagonal above, with blind arcaded openings, and crowned

Ryc. 6. Czas rozbiórki kościołów drewnianych wzniesionych w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie; oprac. K. Kluz

Fig. 6. Timeframe of the demolition of wooden churches built between 1918 and 1939 in the Lublin region; by K. Kluz

wysmukłego ostrosłupa, o lekko załamanych połaciach w partii dolnej, z metalowym krzyżem na szczycie (ryc. 5b). W związku z budową nowego kościoła murowanego drewniana świątynia została wyłączona z użytkowania liturgicznego. Od roku 1989 pozostawała nieczynna i pozbawiona wyposażenia. Mimo postulowanej translokacji, została ostatecznie rozebrana w 1991 r.

Wyjątkową formę, na tle całego zasobu świątyń drewnianych wzniesionych w okresie II RP na Lubelszczyźnie, otrzymała wieża zegarowa w kościele w Rozkopaczewie. Masywna, trzykondygnacyjna, o prostej formie, poprzedzała korpus nawowy. Ostatnia kondygnacja miała lekką formę arkadową, nakrytą dachem namiotowym, zwieńczonym czworoboczną otwartą podwójną arkadą latarnią, nakrytą ostrosłupowym wysokim dachem, z dekoracją sterczynową. W 1986 r. drewniane ściany obudowano murem i rozebrano.

Najistotniejszym czynnikiem destrukcyjnym okazał się wzmożony rozwój inwestycji sakralnych obserwowany od lat 80. XX w. (ryc. 6). Budowa nowych, najczęściej murowanych świątyń – odpowiadających rosnącym potrzebom liczebnym i funkcjonalnym wspólnot parafialnych – doprowadziła do marginalizacji, a nierzadko całkowitej eliminacji wcześniejszych drewnianych kościołów, które z czasem uznano za przestarzałe, niewygodne i nieefektywne. Często pozostawione bez bieżącej opieki konserwatorskiej, pozbawione funkcji liturgicznej i odpowiedniego nadzoru technicznego, obiekty te ulegają przyspieszonemu rozkładowi²⁵. O ich dalszym losie decydują w większości przypadków względy użytkowe – brak nowego przeznaczenia oraz wysokie koszty konserwacji²⁶ sprawiają, że z punktu widzenia parafii ich dalsze utrzymanie staje się ekonomicznie nieuzasadnione, mimo ich niewątpliwej wartości kulturowej, historycznej i architektonicznej.

Z zachowanych kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa dotyczących grupy objętych ochroną kościołów niezachowanych²⁷ jasno wynika, że mimo dobrego, a niekiedy nawet bardzo dobrego stanu zachowania trzy na sześć²⁸ obiektów poddano rozbiórce w czasie do trzech lat od sporządzenia ewidencji. Takie działanie ze strony konserwatorów pozostaje chyba

with a slender pyramidal roof whose lower slopes bent subtly, topped with a metal cross (Fig. 5b). Once construction of a new masonry church began, the wooden structure was taken out of liturgical use. From 1989 it stood unused and stripped of furnishings. Despite proposals for relocation, it was ultimately dismantled in 1991.

An exceptional form—unique among all wooden churches built in the Lublin region during the Second Polish Republic—was the clock tower of the church in Rozkopaczew. Massive and three stories tall, with a simple silhouette, it preceded the nave. The top story had a lighter, arcaded form beneath a tent roof, surmounted by an open, square double-arcaded lantern covered with a tall pyramidal roof accented with decorative finials. In 1986, the wooden walls were encased in masonry and subsequently dismantled.

The most significant destructive factor turned out to be the surge in church construction that began in the 1980s (Fig. 6). The building of new, usually masonry churches—designed to meet the growing numerical and functional needs of parish communities—led to the marginalization and, in many cases, the complete elimination of earlier wooden churches, which over time came to be seen as outdated, impractical, and inefficient. Often left without ongoing conservation care, stripped of liturgical functions, and lacking proper technical supervision, these buildings deteriorated rapidly.²⁵ In most cases, their fate was determined by utilitarian considerations: the absence of a new function and the high costs of maintenance made their continued upkeep economically unjustifiable for parishes, despite their undeniable cultural, historical, and architectural value.²⁶

From the surviving architectural and building heritage survey sheets relating to the protected group of non-preserved churches,²⁷ it is clear that—even when in good or very good condition—three out of six documented buildings²⁸ were dismantled within just three years of their inventory being completed. Such actions by heritage conservation authorities seem to

ostatnią linią ochrony przed całkowitą utratą dziedzictwa wielu obiektów architektury, nie tylko drewnianej.

Co do obiektów w Białej Podlaskiej, Chrzanowie i Wierchowiskach Pierwszych²⁹, to postulowano ochronę przed całkowitym zniszczeniem i translokację. Należy jednak pamiętać, że sam postulat nie ma w świetle prawa charakteru wiążącego, dopóki nie zostanie ujęty w odpowiedniej decyzji administracyjnej. Nie dziwi więc, że wobec braku formalnej egzekucji³⁰, wymienione kościoły podzieliły los pozostałych niezachowanych świątyń.

Translokacja obiektów na teren innych miejscowości, gdzie mogą nadal pełnić funkcje liturgiczne, jest sprawdzonym rozwiązaniem. W samym dwudziestoleciu międzywojennym takich aktów przeniesienia dokonano z powodzeniem 13 razy, a z przeniesionych wtedy kościołów do dziś zachowała się połowa³¹.

Wnioski

Adolf Szyszko-Bohusz napisał niegdyś: „Lata całe głoszona teoria nie wystarczy na uratowanie prostej starej kapliczki” [za: Wojciechowski 1927, s. 255]. Teza ta, mimo upływu czasu, pozostaje aktualna, szczególnie w sytuacji konfrontacji z deklaratywnym charakterem doktryny ochrony zabytków oraz ograniczoną skutecznością obowiązujących regulacji prawnych.

Obiekty identyfikowane przez architektów, historyków sztuki oraz etnografów jako wyraz *genius loci*, dla wielu współczesnych użytkowników – zarówno wiernych, jak i duchowieństwa – nie przedstawiają wartości odpowiadających oczekiwaniom reprezentacyjności czy godności. Co więcej, wysokie koszty ich eksploatacji stają się dużym obciążeniem. W związku z ograniczoną skalą obiektów, ich przestarzałą i nietrwałą konstrukcją, a także niedostosowaniem do współczesnych standardów w zakresie komfortu i bezpieczeństwa użytkowników, coraz częściej podejmowane są decyzje o ich rozbiórce.

Drewniane kościoły, zwłaszcza te wzniesione w okresie dwudziestolecia międzywojennego, należą do grupy obiektów zabytkowych wciąż niedostatecznie rozpoznanych i słabo udokumentowanych. Mimo że powstały stosunkowo niedawno, ich wartość historyczna, artystyczna i społeczna jest niezaprzeczalna. Postępujący proces zaniku tego typu architektury – wynikający zarówno z naturalnej degradacji materiałów, jak i przemian cywilizacyjnych – wskazuje na pilną potrzebę podjęcia działań dokumentacyjnych i badawczych. W szczególności konieczne jest opracowanie kompleksowego katalogu oraz przeprowadzenie badań terenowych i archiwalnych obejmujących drewnianą architekturę sakralną Lubelszczyzny z lat 1918–1939. Zadanie to powinno być realizowane w ramach długofalowego programu badawczo-konserwatorskiego, koordynowanego przez organy ochrony zabytków we współpracy z jednostkami naukowymi, zwłaszcza wydziałami architektury oraz instytutami historii sztuki.

represent the last line of defense against the irreversible loss of numerous architectural monuments, not only wooden ones.

In the cases of the churches in Biała Podlaska, Chrzanów, and Wierchowiska Pierwsze,²⁹ preservation and relocation were recommended to prevent complete destruction. It must be remembered, however, that such recommendations carry no legal weight until they are formalized through appropriate administrative decisions. It is therefore unsurprising that, in the absence of formal enforcement, these churches ultimately shared the fate of other non-preserved structures.³⁰

Relocating buildings to other localities—where they can continue to serve liturgical functions—is a proven approach. During the interwar period alone, such relocations were successfully carried out thirteen times, and half of the churches moved during that period have survived to this day.³¹

Conclusions

Adolf Szyszko-Bohusz once wrote: “Years of proclaimed theory are not enough to save a simple old chapel” [after: Wojciechowski 1927, p. 255]. Despite the passage of time, this statement remains valid—especially when confronted with the declarative nature of conservation doctrine and the limited effectiveness of existing legal regulations.

Buildings identified by architects, art historians, and ethnographers as expressions of *genius loci* often fail to hold value, in the eyes of many contemporary users—both lay and clerical—that aligns with expectations of representativeness or dignity. Moreover, the high costs of maintaining such structures place a significant burden on their caretakers. Due to their modest scale, outdated and fragile construction, and failure to meet contemporary standards of comfort and user safety, decisions to dismantle them are increasingly common.

Wooden churches—particularly those erected during the interwar period—belong to a category of heritage structures that remains insufficiently studied and poorly documented. Although relatively recent, their historical, artistic, and social significance is undeniable. The ongoing disappearance of this type of architecture—caused both by the natural degradation of materials and broader civilizational changes—highlights the urgent need for comprehensive documentation and research efforts. In particular, it is necessary to develop a complete catalogue and conduct field and archival studies encompassing wooden religious architecture of the Lublin region from 1918–1939. This task should be carried out as part of a long-term research and conservation program, coordinated by heritage protection authorities in cooperation with academic institutions, especially schools of architecture and art history institutes.

- ¹ Należy zwrócić uwagę, że obecnie podejmowane są inicjatywy mające na celu archiwizowanie i upublicznianie tego typu dokumentacji. Przykładem jest portal NID Zabytek.pl czy Szlak Architektury Drewnianej w Małopolsce będący pokłosiem projektu „Otwarty Szlak Architektury Drewnianej”. W ramach projektu „Drewniany Skarb. Chroniąc Dziedzictwo, kreujemy przyszłość”, którego główną instytucją był Teatr NN, powstała strona www.drewnianskarb.teatrnn.pl upowszechniająca wiedzę na temat tradycyjnej architektury drewnianej miasteczek regionu Lubelszczyzny. Wyżej wymienione działania są jednak działaniami częściowymi, niewykorzystującymi w pełni współczesnych możliwości w zakresie digitalizacji zabytków.
- ² Mowa o kościołach w Białej Ordynackiej, Białej Podlaskiej, Chrzanowie, Dorohusku, Dzwoli, Gąsiorach, Gocławiu, Gręzówce, Kopytowie, Leopoldowie, Rozkopaczewie, Wierchowiskach i Wołyńcach.
- ³ Są to kościoły w Abramowie, Nowodworze, Tuczępach i Wiśniewie.
- ⁴ Katedra Konserwacji Zabytków Politechniki Lubelskiej realizuje obecnie grant pt. „Architektura tożsamości narodowej – zespoły sakralne XX-lecia międzywojennego na Lubelszczyźnie” NdS-II/SP/0529/2024/01 w ramach programu „Nauka dla Społeczeństwa”. Kierownikiem projektu jest prof. dr hab. inż. Bogusław Szmygin.
- ⁵ Na podstawie Diecezjalnych Spisów Kościołów, zob. w bibliografii pod nagłówkiem „Teksty źródłowe”.
- ⁶ Łącznie w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie wzniesiono 84 kościoły.
- ⁷ Do 1932 r. na terenie dawnego zaboru rosyjskiego proboszczowie nie mieli prawa odwoływać się do przymusu państwowego i podatek był dobrowolnym datkiem. W 1932 sejm ustalił jednolitą dla całej II RP ustawę O składkach na rzecz Kościoła katolickiego; zob. Ruszczyk 2001, s. 47.
- ⁸ Podstawową modyfikacją była wielkość prezbiterium. Duże prezbiteria zachowywano jedynie w wyjątkowych przypadkach, wydzielając z ich powierzchni przestrzeń ołtarzową, otoczoną pomieszczeniami zakrystii i składzików.
- ⁹ Wśród najcenniejszych przykładów drewnianych kościołów południowej Małopolski, wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO, wymienić można: kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej (koniec XV w.) oraz kościół św. Filipa i św. Jakuba w Sękowej (wzniesiony ok. 1520 r.).
- ¹⁰ Są to kościoły w Białej Podlaskiej, Gąsiorach, Gocławiu, Gręzówce, Kopytowie, Leopoldowie, Nowodworze, Próchenkach, Wiśniewie, Wołyńcach i Życzynie.
- ¹¹ Są to kościoły w Abramowie, Białej Pierwszej (dawniej Ordynackiej), Chrzanowie, Dzwoli, Dorohusku, Rozkopaczewie, Tuczępach i Wierchowiskach Pierwszych.
- ¹² W powiecie lubartowskim zachował się jedynie kościół w Leszkowicach. Kościoły w Abramowie i Rozkopaczewie rozebrano.
- ¹³ Mowa o kościołach z Aleksandrowa, Choroszczyńki, Horyszowa, Huty Dąbrowa, Lublina i Wólki Dobryńskiej. W „Katalogu kościołów drewnianych 1918–1939” [Ruszczyk 2001] pojawia się błędna informacja o rozbiórce kościoła w Hucie Dąbrowa w latach 1981–1985. Kościół został przeniesiony do Horodzieżki.
- ¹⁴ W świetle kodeksu prawa kościelnego – niezależnie od reprezentowanych wartości artystycznych – nowy kościół drewniany pojmowano jako prowizoryczny, oczę-

- ¹ It should be noted that initiatives aimed at archiving and making this type of documentation publicly accessible are currently being undertaken. Examples include the NID-run portal Zabytek.pl and the Wooden Architecture Route in Lesser Poland, created as a result of the “Open Wooden Architecture Route” project. Another example is the project “Drewniany Skarb. Chroniąc Dziedzictwo, kreujemy przyszłość” (“Wooden Treasure: Protecting Heritage, Creating the Future”), led by the NN Theatre, which produced the website www.drewnianskarb.teatrnn.pl. The above-mentioned activities, however, are partial and do not fully utilize contemporary possibilities in the field of digitization of monuments.
- ² This refers to the churches in Biała Ordynacka, Biała Podlaska, Chrzanów, Dorohusk, Dzwola, Gąsiory, Gocław, Gręzówka, Kopytów, Leopoldów, Rozkopaczew, Wierchowiska, and Wołyńce.
- ³ These are the churches in Abramów, Nowodwór, Tuczępy, and Wiśniew.
- ⁴ The Department of Built Heritage at Lublin University of Technology is currently carrying out a grant titled “Architecture of National Identity – Religious Complexes of the Interwar Period in the Lublin Region,” project no. NdS-II/SP/0529/2024/01, funded under the “Science for Society” program. The project is led by Professor Bogusław Szmygin.
- ⁵ Based on the Diocesan Church Registers; see the bibliography under the heading “Source texts.”
- ⁶ A total of eighty-four churches were built in the Lublin region between 1918 and 1939.
- ⁷ Until 1932, in the territory of the former Russian partition, parish priests had no authority to invoke state enforcement, and the parish tax functioned as a voluntary contribution. In 1932, the Sejm established a unified law for the entire Second Polish Republic, On Contributions for the Benefit of the Catholic Church; see Ruszczyk 2001, p. 47.
- ⁸ The primary modification concerned the size of the presbytery. Large presbyteries were retained only in exceptional cases, with the altar area separated from the remaining space and surrounded by sacristy and storage rooms.
- ⁹ Among the most valuable examples of wooden churches in southern Lesser Poland, included on the UNESCO World Heritage List, are the Church of St. Leonard in Lipnica Murowana (late fifteenth century) and the Church of Sts. Philip and James in Sękowa (built ca. 1520).
- ¹⁰ These are the churches in Biała Podlaska, Gąsiory, Gocław, Gręzówka, Kopytów, Leopoldów, Nowodwór, Próchenki, Wiśniew, Wołyńce, and Życzyn.
- ¹¹ These are the churches in Abramów, Biała Pierwsza (formerly Biała Ordynacka), Chrzanów, Dzwola, Dorohusk, Rozkopaczew, Tuczępy, and Wierchowiska Pierwsze.
- ¹² In Lubartów County, only the church in Leszkowice has survived. The churches in Abramów and Rozkopaczew were dismantled.
- ¹³ This refers to the churches in Aleksandrów, Choroszczyńska, Horyszów, Huta Dąbrowa, Lublin, and Wólka Dobryńska. In the „Katalog kościołów drewnianych 1918–1939” [Ruszczyk 2001], there is an incorrect statement claiming that the church in Huta Dąbrowa was dismantled between 1981 and 1985. The church was in fact relocated to Horodzieżka.
- ¹⁴ According to the Code of Canon Law—regardless of a building’s artistic value—a newly erected wooden church was regarded as a provisional structure, with the expecta-

- kując od administratorów zastąpienia go trwałą świątynią murowaną. Niejednokrotnie drewniane kościoły po kilkuletnim okresie użytkowania zastępowano murowanymi, po czym drewnianą świątynię odsprzedawano do innej miejscowości.
- ¹⁵ W tym wąskim zbiorze znajdują się: kościół w Białej Pierwszej (dawnej Ordynackiej) zrealizowany niezgodnie z projektem arch. Franciszka Kopkowicza, kościół w Leopoldowie – projekt arch. Michała Sławińskiego i kościół w Wierchowiskach Pierwszych – projekt arch. Juliusza Dzierżanowskiego.
- ¹⁶ Potwierdzono trzy takie przypadki: kościoły w Abramowie, Gocławiu i Tuczępach.
- ¹⁷ Kościół w Chrzanowie powstał wg projektu majstra Jaszaka. Brak wyczerpujących danych źródłowych nie pozwala na określenie autorstwa projektu kościoła w Dorohusku, wiadomo jednak, że projekt jego przeniesienia sporządził technik budownictwa M. Błotniejko. Projekt kościoła w Wołyńcach kreślił technik budownictwa Marian Wójcik.
- ¹⁸ Takie przypadki łączonego szalunku występowały w kościołach w Chrzanowie (tu również występował szalunek w jodełkę), Dorohusku, Gocławiu, Tuczępach i Wiśniewie.
- ¹⁹ Trójboczne zamknięcie prezbiterium odnotowano w kościołach w Białej Podlaskiej, Chrzanowie, Gocławiu i Tuczępach.
- ²⁰ Proste zamknięcie występowało w kościołach w Dorohusku, Dzwoli, Leopoldowie i Wiśniewie.
- ²¹ Trójnawowy korpus zaprojektowano w kościołach w Chrzanowie, Leopoldowie, Nowodworze i Tuczępach.
- ²² Takie rozwiązanie odnotowano w kościołach w Chrzanowie, Dorohusku, Gocławiu, Leopoldowie, Tuczępach i Wiśniewie.
- ²³ 24 sierpnia 1985 r. ok. godz. 9 wybuchł pożar w drewnianej świątyni w Wołyńcach. Ogień zaczął wydobywać się z wieży. Powstał najprawdopodobniej na skutek zwarcia w instalacji elektrycznej. Spłonęła wieża z kruchtą, chór z całym wyposażeniem.
- ²⁴ Kościół został wykreślony z ewidencji w 2008 r.
- ²⁵ Przykładem jest rozebrany w 2015 r. kościół w Chrzanowie. W bezpośrednim sąsiedztwie drewnianego kościoła została wzniesiona w latach 2006–2011 nowa murowana świątynia. Stary kościół przestał być użytkowany, a jego stan techniczny sukcesywnie się pogarszał. Obiekt był wówczas zagrożony rozbiórką. Mimo zgłaszanych postulatów dotyczących nadania nowej funkcji nieużytkowanemu obiektowi bądź jego translokacji, nie podjęto działań w tym kierunku.
- ²⁶ W przypadku kościoła w Gocławiu w dokumentach AP natrafiono na opis zdarzeń poprzedzających rozbiórkę kościoła. Jak wskazują zachowane notatki, przyczyną był zły stan zachowania obiektu, stwierdzony przez jednego z parafian. Administrator po przedłożeniu podania o pozwolenie na budowę otrzymał odmowę od Wydziału Wyznań, zezwolono jedynie na remont dotychczas istniejącej świątyni drewnianej. Znajomy księdz, mający do Wydziału Wyznań, zaoferował mu pomoc i po pół roku wydział udzielił pozwolenia [Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (dostęp: 16.05.2025)].
- ²⁷ Kościoły objęte wpisem do WEZ: Abramów, Biała Podlaska, Chrzanów, Nowodwór, Wierchowiska Pierwsze i Wiśniew.
- ²⁸ Mowa o kościołach w Abramowie, Wiśniewie i Nowodworze.
- tion that administrators would eventually replace it with a permanent masonry one. In many cases, wooden churches were replaced by masonry buildings after only a few years of use, after which the wooden structure was sold and moved to another locality.
- ¹⁵ Within this small group are: the church in Biała Pierwsza (formerly Biała Ordynacka), constructed contrary to the design by architect Franciszek Kopkowicz; the church in Leopoldów, designed by architect Michał Sławiński; and the church in Wierchowiska Pierwsze, designed by architect Juliusz Dzierżanowski.
- ¹⁶ Three such cases have been confirmed: the churches in Abramów, Gocław, and Tuczępy.
- ¹⁷ The church in Chrzanów was built according to a design by master builder Jaszak. Due to the lack of comprehensive source material, the authorship of the church design in Dorohusk cannot be determined, although it is known that the plan for its relocation was prepared by construction technician M. Błotniejko. The design for the church in Wołyńce was drafted by construction technician Marian Wójcik.
- ¹⁸ Such instances of combined boarding occurred in the churches in Chrzanów (which also featured herringbone cladding), Dorohusk, Gocław, Tuczępy, and Wiśniew.
- ¹⁹ A three-sided presbytery closure was recorded in the churches in Biała Podlaska, Chrzanów, Gocław, and Tuczępy.
- ²⁰ A straight presbytery closure occurred in the churches in Dorohusk, Dzwola, Leopoldów, and Wiśniew.
- ²¹ A three-aisled nave was designed in the churches in Chrzanów, Leopoldów, Nowodwór, and Tuczępy.
- ²² Such a solution was recorded in the churches in Chrzanów, Dorohusk, Gocław, Leopoldów, Tuczępy, and Wiśniew.
- ²³ On August 24, 1985, at around 9 a.m., a fire broke out in the wooden church in Wołyńce. The flames began to emerge from the tower and were most likely caused by an electrical short circuit. The tower with its porch, as well as the choir loft and all its furnishings, were destroyed by the fire.
- ²⁴ The church was removed from the records in 2008.
- ²⁵ An example is the church in Chrzanów, dismantled in 2015. A new masonry church was built in its immediate vicinity between 2006 and 2011. The old wooden church fell out of use, and its technical condition steadily deteriorated. The structure was at that point threatened with demolition. Despite proposals to assign a new function to the unused building or to relocate it, no action was taken in either direction.
- ²⁶ In the case of the church in Gocław, archival documents contain an account of the events preceding its demolition. According to the preserved notes, the reason cited was the poor condition of the building, reported by one of the parishioners. After the administrator submitted an application for permission to build a new church, the Department of Religious Affairs denied the request and allowed only the repair of the existing wooden structure. A priest's acquaintance who had connections within the Department offered his assistance, and after six months the department granted the permit [Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (accessed: 16.05.2025)].
- ²⁷ The churches listed in the Provincial Heritage Register (WEZ) are: Abramów, Biała Podlaska, Chrzanów, Nowodwór, Wierchowiska Pierwsze, and Wiśniew.
- ²⁸ This refers to the churches in Abramów, Wiśniew, and Nowodwór.

²⁹ W 1991 r. stan niedostateczny. Postulatem jest, o ile pozwoli na to stan zachowania, translokacja lub inwentaryzacja konserwatorska.

³⁰ Dot. kościoła w Chrzanowie: „Zgodnie z postanowieniem Prokuratora Prokuratury Rejonowej w Janowie Lubelskim z 27 listopada 2020 r. „[...] odmówiono wszczęcia śledztwa w sprawie zniszczenia ww. zabytku poprzez dokonanie jego rozbiórki [...] wobec stwierdzenia, że zaistniały czyn nie zawiera znamion czynu zabronionego [...]”; zob. Decyzja KD.5140.5. 2.2021.

³¹ Mowa o kościołach w Dęblinie, Kawęczynie, Krynicach, Polubiczach, Woli Korybutowej i Zarzeczcu Łukowskim.

²⁹ In 1991, the condition was assessed as inadequate. The recommendation was—provided the state of preservation allowed it—relocation or a full conservation inventory.

³⁰ Regarding the church in Chrzanów: “According to the decision of the District Prosecutor’s Office in Janów Lubelski of November 27, 2020, [...] the initiation of an investigation into the destruction of the above-mentioned monument through its demolition was refused [...] on the grounds that the act did not constitute a prohibited offense [...]”; see Decision KD.5140.5.2.2021.

³¹ This refers to the churches in Dęblin, Kawęczyn, Krynice, Polubice, Wola Korybutowa, and Zarzecze Łukowskie.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, cz. IV b, sygn. 37, 50, 65.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, sygn. 4200, 4302;
- Spuścizna architekta Ignacego Kędzierskiego, sygn. 4;
- Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 159, 341, 593, 727, 980, 982, 988, 991, 2190.

Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Radzynie Podlaskim, sygn. 4797.

Archiwum Państwowe w Siedlcach:

- Urząd Gminy w Garwolinie, sygn. 369;
- Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 1229, 1518, 1532.

Archiwum Zakładowe Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa:

- Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Józefa Oblubieńca NMP, oprac. mgr Czesław Kielboń;
- Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej w zespole kościelnym, oprac. Jan Górak;
- Kościół parafialny pw. św. Anny Matki NMP i Przemienienia Pańskiego, oprac. Renata Antoniewicz;
- Kościół parafialny pw. św. Jacka, oprac. mgr Marzena Gałęcka;
- Kościół parafialny pw. Trójcy św., oprac. Maciej Maraśkiewicz;
- Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, oprac. Jan Maraśkiewicz;
- Kościół rzymsko-katolicki pw. św. Wojciecha, oprac. Jerzy Smolak.

Bialska Biblioteka Cyfrowa, Fotografie południowego Podlasia ze zbiorów Jana Makaruka (przed 1939 r.).

Teksty źródłowe / Source texts

Archidiecezja Lubelska. Historia i administracja, 2000. Informator historyczny i administracyjny diecezji lubelskiej, oprac. Marek T. Zahajkiewicz, 1985. Katalog Diecezji Siedleckiej 1997.

Opracowania / Secondary sources

Blotnicka-Mazur Elżbieta, *Problemy drewnianej architektury sakralnej na Lubelszczyźnie z okresu dwudziestolecia międzywojennego*, „Roczniki Humanistyczne” 2014, t. LXII, z. 4, s. 111–129.

Brykowski Ryszard, *Polskie kościoły drewniane: straty wojenne – straty pokojowe. Wółń i wieluńskie*, „Ochrona Zabytków” 1994, nr 47/2 (185), s. 158–167.

Bystrykowski Aleksander, *Zabytki kościelnego budownictwa drzewnego w diecezji sandomierskiej*, Kraków 1930.

Gościcki Leon, *Budowa świątyni. Wskazówki praktyczne przy wznoszeniu i odbudowie kościołów oraz zdobieniu ich wnętrza*, Warszawa–Lwów 1916.

Górk Jan, *Budownictwo drewniane Lubelszczyzny*, Lublin 1977.

Górk Jan, *Kościół drewniane Zamojszczyzny*, Zamość 1986.

Górk Jan, *Typy i formy drewnianej architektury sakralnej Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1987, t. XXXII, z. 3–4, s. 239–251.

Kornecki Marian, *Drewniana architektura sakralna w Polsce: zagadnienie typów i form regionalnych w rozwoju historycznym*, „Ochrona Zabytków” 1992, nr 45 (1–2), s. 7–31.

Ruszczyk Grażyna, *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, Warszawa 2001.

Wojciechowski Jarosław, *Kościół jako budowla*, „Architektura i Budownictwo” 1927, r. III, z. 8–9, s. 227–260.

Żywicki Jerzy, *Architekci i budowniczowie działający w Lublinie oraz województwie lubelskim w latach II Rzeczypospolitej*, Lublin 2022.

Akty prawne / Legal acts

Decyzja KD.5140.5. 2.2021 z dn. 29 stycznia 2021 w sprawie wyłączenia zabytku z wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=436463268232359&set=g.356709686115574>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122152876166357421&set=g.356709686115574> (dostęp: 16.05.2025).

Streszczenie

Artykuł koncentruje się na badaniu zjawiska znikania drewnianych kościołów wzniesionych w okresie II RP na terytorium Lubelszczyzny. Z tej wąskiej grupy zabytków, liczącej zaledwie 44 obiekty, z obszaru województwa lubelskiego od roku 1939 całkowitemu zniszczeniu lub rozbiórce uległo już ponad 40% zasobu. Obserwowany proces destrukcji ma charakter trwały i nieodwracalny. Na potrzeby prezentowanego artykułu dokonano szczegółowej analizy zasobu niezachowanych świątyń z wykorzystaniem odnalezionych dokumentów archiwalnych i ikonograficznych. W poszukiwaniu przyczyny ich ostatecznej destrukcji w badaniu skoncentrowano się na czynnikach takich jak lokalizacja, architektoniczna jakość, czas rozbiórki i forma ochrony.

Abstract

This article focuses on the phenomenon of disappearing wooden churches built in the Lublin region during the period of the Second Polish Republic. Out of this small group of heritage sites—only forty-four structures—more than 40% have been completely destroyed or dismantled within the borders of today's Lublin Voivodeship since 1939. The ongoing process of loss is both permanent and irreversible. For the purposes of this study, a detailed analysis of the non-preserved churches was conducted using recovered archival and iconographic materials. In seeking the causes of their ultimate destruction, the research concentrates on factors such as location, architectural quality, the timing of dismantling, and forms of protection.

Mateusz Budziakowski*

orcid.org/0000-0002-6258-7244

Historyczne przemiany przestrzenne krakowskiego Dąbia

Historical Spatial Transformations of Cracow's Dąbie

Słowa kluczowe: Dąbie, Kraków, urbanistyka, architektura, historia

Keywords: Dąbie, Cracow, urban planning, architecture, history

Wstęp

Dąbie, pierwotnie wieś, a od 1911 r. dzielnica Krakowa, jak do tej pory nie doczekało się odrębnego opracowania dotyczącego rozwoju przestrzennego. Z uwagi na ograniczony dostęp do materiału badawczego istnieje konieczność zgłębienia wiedzy na temat historii obszaru i jego transformacji. Dotychczas wzmianki na temat dzielnicy prezentowane były w pracach naukowych w kontekście ogólnokrakowskich zmian urbanistycznych, związanych na przykład z planowaniem obszarów zieleni, ochroną fortyfikacji [Bogdanowski 1993] czy też projektem Wielkiego Krakowa [Kiecko 2019]. Należy zauważyć, że do lat 60. XX w. Dąbie nie było traktowane jako istotny urbanistycznie obszar Krakowa. Inne krakowskie dzielnice, niegdyś o peryferyjnym charakterze, które w wyniku rozwoju przestrzennego miasta zyskały na znaczeniu, doczekały się opracowań naukowych, np. Osiedle Urzędnicze [Motak 2020] czy Kurdwanów [Woźniczka 2019].

Celem artykułu jest wykazanie, że układ urbanistyczny Dąbia, mimo że uległ transformacji przestrzennej w analizowanym okresie historycznym, to jednocześnie nie uzyskał wyrazistej struktury funkcjonalnej. Tymczasem można wskazać wiele przykładów obszarów miejskich, które w wyniku rozwoju urbanistycznego zatraciły swój historyczny układ, lecz zyskały znaczenie w strukturze przestrzennej miasta. W Krakowie do takich terenów można zaliczyć obszary wsi Mogiła [Janas 2020], Rakowice [Wielgus 2002] czy Krowodrzę [Krowodrza. *Przestrzeń i tożsamość* 2017].

Introduction

Dąbie, originally a village and since 1911 a district of Cracow, has so far not been the subject of a dedicated study of its spatial development. Due to limited access to research material, there is a need for further insight into this area's history and its changes. Previous mentions of the district were presented in academic studies in the context of Cracow-wide urban change, for instance those linked to the planning of green areas, the preservation of fortifications [Bogdanowski 1993] or the proposal for Greater Cracow [Kiecko 2019]. It should be noted that up to the 1960s Dąbie was not treated as a significant area of Cracow in urban planning terms. Other Cracow districts, once peripheral, which have gained importance as a result of the city's spatial development, have become the subject of academic studies, e.g., Osiedle Urzędnicze [Motak 2020] and Kurdwanów [Woźniczka 2019].

The objective of this paper was to demonstrate, that Dąbie's urban layout, despite having undergone spatial transformation in the historical period under analysis, has not acquired a distinct functional structure. We can point to numerous cases of urban areas that, as a result of urban layout, have lost their historical layout but gained significance in the city's spatial structure. In Cracow, such areas include the territories of the village of Mogiła [Janas 2020], Rakowice [Wielgus 2002] or Krowodrza [Krowodrza. *Przestrzeń i tożsamość* 2017].

The analysis of historical materials, mainly cartographic resources, made it possible to organize the

* dr inż. arch., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury

* Ph.D. Eng. Arch., Cracow University of Technology, Faculty of Architecture

Cytowanie / Citation: Budziakowski M. Historical Spatial Transformations of Cracow's Dąbie. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:100–110

Otrzymano / Received: 19.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.07.2025

doi: 10.48234/WK84SPATIAL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Akt nadania wsi Dąbie cystersom z Mogiły przez Kazimierza Wielkiego, Archiwum Narodowe w Krakowie

Fig. 1. Act of the conferment of the village of Dąbie to the Order of Cistercians from Mogiła by King Casimir the Great, National Archive in Cracow

Przeprowadzona analiza materiałów historycznych, głównie zasobu kartograficznego, pozwoliła na uporządkowanie wiedzy z zakresu przedmiotowej problematyki i na przedstawienie poszczególnych etapów historycznych przemian przestrzennych dzielnicy.

Historia Dąbia

Wieś Dąbie wspomniana jest po raz pierwszy w roku 1254 jako własność zakonu norbertanek. W późniejszym okresie wieś stała się własnością Krakowa, jednak w 1321 r. odebrał ją miastu król Władysław Łokietek – była to kara za udział mieszczan w buncie wójta Alberta. W 1348 Dąbie zostało przekazane mogiłskim cystersom przez Kazimierza Wielkiego [ANK, Kazimierz, król polski... 1348], ci zaś sprzedali ją rajcom krakowskim w 1389 r. [ANK, Szymon, archidiakon krakowski... 1389].

W okresie nowożytnym wieś była niewątpliwie dochodowa, władze miejskie dzierżały ją za opłatą. Zachowane dokumenty potwierdzają istnienie funkcjonującego folwarku, obejmującego takie obiekty, jak dwór, piekarnia, stajnie, obory kryte gontem, cegielnia, stawy [ANK, Regester przez pana Joachima Cziepielowskiego... 1616]. Do wsi przynależał również las.

W 1660 r. król Jan Kazimierz zezwolił na budowę browaru, „uprzednio zburzonego” [ANK, Jan Kazimierz, król polski... 1660]. Browar istniał dekady później, co potwierdzają dokumenty [ANK, Wyrok Augusta III... 1736]. W 1769 r. w Dąbiu działała cegielnia [ANK, Inwentarz dóbr miejskich... 1769], wieś produkowała różnorakie zboża (żyto, pszenicę, jęczmień, owies, proso i in.) [ANK, Demonstracja intraty... 1772].

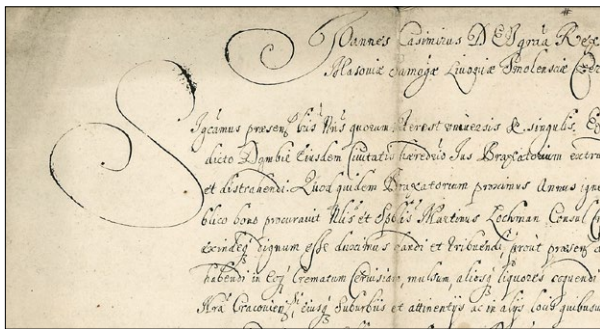
knowledge of the subject and to present the various stages of the district’s historical spatial transformations.

History of Dąbie

The village of Dąbie was first mentioned in 1254 as the property of the Norbertine canonesses. Later, the village became the property of Cracow, but in 1321 King Władysław Łokietek took it from the city—this was punishment for the burghers’ participation in Wójt Albert’s rebellion. In 1348, Dąbie was given to the Order of Cistercians in Mogiła by King Casimir the Great [ANK, Kazimierz, król polski... 1348], who in turn sold it to Cracow’s aldermen in 1389 [ANK, Szymon, archidiakon krakowski... 1389].

In the early modern period, the village was undoubtedly profitable, and the municipal authorities leased it for a fee. Surviving documents confirm the existence of a functioning grange, including such structures as a manor house, a bakery, stables, shingled barns, a brickyard, and ponds [ANK, Regester przez pana Joachima Cziepielowskiego... 1616]. The village also included a forest.

In 1660, King John Casimir gave permission for the construction of a “previously demolished” brewery [ANK, Jan Kazimierz, król polski... 1660]. The brewery existed decades later, as confirmed by documents [ANK, Wyrok Augusta III... 1736]. In 1769, a brickyard operated in Dąbie [ANK, Inwentarz dóbr miejskich... 1769], and the village produced various grains (rye, wheat, barley, oats, millet and others) [ANK, Demonstracja intraty... 1772].

Ryc. 2. Jan Kazimierz zezwala na budowę browaru w Dąbiu (fragment), Archiwum Narodowe w Krakowie

Fig. 2. John Casimir gives permission for the construction of a brewery in Dąbie (fragment), National Archive in Cracow

Po III rozbiorze Polski Dąbie przeszło pod panowanie austriackie i stało się częścią tzw. Zachodniej Galicji ze stolicą w Lublinie, rok później przeniesionej do Krakowa. W 1803 r. tereny te przyłączono do utworzonego uprzednio Królestwa Galicji (ze stolicą we Lwowie). W 1809 r., w wyniku wojny polsko-austriackiej i pokoju w Schönbrunnie, lewobrzeżna ziemia krakowska (w tym Dąbie) została przyłączona do Księstwa Warszawskiego.

W wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego Dąbie stało się w 1815 r. częścią tzw. Rzeczypospolitej Krakowskiej (formalnie noszącej nazwę Freie, Unabhängige und Streng Neutrale Stadt Krakau mit Bezirk – Wolne, Niepodległe i Ścisłe Neutralne Miasto Kraków i jego Okręg [Bartel 1976]) i pozostawało w niej aż do 1846 r., kiedy to w wyniku nieudanego powstania krakowskiego władze austriackie anektowały tereny Wolnego Miasta Krakowa, tworząc Wielkie Księstwo Krakowskie, które wraz z Królestwem Galicji i Lodomerii oraz księstwami Oświęcimia i Zatoru tworzyło odrębny kraj koronny, tj. główną jednostkę administracyjną Cesarstwa Austrii, zaś od 1867 r. – austriackiej części monarchii austro-węgierskiej.

W 1911 r. nastąpiło przyłączenie Dąbia (wraz z osadami Beszcze i Głębinów) do Krakowa [Ustawa z dnia 19. grudnia 1910]. Dąbie miało prawo wybierać jednego przedstawiciela (radcę) do 85-osobowej Rady Miejskiej.

Z uwagi na znaczne powiększenie miasta przynależność nowych dzielnic do struktur administracyjnych ulegała zmianom, niekiedy dużym.

Analizując dawną systematykę podziału miejskiego, należy odróżniać podział administracyjny od katastralnego [Rolle 1931]. W latach 1911–1912 Dąbie należało do administracyjnego Obwodu IV, stanowiąc zarazem XX dzielnicę katastralną. Z uwagi na rozległość terytorialną Obwodu IV, dokonano jego podziału na tzw. filie Komisariatu – Dąbie i Grzegórzki stanowiły obszar filii nr V.

W okresie I wojny światowej północno-zachodnia granica dzielnicy w zasadzie pokrywała się z trasą linii kolejowej nr 111 Kraków – Kocmyrzów (tzw. Kocmyrzówki) [Środulska-Wielgus, Wielgus 2019] (z małymi występnymi w rejonie obecnej ul. Cystersów oraz

Ryc. 3. Kataster Galicyjski, 1909, Archiwum Narodowe w Krakowie

Fig. 3. Galician Cadaster, 1909, National Archive in Cracow

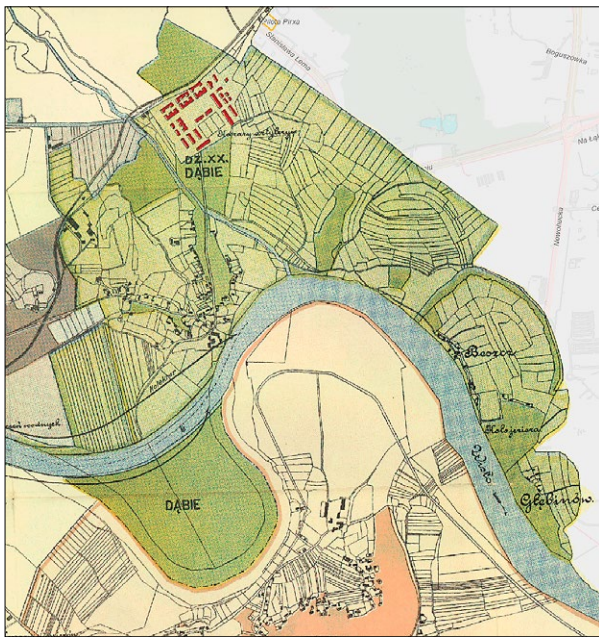
After the Third Partition of Poland, Dąbie came under Austrian rule and became part of so-called Western Galicia with its capital in Lublin, which was moved to Cracow a year later. In 1803, the area was incorporated into the previously established Kingdom of Galicia (with its capital in Lviv). In 1809, as a result of the Austro-Polish War and the Treaty of Schönbrunn, the left bank territories of Cracow (including Dąbie) was incorporated into the Duchy of Warsaw.

As a result of the Congress of Vienna, in 1815 Dąbie became part of the so-called Republic of Cracow (formally known as Freie, Unabhängige und Streng Neutrale Stadt Krakau mit Bezirk—the Free, Independent, and Strictly Neutral City of Cracow and its District [Bartel 1976]) and remained in it up to 1846, when, as a result of the unsuccessful Cracow Uprising, the Austrian authorities annexed the territory of the Free City of Cracow, forming the Grand Duchy of Cracow, which, together with the Kingdom of Galicia and Lodomeria and the duchies of Oświęcim and Zator, formed a separate Crownland, namely a chief administrative unit of the Austrian Empire, and from 1867, the Austrian part of the Austro-Hungarian Monarchy.

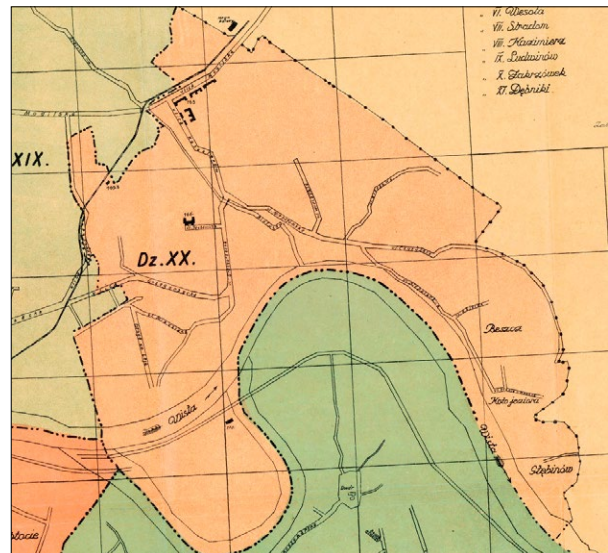
In 1911, Dąbie (along with the settlements of Beszcze and Głębinów) was incorporated into Cracow [Ustawa z dnia 19. grudnia 1910]. Dąbie had the right to elect one representative (councilor) to the eighty-five-member City Council.

Due to the significant expansion of the city, the affiliation of the new districts to the administrative structures changed, sometimes greatly.

When analyzing the old system of urban division, it is important to distinguish between administrative and cadastral division [Rolle 1931]. In the years 1911–1912, Dąbie belonged to District IV, while forming cadastral district XX. Due to the territorial extent of District IV, it was divided into so-called branches of the Commis-

Ryc. 4. Plan Wielkiego Krakowa 1912; autor K. Stolecki
Fig. 4. Plan of Greater Cracow, 1912; by K. Stolecki

Ryc. 5. Plan orientacyjny Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa 1925 (fragment), wyd. Zakład Graficzny Ryngraf 1926
Fig. 5. Orientation Plan of the Royal Capital City of Cracow, 1925 (fragment), published by Zakład Graficzny Ryngraf 1926

ul. Ostatniej). Granica wschodnia obejmowała wsie Beszcze i Głębinów (rejon obecnej ul. Ciepłowniczej), przebiegając łukowo, zgodnie z układem dawnego starorzecza. Granicę południową stanowiła Wisła (jeszcze przed I wojną światową jej koryto przelożono, oddzielając południową część dzielnicy).

W odrodzonej Rzeczypospolitej, w latach 1928–1937, Dąbie (wraz z Grzegórkami) stanowiło Obwód IX, zaś w 1938 r. dołączono do nich dzielnicę Wesoła, a tworzony przez nie obwód administracyjny otrzymał numer V. Podział ten trwał aż do II wojny światowej, kiedy to władze niemieckie w ramach własnej reformy administracyjnej powiększyły obwód o Czyżyny i Łęg. W 1954 r. Obwód V został przemianowany na dzielnicę Grzegórzki.

W 1973 r. dokonano podziału administracyjnego Krakowa na cztery duże dzielnice (Krowodrzę, Śródmieście, Nową Hutę i Podgórze). Dąbie zostało wówczas rozdzielone między Śródmieście i Nową Hutę [Jaśkowiec 2018].

Od 1991 r. historyczne Dąbie jest rozdzielone [Uchwała nr XXI/143/91 Rady Miasta Krakowa] między kilka dzielnic: II Grzegórzki, XIII Podgórze i XIV Czyżyny (oraz w niewielkim fragmencie dzielnicy III Prądnik Czerwony), częściowo według obecnych granic przestrzennych (takich jak koryto Białuchy, Staw Dąbski, ul. Lema).

Przemiany kompozycji urbanistycznej

Analizując mapę józefińską, tzw. mapę Miega z lat 1801–1804 [Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 2012–2014], można stwierdzić, że Dąbie wytyczone zostało pierwotnie jako wieś łańcuchówka, o zatartym dziś układzie, mniej więcej w rejonie obecnej ul. Kosynierów, równoległe do biegnącej ówczynie w układzie

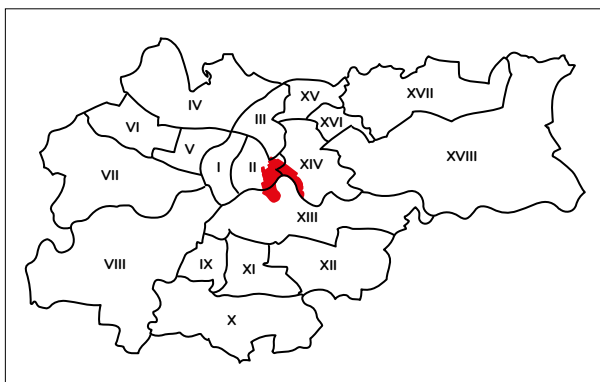
sariat—Dąbie and Grzegórzki constituted the area of branch no. V.

During the First World War, the northwestern border of the district essentially overlapped with the route of railroad line 111 between Kraków and Kocmyrzów (the so-called Kocmyrzówki) [Śródul-ska-Wielgus, Wielgus 2019] (with small protrusions in the area of today's Cystersów Street and Ostat-nia Street). The eastern border included the villages of Beszcze and Głębinów (the area of present-day Ciepłownicza Street), running along an arc, aligned with the old riverbed. The Vistula River formed the southern boundary (its bed had been relocated before the First World War, separating the district's southern part).

In the reborn Republic of Poland, in the years 1928–1937, Dąbie (together with Grzegórzki) former District IX, and in 1938 the district of Wesoła was added to them, forming a new administrative district that was given the number V. This division lasted up to the Second World War, when the German authorities, as a part of their own administrative reform, extended the district to include Czyżyny and Łęg. In 1954, District V was renamed the Grzegórzki District.

In 1973, Cracow was administratively divided into four large districts (Krowodrza, Śródmieście, Nowa Huta and Podgórze). Dąbie was then split between Śródmieście and Nowa Huta [Jaśkowiec 2018].

Since 1991, the historic Dąbie has been divided [Uchwała nr XXI/143/91 Rady Miasta Krakowa] between several districts: II Grzegórzki, XIII Podgórze and XIV Czyżyny (and in a small part of district III Prądnik Czerwony), partly according to the current spatial boundaries (such as the riverbed of the Białucha, Staw Dąbski, and Lema Street).

Ryc. 6. Historyczne Dąbie na konturowej mapie dzielnic Krakowa, rys. M. Budziakowski

Fig. 6. Historic Dąbie on a contour map of Cracow's districts, by M. Budziakowski

południe rzeki Białuchy. Mapa nie wykazuje istotniejszych obiektów typu młyn czy kościół. Wskazać można początki wykształcania się głównych elementów współczesnego układu drogowego Krakowa, przede wszystkim ulicy Mogiłskiej.

Dużą zmianę w układzie wsi prezentuje mapa franciszkańska (Drugie Zdjęcie Wojskowe), wykonana w latach 1861–1864. Na jej podstawie można stwierdzić, że koryto Białuchy zostało przełożone i przecina pod kątem wertykalny układ wsi. Dąbie było już wtedy połączone z Krakowem i Grzegórkami drogą stanowiącą obecnie trasę ulicy Grzegórzeckiej. W samej wsi wykształcił się charakterystyczny – i zachowany do dziś – klin dróg (obecnie ul. Na Szaniec i ul. Widok), stanowiący centrum przestrzenne, wokół którego wykształcała się regularna zabudowa. Na terenie Dąbia wybudowano dwa szanice polowe, o numerach 15½ (w rejonie obecnej ul. Mogiłskiej) oraz 16 (w rejonie obecnej ul. Widok).

Większych zmian nie widać na mapie kolejnej, franciszkańsko-józefińskiej (Trzecie Zdjęcie Wojskowe) z lat 1869–1887. Zabudowa powiększa się, głównie w kierunku Krakowa (ul. Grzegórzecka oraz ul. Fabryczna). Na mapie odnotowano istnienie cegielni parowej. Siatka drogowa staje się gęściejsza i bardziej zróżnicowana, pojawiają się drogi będące w przyszłości ul. Cystersów i ul. Dąbską.

Przebudowa tej części Krakowa, dokonana w latach 50. i 60. XX w., zatarła jej pierwotny układ poprzez wprowadzenie szerokiej arterii – al. Pokoju, będącej nową formą i nowym kierunkiem komunikacyjnym, nienawiązującym w zasadzie do wcześniejszego systemu. W 1961 r. na wysokości Dąbia wybudowano tamę na Wiśle (stopień wodny Dąbie). Rok później rozpoczęto realizację inwestycji mieszkaniowej będącej kontynuacją osiedla Nowa-Grzegórzecka. Osią układu urbanistycznego Dąbia stała się wymieniona wyżej al. Pokoju.

Przeważa tu czteropiętrowa zabudowa w układzie grzebieniowym, uzupełniona o dziesięciopiętrowe bloki z oknami typu porte-fenêtre, zlokalizowane w pobliżu zieleni parkowej nad rzeką Białuchą (Prądnik). W la-

Ryc. 7. Dąbie na mapie Miega, źródło: www.mapire.eu (dostęp: 30.12.2024)

Fig. 7. Dąbie on Mieg's map, source: www.mapire.eu (accessed: 30.12.2024)

Transformation of urban composition

When we analyze the Josephinian map, the so-called Mieg's map of 1801–1804 [*Galicja na józefińskiej mapie topograficznej* 2012–2014], we can conclude that Dąbie was originally delineated as a *Waldhufendorf*-type village, with a now-erased layout, in the general vicinity of present-day Kosynierów Street, parallel to the River Białucha's contemporaneous outline, along the north–south direction. The map does not display significant structures like a mill or church. It is possible to note the early emergence of the main elements of Cracow's contemporary road network, primarily Mogiłska Street.

The Franciscan map (the Second Military Survey), drafted in the years 1861–1864, presents a significant change in the village's layout. On its basis, we can conclude that the Białucha's riverbed was relocated and cuts through the village's vertical layout at an angle. Dąbie was already connected with Cracow and Grzegórkami by a road whose route is present-day Grzegórzecka Street. In the village itself, there formed a distinctive—and still-present—wedge of roads (present-day Na Szaniec and Widok streets), which acted as a spatial center around which regular development emerged. Two field entrenchments, numbered 15½ (in the area of present-day Mogiłska Street) and 16 (in the area of what is now Widok Street), were built in the Dąbie area.

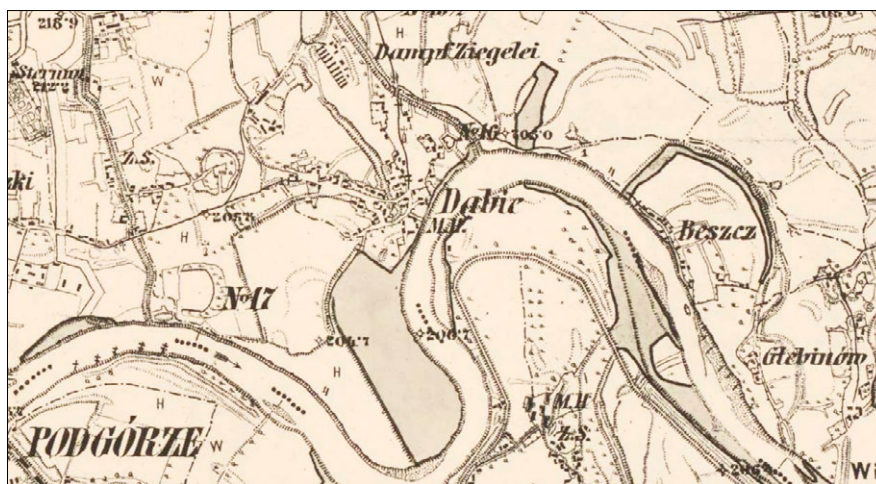
The subsequent, Franciscan and Josephinian map (Third Military Survey) from the years 1869–1887 shows no major changes. The development expanded, mainly in the direction of Cracow (Grzegórzecka Street and Fabryczna Street). The map notes the existence of a steam-powered brickyard. The road grid became denser and more diverse, and the roads that would become Cystersów and Dąbska streets appeared.

A redevelopment of this part of Cracow done in the 1950s and 60s erased its original layout by introduced a wide arterial—Pokoju Avenue—which was a new form and a new transport direction that did not reference the earlier system. In 1961, a dam was built on the Vistula River at the level of Dąbie (Dąbie barrage). A year later, a residential project was launched as a continuation of the Nowa-Grzegórzecka housing estate. The aforementioned Pokoju Avenue became the axis of Dąbie's urban layout.

Ryc. 8. Dąbie na Drugim Zdjęciu Wojskowym, źródło: www.mapire.eu (dostęp: 30.12.2024)

Fig. 8. Dąbie on the Second Military Survey, source: www.mapire.eu (accessed: 30.12.2024)

Ryc. 9. Dąbie na Trzecim Zdjęciu Wojskowym, źródło: www.mapire.eu (dostęp: 30.12.2024)

Fig. 9. Dąbie on the Third Military Survey, source: www.mapire.eu (accessed: 30.12.2024)

tach 1983–1994 powstał tu kościół pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika, zaprojektowany przez Henryka Kamińskiego. Na osiedlu znajduje się również pomnik Ofiar Dąbia, upamiętniający mieszkańców rozstrzelanych w przededniu zakończenia II wojny światowej. Zachowała się także XVIII-wieczna wolnostojąca figura św. Jana Nepomucena, znajdująca się na prywatnej posesji. Na osiedlu zbudowano szkołę „tysiąclatkę”, przedszkola, pawilony handlowo-usługowe, przychodnię oraz place zabaw [Włodarczyk, Włodarczyk 2014].

Zasób konserwatorski

W rejonie historycznego Dąbia brak obiektów wpisanych do rejestru zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków [Gminna Ewidencja Zabytków 2024] znajdują się:

- 1) szaniec FS 16, z lat 1854–1855, przy ul. Półkole (GEZ 4156);
- 2) budynek szkoły miejskiej w Dąbiu, z lat 1913–1915, przy ul. Jachowicza, proj. Jana Zawiejskiego (GEZ 1840);
- 3) dom z ogrodem, ul. Na Szaniec 2, proj. Franciszka Mączyńskiego (GEZ 3711);

It is dominated by four-story development in a parallel layout, supplemented by ten-story tower blocks with porte-fenêtre windows, located near park greenery along the Białucha River (Prądnik). In the years 1983–1994, a Church of St. Stanislaus of Szczepanów, designed by Henryk Kamiński, was built here. The estate also features a monument to the Dąbie Victims, commemorating the residents executed by firing squad on the eve of the end of the Second World War. A free-standing figure from the eighteenth century depicting St. John of Nepomuk, located on private property, has also survived. A ‘millennial’ school, kindergartens, service and commercial pavilions, clinics and playgrounds were built as part of the housing estate [Włodarczyk, Włodarczyk 2014].

Heritage resources

The area of historical Dąbie does not feature buildings listed in the register of monuments.

The following are included in the municipal monument records [Gminna Ewidencja Zabytków 2024]:

- 1) earthwork FS 16, dated 1854–1855, at Półkole Street (GEZ 4156);

- 4) dom z przedogródkiem, ul. Na Szaniec 13 (GEZ 3712);
 - 5) willa na ul. Ofiar Dąbia 3 (GEZ 3814);
 - 6) zespół zabudowy Państwowej Wytwórni Wódek, ul. Fabryczna 13, w tym: budynek administracyjny z laboratorium, budynek fabryczny ze żłobkiem, kotłownią i pomieszczeniem do regeneracji węgla, budynek przyjmowania spirytusu z budynkiem zbiorników i magazynem z rampą, mostek nad torami łączący budynek magazynu z budynkiem fabrycznym, budynek denaturacji spirytusu, garaż, warsztaty oraz stajnia – proj. Wydział Techniczny Dyrekcji Państwowego Monopolu Spirytusowego w Warszawie, wykonanie: Spółnia Budowlana Stryjeński Mączyński Korn; w 2017 r. wyłączono z ewidencji trzy budynki: budynek administracyjny z laboratorium, budynek denaturacji spirytusu, budynek garażu-warsztatu-stajni (GEZ 1290);
 - 7) kamienica Polmosu, ok. 1935 r., ul. Fabryczna 15 (GEZ 1291);
 - 8) budynek stacji kolejowej Kraków-Dąbie, z 2. połowy XIX w., obecnie dom mieszkalny, ul. Fabryczna 16 (GEZ 1292);
 - 9) dom z ogrodem, ok. 1925 r., ul. Fabryczna 25 (GEZ 1292);
 - 10) zespół wojskowej zabudowy mieszkaniowej, z lat 30. XX w., zlokalizowany w rejonie ul. Skrzatów (GEZ 4742-4748),
 - 11) zespół zabudowy – koszary artylerii (prześciowo obóz jeniecki podczas I wojny światowej oraz wojny polsko-czechosłowackiej 1919 r. [Nowak 2015] i wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. [Węglewicz 2021]) przy ul. Mogiłskiej (GEZ 3575).
- 2) municipal school building in Dąbie, 1913–1915, at Jachowicza Street, designed by Jan Zawiejski (GEZ 1840);
 - 3) house and garden, 2 Na Szaniec Street, designed by Franciszek Mączyński (GEZ 3711);
 - 4) house and front garden, 13 Na Szaniec Street (GEZ 3712);
 - 5) villa at 3 Ofiar Dąbia Street (GEZ 3814);
 - 6) development complex of the State Vodka Plant, 13 Fabryczna Street, including: administrative and laboratory building, factory building with a kindergarten, boiler facility and coal regeneration space, spirits delivery building with the tank plant, storage and ramp, bridge above the tracks connecting the storage building with the factory building, denaturation building, garage, workshops and stables – design by the Technical Department of the State Spirits Monopoly Directorate in Warsaw, built by: Spółnia Budowlana Stryjeński Mączyński Korn; in 2017, three buildings were excluded from the records: the administrative and laboratory building, the denaturation building, and the garage, workshop and stables building (GEZ 1290);
 - 7) Polmos tenement, ca. 1935, 15 Fabryczna Street (GEZ 1291);
 - 8) Kraków-Dąbie Train Station building, from the late nineteenth century, now a residential building, 16 Fabryczna Street (GEZ 1292);
 - 9) house and garden, ca. 1925, 25 Fabryczna Street (GEZ 1292);
 - 10) military housing complex from the 1930s, within the Skrzatów Street area (GEZ 4742–4748),
 - 11) building complex – artillery barracks (temporarily a prison camp during the First World War and Polish–Czechoslovak war, 1919 [Nowak 2015], and the Polish–Bolshevik War, 1920 [Węglewicz 2021]) at Mogiłska Street (GEZ 3575).

Jak widać z powyższego, dzielnica nie może się pochwalić dużym zasobem zabytkowej zabudowy, co potwierdza pośrednio niewielkie znaczenie tego obszaru w ujęciu historycznym. Szczególnie wartościowe, bo wpisujące się w układy zabudowy ogólnomiejskiej, są jednakże dwa zespoły: szaniec FS 16, z nietypowym (i nagannym z perspektywy konserwatorskiej) rozwiązaniem polegającym na częściowej niwelacji i budowie na nim postmodernistycznego kościoła pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika (1985–1994), oraz zespół zabudowy fabrycznej dawnego Polmosu.

Szaniec powstał w połowie XIX w. w rejonie ujęcia Białuchy. Jest to obiekt siedmioboczny, skierowany w stronę wschodnią, otoczony suchą fosą, bez elementów murowanych. Jego realizacja wiązała się z koniecznością szybkiego otoczenia Krakowa lekkimi fortyfikacjami, co wynikało z ówczesnej sytuacji geopolitycznej (wojna krymska).

Zespół zabudowy fabrycznej dawnego Polmosu został przebudowany, a jego pierwotna forma uległa zatarciu. Jego budowę rozpoczęto w 1928 r. z inicjatywy Dyrekcji Państwowego Monopolu Spirytusowego, według projektu inż. Stanisława Piotrowskiego. Główne obiekty zakładu, w tym hala produkcyjna i magazyn, powstały po obu stronach toru kolejowego, który był

The above demonstrates that the district does not feature a large resource of historic buildings, which is confirmed indirectly by the area's relative historical insignificance. However, two complexes are particularly valuable, because they are part of the general urban development systems: the FS 16 entrenchment, with an unusual (and reprehensible from a conservation perspective) solution involving partial leveling and construction of the postmodern church of St. Stanislaus of Szczepanów (1985–1994) on top of it, and the former Polmos factory complex.

The earthwork was built in the mid-nineteenth century in the area of the mouth of the Białucha River. It is a seven-sided structure, facing east, surrounded by a dry moat, without masonry elements. Its construction was associated with the need to rapidly surround Cracow with light fortifications, as dictated by the period's geopolitical situation (the Crimean War).

The former Polmos factory complex was redeveloped, and its original form was erased. Its construction

połączony z linią kolejową do Kocmyrzowa. W okresie PRL zakład funkcjonował jako część państwowego monopolu spirytusowego pod nazwą Polmos (Polski Monopol Spirytusowy). W 1991 r. przedsiębiorstwo zostało zrestrukturyzowane, a w 2002 ostatecznie sprywatyzowane i w krótkim czasie zamknięte. Zachowane budynki fabryczne zostały zaadaptowane na kompleks usługowo-rekreacyjny.

Współczesne planowanie przestrzenne

Na terenie historycznego Dąbia obowiązują obecnie następujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego:

DĄBIE [Uchwała nr LIX/1738/21 Rady Miasta Krakowa],

LEMA – STAW DĄBSKI [Uchwała nr LIX/1286/16 Rady Miasta Krakowa].

Ich analiza wydaje się najbardziej wartościowa w świetle historycznego i współczesnego układu Dąbia. Ponadto niewielkie fragmenty przedmiotowej dzielnicy objęto planami:

FABRYCZNA [Uchwała nr CXXIX/3556/24 Rady Miasta Krakowa],

CYSTERSÓW [Uchwała nr CV/1411/10 Rady Miasta Krakowa],

NOWOHUCKA – REJON KONCENTRACJI USŁUG [Uchwała nr XLI/1060/20 Rady Miasta Krakowa],

GRZEGÓRZKI – REJON ULICY SKRZATÓW [Uchwała nr LXXIX/1939/17 Rady Miasta Krakowa], a także na obszarze za Wisłą:

ZABŁOCIE, ZAKOLE WISEY, PŁASZOWSKA–KRZYWDA, REJON ULICY KOSZYKARSKIEJ i TRASA NOWOPŁASZOWSKA.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Dąbie”, uchwalony w 2021 r., zachował parametry zabudowy dotychczas zrealizowanej – tym samym nie zaproponowano nowej jakości urbanistycznej, co jest cenne w przypadku charakterystycznego układu osiedla modernistycznego, przypieczętowane jednakże zabudową współczesną (układy zamknięte, zarówno w sensie geometrycznym, jak i faktycznym – bramy), niekorespondującą z układem wcześniejszym (grzebieniowy układ budynków).

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Lema – Staw Dąbski”, uchwalony w 2016 r., też nie wprowadził nowej jakości urbanistycznej. Rozwiązania komunikacyjne opierają się zasadniczo na dotychczasowym układzie drogowym, w zakresie architektury wprowadza on zabudowę usługową i mieszkaniową wielorodzinną o wysokości do 25 m i wysokim współczynnikiem zainwestowania, sięgającym 4,2.

Konkludując: pierwotnie chaotyczna, rozwijająca się w różnych, niekiedy sprzecznych kierunkach zabudowa Dąbia została wyżej wymienionymi planami niejako umocowana. Brak, w ocenie autora, działań planistycznie odważnych, sprzecznych niekiedy z realiami

began in 1928 on the initiative of the State Spirits Monopoly Directorate, to a design by Engineer Stanisław Piotrowski. The plant's main buildings, including the production hall and storage facility, were built on two sides of a railway track that connected to a railway line that led to Kocmyrzów. During the Polish People's Republic period, the plant operated as a part of the state spirits monopoly under the name Polmos (Polski Monopol Spirytusowy). In 1991, the company was restructured, and in 2002 it was finally privatized and closed shortly after. The surviving factory buildings were subjected to adaptive reuse as a service and recreation complex.

Contemporary spatial planning

The following local spatial development plans are currently in force in the historical Dąbie area:

DĄBIE [Uchwała nr LIX/1738/21 Rady Miasta Krakowa],

LEMA – STAW DĄBSKI [Uchwała nr LIX/1286/16 Rady Miasta Krakowa].

Their analysis appears to be of the highest value in the light of Dąbie's historical and contemporary layouts. In addition, small portions of the district have been covered by the following plans:

FABRYCZNA [Uchwała nr CXXIX/3556/24 Rady Miasta Krakowa],

CYSTERSÓW [Uchwała nr CV/1411/10 Rady Miasta Krakowa],

NOWOHUCKA – REJON KONCENTRACJI USŁUG [Uchwała nr XLI/1060/20 Rady Miasta Krakowa],

GRZEGÓRZKI – REJON ULICY SKRZATÓW [Uchwała nr LXXIX/1939/17 Rady Miasta Krakowa], as well as in the area beyond the Vistula: ZABŁOCIE, ZAKOLE WISEY, PŁASZOWSKA–KRZYWDA, REJON ULICY KOSZYKARSKIEJ and TRASA NOWOPŁASZOWSKA.

The “Dąbie” local spatial development plan, adopted in 2021, retained the parameters of previously built development—a new level of urban quality was therefore not proposed, which is valuable in the case of a distinctive layout of a Modernist housing estate, but it also entrenches contemporary development (closed layouts, both geometrically and factually—gates), that does not correspond to earlier layouts (parallel building layout).

The “Lema – Staw Dąbski” local spatial development plan, adopted in 2016, also did not introduce a new level of urban quality. Its transport solutions are essentially based on the previous road scheme, and in architectural terms it allows buildings with service and multi-unit housing uses with a height of 25 m and a high density, up to 4.2.

In conclusion, Dąbie's originally chaotic development, that developed in different, sometimes contradictory directions, has been, in a sense, fixed by the

Ryc. 10. Panorama Dąbia – widoczny plac po rozbiórce galerii Plaza, fot. K. Kalinowski/LoveKraków.pl

Fig. 10. Panorama of Dąbie – site of the Plaza shopping mall post-demolition, photo by K. Kalinowski/LoveKraków.pl

własnościowymi czy dotychczasowym sposobem użytkowania terenu. Takimi propozycjami mogłyby być przede wszystkim wyznaczone planistycznie siatki ulic (szczególnie w kontrze do obecnych układów drogowych), wskazane miejsca pod teren zielony czy bardziej szczegółowe wytyczne dla architektury (np. nakaz kształtowania pierzei budynków wielorodzinnych wraz z lokalami usługowymi w parterze).

Podsumowanie

Dąbie, wieś o średniowiecznym rodowodzie, przekształcone zostało w dzielnicę Krakowa w 1911 r. Mimo bogatej historii i związanych z nią przemian przestrzennych, pozostaje stosunkowo słabo opracowanym obszarem badawczym. W ciągu wieków wielokrotnie zmieniało przynależność administracyjną, a jego rozwój warunkowany był zarówno czynnikami politycznymi, jak i gospodarczymi. Przekształcenia urbanistyczne, szczególnie w XIX i XX w., spowodowały zatarcie pierwotnego układu wsi. Choć dzielnica nie posiada wielu obiektów objętych ochroną konserwatorską, warto zwrócić uwagę na wybrane zespoły zabudowy – tj. osiedle z czasów PRL czy kompleks dawnej wytwórni wódek – które niewątpliwie mają wartość historyczną i urbanistyczną.

W wyniku przeprowadzonej analizy wykazano, że mimo przekształceń przestrzennych Dąbie nie zyskało szczególnej funkcjonalności ani obecnie, ani w wiekach poprzednich. Nie posiadając wyrazistej struktury urbanistycznej, pozostaje niejako na uboczu toczących się obecnie w mieście procesów przemian przestrzennych. Współczesne plany miejscowe, wyznaczone w rejonie historycznego Dąbia, utrwalają istniejące już formy zabudowy, nie wnosząc istotnych zmian jakościowych w zakresie kształtowania przestrzeni, co stawia kierunek dalszego rozwoju dzielnicy pod znakiem zapytania.

abovementioned plans. It can be said there is an absence of bold planning actions, which are sometimes contradictory to the reality of property or current land use. Such proposals could include, most importantly, street grids (especially those that would counter road layouts), assigning land for green areas or more detailed guidelines for architecture (e.g., mandating the formation of multi-unit housing frontages with ground-floor services).

Conclusions

Dąbie, a village with medieval origins, was transformed into a district of Cracow in 1911. Despite its rich history and the associated spatial transformations, it remains an area that has been poorly investigated. Over the centuries, Dąbie has changed its administrative affiliation, and its development has been shaped by political and economic factors. Urban transitions, especially those of the nineteenth and twentieth centuries, led to an erasure of the village's original layout. Although the district does not have many listed historic buildings, it is worth noting a selection of development complexes—a communist-era housing estate or the former vodka factory complex—which undoubtedly possess historical and urbanistic value.

The analysis presented found that, despite spatial modifications, Dąbie did not acquire a particular functionality, both today and in centuries past. Having no distinct urban structure, it remains, in a sense, on the sidelines of Cracow's spatial transitions. Contemporary spatial development plans in the historic Dąbie area affix currently existing development forms without contributing significant qualitative change in spatial planning, which calls into question the district's direction of future development.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK):

- Demonstracya intraty z dóbr wsi Dąbia i z Piasku miasta stołecznego Krakowa stante revolutionis(s) znacznie zonerowanej, to jest za lat 3 a die 1 Julii 1769 ad ultimum Junii 1772, sygn. 29/33/0/1.33/1547;
- Inwentarz dóbr miejskich wsi Dąbia, cegielni i folwarku Piasków, 1769, sygn. 29/33/0/1.33/1546;
- Jan Kazimierz, król polski, daje pozwolenie na budowę browaru miejskiego na Dąbiu, poprzednio zniszczonego, 1660, sygn. 29/658/0/-/588;
- Kazimierz, król polski, nadaje klasztorowi Cystersów w Mogile swoją wieś Dąbie, 1348, sygn. 29/657/0/-/29;
- Regester přes pana Joachima Cziepielowskiego raicę krak. za obuiciem arendy Dąbia y Grzegorzek spisek tych rzeczy wszistek, które sie na potrzebe różną kupowały także y tho, co sie rzemieszlnikom różnym płaczielo, 1616, sygn. 29/33/0/1.33/1545;
- Szymon, archidiakon krakowski, potwierdza sprzedaż za 400 grzywien wsi Dąbia, uczynioną przez klasztor w Mogile na rzecz m. Krakowa, 1389, sygn. 29/657/0/-/91;
- Wyrok Augusta III, który zachowuje cech karczmarzy krak. przy dawnych prawach a miastu pozwala sprzedawać w Krakowie piwo wyrabiane w Dąbiu, 1736, rps, sygn. 29/33/0/1.25/1479.

Opracowania / Secondary sources

- Bartel Wojciech, *Ustrój i prawo wolnego miasta Krakowa 1815–1846*, Kraków 1976.
- Bogdanowski Janusz, *Fortyfikacje austriackie na terenie Galicji w latach 1850–1914*, Kraków 1993.
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 2, red. Waldemar Bukowski, Bogusław Dybaś, Zdzisław Noga, Kraków 2012–2014.
- Janas Karol, *Nowa Huta. Przestrzeń tożsamości*, Warszawa 2020.
- Jaśkowicz Dominik, *Ewolucja roli dzielnic miasta Krakowa na tle rozwiązań krajowych i europejskich w latach 1990–2015*, Kraków 2018.
- Kiecko Emilia, *Piękno miasta i przestrzenie reprezentacyjne w projektach konkursowych na Wielki Kraków*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta*, t. 2, *Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” XIX wieku*, Warszawa 2019, s. 189–218.
- Krowodrza. *Przestrzeń i tożsamość. Konferencja naukowa, 9 czerwca 2017*, red. Dorota Stojnowska, Kraków 2017.
- Motak Maciej, *Osiedle Urzędnicze w Krakowie. Urbanistyka i architektura 1924–1942*, Kraków 2020.
- Nowak Krzysztof, *Śląsk Cieszyński w latach 1918–1945*, Cieszyn 2015.
- Rolle Karol, *Kraków. Rozszerzenie granic 1909–1915*, Kraków 1931.
- Środulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Park Lotników Polskich. Od zieleni fortecznej i lotniska Rakowice-Czyżyny do Lotniczego Parku Kulturowego*, Kraków 2019.

Wielgus Krzysztof, *Rakowice-Czyżyny – lotnisko Krakowa*, Kraków 2002.

Węglewicz Wiktor, *Choroby i śmiertelność jeńców sowieckich w obozie Dąbie koło Krakowa w latach 1919–1921*, [w:] *1920 rok – wojna światów. Studia przypadków w stulecie Bitwy Warszawskiej*, Warszawa 2021, s. 299–318.

Wielgus Krzysztof, *Rakowice-Czyżyny – lotnisko Krakowa*, Kraków 2002.

Włodarczyk Małgorzata, Włodarczyk Marcin, *Osiedla PRL-u w Krakowie. Lata 1945–1990. Lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków*, Kraków 2014.

Woźniczka Magdalena, *Kurdwanów – rozwój czy degradacja wsi w wyniku przyłączenia do Krakowa*, „Środowisko Mieszkaniowe – Housing Environment” 2019, nr 26.

Akty prawne / Legal acts

Uchwała nr XXI/143/91 Rady Miasta Krakowa z dnia 27 marca 1991, ustalenie granic wg uchwały nr XVI/192/95 RMK z dnia 19 kwietnia 1995 (wraz z późn. zm.).

Uchwała nr CV/1411/10 Rady Miasta Krakowa z dnia 7 lipca 2010 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „CYSTERSÓW” (wraz ze zm.).

Uchwała nr LIX/1286/16 Rady Miasta Krakowa z dnia 7 grudnia 2016 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „LEMA – STAW DĄBSKI”.

Uchwała nr LXXIX/1939/17 Rady Miasta Krakowa z dnia 5 lipca 2017 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „GRZEGÓRZKI – REJON ULICY SKRZATÓW”.

Uchwała nr XLI/1060/20 Rady Miasta Krakowa z dnia 10 czerwca 2020 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „NOWOHUCKA – REJON KONCENTRACJI USŁUG”.

Uchwała nr LIX/1738/21 Rady Miasta Krakowa z dnia 9 czerwca 2021 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „DĄBIE”.

Uchwała nr CXXIX/3556/24 Rady Miasta Krakowa z dnia 6 marca 2024 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „FABRYCZNA”.

Ustawa z dnia 19. grudnia 1910 w przedmiocie przyłączenia do miasta Krakowa gminy Dąbie z Beszczem i Głębinowem, tudzież gminy Ludwinów i obszaru dworskiego Ludwinów – wyłączenia tychże gmin i obszaru dworskiego z okręgów Rad powiatowych Krakowskiej i Wielickiej oraz w przedmiocie zmiany § 18 i § 53 ustęp 1 statutu stoł. król. miasta Krakowa, Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Ga-

licyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, 1910, cz. XXXV, nr 243, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/209888/edition/198598?search=cmVzdWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWYy2hBY3Rpb24mdHlwZT0tMyZwPTAmcWYxPWF2YWlsYWJpbGl0eTpBdmFpbGFibGUmcWYyPXJvb3RfaWQ6MjAxNjM5JnZhbDE9cTpVc3Rhd2EreitkbmlhKzE5LitncnVkb->

mlhKzE5MTArdytwcnplZG1pb2NpZStwcnp-5JUM1JTgyJUM0JTg1Y3plbmlhK2RvK21pYX-N0YSStLcmFrb3dhK2dtaW55K0QlQzQlODVia-WU (dostęp: 29.12.2024).

Źródła elektroniczne / Electronics sources

Gminna Ewidencja Zabytków, <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/505678>, wersja sierpień 2024 (dostęp: 29.12.2024).

Streszczenie

Dąbie, wieś o średniowiecznym rodowodzie, zostało włączone w granice Krakowa w 1911 r. Mimo bogatej przeszłości i licznych przemian przestrzennych obszar ten pozostaje słabo rozpoznany badawczo. W ciągu wieków Dąbie wielokrotnie zmieniało przynależność administracyjną, a jego rozwój kształtowany był zarówno przez czynniki polityczne, jak i gospodarcze. Szczególnie intensywne przekształcenia urbanistyczne w XIX i XX w. doprowadziły do niemal całkowitego zatarcia pierwotnego układu wsi.

Do dziś dzielnica nie doczekała się kompleksowego opracowania poświęconego jej rozwojowi przestrzennemu. Dotychczasowe wzmianki pojawiały się jedynie w szerszym kontekście zmian urbanistycznych w Krakowie, m.in. w odniesieniu do planowania zieleni, ochrony dawnych fortyfikacji czy projektu Wielkiego Krakowa. Z uwagi na peryferyjność Dąbie nie było traktowane jako istotny obszar miasta, co również wpłynęło na ograniczone zainteresowanie badaczy.

Abstract

Dąbie, a village of medieval origin, was incorporated into Cracow in 1911. Despite a rich past and numerous spatial transformations, this area remains poorly researched. Over the centuries, Dąbie has changed its administrative affiliation, and its development has been shaped by political and economic factors. Particularly intensive urban transformations in the nineteenth and twentieth centuries led to an almost complete erasure of the village's original layout.

To date, this district has not been the subject of a comprehensive study of its spatial development. Previous mentions appeared only in the wider context of urban change in Cracow, among others, in reference to greenery planning, the preservation of historical fortifications, or the proposal for Greater Cracow. Due to its peripherality, Dąbie was not treated as an important area of the city, which also influenced the limited interest of researchers.

Agata Walczak*

orcid.org/0009-0006-8167-2942

Historyczny układ urbanistyczny nowohuckiego kombinatu jako podstawa jego dalszego rozwoju

Historical Urban Layout of Nowa Huta's Steelworks as a Basis for Its Further Development

Słowa kluczowe: Nowa Huta, kombinat, urbanistyka zakładów przemysłowych, ochrona dziedzictwa przemysłowego

Keywords: Nowa Huta, steelworks, industrial plant urban planning, industrial heritage conservation

Wprowadzenie

Podczas gdy w latach 70. nowohucki kombinat notował rekordowe zyski, świat borykał się z kryzysem przemysłu, który to kryzys mógł się zakończyć w jeden sposób – upadkiem tradycyjnego modelu przemysłu. Wielkość zakładu przemysłowego i znaczenie kolei jako podstawowego środka transportu straciły na znaczeniu, a świat poszukiwał nowych rozwiązań, zarówno w dziedzinie samej technologii produkcji, jak i architektury dopasowanej do nowych wymagań, podatnej na adaptację do nowych wyzwań. Jednak kombinat jako ogromny konstrukt minionej epoki, budowany w technologiach, które wychodziły wówczas z użytkowania, okazał się oporny na wszelkie zmiany. Pojedyncze obiekty zostały zmodernizowane, ciągi technologiczne przebudowane, jednak jako całość założenie nigdy nie wróciło do świetności. Skończyło się myślenie o zakładzie jako o jednym organizmie wymagającym do sprawnego funkcjonowania odpowiednio zaprojektowanego układu urbanistycznego, który wynikał nie tylko z funkcjonalizmu, ale również z kwestii estetycznych i kompozycyjnych. Obecnie wydaje się, że kwestie estetyczne w przypadku zabudowy przemysłowej nie mają większego znaczenia.

Introduction

In the 1970s, while the Nowa Huta Steelworks saw record profits, the world faced a crisis of industry, which could have only ended one way—in the collapse of industry's traditional model. The size of the industrial plant and the importance of railroads as the primary means of transportation had lost their importance, and the world was looking for new solutions, both in manufacturing technology itself and in architecture, tailored to new requirements and potentially adaptable to new challenges. However, the steelworks, as an immense construct of a bygone age, built using technologies that were becoming obsolete, turned out to be resistant to all change. Its individual structures were modernized, process lines were remodeled, but as a whole the layout never returned to its former glory. There was an end to thinking of the plant as a single organism that required a properly designed urban layout to function efficiently, which was driven not only by functionalism, but also by aesthetic and compositional considerations. It now appears that in the case of industrial development, aesthetics are insignificant.

Extreme opinions have been expressed in discussions around the steelworks' future, ranging from

* dr inż. arch. kraj., Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu, Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

* Ph.D. Eng. Lands. Arch., Department of Spatial Management and Landscape Architecture, Faculty of Environmental Engineering and Geodesy, University of Agriculture in Krakow

Cytowanie / Citation: Walczak A. Historical Urban Layout of Nowa Huta's Steelworks as a Basis for Its Further Development. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:111–127

Otrzymano / Received: 15.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 11.07.2025

doi: 10.48234/WK84STEELWORKS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

W rozmowach na temat przyszłości kombinatu pojawiają się skrajne opinie, od postulatu objęcia ochroną konserwatorską do zrównania z ziemią. Niezależnie od tych kontrowersji, faktem jest, że obecny stan jest najgorszy dla przestrzeni – brak pomysłu i decyzji co do dalszego kierunku przemian powoduje degradację obszaru. Nagromadzenie problemów związanych z kwestiami ekonomicznymi, technologicznymi, środowiskowymi, a także wartościami historycznymi i zabytkowymi, utrudnia podjęcie decyzji o dalszym przeznaczeniu terenu. Jednakże co do kwestii przestrzennych i struktury nowego zagospodarowania, punktem wyjścia powinien być historyczny układ urbanistyczny kombinatu, gdyż umożliwi to jego najbardziej efektywne wykorzystanie. Z punktu widzenia dbałości o ład przestrzenny koordynacja działań na tak rozległym obszarze powinna zachodzić co najmniej na poziomie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Zagospodarowanie obszaru na podstawie pojedynczych decyzji, przy jego coraz większym rozdrobnieniu własnościowym, doprowadza do konfliktów przestrzennych i nierównomiernego zagospodarowania. Obecnie obok działających przedsiębiorstw o zmodernizowanych ciągach produkcyjnych znajdują się tam tereny kompletnie opuszczone i zrujnowane. Dokładniejsze analizy obszaru kombinatu są utrudnione z powodu braku swobodnego dostępu do niego, gdyż nadal znajduje się on pod zarządem jednego właściciela. Rozpoznanie niektórych części terenu jest możliwe jedynie na podstawie materiałów historycznych oraz zdjęć satelitarnych.

Stan badań nad obszarem

Większość opracowań naukowych dotyczących Nowej Huty skupia się na tematach związanych z osiedlami mieszkaniowymi bądź na dokumentowaniu wspomnień jej mieszkańców [Kryptonim „Gigant” 2008; *Moja Nowa Huta* 2009]. Natomiast obszar Huty im. Lenina (HiL) do tej pory nie został kompleksowo opisany. W literaturze przedmiotu można znaleźć pojedyncze opisy wybranych budynków, np. w pracach *Dziedzictwo przemysłowe kombinatu metalurgicznego w Nowej Hucie* [Duda, Kazimierski, Pochwała 2008] oraz *Kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie – kłopotliwe dziedzictwo* [Pochwała 2008]. W opracowaniach tych uznano, że obiektami o najwyższych wartościach kulturowych (technicznych, architektonicznych) są obiekty najstarsze oraz kluczowe dla realizowanej produkcji. Część tych obiektów już nie istnieje. Większa liczba budowli doczekała się natomiast opracowania podczas identyfikacji obiektów wymagających objęcia ochroną konserwatorską, którego to zadania podjęło się w 2019 r. Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków Urzędu Miasta Krakowa. Lista początkowo wytypowanych obiektów zawierała 21 pozycji, dla których sporządzono karty ewidencyjne, jednakże finalnie jedynie sześć obiektów pozostało w ewidencji wskutek unieważnienia wpisów wyrokami Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie [Kwestionowanie kwa-

proposals to place it under statutory conservation to outright levelling it. Regardless of this controversy, the fact is that the current state is the worst for this space—the lack of ideas and decisions on future directions is causing the area’s degradation. The accumulation of economic, technological and environmental problems, as well as those concerning historical and monumental values, makes it difficult to decide on the land’s further use. However, when it comes to spatial matters and the structure of new development, the starting point should be the historical layout of the steelworks, as this would allow for its most effective use. From the standpoint of ensuring spatial order, coordination across such an extensive area should take place at least at the local spatial development plan level. Development of the area on the basis of singular decisions, with its increasing property fragmentation, leads to spatial conflicts and uneven development. At present, in addition to active businesses with modernized process lines, there are completely abandoned and ruined areas here. More detailed analysis of the area is hampered by a lack of free access to it, as it is still under the management of a single owner. Exploration of certain parts of the area is possible only based on historical materials or satellite imagery.

Status of research on the area

Most academic studies of Nowa Huta focus on subjects linked to housing estates or documenting the memories of its residents [Kryptonim „Gigant” 2008; *Moja Nowa Huta* 2009]. In contrast, the Vladimir Lenin Steelworks (VLS) area has not been comprehensively documented to date. The literature features singular descriptions of selected buildings, e.g., in *Dziedzictwo przemysłowe kombinatu metalurgicznego w Nowej Hucie* [Duda, Kazimierski, Pochwała 2008], and *Kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie – kłopotliwe dziedzictwo* [Pochwała 2008]. These studies expressed opinions that it is the oldest buildings, and those key to the production at the plant, were those of the highest cultural values (technical, architectural). Some of these structures no longer exist. A larger number of structures was documented during the identification of sites for statutory conservation, which the Office of the Municipal Conservator of Monuments of the City of Cracow began in 2019. The list of initially selected structures included twenty-one items, for which record sheets were drafted, but ultimately only six structures were entered into the records due to being invalidated by rulings of the Voivodeship Administrative Court in Cracow [Kwestionowanie kwalifikacji danego obiektu jako zabytku 2022]. At the same time, historical and urban planning analyses of the area were carried out, which preceded the preparation of the local spatial development plan for the “Kombinat” area [Uchwała Nr XIII/230/19 Rady Miasta Krakowa] by the Spatial Planning Department of the Office of the City of Cracow. The author of this

lifikacji danego obiektu jako zabytku 2022]. Jednocześnie przeprowadzono analizy historyczne i urbanistyczne obszaru, które poprzedziły sporządzenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru „Kombinat” [Uchwała Nr XIII/230/19 Rady Miasta Krakowa] przez Wydział Planowania Przestrzennego Urzędu Miasta Krakowa. Głównym projektantem była autorka niniejszego artykułu. Wybrane fragmenty tych analiz i wynikające z nich wnioski zawarto w poniższym tekście. Badania oparto zarówno na wizjach lokalnych, jak i analizach historycznych ortofotomap. Główna część badań dotyczyła też identyfikacji obiektów na obszarze i przypisaniu lokalizacji obiektom rozpoznany na historycznych zdjęciach. Korzystano głównie ze zbioru fotografii Muzeum Historycznego Krakowa, w tym wyjątkowych prac artysty fotografa Henryka Hermanowicza, który miał możliwość dokumentowania budowy kombinatu. Pojedyncze obiekty zidentyfikowano również na zdjęciach z wykopalisk, znajdujących się w Muzeum Archeologicznym. Cennym źródłem informacji okazały się relacje osób pracujących w kombinacie, jak również opracowania i wspomnienia osób, które pracowały bezpośrednio przy budowie HiL [Bąbiński 1954; Binek 2009]. Wydawnictwa, z których zaczerpnięto informacje na temat przekształceń obszaru, to głównie *Kronika Nowej Huty* Tadeusza Gołaszewskiego [1955], *Kamienie węgielne* [1977] oraz jubileuszowe opracowanie *Huta im. Tadeusza Sendzimira S.A. w Krakowie 1949–1999* [Choma et al. 1999] zawierające informacje dotyczące nie tylko powstania HiL, ale i jej dalszego rozwoju, aż do końca lat 90. Dla uzyskania szerszego kontekstu zagadnienia budowy zakładów przemysłowych posłużono się podręcznikami projektowania zakładów dla architektów i inżynierów z okresu budowy kombinatu [Ajzenberg 1951; Lewulis 1956; Ostrowski 1953].

Historia przekształceń obszaru – identyfikacja zabytkowych wartości architektonicznych i urbanistycznych

Teren, o którym mowa w artykule, obejmuje obszar dawnej Huty im. Lenina koło Krakowa, która powstała jako kombinat metalurgiczny z pełnym, zamkniętym cyklem produkcyjnym, obejmującym wytop surowców, wytop stali oraz wstępną i końcową obróbkę plastyczną stali. Huta stanowiła unikatowy przykład jednej z największych inwestycji przemysłowych w Polsce w 2. połowie XX w. Wartością samą w sobie jest również to, że przez ponad 60 lat utrzymała swoją funkcję i nadal zachowuje potencjał do przekształceń i rozwoju funkcji przemysłowych. Jednakże stanowi problematyczne dziedzictwo, zawieszone między oczekiwaniami społeczeństwa a kwestiami ekonomicznymi i koniecznością zachowania rentowności przedsiębiorstw działających na jej obszarze.

Wstępne założenia budowy opracował Dział Projektowania Nowej Huty utworzony w 1947 r. [Frużyński 2022, s. 254] w ramach Biura Projektowego „Biprohut”. 29 marca 1949 r. przekształcono ten dział w samodziel-

article was the plan's lead designer. Selected excerpts from these analyses and the resulting conclusions are included in the text below. The research was based on both site inspections and analyses of historical orthophotomaps. The main part of the research also concerned the identification of structures within the area and assigning structures identified in historical photographs to specific locations. The research was mostly based on the collection of photographs of the Historical Museum of Kraków, including the exceptional works by photographer Henryk Hermanowicz, who was able to document the steelworks' construction. Individual structures have also been identified in photographs of excavations stored at the Archaeological Museum. The accounts of persons who worked at the steelworks, as well as studies and memoirs by people who worked directly on the VLS's construction were valuable sources of information [Bąbiński 1954; Binek 2009]. The publications from which information on the transformation of the area was taken are mainly Tadeusz Gołaszewski's *Kronika Nowej Huty* [1955], *Kamienie węgielne* [1977] and the anniversary publication *Huta im. Tadeusza Sendzimira S.A. w Krakowie 1949–1999* [Choma et al. 1999] at contains information not only on the establishment of the VLS, but also on its further development up to the late 1990s. To acquire a wider context of industrial plant construction, handbooks on plant design for architects and engineers from the period of the steelworks' construction were consulted [Ajzenberg 1951; Lewulis 1956; Ostrowski 1953].

History of the area's transformation – identification of heritage architectural and urbanistic values

The area discussed in this article covers the grounds of the former Vladimir Lenin Steelworks in Cracow, which was built as a metallurgy plant with a complete, closed production cycle that included pig iron smelting, steel smelting, and the initial and final working of steel. The steelworks was a unique example of one of the largest industrial projects in Poland in the late twentieth century. It remains a value in and of itself that it had kept its original use for over sixty years and still retains potential for transformation and the development of industrial uses. However, it represents a problematic heritage, suspended between public expectations and economic issues and the need to preserve the profitability of businesses that operate in its area.

Initial assumptions for the construction project were developed by the Nowa Huta Design Department established in 1947 [Frużyński 2022, p. 254] within the Biprohut Design Bureau. On March 29, 1949, this department was converted into the Nowa Huta Independent State Enterprise in Cracow, and Engineer Jan Anioła, the previous director of the Design Department, assumed its leadership. Four years later,

ne Wyodrębnione Przedsiębiorstwo Państwowe „Nowa Huta” w Krakowie, a jego kierownictwo objął mgr inż. Jan Anioła, dotychczasowy dyrektor Działu Projektowania. Cztery lata później przedsiębiorstwo zostało przekształcone w Biuro Studiów i Projektów „Biprostal” w Krakowie. Jednostka ta zajmowała się nie tylko adaptowaniem do lokalnych uwarunkowań projektów radzieckich, ale również projektami towarzyszącymi głównej inwestycji, takimi jak układy komunikacyjne czy infrastruktura techniczna. Decyzję o lokalizacji kombinatu w pobliżu Krakowa podjęto 24 lutego 1949 r. [*Kryptonim „Gigant”* 2008]. Projekt kombinatu, opracowany przez „Gipromez” – Państwowy Instytut Projektowania Zakładów Metalurgicznych w Moskwie, został zatwierdzony przez rząd PRL w styczniu 1950 r. Pierwsze projekty zakładały stworzenie zakładu o mocy produkcyjnej 1,5 mln ton stali i 1,3 mln ton wyrobów walcowanych rocznie [Duda, Kazimierski, Pochwała 2008, s. 146]. Władze doszły do przekonania, że samowystarczalny obiekt z własnym zapleczem naukowo-technicznym jest rozwiązaniem znacznie oszczędniejszym i łatwiejszym w zarządzaniu. Rzeczywistość w zmieniających się uwarunkowaniach politycznych zaprzeczyła temu przekonaniu. Kolejne etapy rozbudowy Nowej Huty przygotowywał „Biprostal”, jednakże współpraca z „Gipromezem” trwała jeszcze do początku lat 70. [Frużyński 2022, s. 258]. Obszar zajmowany przez główną część zakładu obejmował prawie 5 km², na których zlokalizowano 494 obiekty, w tym korpusy o długości ok. 1 km, a także 27 km dróg i 170 km linii kolejowych.

Inwestycje związane z uruchomieniem i działalnością kombinatu nie ograniczały się do zamkniętego obszaru o powierzchni ok. 900 ha. Typowo rolniczy teren, na którym miał stanąć zakład, posiadał znikomą infrastrukturę techniczną i komunikacyjną, co uniemożliwiało zapewnienie odpowiednich połączeń dla pierwszych robotników, a także transport materiałów budowlanych. Inwestycję rozpoczęto od budowy sieci drogowej, linii tramwajowych i kolejowych. Główny węzeł kolejowy w postaci zespołu rozrządowej stacji kolejowej Kraków-Nowa Huta powstał w rejonie Ruszcy, po wschodniej stronie kombinatu. Składał się m.in. z Zakładu Maszyn Torowych PKP, budynku administracyjno-mieszkalnego PKP oraz wieży ciśnień. Alternatywną metodą transportu miał być transport wodny: kanał portowy o długości blisko 1,5 km wraz z systemem stopni wodnych na Wiśle, których jednak nie zrealizowano w planowanym zakresie. Nad basenem portowym zlokalizowano dwa wyróżniające się architekturą budynki pompowni wody przemysłowej. Dwupiętrowe budynki zrealizowano w stylu socrealistycznym, a budynek zlokalizowany na zakończeniu kanału miał zadaszony taras z kolumnadą.

Budowa zakładu wymagała też szeregu przedsiębiorstw zapewniających zaopatrzenie dla pracowników. Produktów żywnościowych dostarczała spółdzielnia produkcyjna utworzona w 1950 r. [Gołaszewski 1955, s. 146] w Krzysztoforzycach, składająca się z pól upraw-

the enterprise was transformed into the Biprostal Study and Design Bureau in Cracow. This body adapted Soviet designs to local conditions and handled projects that accompanied the main project, such as transport and circulation systems and technical infrastructure. The decision to site the steelworks near Cracow was taken on February 24, 1949 [*Kryptonim „Gigant”* 2008]. The steelworks' design documentation, developed by Gipromez—the State Institute for Design of Metallurgical Plants in Moscow—was approved by the People's Republic of Poland government in 1950. The initial designs assumed a plant with an output of 1.5 million tons of steel and 1.3 million tons of rolled steel products per year [Duda, Kazimierski, Pochwała 2008, p. 146]. The authorities became convinced that a self-sufficient plant with its own scientific and engineering facilities was a much more cost-effective solution that would be easier to manage. The reality of changing political conditions contradicted this belief. The successive stages of Nowa Huta's expansion were planned by Biprostal, but cooperation with Gipromez lasted up to the 1970s [Frużyński 2022, p. 258]. The area occupied by the plant's main section covered almost 5 km², which featured 494 structures, including masses with a length of around 1 km, as well as 27 km of roads and 170 km of railway lines.

Projects linked to the steelworks' startup and operation were not limited to the 900 ha worth of its closed grounds. The typically agricultural area in which the plant was to be sited had little in the way of technical and transport infrastructure, which made it impossible to provide suitable connections for the first workers, and hindered the transport of construction materials. The project began with the construction of a road network and streetcar and railway lines. The main railway node, in the form of the Cracow-Nowa Huta shunting yard was built near Ruszcza, to the east of the steelworks. It consisted of, among other things, the PKP Track Machinery Plant, a PKP administration and housing building, and a water tower. Water transport was to be an alternative here: a port canal with a length of ca. 1.5 km along with a system of barges along the Vistula River, which were not built to the extent planned. Two architecturally distinctive industrial water pumping station buildings were located above the port basin. The two-story buildings were built in the Socialist Realist style, and the building located at the end of the canal had a covered terrace with a colonnade.

Construction of the plant also required a number of companies to provide supplies for workers. Food products were provided by a production cooperative established in 1950 [Gołaszewski 1955, p. 146] in Krzysztoforzyce, and consisted of farmland and livestock pens. Along Makuszyńskiego Street, construction of a Supply Depot began in 1952 [Binek 2009, p. 18], from which transportation was carried out via a rail siding. The design documentation was made by Miastoprojekt-Kraków, and the chief archi-

nych oraz zagród hodowlanych. Wzdłuż ul. Makuszyńskiego w 1952 r. rozpoczęto budowę Bazy Zaopatrzeniowej [Binek 2009, s. 18], z której transport odbywał się poprzez bocznice kolejową. Dokumentację projektową wykonał Miastoprojekt-Kraków, a głównym architektem większości obiektów był inżynier arch. Zbigniew Sieradzki. Baza składała się z takich obiektów, jak piekarnia mechaniczna Gigant, przetwórnia mleka, przetwórnia mięsa z garmazerią, pralnia miejska, ziemniaczarki, rozlewnia piwa i wód gazowanych, stacja sanitarno-epidemiczna, kotłownia, stacja energetyczna oraz skład opału. Większość z tych obiektów istnieje do dzisiaj, jednakże przeszła modernizację bądź zmianę funkcji. Na uwagę zasługuje najbardziej dekoracyjny ze wszystkich budynek stacji sanitarnej oraz budynek piekarni. Stacja sanitarna zachowała oryginalną elewację, piekarnia zaś przeszła w ubiegłych latach modernizację, wskutek której zasłonięto dekoracyjną attykę.

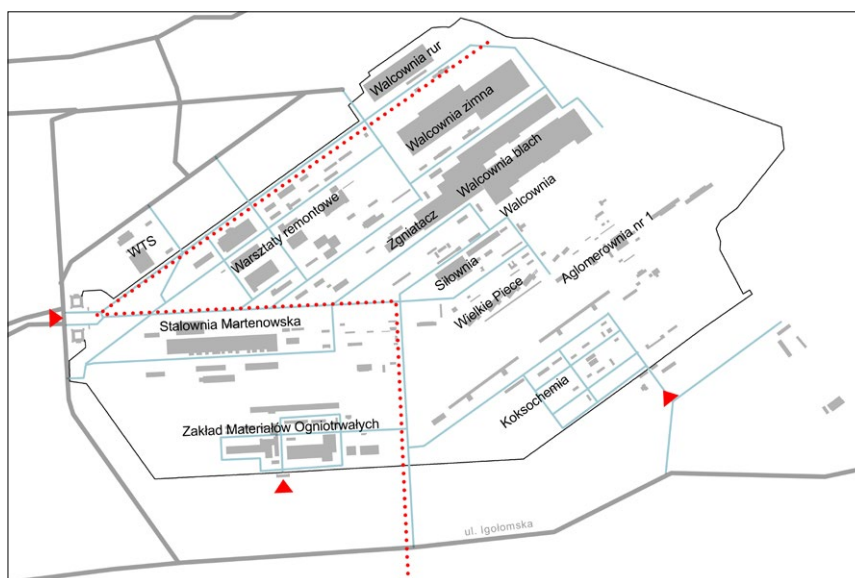
Podstawową zasadą projektowania zakładów przemysłowych przytaczaną w ówczesnych podręcznikach dla projektantów było rozlokowywanie obiektów w sposób odpowiadający wymaganiom procesu produkcyjnego, tak by zapewnić jak najkrótszą drogę transportu materiałów i produktów. Realizację tej zasady umożliwiał podział na strefy według grup wydziałów i urządzeń podobnych pod względem charakteru produkcji, jak również warunków pożarowych i sanitarno-higienicznych, zapotrzebowania na energię oraz obrotu ładunków. Kolejną zasadą właściwego zagospodarowania zakładu było oddzielenie transportu kolejowego i samochodowego od przepływów ludzi, tak by ograniczyć bądź wyeliminować ich krzyżowanie się na tym samym poziomie [Ajzenberg 1951, s. 383]. W rozwiązaniach komunikacyjnych wykorzystywano zatem dwupoziomowe skrzyżowania czy estakady, a dla pieszych pracowników budowano liczne przełączki podziemne lub nadziemne między budynkami socjalnymi a halami produkcyjnymi. Planując budynki, brano pod uwagę strony świata i kierunek przeważających na danym obszarze wiatrów i stosowano układ równoległy, aby ułatwić przewietrzanie obszaru i spływ zanieczyszczeń na niezamieszkałe tereny sąsiednie. Budynki dzielono na trzy grupy – zasadnicze (produkcyjne), pomocnicze oraz usługowe, co ułatwiała strefowanie obszaru pod kątem przeznaczenia. Czasami w literaturze dotyczącej przedmiotowego terenu jako odrębne typy wymieniane są również urządzenia typu sieciowego oraz zieleń i tereny wypoczynkowe, a także sportowe.

„Celem architekta opracowującego plan generalny zakładu przemysłowego jest nie tylko rozwiązanie funkcjonalne, lecz również stworzenie harmonijnej kompozycji architektonicznej” [Lewulis 1956, s. 39]. W ówczesnych latach jednym z istotnych elementów projektowania zakładów przemysłowych była estetyka, zarówno całego założenia, jak i poszczególnych obiektów [Ajzenberg 1951, s. 366, 383]. Założenie miało być nie tylko funkcjonalne, ale też wartościowe ze względu na architekturę i urbanistykę (ryc. 1). Dlatego nabrała wagi główna magistrała, oś kompozycyjna, której monu-

ment of most of the structures was architect Zbigniew Sieradzki. The depot consisted of buildings as the Gigant mechanical bakery, a milk processing plant, a meat and deli processing plant, a municipal laundry, a potato storage building, a beer and carbonated water bottling plant, a sanitary and epidemiological station, a boiler station, an energy transformer and a fuel depot. Most of these structures still exist today, but have either been modernized or reused. The most decorative of all are the sanitary station building and the bakery building. The sanitary station has retained its original facade, while the bakery was modernized in previous years, as a result of which its decorative attic was covered up.

The main principle of industrial plant design referenced in contemporaneous design manuals was to place the structures in a way that best served the requirements of the production process, so as to provide the shortest possible material and product transport routes. Implementing this principle was made possible by zoning according to groups of departments and machinery that were similar in terms of production type, as well as conditions in terms of fire protection and sanitation and hygiene, energy demand and cargo turnover. Another principle of proper plant development was to separate rail and truck transportation from the flow of people, so as to reduce or eliminate their crossing at the same level [Ajzenberg 1951, p. 383]. Thus, traffic solutions used two-level intersections or flyovers, and numerous underground or aboveground corridors were built between social buildings and production plants for pedestrian workers. The cardinal directions and the prevailing winds in a given area were considered in building planning, and a parallel layout was used to facilitate cross-ventilation and pollutant runoff into the uninhabited nearby areas. The buildings were divided into three groups—essential (manufacturing), auxiliary and service buildings, which facilitated zoning the area in terms of use. Sometimes the literature on this area lists utility grids, greenery and recreational and sports areas as separate use types.

“The objective of an architect who develops an industrial plant’s general plan is not only a functional solution, but to also create a harmonious architectural composition” [Lewulis 1956, p. 39]. At the time, aesthetics, both that of the entire complex and those of each building, was an essential element of designing an industrial plant [Ajzenberg 1951, pp. 366, 383]. A new complex was to be not only functional, but also valuable in terms of architecture and urban planning (Fig. 1). Therefore, the main thoroughfare, the compositional axis, whose monumentality was underscored by situating the most important and tallest buildings along it, gained significance. Buildings and facilities were placed in arrangements parallel or perpendicular to this axis. The fronts of the buildings were oriented so as to face the main transportation routes. The thoroughfare of the Nowa Huta steelworks was road no. 200, which runs from the formal entrance complex

Ryc. 1. Pierwszy i drugi etap budowy kombinatu, oprac. A. Walczak

Fig. 1. The first and second stages of the construction of the steelworks, by A. Walczak

mentalizm podkreślano poprzez sytuowanie wzdłuż niej najważniejszych oraz najwyższych obiektów. Budynki i urządzenia umieszczano w układach równoległych lub prostokątnych do tej osi. Fronty budynków zwracano do głównych dróg komunikacyjnych. Magistralę nowohucckiego kombinatu stanowiła droga nr 200, biegnąca od reprezentacyjnego kompleksu wejściowego złożonego z budynków administracyjnych „S” i „Z” wraz z elementami ozdobnego ogrodzenia oraz założenia parkowego, wzdłuż kompleksu Stalowni Martenowskiej z monumentalnym rzędem kominów, aż po Wielkie Piece oraz Siłownię, przy której znajdowały się dwa najwyższe na obszarze kominu. Po lewej stronie w kierunku północno-wschodnim odchodziły drogi prowadzone między Wydziałami Remontowymi. Wymienione wyżej obiekty zostały zaprojektowane z dużą dbałością o kompozycję elewacji oraz liczne detale architektoniczne, mimo że w innych krajach lansowana była bardziej funkcjonalna architektura [Architektura i urbanistyka 2010, s. 29]. Droga nr 200 stanowiła też naturalną kontynuację (obecnej) al. Solidarności (ryc. 2).

Jako pierwsze miały być uruchomione obiekty, które produkowały materiały niezbędne do dalszej budowy, aby z biegiem czasu móc sukcesywnie ograniczać dostawy. Wydziały te, tzw. Zakłady Remontowe, zostały zlokalizowane w północno-zachodniej części obszaru, przy ul. Mrozowej. Składało się na nie dziewięć obiektów:

- 1) Warsztat Konstrukcji Stalowych, obiekt nr 66, rok wykonania 1951,
- 2) Magazyn Centralny, obiekt nr 75, rok wykonania 1951,
- 3) Parowozownia, obiekt nr 115, lata wykonania 1951–1952,
- 4) Zakład Remontu Silników, obiekt nr 100, lata wykonania 1950–1952,
- 5) Odlewnia Żeliwa, obiekt nr 62, lata wykonania 1951–1952,

consisting of the S and Z administrative buildings, along with elements of the ornamental fence and the park layout, along the Martin-Siemens Process Steel Plant complex with its monumental row of smokestacks, up to the Blast Furnaces and the Power Plant, at which the two highest stacks in the area were located. To the left, and towards the northeast, there ran the roads planned between the Repair Departments. The aforementioned buildings were designed with great attention to facade composition and numerous architectural details, despite the fact that more functional architecture was promoted in other countries [Architektura i urbanistyka 2010, p. 29]. Road no. 200 was also a natural continuation of (the present-day) Solidarności Avenue (Fig. 2).

The first plants to begin operation were those that produced materials necessary for further construction so that deliveries could be reduced over time. These departments, known as Repair Plants, were located in the northwestern part of the area, along Mrozowa Street. They consisted of nine sites:

- 1) The Steel Structures Shop, building no. 66, built in 1951,
- 2) The Central Storage, building no. 75, built in 1951,
- 3) The Steam Engine Shed, building no. 115, built in 1951–1952,
- 4) The Engine Repair Plant, building no. 100, built in 1950–1952,
- 5) The Iron Casting Plant, building no. 62, built in 1951–1952,
- 6) The Steel Casting Plant, building no. 63, built in 1951–1952,
- 7) The Mechanical Shop, building no. 64, built in 1950–1952,
- 8) The Forge, building no. 65, built in 1950–1952,
- 9) The Repair Shop, building no. 68, built in 1951–1953,

Ryc. 2. Droga nr 200 i oś kompozycyjna od bramy głównej do Siłowni i Wielkich Pieców na pocztówce z lat 90.

Fig. 2. Road no. 200 and the compositional axis from the main gate to the Power Plant and Blast Furnaces on a postcard from the 1990s.

- 6) Odlewnia Staliwa, obiekt nr 63, lata wykonania 1951–1952,
- 7) Warsztat Mechaniczny, obiekt nr 64, lata wykonania 1950–1952,
- 8) Kuźnia, obiekt nr 65, lata wykonania 1950–1952,
- 9) Warsztat Remontowy, obiekt nr 68, lata wykonania 1951–1953.

Budynki tworzyły równoległy kompleks obiektów o ceglanych elewacjach, z licznymi architektonicznymi detalami, takimi jak attyki, obramienia okien i bram czy gzymsy kordonowe i koronujące. Najczęściej były to budynki jedno- lub dwupiętrowe, głównie produkcyjne, lecz także biurowe i socjalne. Wszystkie istnieją do dziś, a dwa z nich – Kuźnia (obiekt nr 65) i Zakład Remontu Silników (obiekt nr 100) – znajdują się w gminnej ewidencji zabytków (od 28 lutego 2022 r.).

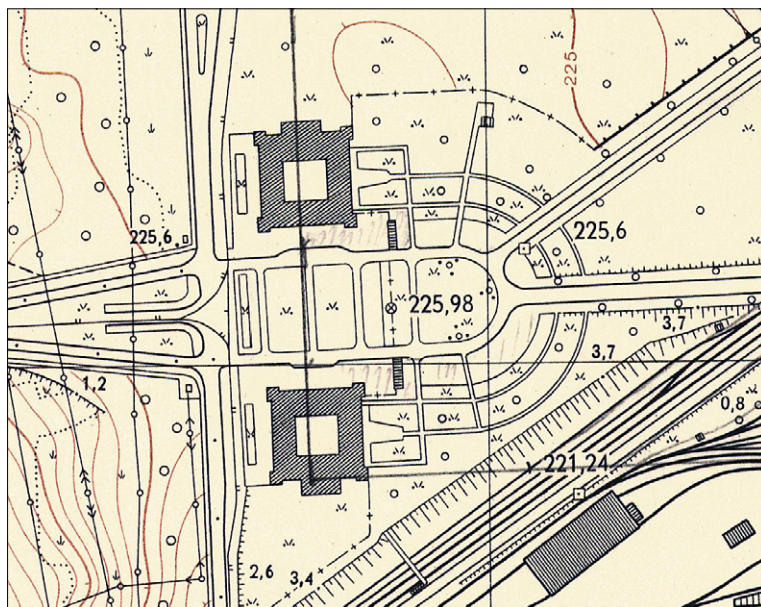
Prace budowlane nad kompleksem Stalowni Martenowskiej, złożonym z dziesięciu obiektów, ukończono w 1956 r. Obecnie zachowały się w bardzo złym stanie technicznym jedynie budynki administracyjne i socjalne oraz jedyny z kompleksu nadal użytkowany Budynek Przygotowania Złomu (obiekt nr 54) [Karta adresowa zabytku... Budynek Przygotowania Złomu 2021]. Jego architektura w zakresie estetyki wykończenia oraz układu funkcjonalnego powtarza rozwiązania zastosowane w obiektach Wydziału Remontowego. Złożony jest z hali produkcyjnej oraz mniejszej i węższej od niej części biurowej.

Kompleks elektrocieplowni, zwany Siłownią, położony w samym centrum obszaru, zaczęto budować 15 marca 1952 r. Składa się on z hali kotłowej i turbogeneratorów (obiekt 87), hali turbodmuchaw (obiekt 87a), biurowca (obiekt 88), rozdzielni (obiekt 89), nośnic węgla (obiekt 91d) [Karta adresowa zabytku... Zespół Siłowni 2021]. Turbogenerator od 16 czerwca 1953 r.

The buildings formed a parallel complex of structures with brick facades, with numerous architectural details such as attic walls, window and gate surrounds, sill courses and crown cornices. These were typically either single- or two-story buildings, mostly production plants, but also office and social buildings. All of them still exist today, and two of them—the Forge (building no. 65) and the Engine Repair Plant (building no. 100)—are included in the municipal register of historical monuments (as of February 28, 2022).

Construction work on the Martin-Siemens Process Plant complex, consisting of ten buildings, was completed in 1956. At present the only buildings to survive, and in very poor technical condition, are the administrative and social buildings, and as well as just one process building, the Scrap Preparation Building (building no. 54) [Karta adresowa zabytku... Budynek Przygotowania Złomu 2021]. Its architecture, in terms of the aesthetics of its finishes and its functional layout, repeats the solutions used in the Repair Department buildings. It consists of a production plant section and an office area that is smaller and narrower.

Construction on the combined heat and power plant, dubbed the Power Plant and located in the very center of the area, began on March 15, 1952. It consists of a boiler and turbo generator plant (building 87), a turbofan plant (building 87a), an office building (no. 88), a transformer plant (no. 89), and coal carriers (no. 91d) [Karta adresowa zabytku... Zespół Siłowni 2021]. The turbo generator began supplying power to the city's electric grid on June 16, 1953 [Gołaszewski 1955, p. 336]. After the turbo fans were put into operation, stage one of the Power Plant was officially commissioned on July 15, 1954. In the following years, construction of further units (no. 2 and 3) to operate blast

Ryc. 3. Kompleks wejściowy od ul. Ujastek – budynki administracyjne „S” i „Z”, mapa topograficzna 1:5000 z 1965 r., cyfrowe obrazy map znajdujących się w zasobie Zbiorów Kartograficznych Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Fig. 3. Entrance complex from Ujastek Street—administrative buildings S and Z, 1:5,000 topographic map from 1965, digital images of maps held in the Cartographic Collection of the JU Institute of Geography and Spatial Management

zasilał miejską sieć elektryczną [Gołaszewski 1955, s. 336]. Po uruchomieniu turbodmuchaw, I etap budowy Siłowni oficjalnie oddano do użytku 15 lipca 1954 r. W następnych latach kontynuowano budowę dalszych agregatów (nr 2 i 3) do obsługi wielkich pieców nr 2 i 3. Uwagę zwraca reprezentacyjna architektura kompleksu budynków Siłowni – są to budynki o konstrukcji żelaznej wypełnionej ceglami i żelbetonem, na rzutach prostokątnych w równoległym układzie. Wieloosiowe elewacje są wykonane w czerwonej cegle z tynkowymi detalami w stylistyce modernizmu, połączone z klasycznymi detalami, takimi jak boniowanie, obramienia okien z profilowanymi gzymsami podokiennymi czy dekoracyjne guzy (rauty). Część elewacji znajduje się na cokółach, a niektóre zwieńczone są attykami. Uwagę przyciąga także największy budynek hali kotłowej, z monumentalnymi elewacjami z wysokimi prostokątnymi wnękami okiennymi na całej wysokości.

„Elementem łączącym zakład z osiedlem jest plac przedwejściowy zakładu, i to zarówno wtedy, gdy zakład leży wśród zabudowy osiedla, jak i wtedy, gdy jest od niego oddalony. Ustalenia związku plastycznego między zakładem i osiedlem, zwłaszcza gdy zakład znajduje się w znacznej odległości od osiedla i jest widoczny w całej sylwecie, jest zadaniem niełatwym” [Ajzenberg 1951, s. 39]. W pierwszym etapie HiL miała trzy takie strefy wejściowe:

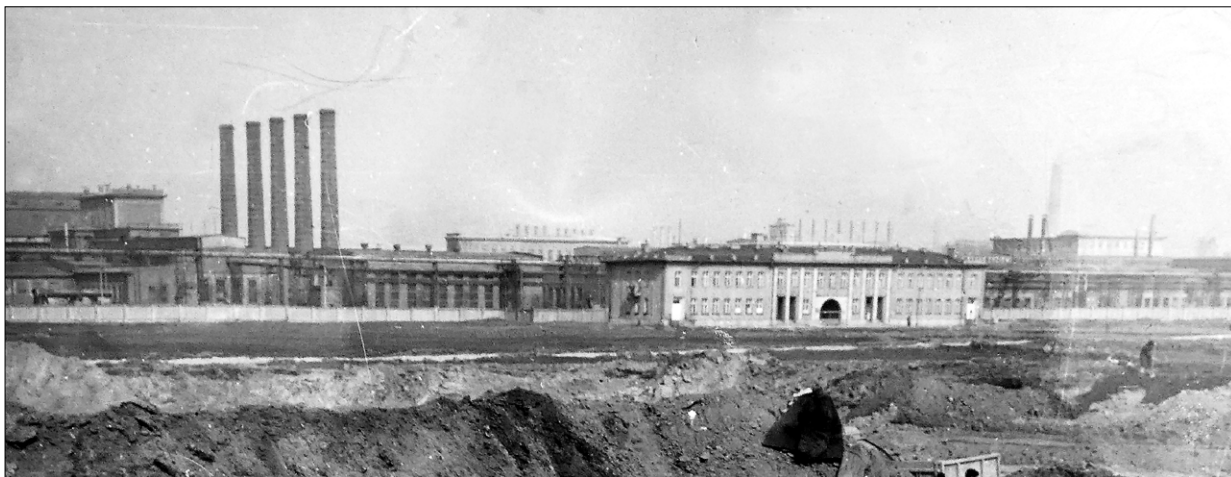
- 1) budynki administracyjne „S” i „Z” oraz zespół głównej bramy wjazdowej od strony ul. Ujastek Mogiński (ryc. 3),
- 2) dla Zakładów Materiałów Ogniotrwałych (ZMO) od ul. Igołomskiej (ryc. 5),
- 3) dla Wydziału Koksochemii od ul. Igołomskiej (ryc. 6). Budynki „S” (socjalny) i „Z” (zarząd), zaprojektowane

furnaces nos. 2 and 3 continued. Attention was drawn to the formal architecture of the Power Plant building complex—they are iron-framed buildings filled with bricks and reinforced concrete, on rectangular plans in a parallel layout. The multi-axis facades are made in red brick with plaster details in the style of Modernism, combined with classical details such as rustication, window surrounds with profiled sill cornices and decorative round studs. Some of the facades are on pedestals, and some are topped with attic walls. The largest structure, namely the boiler plant, also attracts attention with its monumental facades equipped with tall rectangular window niches along its entire height.

“The element that connects the plant with the estate is the plant’s front square, and this is true both when the plant is in the middle a housing estate’s development, as well as when it is far from the estate. Establishing a visual connection between the plant and the estate, especially when the plant is a considerable distance away from the estate and is visible in its entire outline, is not an easy task” [Ajzenberg 1951, p. 39]. In the first phase, the VLS had three such entrance areas:

- 1) the S and Z administrative buildings and the main entrance gate complex from Ujastek Mogiński Street (Fig. 3),
- 2) for the Refractory Materials Plant (Zakłady Materiałów Ogniotrwałych, ZMO) from Igołomska Street (Fig. 5),
- 3) for the Coke Chemistry Department from Igołomska Street (Fig. 6).

The S (social) and Z (management) buildings, designed by Janusz Ballenstedt and Janusz and Marta Ingarden, are some of the best examples of Socialist Realism in Poland [Bryg-Stanisławska 2021, p. 151].

Ryc. 4. Budynek administracyjny ZMO, zdjęcie wykonane w trakcie wykopaliisk poprzedzających budowę Stalowni Konwertorowej, ok. 1965 r., zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie – Oddział Nowa Huta, kopia cyfrowa i opis A. Walczak

Fig. 4. The ZMO administration building, photograph taken during excavations that preceded the construction of the Bessemer Process Plant, ca. 1965, collection of the Archaeological Museum in Kraków, Nowa Huta Branch, digital copy and caption by A. Walczak

wane przez Janusza Ballenstedta oraz Janusza i Martę Ingardenów, stanowią jedne z najlepszych przykładów socrealizmu w Polsce [Bryg-Stanisławska 2021, s. 151]. Budynki o odmiennych funkcjach, połączone korytarzem podziemnym, miały schrony podziemne stanowiące centrum zarządzania kryzysowego. Dekoracyjne elewacje budynków podkreślał ich układ wzbogacony ozdobnymi bramami z portierniami oraz osiowym układem zieleńców (ryc. 3). Poprzez ażurowe bramy możliwy był wgląd w główną oś założenia kombinatu nakierowaną na najwyższe kominy Siłowni oraz Wielkie Piece.

Zakłady Materiałów Ogniotrwałych zostały oddane do użytkowania jako drugie z kolei, po Wydziale Remontowym. Cały kompleks budynków ZMO oddano do użytku w 1954 r. Wejście do zakładu prowadziło przez przelotną półkoliście sklepioną bramę budynku administracyjnego. Jego reprezentacyjny charakter podkreślono detalami architektonicznymi, takimi jak pilastry w wielkim porządku i attyka (ryc. 4). Niestety, pierwotną bramę i część okien zamurowano. Na mapie topograficznej z 1956 r. widoczna jest osiowość założenia oraz zieleń uzupełniająca kompozycję przestrzenną (ryc. 5).

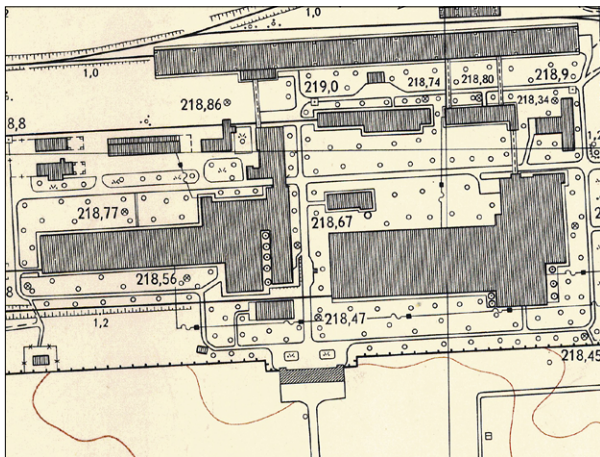
Trzecie wejście tworzyły dwa dwupiętrowe budynki administracyjne Koksochemii, których reprezentacyjny układ uzupełniały dekoracyjne bramy oraz zieleńce w układzie kwatrowym, z osiowym układem alejek i dwoma centralnie umieszczonymi fontannami¹ (ryc. 6). Osiowość układu podkreślały dwa budynki przed bramą, w tym dwupiętrowa stołówka² (ryc. 9). Budynki administracyjne, powstające jako jedne z pierwszych na obszarze, budowane były w stylu wczesnego socrealizmu (w tym samym stylu zbudowano np. Dom Młodego Robotnika), który powstał, zanim jeszcze dopracowano bardziej dekoracyjny styl, jaki znamy z budynków przy pl. Centralnym czy z budynków administracyjnych „S” i „Z”.

The buildings, each with a different use, were connected with an underground passageway, and were equipped with underground shelters that acted as a crisis management center. The decorative facades of the buildings were emphasized by their layout, which was enriched by decorative gates with gatehouses and an axial arrangement of green spaces (Fig. 3). Through the openwork gates it was possible to see the main axis of the steelworks layout, directed at the highest smokestacks of the Power Plant and the Blast Furnaces.

The Refractory Materials Plant was commissioned as the second plant, after the Repair Department. The entire complex of the ZMO buildings was put into operation in 1954. The entrance to the plant led through the arched gate of the administration building. Its formal character was emphasized by architectural details, such as pilasters in the giant order and an attic wall (Fig. 4). Unfortunately, the original gate and some of the windows have been bricked up. The topographic map from 1956 shows the axiality of the layout and the greenery that complements the spatial composition (Fig. 5).

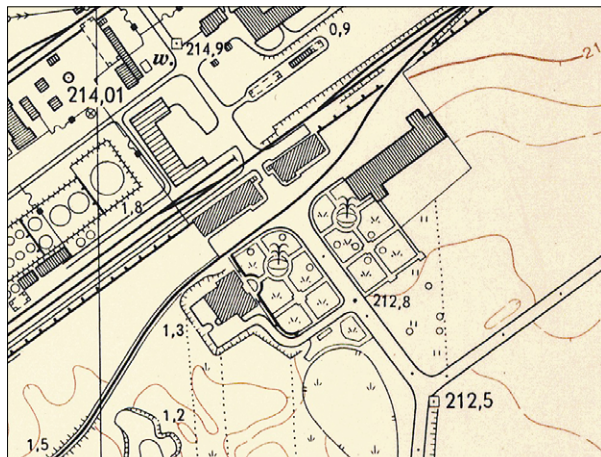
The third entrance was formed by two two-story administrative buildings of the Coke Chemistry Department, whose formal layout was complemented by decorative gates and green areas with a geometric bed-based layout, with an axial arrangement of alleys and two centrally located fountains¹ (Fig. 6). The axiality of the layout was emphasized by two buildings in front of the gate, including a two-story canteen² (Fig. 9). The administrative buildings, which were among the first in the area, were built in the early Socialist Realist style (the Young Worker's House, for example, was built in the same style), which was created before the more decorative style we know from the buildings in Centralny Square or the S and Z administrative buildings was perfected.

Of the buildings that were directly related to the VLS, the municipal records still include the Fire Station,

Ryc. 5. Kompleks wejściowy ZMO, mapa topograficzna 1:5000 z 1965 r., cyfrowe obrazy map znajdujących się w zasobie Zbiorów Kartograficznych Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Fig. 5. The ZMO entrance complex, 1:5000 topographic map from 1965, digital images of maps held in the Cartographic Collections of the JU Institute of Geography and Spatial Management

Ryc. 6. Kompleks wejściowy Koksochemii, mapa topograficzna 1:5000 z 1965 r., cyfrowe obrazy map znajdujących się w zasobie Zbiorów Kartograficznych Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

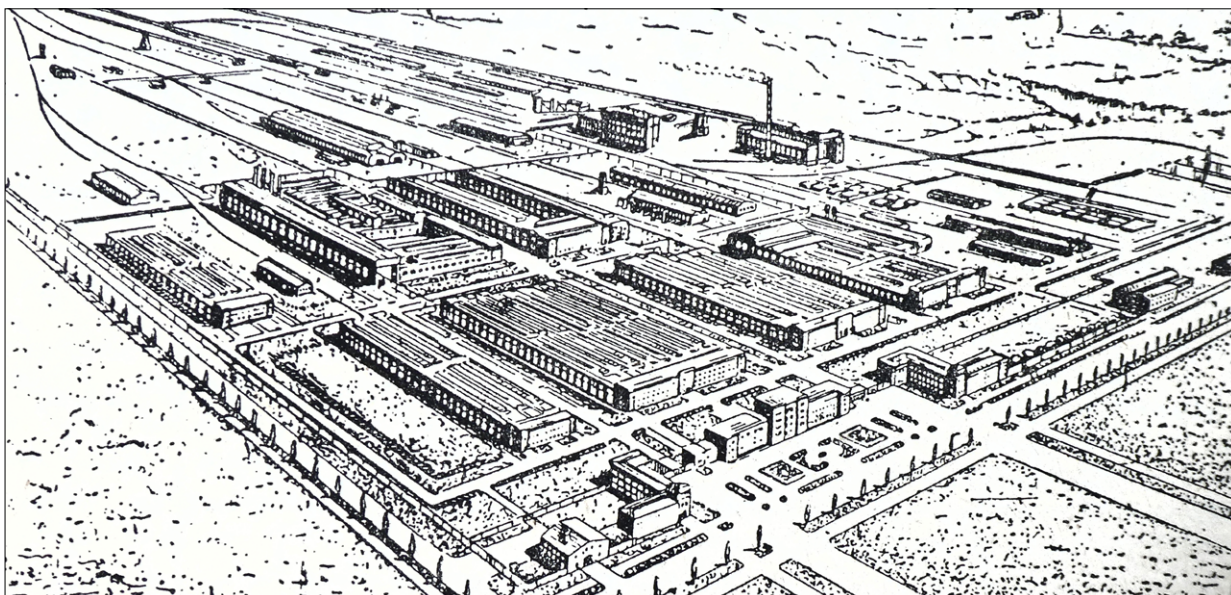
Fig. 6. The Coke Chemistry Department entrance complex, 1:5000 topographic map from 1965, digital images of maps held in the Cartographic Collections of the JU Institute of Geography and Spatial Management

Z obiektów, które były bezpośrednio związane z HiL, w gminnej ewidencji znajdziemy jeszcze Strażnicę Pożarną, złożoną z remizy (obiekt 515) i wieży (wspinalni) (obiekt 516), zbudowaną w latach 1950–1952 przy ul. Mrozowej, poza ogrodzeniem HiL. Dodatkowe dwie mniejsze strażnice zlokalizowano w obrębie zakładu: jedną w rejonie drogi nr 300 i wjazdu na Koksochemię, drugą w północno-wschodniej części obszaru, za walcownikami.

Elementem silnie wpływającym na estetykę kompozycji planu generalnego były zieleńce projektowane zarówno na obszarze, jak i w otoczeniu hut (ryc. 7). Miały znaczenie nie tylko architektoniczno-dekoracyjne, ale również sanitarno-higieniczne: ograniczały rozprzestrzenianie się pyłów, oddzialały strumienie pracowników od strumieni ładunkowych. Zalecano zazielenienie przynajmniej 30% powierzchni zakładu (w nowohuckim kombinacie do dziś pozostały głównie szpalery wzdłuż arterii komunikacyjnych oraz resztki żywopłotów). Przez takie działania starano się podkreślać estetykę stref wejściowych oraz otoczenia budynków biurowych i socjalnych. Zalecano dla szpalerów drzew rozstaw od 2 do 7 m, dla krzewów od 1 do 2,4 m, dla trawników – powierzchnię nie mniejszą niż 2 m². Dopełnieniem zieleńców miały być elementy małej architektury: rzeźby, fontanny, wazy, ławki. Zwracano również uwagę na konieczność pozostawiania strefy sanitarno-ochronnej o szerokości blisko 1 km, lokalizowanej między zakładem a osiedlami mieszkalnymi. Strefa miała zapobiegać przenikaniu dymu, sadzy, kurzu, zapachów i hałasu do dzielnic mieszkaniowych. „Z drzew odpornych na działanie wymienionych wyżej czynników można wymienić: topole, płatan, wiąz, czarny bez, ligustr, jesion amerykański, białą akację, wierzbę, jałowiec, klon. Z krzewów: mahonię, magnolię, barwinek, wrzos, wrzosowate, agrest, porzeczki,

which consisting of a fire station (building no. 515) and a tower (climbing tower) (building no. 516), built in 1950–1952 on Mrozowa Street, outside the VLS fence. Two smaller additional fire stations were located within the plant: one near road no. 300 and the entrance to the Coke Chemistry Department, and the second in the northeast section, behind the rolling mills.

The green areas designed both on the steel mill grounds and in their vicinity were elements that had a strong impact on the aesthetics of the general plan's composition (Fig. 7). They were of architectural, decorative and sanitary significance: they inhibited the spread of particulates and separated the streams of workers from cargo streams. It was recommended that at least 30% of the plant's area be greened (at the Nowa Huta plant, what remains today are mainly rows along traffic arterials and remnants of hedges). These measures were meant to highlight the aesthetics of entrance zones and the areas near office and social buildings. It was recommended for rows of trees to have a spacing of 2 to 7 m, for shrubs to have a spacing of 1 to 2.4 m, and for lawns to have an area of no less than 2 m². The greens were to be complemented by garden features: sculptures, fountains, vases and benches. The need to ensure a sanitary and protective strip with a width of almost 1 km between the plant and housing estates was also noted. The zone was intended to prevent smoke, soot, dust, odors and noise from reaching residential neighborhoods. “Of the hardy trees mentioned above, we can mention poplars, plane trees, elms, elders, privets, American ash, black locusts, willows, junipers, and maples. Of the shrubs: mahonias, magnolias, periwinkles, heathers, heaths, gooseberries, currants, some varieties of roses, raspberries, wisterias, and the common ivy” [Ajzenberg 1951, p. 32]. As for the protective greenery surrounding the industrial plant, it was rec-

Ryc 7. Przykładowy widok zakładu przemysłowego, za: *Budowa maszyn. Projektowanie zakładów przemysłowych. Poradnik encyklopedyczny*, Warszawa 1951, s. 385

Fig. 7. Sample view of an industrial plant, taken from: *Budowa maszyn. Projektowanie zakładów przemysłowych. Poradnik encyklopedyczny*, Warszawa 1951, p. 385

niektóre odmiany róż, maliny, glicynię, bluszcz zwykły” [Ajzenberg 1951, s. 32]. Co do zieleni ochronnej otaczającej zakład przemysłowy zalecano, aby miała nieregularne zarysy, które maskowałyby równoległe układy budynków [Ajzenberg 1951, s. 32].

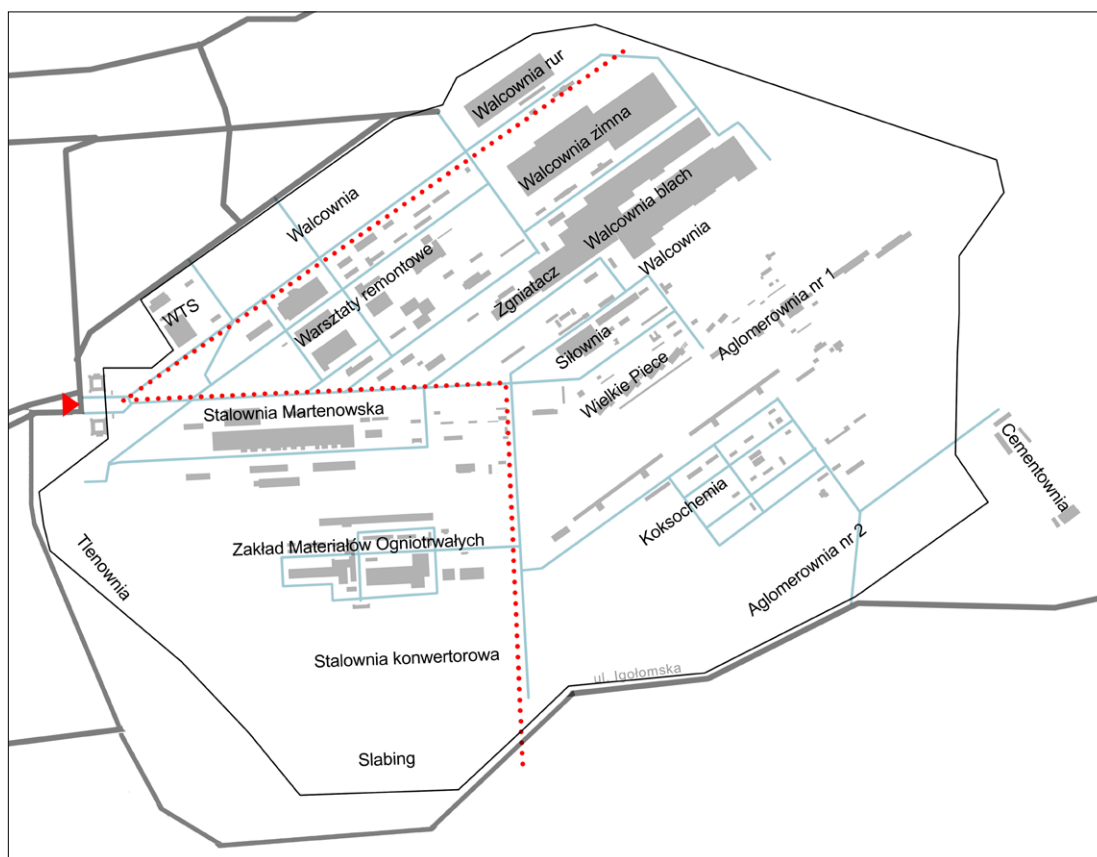
Zakład przemysłowy był tak projektowany, by umożliwić jego rozbudowę od środka na zewnątrz. Pozwalało to sprawnie połączyć pierwsze wydziały w cykl produkcyjny i potem rozbudowywać zakład praktycznie we wszystkich kierunkach. Dzięki temu możliwy był rozruch pierwszych wydziałów, przy jednoczesnej budowie kolejnych. W latach 1959–1966 kombinat został rozbudowany o część surowcową oraz część końcowego przetwórstwa [Choma et al. 1999, s. 25]. Powstała wówczas Stalownia konwertorowa zlokalizowana na południe od ZMO, Aglomerownia nr 2 (obecnie nieistniejąca) położona wzdłuż ul. Igołomskiej oraz nowe walcownie na północy obszaru. Reprezentacyjne bramy wejściowe od ul. Igołomskiej straciły wtedy na znaczeniu. Rozbudowa doprowadziła do mocy produkcyjnej 3,3 mln ton stali rocznie, co uczyniło HiL największą hutą w kraju i jedną z większych na świecie. Budowę drugiego etapu HiL zakończyło oddanie do użytku Wielkiego Peca nr 5 (obiekt nr 1111–1112) jako ostatniej części rozbudowy Wydziału Wielkopieczowego zlokalizowanego w centralnej części obszaru. Obiekt był kilka razy modernizowany, jednakże jako ostatni piec pozostały na obszarze został włączony do gminnej ewidencji zabytków 14 stycznia 2022 r. Istniał jeszcze wtedy Wielki Piec nr 3, ale potem został rozebrany.

Trzeci etap rozbudowy trwał od 1967 do 1976 r. Założono wówczas zwiększenie mocy produkcyjnej stali surowej do 5–5,5 mln ton [Choma et al. 1999, s. 29], a wyrobów gotowych do 3,7–4 mln ton. „Ko-

ommended that it should have irregular outlines that would mask the parallel layouts of buildings [Ajzenberg 1951, p. 32].

The industrial plant was designed to allow for outwards expansion. This made it possible to efficiently combine the initial departments into a production cycle and then expand the plant in practically all directions. This made it possible to start up the first departments while building additional ones. In the years 1959–1966, the steelworks was expanded to include a raw material section and a final processing section [Choma et al. 1999, p. 25]. At that time, a Bessemer Process Plant located to the south of the ZMO, Sintering Plant no. 2 (it no longer exists) located along Igołomska Street, and new rolling mills in the area’s north were built. The formal entrance gates from Igołomska Street then lost their significance. The expansion led to a production capacity of 3.3 million tons of steel per year, making the VLS the largest steel mill in the country and one of the largest in the world. The construction of the VLS’s second phase was completed with the commissioning of Blast Furnace no. 5 (structure no. 1111–1112) as the final part of the Blast Furnace Department expansion located in the central part of the area. The structure was modernized a number of times, but as the last furnace in the area, it became included in the municipal monument records on January 14, 2022. There was also Blast Furnace no. 3, but it was dismantled.

The expansion’s third stage lasted from 1967 to 1976, at which time it was assumed to increase crude steel production capacity to 5–5.5 million tons [Choma et al. 1999, p. 29], and finished goods production to 3.7–4 million tons. “The successive stages of the VLS’s expansion were a manifestation of a gigantomania motivated more by political than economic goals”

Ryc. 8. Trzeci etap rozbudowy HiL, oprac. A. Walczak

Fig. 8. Third phase of the VLS's expansion, by A. Walczak

lejne etapy rozbudowy HiL były przejawem gigantomanii motywowanej bardziej celami politycznymi niż ekonomicznymi” [Nowa Huta 1949+ 2013, s. 18]. Rozbudowany wówczas kompleks walcowni w południowej części obszaru wymusił przesunięcie ul. Igołomskiej wraz z torowiskiem tramwajowym w kierunku zachodnim (ryc. 8). Pętlę znajdującą się koło Straży Pożarnej, w części północnej, przeniesiono na koniec ul. Mrozowej, tworząc miejsce pod budowę szpitala. W czasie drugiego i trzeciego etapu rozbudowy HiL budownictwo zdominowały nowe technologie oparte na stalowych konstrukcjach, umożliwiające szybkie budowanie oraz optymalizację kosztów. Dekoracyjność i estetyka straciły na znaczeniu w obliczu pragmatycznego i oszczędnego funkcjonalizmu. Utrzymano jedynie równoległy układ budynków, wymuszony przez istniejące ciągi komunikacyjne. Jedynym obiektem administracyjnym, który wtedy powstał, był modernistyczny budynek o konstrukcji żelbetowej, zlokalizowany między główną bramą a wydziałami remontowymi, odbiegający zarówno formą, jak i gabarytami od wcześniej powstałych obiektów.

Kształtowanie obecnego zagospodarowania oraz stanu własnościowego

Model ogromnego samowystarczalnego zakładu nie wytrzymał próby czasu. Kombinat jako zakład w pełni

[Nowa Huta 1949+ 2013, s. 18]. At the time, the expanded rolling mill complex in the southern part of the area forced the relocation of Igołomska Street, along with the streetcar tracks, to the west (Fig. 8). The terminus located near the Fire Department, in the northern part, was moved to the end of Mrozowa Street, creating space for the construction of a hospital. During the second and third phases of the VLS's expansion, construction was dominated by new technologies based on steel structural systems, enabling rapid construction and cost optimization. Ornamentation and aesthetics had lost their importance in the face of pragmatic and frugal functionalism. Only the parallel layout of the buildings, forced by the pre-existing traffic routes, was maintained. The only administrative building that was built at the time was a Modernist building with a reinforced concrete structure, located between the main gate and the repair departments, different in both form and dimensions from the earlier structures.

Shaping current development and ownership status

The massive self-sufficient plant model did not stand the test of time. The steelworks, as a plant fully dependent on the state, proved to be completely unresponsive to the political changes that were taking place

uzależniony od państwa okazał się kompletnie nieodporny na zachodzące w kraju przemiany ustrojowe. Lata 1976–1980 były szczytem jego możliwości produkcyjnych – wyprodukowano wtedy ok. 6,5 mln ton stali [Choma et al. 1999, s. 37]. Ciągły pęd do zwiększania produkcji powodował ogromne zaniedbania w modernizacji, a wyeksploatowanie urządzeń zaczęło doprowadzać do czasowych przestojów i spadku produkcji. Aby zachować rentowność, konieczne były zmiany strukturalne i własnościowe. „Z końcem 1990 roku dyrekcja przedstawiła wizję przekształcenia huty w holding, czyli dobrowolne zrzeszenie przedsiębiorstw połączonych ekonomicznie. [...] W HTS planowano utworzyć w dwóch kolejnych fazach 18 przedsiębiorstw. Zakładem wiodącym byłaby huta stali” [Choma et al. 1999, s. 66]. Od 1992 r. zaczęto wdrażać programy naprawcze, dzięki którym zmodernizowano część obiektów i wybudowano nowe. Niektóre zostały wyłączone z produkcji lub wyburzone. Część wydziałów wydzielono z kombinatu w formie samoistnych spółek, utrwalając historyczny układ. Liczba pracowników, wynosząca w 1990 r. 27 027 osób, została zredukowana w ciągu kolejnych czterech lat o blisko 10 tys., z czego ok. 6 tys. osób przeszło do spółek. Kombinat przestał być głównym pracodawcą dla mieszkańców Nowej Huty. Holding Polskie Huty Stali przetrwał do 2004 r., kiedy to został sprywatyzowany i przeszedł w ręce koncernu stalowego Lakshmi Mittala. Początkowo funkcjonujący pod nazwą Ispat Polska Stal, w 2005 r. zmienił nazwę na Mittal Steel Poland SA. W czerwcu 2006 r., w wyniku połączenia największych producentów stali, nazwa została zmieniona na funkcjonującą do dzisiaj ArcelorMittal Poland [https://poland.arcelormittal.com/o-nas/nasza-historia].

Około 2007 r. rozpoczęły się liczne wyburzenia budynków wyłączonych z produkcji. Wyłączenia i likwidacje otwartych instalacji były również wymuszane przez kształtujące się wówczas prawo ochrony środowiska. Zmieniające się technologie produkcji pozwalały na znaczne ograniczenie zajętości gruntów. Prowadziło to do utworzenia potencjalnych nowych terenów inwestycyjnych. Jednakże ich wykorzystanie i skomunikowanie utrudniało otoczenie czynnymi ciągami infrastruktury technicznej lub kolejowej.

Możliwości i bariery rozwojowe

Przez większość czasu swojej działalności HiL stanowiła białą plamę we wszystkich opracowaniach kartograficznych. Mimo że jej status prawny uległ zmianie, nadal stanowi obszar silnie wyizolowany z otoczenia. Jednakże formalnie jest częścią miasta i jej rozwój uzależniony jest częściowo od możliwości integracji z otaczającą ją tkanką miejską. Analizując historyczny układ, łatwo w nim zauważyć logikę, czytelność i zorganizowanie, które pierwotnie były podporządkowane procesowi produkcyjnemu, obecnie zaś mogą posłużyć jako wytyczne do stworzenia nowej dzielnicy prze-

Ryc. 9. Nieistniejący już obiekt stołówki wydziału Koksochemii, fot. A. Walczak

Fig. 9. The no-longer-existing canteen building of the Coke Chemistry Department, photo by A. Walczak

in the country. The years 1976–1980 were the peak of its production capacity—about 6.5 million tons of steel were produced in this period [Choma et al. 1999, p. 37]. The constant drive to ramp up production led to an immense neglect of modernization, and the wear and tear of machinery and equipment caused temporary stoppage and production decline. Structural and ownership changes were needed to maintain profitability. “At the end of 1990, the management presented a vision of converting the steelworks into a holding, namely a voluntary association of economically linked companies. [...] The establishment of a total of eighteen companies was planned within the TSS. The leading plant would be the steel mill” [Choma et al. 1999, p. 66]. Since 1992, repair programs began, which modernized some structures and led to the construction of new ones. Some have been shut down or demolished. Some departments were separated from the steelworks proper as independent companies, perpetuating the historical layout. The number of employees, which stood at 27,027, was reduced by nearly 10,000 over the next four years, of which about 6,000 went to the companies. The steelworks ceased to be the main employer of Nowa Huta’s residents. The Polskie Huty Stali Holding survived up to 2004, when it was privatized and sold to Lakshmi Mittal’s steel corporation. Initially, it operated under the name Ispat Polska Stal, and in 2005 it changed its name to Mittal Steel Poland SA. In June 2006, as a result of a merger of major steelmakers, the name was changed to ArcelorMittal Poland, which is still in operation today [https://poland.arcelormittal.com/o-nas/nasza-historia].

Around 2007, numerous demolitions of shut-down buildings began. The shutdowns and demolitions of open installations were also enforced by the environmental legislation that was taking shape at the time. Changing production technologies allowed for a significant reduction in land occupation. This led to the creation of potential new development areas. However, their use and ensuring transport linkages was made difficult by numerous technical infrastructure or railway lines.

mysłowej. Układ ten nie tylko zachowuje możliwości adaptacji do nowych funkcji i technologii, ale również gwarantuje zagospodarowanie obszaru według zasad ładu przestrzennego. W kontekście powyższego potencjalne czynniki rozwojowe w przypadku nowohuckiego kombinatu to:

- 1) rozległa powierzchnia obszaru, która umożliwia zarówno ochronę wybranych pozostałych obiektów, jak i wprowadzanie nowych przedsiębiorstw,
- 2) liczne tereny nieużytkowane umożliwiające rozbudowę drogowego układu komunikacyjnego z wykorzystaniem istniejących osi kompozycyjnych,
- 3) zachowanie równoległego układu budynków jako układu optymalnie wykorzystującego zastane uwarunkowania,
- 4) zachowanie cech stylowych i reprezentacyjności stref wejściowych,
- 5) wykorzystanie terenów kolejowych rozmieszczonych regularnie na całym obszarze, które stwarzają możliwość ukształtowania powiązań przyrodniczych i stref zielonych.

Należy również zwrócić uwagę, że mamy do czynienia z blisko 900 ha powierzchni, co daje ogromne możliwości inwestycyjne, a wpisów do gminnej ewidencji udało się zachować jedynie pięć i żaden nie dotyczy największych obszarowo hal. Obecnie na tak rozległych obszarach sytuuje się parki technologiczne lub specjalne strefy ekonomiczne i rzadko kiedy są one we władaniu jednego podmiotu. Dodatkowo parki technologiczne dają możliwość częściowego przemieszania funkcji przemysłowych z placówkami badawczymi, naukowymi czy usługowymi, co siłą rzeczy wymusiłoby otwarcie terenu i integrację z terenami sąsiednimi. Racjonalnie gospodarowanie tak rozległym obszarem umożliwiłoby nie tylko pozyskanie nowych terenów inwestycyjnych, ale również zabezpieczenie istotnych wartości dziedzictwa przemysłowego, w tym „utworzenie przestrzeni interpretacyjnej, w sposób czytelny mówiącej o pierwotnej funkcji miejsca/obiektu” [Kryptonim „Gigant” 2008, s. 53].

Kryzys finansowy lat 70. na świecie wymusił zmiany w praktycznie każdym aspekcie gospodarki związanej z przemysłem – wprowadzono rozwiązania technologiczne umożliwiające efektywniejsze wykorzystanie przestrzeni, szybsze reagowanie na systemy rynkowe i adaptację do zmian popytu. Zmiany te przełożyły się na architekturę i urbanistykę terenów przemysłowych, od których nowe technologie wymagały możliwości łatwej adaptacji i elastyczności. Zmiana w podejściu do projektowania zakładów przemysłowych wynika „z różnicy pomiędzy okresem pełnej przydatności eksploatacyjnej a okresem trwałości fizycznej, która zwykle znacznie przekracza czas trwania wyposażenia technologicznego” [Architektura i urbanistyka 2010, s. 31]. Kombinat nie odrobił tej lekcji i pozostał daleko w tyle, czego efektem jest ogromna ilość nieużytkowanych terenów pozostająca ciągle w obrębie zakładu.

Do głównych barier rozwoju należy stan własności obszaru, który nadal stanowi użytkowanie wieczyste

Development opportunities and barriers

For most of its existence, the VLS was a white spot in all cartographic studies. Although its legal status has changed, it is still an area that is highly isolated from its surroundings. However, it is formally part of the city and its development depends in part on its ability to integrate with the surrounding urban fabric. When analyzing its historical layout, it is easy to see in it the logic, legibility and organization that were originally subordinated to production, but now can serve as guidelines for the creation of a new industrial district. This layout not only preserves the potential for adaptive reuse and the application of new technologies, but also ensures the site is developed per the principles of spatial order. In the context of the above, the potential development factors for the Nowa Huta steelworks are as follows:

- 1) extensive area to both protect selected remaining structures and introduce new businesses,
- 2) numerous unused areas that allow expansion of the road traffic system using existing compositional axes,
- 3) preserving the parallel layout of buildings as a scheme that makes optimal use of the existing conditions,
- 4) preservation of the stylistic features and formality of the entrance areas,
- 5) the use of railroad areas located at regular intervals across the entire site, as this provides an opportunity for establishing natural linkages and green areas.

It should also be noted that we are dealing with nearly 900 ha of land, which offers immense development opportunities, and only five entries in the municipal records have been retained, and none of them relate to the plant buildings that have the largest footprints. At present, areas this large are being used as technological parks or special economic zones, and they are rarely owned by a single entity. In addition, technology parks provide the opportunity to partially mix industrial uses with research and service, which would naturally force open the area and facilitate its integration with adjacent areas. The rational management of such a vast area would allow the acquisition new development areas, but also to safeguard important industrial heritage values, including “the creation of an interpretive space that clearly speaks of the original use of the site/building” [Kryptonim „Gigant” 2008, p. 53].

The global financial crisis of the 1970s forced change in practically every aspect of the economy tied to industry—technological solutions that allowed for more effective space use and a more rapid reaction to market systems and demand shifts were introduced. These changes have translated into the architecture and urban layouts of industrial sites, and new technologies demanded these sites be more adaptable and flexible. The change in the approach to the design of industrial plants stems “from the difference between the period of full operational usefulness and the period of physical durability, which usually far exceeds the duration of technological equipment” [Architektura i urbanistyka 2010, p. 31]. The steelworks had not learned this

na gruntach Skarbu Państwa. Mimo że po podziale na mniejsze przedsiębiorstwa obszar dawno już przestał funkcjonować jako zwarty zakład, to nadal jest zarządzany przez jednego właściciela. Kolejnym utrudnieniem jest obowiązkowa na terenach przemysłowych remediacja zanieczyszczeń powierzchni ziemi [Rozporządzenie Ministra Środowiska 2016]. Rozporządzenie określa stopień oczyszczenia gruntów, jaki należy uzyskać po zakończeniu użytkowania gruntu (wyznacza się go na podstawie przeznaczeń ustalonych w planie miejscowym – art. 4 rozporządzenia). Barierą jest więc nie tyle kwestia przeznaczenia gruntów, ile wysokie koszty procesu oczyszczenia gruntów. Ostatnią barierą, związaną z poprzednimi, jest brak planu miejscowego jako spójnej wizji rozwoju obszaru. Jak to często bywa w przypadku takich terenów, zamiast skorzystać z władzy planistycznej, kierując się zasadami ładu przestrzennego i ekonomicznego wykorzystania przestrzeni, próbuje się dopasować projekty do konkretnych inwestycji i konkretnych inwestorów.

Podsumowanie

Architektura zwykle jest trwalsza od wszelkich conceptów społeczno-politycznych. Idee również. Niszcząc architekturę, łudzimy się, że zniszczymy ideę, że wymażemy kawałek niechcianej historii. Zasadniej jest spróbować znaleźć jej dobre cechy, wykorzystać zastane uwarunkowania do nowych celów, tworząc przestrzeń z unikatowym charakterem i historią, będącą etapem rozwoju, a nie destrukcji. Historyczne zabudowania przemysłowe, nieprzystające do współczesnych wymogów technologicznych, przysparzają wielu problemów z adaptacją. Jednakże możliwe są następujące sposoby ich wykorzystania: „adaptacja do nowej funkcji, włączenie części lub całej struktury przestrzennej historycznego obiektu w nową formę, wyburzenie i przygotowanie terenu pod nową przestrzeń otwartą” [Architektura i urbanistyka 2010, s. 209]. W kontekście obecnej unifikacji terenów przemysłowych oraz magazynowych należy zwrócić szczególną uwagę, które z tych działań przyniosą najwięcej korzyści. Dodatkowo umiejętne wykorzystanie wartości historycznych, nie tylko architektonicznych, ale i urbanistycznych, wyróżni przestrzeń i nada jej wyjątkową tożsamość.

lesson and remained far behind, which resulted in an immense amount of disorderly areas that constantly remain a part of the plant.

Among the main barriers to development is the ownership status of the area, which is still in a perpetual usufruct of land owned by the State Treasury. Although the area has long since ceased to function as a compact plant after being split into smaller enterprises, it is still managed by a single owner. Another complication is the mandatory remediation of land surface contamination in industrial areas [Rozporządzenie Ministra Środowiska 2016]. A ministerial regulation defines the degree of soil purity that needs to be attained after land use concludes (it is determined based on land use set in a local spatial development plan per paragraph 4 of the regulation). The barrier here is thus not only land use, but high soil purification costs. The last barrier, related to the previous ones, is the lack of a local spatial development plan as a coherent vision for the area's development. As is often the case with such areas, instead of using planning authority, guided by principles of spatial order and economic use of space, attempts are made to tailor drafts to specific projects and developers.

Conclusions

Architecture tends to be more durable than any socio-political concept, ideas included. By destroying architecture, we delude ourselves that we will destroy an idea, that we will erase a piece of unwanted history. It is more reasonable to try to find its good qualities, to use the existing conditions for new purposes, and create a space with a unique character and history, which is a stage of development rather than destruction. Historic industrial development, ill-suited to modern technological requirements, pose many adaptation problems. However, the following uses are possible: “adaptive reuse, the incorporation of a part or entirety of the spatial structure of a historic building into a new form, demolition and preparation of the site for new open space” [Architektura i urbanistyka 2010, s. 209]. In the context of the current unification of industrial and storage areas, we should note which of these bring the most benefit. In addition, the skillful use of historic values, not only architectural, but also urbanistic, will distinguish the space and give it a unique identity.

Przypisy

- ¹ Nie wiadomo, czy fontanny działały, są jednak widoczne zarówno na zdjęciach, jak i na mapie topograficznej z 1961 r.
- ² Obecnie obiekt nie istnieje – został wyburzony.

Footnotes

- ¹ It is not known whether the fountains were active, but they are visible both in photographs and on the 1961 topographic map.
- ² This structure no longer exists as it has been demolished.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Mapa topograficzna 1:5000 z 1965, fragmenty obejmujące Hutę im. Lenina, cyfrowe obrazy map znajdujących się w zasobie Zbiorów Kartograficznych Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Ortofotomapy z 1970, 1996, 2004, 2011, 2013, 2015, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, Miejski System Informacji Przestrzennej, Urząd Miasta Krakowa, <https://msip.um.krakow.pl/> (dostęp: 30.04.2025).

Teksty źródłowe / Source texts

- Karta adresowa zabytku ujętego w gminnej ewidencji zabytków: Budynek Przygotowania Złomu Stalowni Martenowskiej (obiekt nr 54); własność: Miejski Konserwator Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, 2021.
- Karta adresowa zabytku ujętego w gminnej ewidencji zabytków: Kuźnia (obiekt nr 65); własność: Miejski Konserwator Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, 2021.
- Karta adresowa zabytku ujętego w gminnej ewidencji zabytków: Wielki Piec nr 5 (obiekty nr 1111, 1112); własność: Miejski Konserwator Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, 2022.
- Karta adresowa zabytku ujętego w gminnej ewidencji zabytków: Zakład Remontu Silników (obiekt nr 100), własność: Miejski Konserwator Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, 2021.
- Karta adresowa zabytku ujętego w gminnej ewidencji zabytków: Zespół Siłowni (obiekty nr 87, 87a, 88, 89, 91d); własność: Miejski Konserwator Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, 2021.

Opracowania / Secondary sources

- Ajzenberg B.J., *Projektowanie planu generalnego zakładów przemysłu metalowego*, red. Kazimierz Ukielski, [w:] *Budowa maszyn. Projektowanie zakładów przemysłowych. Poradnik encyklopedyczny*, Warszawa 1951, s. 365–393.
- Architektura i urbanistyka współczesnego przemysłu*, red. Nina Juzwa, Gliwice 2010.
- Bąbiński Czesław, *Uruchamianie zakładów przemysłowych*, Warszawa 1954.
- Binek Tadeusz, *Służby inwestycyjne Nowej Huty*, Kraków 2009.
- Bryg-Stanisławska Joanna, *Brama Kombinatu – zwycięskie koncepcje projektów centrum administracyjnego w Nowej Hucie, ewolucja i realizacja*, „Rocznik Krakowski” 2021, t. 87, s. 147–167.
- Choma Maciej et al., *Huta im. Tadeusza Sendzimira S.A. w Krakowie 1949–1999*, red. Józef Zdradzisz, Kraków 1999.
- Duda Jerzy, Kazimierski Henryk, Pochwała Stanisław, *Dziedzictwo przemysłowe kombinatu metalurgicznego w Nowej Hucie*, [w:] *Nowa Huta przeszłość i wizja*.

Studium muzeum rozproszonego, red. Jacek Salwiński, Leszek J. Sibila, Kraków 2008.

Encyklopedia Nowej Huty, red. Ryszard Dzieszkiński, Jan Franczyk, Kraków 2006.

Frużyński Adam, *Huty żelaza i stali*, Łódź 2022.

Gołaszewski Tadeusz, *Kronika Nowej Huty: od utworzenia działu projektowania Nowej Huty do pierwszego spustu surowki wielkopiecowej*, Kraków 1955.

Kamienie węglne. Rzecz o BUDOSTAL-u, red. Włodzimierz Kupłowski, Kraków 1977.

Moja Nowa Huta. 1949–2009. Wystawa jubileuszowa, red. Kamil Jurewicz, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2009.

Nowa Huta 1949+, katalog wystawy, red. Łukasz Klimmek, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2013.

Lewulis Henryk, *Plany generalne zakładów przemysłowych*, [w:] *Budownictwo przemysłowe. Poradnik architekta*, red. Stefan Sienicki, Warszawa 1956, s. 3–46.

Ostrowski Wacław, *Lokalizacja i planowanie terenów przemysłowych*, Warszawa 1953.

Pochwała Stanisław, *Kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie – kłopotliwe dziedzictwo*, [w:] Kryptonim „Gigant”. *Dzieje nowohuckiego kombinatu w latach 1949–1958*, katalog wystawy, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2008.

Akty prawne / Legal acts

Kwestionowanie kwalifikacji danego obiektu jako zabytku, Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 22 listopada 2022 r., II SA/Kr 873/22.

Rozporządzenie Ministra Środowiska w sprawie sposobu prowadzenia oceny zanieczyszczenia powierzchni ziemi z dnia 1 września 2016 r., Dz.U. z 2016 r. poz. 1395.

Uchwała Nr XIII/230/19 Rady Miasta Krakowa z dnia 10 kwietnia 2019 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Kombinat”.

Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. 2023 poz. 977 z późn. zm.

Dokumentacja / Documentation

Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Kombinat” sporządzany na podstawie Uchwały Nr XIII/230/19 Rady Miasta Krakowa z dnia 10 kwietnia 2019 r., Wydział Planowania Przestrzennego, Urząd Miasta Krakowa, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=108338 (dostęp: 30.04.2025).

Walczak Agata, Ocena stanu istniejącego i synteza uwarunkowań sporządzona do projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Kombinat”, Wydział Planowania Przestrzennego, Urząd Miasta Krakowa, luty 2021.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

Berska Barbara, *Cały naród buduje Nową Hutę*, Archiwum Narodowe w Krakowie, <https://archiwalneo-powiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/> (dostęp: 15.07.2024).

Berska Barbara, *Inauguracja operacji „Gigant”*, Archiwum Narodowe w Krakowie, <https://ank.gov.pl/wystawy/inauguracja-operacji-gigant/> (dostęp: 15.07.2024).

Cyfrowy Thesaurus, Muzeum Kraków, zbiór zdjęć z początków budowy Nowej Huty, <https://ct.mhk.pl/> (dostęp: 31.07.2019).

<https://poland.arcelormittal.com/o-nas/nasza-historia> (dostęp: 10.07.2025).

Lista adresowa gminnej ewidencji zabytków Krakowa wersja uaktualniona 31 maja 2023, Urząd Miasta Krakowa, <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/400543/karta>.

Streszczenie

Tereny byłej HiL to problematyczna przestrzeń o ogromnym potencjale. Kombinat metalurgiczny z pełnym, zamkniętym cyklem produkcyjnym, pomyślany jako potężny zakład rozciągający się na blisko 900 ha w Krakowie, nie przetrwał przemian politycznych, ekonomicznych i technologicznych. Obecnie stanowi przestrzeń o bardzo zróżnicowanym stopniu zagospodarowania. Jednakże nadal na jego obszarze zostały zachowane liczne obiekty o wartości zabytkowej, które powinny być objęte ochroną. Obiekty nie tylko posiadają wartości estetyczne, ale również są świadkami historii danego miejsca. Wartością obszaru, o której również rzadko się wspomina w kontekście terenów przemysłowych, jest ich uporządkowana przestrzeń, nie tylko pod kątem ciągów technologicznych, ale również estetycznym i kompozycyjnym. Są to elementy nadal czytelne w przestrzeni, a ich wykorzystanie może pomóc stworzyć przestrzeń o indywidualnych cechach, co jest szczególnie istotne w kontekście obecnych tendencji unifikacji przestrzeni przemysłowych.

Abstract

The grounds of the former VLS are a problematic space with immense potential. This metallurgy plant, with a full, closed production cycle, conceived as a massive plant spread over nearly 900 ha in Cracow, did not survive the political, economic and technological changes. It is currently a space with a highly varied development. However, there are still numerous structures of historic value preserved in its area that should be protected. These structures not only have aesthetic value, but are also witnesses to this site's history. The site's orderly space, not only in terms of technological lines, but also its aesthetics and composition, is a value that is also rarely mentioned in the context of industrial areas. These are elements that are still legible in space, and their use can help create a space with individual characteristics, which is crucial in the context of current tendencies to unify industrial spaces.

Katarzyna Szmygin*

orcid.org/0000-0002-5359-6122

Współczesne modele ochrony powojennego dziedzictwa urbanistycznego na przykładzie wielkopłytowych zespołów mieszkaniowych z lat 1950–1980 w Berlinie

Contemporary Models of Preserving Postwar Urbanistic Heritage on the Example of Berlin's Large-Panel-System Housing Complexes from 1950–1980

Słowa kluczowe: dziedzictwo powojenne, budownictwo wielkopłytowe, modernizm, Berlin, partycypacja społeczna

Keywords: postwar heritage, large-panel-system construction, Modernism, Berlin, public participation

Wstęp

Współczesna ochrona dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego XX w. stanowi jedno z największych wyzwań dla teorii i praktyki konserwatorskiej. Powojenne założenia urbanistyczne, często oparte na modernistycznych ideach strefowania funkcjonalnego, koncepcji jednostki sąsiedzkiej czy zrównoważonej gęstości zabudowy, stanowiły świadome próby stworzenia demokratycznych i egalitarnych przestrzeni miejskich. Choć współczesna urbanistyka coraz częściej dystansuje się wobec tych rozwiązań, ich wartość przestrzenna, techniczna, społeczna oraz rola, jaką odegrały w kształtowaniu nowoczesnych społeczeństw, skłaniają do ponownej analizy ich statusu w kontekście dziedzictwa kulturowego.

W niemieckim dyskursie konserwatorskim widać rosnącą potrzebę rewizji kryteriów ochrony, by objąć nią również powojenne osiedla mieszkaniowe. Choć przez lata marginalizowane, dziś wielkopłytowe zabudowy coraz częściej są uznawane za dziedzictwo – nie

Introduction

The contemporary conservation of twentieth-century architectural and urbanistic heritage is one of the greatest challenges to conservation theory and practice. Postwar urban layouts, often based on Modernist ideas of functional zoning, the concept of the neighborhood unit or balanced density, were deliberate attempts to create democratic and egalitarian urban spaces. Although contemporary urban planning is increasingly distancing itself from these solutions, their spatial, technical and social value and the role they have played in shaping modern societies prompt a reexamination of their status in the context of cultural heritage.

German conservation discourse shows a growing need to revise protection criteria to include postwar housing estates. Although marginalized for years, today, large-panel-system buildings are increasingly recognized as heritage—not for their aesthetics, but as a testament to the history of engineering, urban planning and everyday life in the twentieth century.

* dr inż. arch., Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Wydział Architektury, Katedra Historii i Teorii Architektury

* Ph.D. Eng. Arch., West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Faculty of Architecture, Department of History and Theory of Architecture

Cytowanie / Citation: Szmygin K. Contemporary Models of Preserving Postwar Urbanistic Heritage on the Example of Berlin's Large-Panel-System Housing Complexes from 1950–1980. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:128–144

otrzymano / Received: 9.06.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.11.2025

doi: 10.48234/WK84POSTWAR

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

ze względu na estetykę, lecz jako świadectwo historii techniki, urbanistyki i życia codziennego XX w. Tego rodzaju działania są wspierane przez ramy prawne i doktrynalne obowiązujące w Niemczech. Ochrona dziedzictwa powojennego opiera się na przepisach ustaw o ochronie zabytków poszczególnych krajów związkowych oraz na ogólnych zasadach wypracowanych przez organizacje eksperckie, takie jak ICOMOS czy Bundesstiftung Baukultur. Szczególne znaczenie mają również zalecenia federalne, które zawierają wskazówki dotyczące dokumentowania, oceny i ochrony architektury powojennej. Dokumenty te uzupełniają strategie, takie jak Karta Lipska (2007) i Nowa Karta Lipska (2020), akcentujące rolę istniejącej tkanki miejskiej – w tym powojennych zespołów mieszkaniowych – w kształtowaniu zrównoważonych, inkluzywnych i wielowarstwowych struktur. W ten sposób niemiecka praktyka konserwatorska stopniowo uznaje osiedla wielokopłytowe za integralne elementy dziedzictwa kulturowego – nie tylko z uwagi na ich formę materialną, lecz przede wszystkim z perspektywy ich znaczenia społecznego, ideowego i historycznego dla Europy XX w.

Celem artykułu jest przedstawienie i analiza współczesnych modeli ochrony powojennego dziedzictwa urbanistycznego na przykładzie berlińskich zespołów mieszkaniowych. Zakres pracy obejmuje zarówno omówienie podstaw doktrynalnych i prawnych ochrony tego dziedzictwa, jak i analizę wybranych przykładów w kontekście ich przemian. Hipoteza badawcza zakłada, że skuteczna ochrona powojennych struktur urbanistycznych wymaga odejścia od tradycyjnego modelu konserwacji materialnej na rzecz zintegrowanego podejścia, które łączy aspekty techniczne, społeczne i partycypacyjne, traktując dziedzictwo modernizmu jako dynamiczny zasób rozwoju współczesnego miasta.

Stan badań

Problematyka ochrony powojennego dziedzictwa urbanistycznego w Niemczech i Europie Środkowo-Wschodniej była dotąd przedmiotem licznych analiz dotyczących społecznego odbioru modernizmu, wartościowania jego form i ewolucji metod konserwatorskich. W ostatnich latach szczególne znaczenie zyskały badania poświęcone tzw. niechcianemu dziedzictwu, w tym publikacja *Unbequeme Baudenkmale des Sozialismus. Der Wandel der gesellschaftlichen Akzeptanz im mittel- und osteuropäischen Vergleich* [2013], która wskazuje na potrzebę ponownej interpretacji wartości powojennych realizacji w kontekście ich społecznego znaczenia. W niemieckiej literaturze konserwatorskiej (m.in. Bundesstiftung Baukultur, DOCOMOMO Deutschland, Deutsche Stiftung Denkmalschutz) coraz częściej podkreśla się rolę architektury wielokopłytowej jako elementu pamięci zbiorowej i tożsamości lokalnej, a nie wyłącznie problemu technicznego. W dyskursie europejskim kwestie te rozwijają również opracowania dotyczące ochrony dziedzictwa modernizmu, takie jak *Sozialistischer Realismus und Sozialistische Moderne. Welter-*

Such actions are supported by the German legal and doctrinal framework. The protection of postwar heritage is based on the provisions of each state's monument conservation laws and on general principles developed by expert organizations such as ICOMOS or Bundesstiftung Baukultur. Also of particular importance are federal recommendations that provide guidance on documenting, evaluating and preserving postwar architecture. These documents complement strategies such as the Leipzig Charter (2007) and the New Leipzig Charter (2020), which emphasize the role of the existing urban fabric—including postwar housing complexes—in shaping sustainable, inclusive and multi-layered structures. Thus, German preservation practice gradually recognizes large-panel-system housing estates as integral elements of cultural heritage—not only because of their material form, but especially from the perspective of their social, ideological and historical significance for twentieth-century Europe.

The goal of this article is to present and analyze contemporary models of the conservation of postwar urbanistic heritage on the example of Berlin's housing complexes. The article's scope includes a discussion of the doctrinal and legal basis for the protection of this heritage and an analysis of selected examples in the context of their transformation. The research hypothesis adopted is that an effective conservation of postwar urban structures requires a shift from the traditional model of material conservation to an integrated approach that combines technical, social and participatory aspects, treating the heritage of Modernism as a dynamic resource for the development of the modern city.

State of the art

The issue of preserving postwar urban heritage in Germany and Central and Eastern Europe has so far been the subject of numerous analyses of the public perception of Modernism, the valuation of its forms and the evolution of conservation methods. In recent years, research on so-called “unwanted heritage” has gained particular prominence, including the publication *Unbequeme Baudenkmale des Sozialismus. Der Wandel der gesellschaftlichen Akzeptanz im mittel- und osteuropäischen Vergleich* [2013], which points to the need to reinterpret the value of postwar projects in terms of their social significance. In German conservation literature (including Bundesstiftung Baukultur, DOCOMOMO Deutschland, Deutsche Stiftung Denkmalschutz) there is a growing trend to highlight the role of large-panel-system architecture as an element of collective memory and local identity and not just an engineering problem. In the European discourse, these issues are also developed by studies on the preservation of the heritage of Modernism, such as *Sozialistischer Realismus und Sozialistische Moderne. Welterbevorschläge aus Mittel- und Osteuropa* [2013],

bevorschläge aus Mittel- und Osteuropa [2013], które ujmują architekturę powojenną jako istotny komponent wspólnego dziedzictwa kulturowego.

W artykule zastosowano podejście jakościowe, oparte na analizie porównawczej trzech wybranych przykładów berlińskich osiedli mieszkaniowych: Karl-Marx-Allee, Marzahn oraz Märkisches Viertel. Badanie obejmowało analizę literatury przedmiotu, dokumentów planistycznych i konserwatorskich, a także studia przypadków. Metodologicznie praca opiera się na założeniach *heritage values management* – podejściu łączącym ocenę wartości materialnych, funkcjonalnych i społecznych dziedzictwa. Przyjęta metoda pozwala uchwycić zarówno wymiar historyczny i techniczny, jak i kulturowo-społeczny omawianych struktur urbanistycznych, umożliwiając analizę ich potencjału adaptacyjnego we współczesnych procesach rewitalizacji.

Wybrane doktryny konserwatorskie

Współczesna ochrona dziedzictwa powojennego urbanizmu wymaga nowej interpretacji doktryn konserwatorskich, uwzględniającej zmieniające się realia społeczne, techniczne i przestrzenne. W kontekście europejskim szczególne znaczenie dla rozwoju współczesnych doktryn ochrony ma Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe) przyjęta w Grenadzie w 1985 r. Konwencja podkreśliła potrzebę zachowania autentyczności, różnorodności i ciągłości funkcji architektury, wskazując na konieczność traktowania jej jako integralnej części tożsamości kulturowej społeczeństw europejskich. Wprowadziła tym samym poszerzoną definicję zabytku, obejmującą również architekturę XX w. oraz struktury modernistyczne, co stanowiło punkt zwrotny w myśleniu o ochronie dziedzictwa. Karta z Grenady stworzyła podstawy dla późniejszych dokumentów europejskich, w których akcent przeniesiono z ochrony materialnej na zintegrowane zarządzanie dziedzictwem w kontekście współczesnych przemian miast. W niniejszym opracowaniu analizie poddano Kartę Lipską i Nową Kartę Lipską. Choć różnią się zakresem i charakterem, łączy je wspólna idea – uznanie powojennych zespołów urbanistycznych za istotny element dziedzictwa kulturowego. Wskazują one na konieczność ochrony wartości funkcjonalnych, społecznych i urbanistycznych, przesuwając punkt ciężkości z walorów estetycznych na integralność przestrzenną i spójność społeczną struktur miejskich.

Karta Lipska (2007)

Karta Lipska przedstawia nowatorskie podejście do ochrony przestrzeni miejskich, ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa XX w. Dokument jest odpowiedzią na wyzwania związane z ochroną nie tylko pojedynczych obiektów, ale również całych kompleksów urbanistycznych. Karta rozszerza dotychczasowe paradygmaty ochrony zabytków, wprowadzając perspektywę zintegrowanego rozwoju, uwzględnia-

which frames postwar architecture as an important component of the common cultural heritage.

This study uses a qualitative approach, based on a comparative analysis of three selected examples of Berlin housing developments: Karl-Marx-Allee, Marzahn and Märkisches Viertel. The study included an analysis of the literature, planning and conservation documents, as well as case studies. Methodologically, this study is based on the assumptions of heritage values management—an approach that combines the assessment of the material, functional and social values of heritage. This method makes it possible to grasp both the historical and technical dimensions, as well as the cultural and social dimensions of the urban structures in question, making it possible to analyze their adaptation potential in contemporary revitalization processes.

Selected conservation doctrines

Contemporary postwar urban planning heritage conservation requires a new interpretation of conservation doctrines that considers changing social, technical and spatial realities. In the European context, the Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, adopted on Granada in 1985, is seen as having special significance to the development of contemporary conservation doctrines. The Convention underscored the need to preserve authenticity, diversity and continuity of architecture's use, noting the necessity of treating it as an integral part of European societies' cultural identity. It also introduced an extended definition of the monument, which also covered twentieth-century architecture and Modernist structures, which was a turning point in thinking about heritage preservation. The Granada Convention formed a basis for later European documents, in which emphasis was shifted from material protection to integrated heritage management in the context of contemporary urban transitions. This study analyzes the Leipzig Charter and the New Leipzig Charter. Although they differ in scope and character, they share a common idea—the recognition of postwar urban complexes as an important element of cultural heritage. They point to the need to protect the functional, social and urban values, shifting the focus from aesthetic qualities to spatial integrity and social cohesion of urban structures.

Leipzig Charter (2007)

The Leipzig Charter presents an innovative approach to the conservation of urban spaces with a particular focus on twentieth-century heritage. This document is an answer to challenges associated with the preservation of not only singular sites, but also entire urban complexes. The Charter expands previous conservation paradigms by introducing an integrated development perspective that considers the dynamic social and

jącego dynamiczne zmiany społeczne i ekonomiczne w miastach postindustrialnych oraz postkomunistycznych [Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung 2007; Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2020].

W tym kontekście ochrona dziedzictwa wielkopłytkowego staje się nie tylko zadaniem trudnym, lecz i koniecznym z punktu widzenia zachowania spójności przestrzennej i ciągłości kulturowej. Karta podkreśla konieczność integracji dziedzictwa kulturowego w procesy planowania przestrzennego i zarządzania rozwojem miast. Ochrona nie może być rozumiana wyłącznie jako proces konserwatorski skupiony na materialnej substancji obiektów, ale traktowana jako złożony proces społeczny obejmujący funkcje, wartości i konteksty historyczne [Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2020; Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung 2020].

Tak szerokie podejście znajduje zastosowanie w odniesieniu do osiedli wielkopłytkowych, które mimo kontrowersji estetycznych, odgrywają ważną rolę społeczną i historyczną. Niemiecki kontekst jest tu szczególnie istotny – Niemcy były jednym z pierwszych państw, które uznały wartość powojennego budownictwa wielkopłytkowego jako integralnego elementu narodowego dziedzictwa [Bundesstiftung Baukultur 2018].

W niemieckiej teorii konserwatorskiej Karta Lipska stała się punktem wyjścia do rewizji tradycyjnych metod ochrony. Dokument stworzył nowe ramy dla ochrony zespołów urbanistycznych – nie tylko jako struktur architektonicznych, ale również jako funkcjonujących społeczności miejskich. Podstawowym założeniem Karty jest zasada zrównoważonego rozwoju, która zakłada integrację wartości kulturowych z wymaganiami nowoczesnego miasta, w tym aspektami ekologicznymi i technologicznymi. Karta wyraźnie wskazuje na konieczność zachowania ciągłości życia społecznego w strukturach urbanistycznych. Dotyczy to także osiedli z wielkiej płyty, które powinny zachować spójność przestrzenną i charakter pierwotnych założeń.

Zgodnie z Kartą Lipską rewitalizacja osiedli wielkopłytkowych powinna przebiegać z poszanowaniem ich wartości kulturowych i społecznych. Wymaga to aktywnego włączania mieszkańców w procesy planistyczne. Badania przeprowadzone przez instytucje takie jak Deutsches Institut für Normung podkreślają konieczność konsultacji partycypacyjnych jako kluczowego elementu skutecznej i trwałej ochrony [Deutsches Institut für Normung 2015]. Osiedla z wielkiej płyty, mimo swojej standaryzacji, bywają miejscami głębokich więzi społecznych i emocjonalnych, które powinny być chronione w procesie przemiany osiedli.

Nowa Karta Lipska (2020)

Nowa Karta Lipska przyjęta w 2020 r. stanowi aktualizację i rozwinięcie założeń zawartych w pierwszej Karcie Lipskiej. Dokument ten nie tylko kontynuuje ideę zrównoważonego rozwoju miast europejskich, ale również wprowadza bardziej precyzyjne narzędzia

economic changes in postindustrial and postcommunist cities [Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung 2007; Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2020].

In this context, the preservation of large-panel-system heritage becomes not only a difficult task, but also a necessary one in terms of preserving spatial cohesion and cultural continuity. The Charter emphasizes the need to integrate cultural heritage into urban planning and development management processes. Preservation must not be understood solely as a conservation process focused on the material substance of structures, but treated as a complex social process that covers uses, values, and historical contexts [Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2020; Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung 2020].

This broad approach is applicable to large-panel-system housing estates, which, despite aesthetic controversies, play an important social and historical role. The German context is particularly relevant here—Germany was one of the first countries to recognize the value of postwar large-panel-system architecture as an integral part of national heritage [Bundesstiftung Baukultur 2018].

In German conservation theory, the Leipzig Charter has become a starting point for revising traditional conservation methods. The document created a new framework for the protection of urban complexes—not only as architectural structures, but also as functioning urban communities. The Charter's foundational premise is sustainability, which implies the integration of cultural values with the requirements of a modern city, including ecological and technological aspects. The Charter clearly indicates the need to preserve the continuity of social life in urban structures. This is also true of large-panel-system housing estates, which should maintain the spatial coherence and character of the original layouts.

According to the Leipzig Charter, the revitalization of such estates should respect their cultural and social values. This requires the active involvement of residents in planning processes. Studies by institutes such as the Deutsches Institut für Normung emphasize the need for participatory consultation as a key element of effective and sustainable conservation [Deutsches Institut für Normung 2015]. Large-panel-system housing estates, despite their standardization, are sometimes places of deep social and emotional ties that should be protected in the process of estate transformation.

The New Leipzig Charter (2020)

The New Leipzig Charter, adopted in 2020, updates and develops the provisions contained in the first Leipzig Charter. The document continues the idea of sustainable development of European cities and introduces more precise tools for action in the areas of social inclusion, spatial justice and the protection of cultural

działania w zakresie integracji społecznej, sprawiedliwości przestrzennej oraz ochrony zasobów kulturowych w miastach narażonych na transformacje strukturalne, w tym transformacje związane z dziedzictwem osiedli wielkopłytowych [Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2020].

Nowa Karta Lipska odchodzi od czysto instytucjonalnego podejścia do polityki miejskiej i przyjmuje model oparty na wartościach wspólnotowych, współzarządzaniu oraz partycypacji mieszkańców w procesach rozwojowych. Szczególny nacisk położony został na tzw. *just city*, czyli miasto sprawiedliwe społecznie i przestrzennie – co ma bezpośrednie przełożenie na interpretację wartości przestrzeni zamieszkania jako części wspólnego dziedzictwa. Zgodnie z dokumentem, polityka miejska powinna uwzględniać znaczenie istniejących struktur urbanistycznych dla tożsamości lokalnych społeczności oraz jako potencjału dla transformacji ekologicznej i inkluzywnej.

W kontekście dziedzictwa wielkopłytowego Nowa Karta Lipska stanowi wzmocnienie dotychczasowych postulatów rewitalizacji z poszanowaniem wartości społecznych, funkcjonalnych i przestrzennych. Ochrona urbanistycznych zespołów mieszkaniowych ma tu charakter dynamiczny – nie polega wyłącznie na konserwacji formy, lecz na zachowaniu relacji przestrzennych, dostępności i funkcji społecznych osiedli. Karta redefiniuje urbanistykę jako proces kulturowy, w którym dziedzictwo modernizmu może być traktowane nie jako przeszkoda, lecz jako zasób dla zrównoważonego przekształcania miast.

Ochrona nie powinna koncentrować się jedynie na wybitnych przykładach architektury, lecz powinna obejmować również „codzienne dziedzictwo mieszkaniowe” jako nośnik wartości wspólnotowych, relacyjnych i tożsamościowych [Großwohnsiedlungen im Haltbarkeitscheck 2018]. W tym sensie osiedla wielkopłytowe przestają być wyłącznie problemem w zakresie modernizacji technicznej i stają się przedmiotem troski kulturowej i społecznej – co stanowi wyzwanie, ale też szansę na rozwój nowoczesnych narzędzi konserwatorskich, uwzględniających partycypację, kontekst społeczny i zróżnicowanie funkcjonalne przestrzeni.

Krytyka wartościowania – czy wielka płyta zasługuje na ochronę?

Krytyczna percepcja architektury wielkopłytowej, szczególnie w jej wymiarze wizualnym, jest zjawiskiem zakorzenionym w przemianach kulturowych i ewolucji paradygmatów estetycznych, które dokonały się w ciągu ostatnich dekad. W latach 60. i 70. XX w. beton jako materiał budowlany był nośnikiem modernistycznej idei racjonalizacji procesu budowlanego, a tym samym symbolem postępu technologicznego i urbanistycznej utopii. We współczesnym dyskursie społecznym i medialnym dominuje jednak narracja deprecjonująca – zestawiająca prefabrykowaną zabudowę z obrazami zaniedbania, szarości, anonimowości oraz społecznej

resources in cities exposed to structural transitions, including those related to the heritage of large-panel-system estates [Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2020].

This Charter moves away from a purely institutional approach to urban policy and adopts a model based on community values, co-management and resident participation in development processes. Special emphasis was placed on the so-called “just city,” i.e., a socially and spatially equitable city—which has a direct translation into the interpretation of the value of the housing space as a part of common heritage. According to the document, urban policy should consider the significance of existing urban structures to the identity of local communities and as a potential for ecological and inclusive transition.

In the context of the large-panel-system heritage, the New Leipzig Charter reinforces previous calls for revitalization with respect for social, functional and spatial values. The protection of urban housing complexes here is dynamic—it is not just about preserving form, but about preserving the spatial relationships, accessibility and social functions of housing estates. The Charter redefines urban planning as a cultural process in which the heritage of Modernism can be treated not as an obstacle, but as a resource for sustainable city transformation.

Conservation should focus not only on outstanding examples of architecture, but should also include “everyday residential heritage” as a carrier of community, relational and identity values [Großwohnsiedlungen im Haltbarkeitscheck 2018]. In this sense, large-panel-system estates cease to be solely a problem of technical modernization and become a subject of cultural and social concern—a challenge, but also an opportunity to develop modern conservation tools that take into account participation, social context and functional differentiation of space.

A critique of valuation – do large-panel-system buildings deserve to be protected?

The critical perception of large-panel-system architecture, especially in its visual dimension, is a phenomenon rooted in the cultural changes and evolution of aesthetic paradigms that have taken place in recent decades. In the 1960s and 1970s, concrete as a building material was a vehicle for the Modernist idea of rationalizing construction, and thus a symbol of technological progress and urban utopia. In contemporary social and media discourse, however, it is the depreciative narrative that predominates—it pairs prefabricated buildings with images of neglect, grayness, anonymity, and the social marginalization of their residents. This kind of semantization of architecture does not result from its objective physical properties, but from symbolic stratification and changes in models of aesthetic consumption of space, the so-called “society of experiences” [Schulze 2005].

marginalizacji mieszkańców. Tego rodzaju semantyzacja architektury nie wynika z jej obiektywnych właściwości fizycznych, lecz z nawarstwień symbolicznych i zmian w modelach konsumpcji estetycznej przestrzeni, tzw. społeczeństwa przeżyć [Schulze 2005].

W refleksji konserwatorskiej coraz częściej podkreśla się potrzebę zastosowania wielowymiarowego modelu wartościowania, łączącego kryteria materialne, funkcjonalne i społeczne. W duchu podejścia *heritage values management* [Avrami, Mason, de la Torre 2000] oraz koncepcji *inclusive heritage* [Smith 2006] architektura modernistyczna i powojenne zespoły urbanistyczne są interpretowane jako złożone dobra kulturowe, których znaczenie wykracza poza wymiar estetyczny. W tym kontekście wartościowanie obiektów wielkopłytowych powinno opierać się na analizie ich integralności przestrzennej, czytelności struktury urbanistycznej, zdolności adaptacyjnej oraz funkcji społecznej, a nie wyłącznie na wizualnej percepcji formy.

Niemiecka literatura konserwatorska, m.in. opracowania Deutsche Stiftung Denkmalschutz [2021], podkreśla, że obiekty zrealizowane w technologii wielkopłytovej, takie jak berlińskie osiedla Karl-Marx-Allee, Märkisches Viertel czy zespół w Marzahn, nie mogą być oceniane wyłącznie na podstawie powierzchownego odbioru estetycznego, lecz w kategoriach wartości urbanistycznych, społecznych oraz technicznych. Podobne podejście znajduje coraz szersze uznanie również w Polsce, gdzie w ostatnich latach dokonano zwrotu badawczego w stronę reinterpretacji dziedzictwa PRL jako nośnika tożsamości lokalnej i kulturowej [Gzell 2020; Purchla 2005].

Dostrzegalna obecnie tendencja do estetycznego dystansowania się od architektury wielkopłytovej nie jest zjawiskiem uniwersalnym. Przykłady rewitalizacji zespołów brutalistycznych i prefabrykowanych pokazują, że krytyczna recepcja może być przełamana poprzez odpowiednią strategię adaptacyjną i projektową. Właściwie przeprowadzona renowacja wielkopłytovej zespołów mieszkaniowych – przy zachowaniu oryginalnej struktury funkcjonalnej i przestrzennej – nie tylko poprawia ich estetykę, ale przywraca im znaczenie jako aktywnych komponentów tkanki miejskiej.

W kontekście konserwatorskim prefabrykacja – często postrzegana jako synonim standaryzacji i powtarzalności – może być reinterpretowana jako atut umożliwiający precyzyjną inwentaryzację, wdrożenie jednolitych metod renowacyjnych i ograniczenie ingerencji w pierwotną strukturę. W niemieckiej literaturze przedmiotu [Richter 2006] zwraca się uwagę na fakt, że struktury wielkopłytovej dzięki modularności pozwalają na stosunkowo nieinwazyjne modernizacje techniczne, w tym termomodernizacje czy wymianę instalacji bez zakłócania integralności przestrzennej.

Co istotne, osiedla zrealizowane w technologii wielkiej płyty często wykazywały wysoki poziom przemysłowania urbanistycznego – projektowane były jako jednostki sąsiedzkie, w których podział na strefy funkcjonalne korespondował z zasadą samowystarczalności lokalnej. Omawiane przykłady niemieckie dokumentują wysiłek

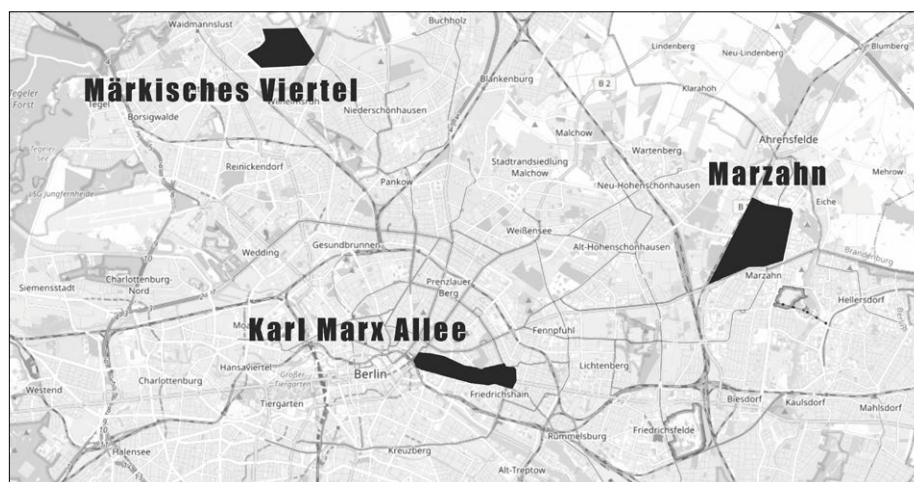
The discussion on conservation increasingly often stresses the need to apply a multidimensional model of valuation that combines material, functional and social criteria. In the spirit of the heritage values management [Avrami, Mason, de la Torre 2000] and inclusive heritage [Smith 2006], Modernist architecture and postwar urban complexes are interpreted as complex cultural goods, whose significance extends beyond the aesthetic dimension. In this context, the valuation of large-panel-system buildings should be based on an analysis of their spatial integrity, the legibility of the urban structure, adaptability and social function, rather than solely on the visual perception of form.

German conservation literature, including documents by Deutsche Stiftung Denkmalschutz [2021], highlights that buildings built using large-panel systems such as the Berlin housing estates of Karl-Marx-Allee, Märkisches Viertel or the complex in Marzahn should not be judged solely based on superficial aesthetic perception, but in the categories of urbanistic, social and technical values. A similar approach is gaining increasing approval in Poland, where research has recently pivoted towards a reinterpretation of the heritage of the People's Republic of Poland as a carrier for local and cultural identity [Gzell 2020; Purchla 2005].

The currently perceived trend toward aesthetic distancing from large-panel-system architecture is not a universal phenomenon. Examples of the revitalization of Brutalist and prefabricated ensembles show that critical reception can be overpowered by an appropriate adaptation and design strategy. The properly conducted renovation of large-panel-system housing complexes—that preserves original functional and spatial structure—not only enhances their aesthetics, but restores their significance as active components of the urban fabric.

In a conservation context, prefabrication—often seen as synonymous with standardization and repetition—can be reinterpreted as an asset that allows precise surveying, an implementation of uniform renovation methods and limited interference with the original structure. The German literature [Richter 2006] notes that large-panel-system structures, thanks to their modularity, allow for relatively non-invasive technical upgrades, including energy retrofits or the replacement of building services components without disrupting spatial integrity.

What is notable, is that housing estates built using large-panel systems were often very well thought out in terms of urban planning—designed as neighborhood units where the use zoning corresponded with the principle of local self-sufficiency. The German examples discussed here document an effort at a rational organization of space, which distinguishes them from many contemporary real estate development projects subordinated mainly to the logic of profit maximization. In conservation assessment,

Ryc. 1. Lokalizacja analizowanych obszarów studium przypadku na tle Berlina; oprac. K. Szmygin
 Fig. 1. Location of the areas under study against the background of Berlin; by K. Szmygin

w zakresie racjonalnej organizacji przestrzeni, co odróżnia je od wielu współczesnych realizacji deweloperskich podporządkowanych głównie logice maksymalizacji zysku. W ocenie konserwatorskiej oznacza to konieczność uwzględnienia nie tylko substancji budowlanej, ale także logicznej struktury urbanistycznej jako wartości niematerialnej. Rehabilitacja wizerunku osiedli wielkopłytywych wymaga zatem interdyscyplinarnego podejścia: konserwatorskiego, społecznego i projektowego, a ich negatywna percepcja może być skutecznie korygowana poprzez programy partycypacyjne i estetyczne interwencje na poziomie mikroprzestrzeni, przy jednoczesnym zachowaniu autentyczności materialnego.

W tym kontekście niezbędne wydaje się ponowne zdefiniowanie pojęcia wartości zabytkowej, które – zgodnie z współczesnymi teoriami ochrony dziedzictwa [Smith 2006; Jokilehto 2017] – powinno obejmować również aspekty społeczne, użytkowe i funkcjonalne, a nie ograniczać się jedynie do estetyki zgodnej z klasycznymi kanonami piękna. Ochrona architektury wielkopłytywowej nie może być zatem redukowana do formalnej rekonstrukcji, lecz powinna obejmować kompleksowe strategie adaptacyjne, odpowiadające na zmieniające się potrzeby użytkowników i wspólnot lokalnych [Bundesdenkmalamt 2022].

Studium przypadku – przykłady niemieckie

Karl-Marx-Allee

Karl-Marx-Allee stanowi jedno z najważniejszych osiągnięć architektury socrealistycznej w Niemczech (ryc. 2). Reprezentacyjna arteria Berlina Wschodniego łączyła monumentalną architekturę z ideologicznym przesłaniem epoki. Jej budowa rozpoczęła się w 1952 r., a pierwszy odcinek, między Strausberger Platz a Frankfurter Tor, został ukończony w 1954 r. Drugi odcinek, między Strausberger Platz a Alexanderplatz, zrealizowany w latach 1959–1964, odznacza się nowoczesnym podejściem, z wykorzystaniem prefabrykowanych elementów, i prostszymi formami architektonicznymi [Biller 1958].

this means considering both a building's substance and the logical urban structure as an intangible asset. Rehabilitating the image of large-panel housing estates therefore requires an interdisciplinary approach: conservation, social and design-focused, and their negative perception can be effectively corrected through participatory programs and aesthetic interventions at the micro-space level, while maintaining material authenticity.

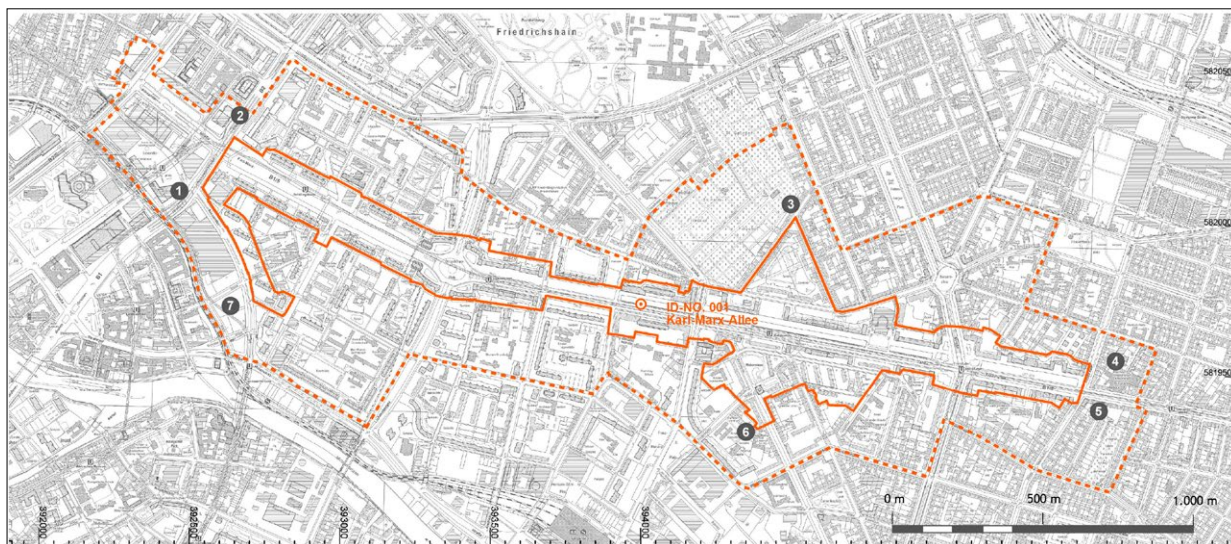
In this context, it seems necessary to redefine the concept of monumental value, which—according to contemporary theories of heritage preservation [Smith 2006; Jokilehto 2017]—should also include social, utilitarian and functional aspects, and not be limited only to aesthetics that conform to classical canons of beauty. The preservation of large-panel-system architecture must therefore not be reduced to a formal reconstruction, but should include comprehensive adaptation strategies that respond to the changing needs of users and local communities [Bundesdenkmalamt 2022].

Case study – German examples

Karl-Marx-Allee

Karl-Marx-Allee represents one of the most important achievements of Socialist Realist architecture in Germany (Fig. 2). East Berlin's formal arterial combined monumental architecture with the ideological message of the period. Its construction began in 1952, and the first section, between Strausberger Platz and Frankfurter Tor, was completed in 1954. The second section, between Strausberger Platz and Alexanderplatz, completed between 1959 and 1964, is characterized by a modern approach, using prefabricated elements, and simpler architectural forms [Biller 1958].

After Germany's reunification, Karl-Marx-Allee was placed under conservation under the Berlin Monuments Protection Act. In 1995, the entire

Ryc. 2. Mapa Karl-Marx-Allee w Berlinie z zaznaczonym obszarem ochrony konserwatorskiej i strefą buforową, opracowana w ramach starań o wpisanie zespołu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO; źródło: Landesdenkmalamt Berlin, <https://www.berlin.de/landesdenkmalamt/welterbe/welterbepotenziale/karl-marx-allee-interbau-1957-1179339.php>

Fig. 2. Map of Karl-Marx-Allee in Berlin, with the conservation area and buffer zone marked, produced as part of efforts to place the ensemble on the UNESCO World Heritage List; source: Landesdenkmalamt Berlin, <https://www.berlin.de/landesdenkmalamt/welterbe/welterbepotenziale/karl-marx-allee-interbau-1957-1179339.php>

Po zjednoczeniu Niemiec Karl-Marx-Allee została objęta ochroną konserwatorską na podstawie ustawy o ochronie zabytków Berlina. W 1995 r. cała ulica została wpisana do rejestru zabytków jako zespół urbanistyczny o szczególnym znaczeniu kulturowym. Dodatkowo w 2021 r. obszar ten objęto specjalnym planem ochrony urbanistycznej, który reguluje wszelkie zmiany w strukturze zabudowy i przestrzeni publicznej, w szczególności na odcinku między Alexanderplatz a Frankfurter Tor, określonym jako historyczny zespół zabudowy z lat 1952–1964 [Landesdenkmalamt Berlin, https://denkmaldatenbank.berlin.de/daobj.php?obj_dok_nr=09011369&utm].

Ochrona konserwatorska obejmuje nie tylko elewacje budynków, ale również ich wnętrza, układ urbanistyczny, elementy małej architektury oraz układy zieleni i przestrzenie publiczne. Duży nacisk kładzie się na zachowanie oryginalnych materiałów budowlanych, detali architektonicznych oraz pierwotnej kolorystyki. Wszelkie prace remontowe podlegają obowiązkowi uzgodnienia z Landesdenkmalamt Berlin, a ich celem jest zachowanie integralności kompozycyjnej oraz „ducha miejsca” jako jednorodnego dzieła architektury i urbanistyki okresu powojennego [Regelwerk 2020].

Ochrona konserwatorska Karl-Marx-Allee, mimo dobrze rozwiniętych ram prawnych, napotyka szereg wyzwań. Jednym z kluczowych problemów jest konieczność pogodzenia interesu zachowania dziedzictwa architektonicznego z wymaganiami współczesnego użytkowania, w szczególności w zakresie efektywności energetycznej. Budynki nie spełniają obecnych norm cieplnych, co wymusza konieczność głębokich modernizacji technicznych, m.in. docieplania, wymiany stolarki czy instalacji centralnego ogrzewania. Zabiegi te mogą jednak prowadzić do naruszenia oryginalnych

street was listed as an urban complex of special cultural significance. In addition, in 2021, the area was included in a special urban protection plan, which regulates any changes in the structure of buildings and public spaces, particularly in the section between Alexanderplatz and Frankfurter Tor, defined as a historic development complex from the years 1952–1964 [Landesdenkmalamt Berlin, https://denkmaldatenbank.berlin.de/daobj.php?obj_dok_nr=09011369&utm].

Conservation covers buildings facades and interiors, the urban layout, street and garden features, as well as greenery layouts and public spaces. Great emphasis is placed on preserving original building materials, architectural details and the original color scheme. All renovation work is subject to mandatory agreement with the *Landesdenkmalamt Berlin*, with the goal of preserving the compositional integrity and “spirit of the place” as a homogeneous work of architecture and urban planning of the postwar period [Regelwerk 2020].

The statutory conservation of Karl-Marx-Allee, despite a well-developed legal framework, faces a number of challenges. The need to reconcile the interest of preserving architectural heritage with the requirements of modern use, particularly in terms of energy performance, is a key problem. The buildings do not meet current thermal standards, which necessitates deep technical retrofits, including thermal insulation, replacement of windows and doors or central heating systems. However, these procedures may lead to the violation of original materials and the disruption of facade details, which are an important element of a street’s historic character.

materiałów oraz zaburzenia detali fasadowych, które są istotnym elementem zabytkowego charakteru ulicy.

Drugą istotną kwestią jest presja deweloperska oraz postępujące procesy gentryfikacyjne, które zagrażają społecznej różnorodności tej przestrzeni. Mimo formalnej ochrony, wzrost atrakcyjności Karl-Marx-Allee jako adresu w centrum Berlina skutkuje wzrostem cen nieruchomości, co z kolei prowadzi do wypierania dotychczasowych mieszkańców i przekształcania dawnego charakteru osiedla. W odpowiedzi na te zagrożenia władze miejskie wdrożyły tzw. społeczne prawo ochrony, które ogranicza możliwość przekształcania lokali na cele komercyjne i umożliwia interwencję miasta w przypadku nadmiernego wzrostu czynszów [Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Wohnen 2021].

Zabudowa Karl-Marx-Allee stanowi dziś jedno z najpełniejszych świadectw architektury socrealistycznej w Europie Środkowej i jednocześnie jedno z nielicznych założeń urbanistycznych tego typu, które objęto tak rozbudowanym reżimem ochrony konserwatorskiej. Ochrona ta nie ogranicza się jedynie do fasad czy pojedynczych budynków, lecz obejmuje także układ przestrzenny, wyposażenie wnętrz, detale architektoniczne, elementy małej architektury i przestrzeni publicznych – całościową, wielowarstwową strukturę urbanistyczno-społeczną. Tak kompleksowe podejście – wspierane przez Denkmalschutzgesetz Berlin i regulowane dokumentem Regelwerk für das Denkmalensemble Karl-Marx-Allee und Frankfurter Allee [2020] – nie tylko przyczynia się do zachowania unikatowego charakteru zespołu, ale umożliwia jego adaptację do współczesnych wymogów bez utraty wartości kulturowych.

Analizując model ochrony Karl-Marx-Allee, warto dostrzec jego potencjał jako punktu odniesienia dla przyszłościowych strategii ochrony dziedzictwa architektury powojennej, zwłaszcza w kontekście masowych osiedli wielkopłytowych, które do dziś stanowią dominującą formę zamieszkania w wielu miastach Europy Środkowo-Wschodniej. Mimo istotnych różnic formalnych i ideologicznych między socrealistycznym monumentalizmem Karl-Marx-Allee a funkcjonalnym racjonalizmem osiedli prefabrykowanych, oba typy założeń łączy kilka kluczowych cech konserwatorskich: czytelna kompozycja urbanistyczna, wyraźna funkcja społeczna, materialna integralność wynikająca z technologii seryjnej oraz obecność wartości niematerialnych, takich jak tożsamość lokalna i pamięć zbiorowa mieszkańców.

Świadectwem rosnącej świadomości wartości architektonicznej i urbanistycznej Karl-Marx-Allee są podjęte w ostatnich latach starania o wpisanie tego zespołu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wraz z zachodnioniemieckim Hansaviertel w Berlinie Zachodnim został on zgłoszony jako wspólny obiekt pod nazwą „Karl-Marx-Allee und Interbau 1957. Architektur und Städtebau der Nachkriegsmoderne” (*Karl-Marx-Allee i Interbau 1957. Architektura i urbanistyka powojennego modernizmu*). Choć zespołu nie wpisano na listę UNESCO, proces ten stanowi istotny etap w reinterpretacji powo-

The second major issue is real estate developer pressure and ongoing gentrification that threaten the social diversity of this space. Despite formal conservation, the increased attractiveness of Karl-Marx-Allee as an address in the center of Berlin results in rising property prices, which in turn drives out existing residents and transforms the neighborhood's former character. In response to these threats, municipal authorities have implemented a so-called “social protection law,” which restricts the commercial reuse of units and allows the city to intervene if rents rise excessively [Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Wohnen 2021].

The Karl-Marx-Allee development today is one of the most complete testimonies of Socialist Realist architecture in Central Europe and, at the same time, one of the few urban layouts of its kind to be covered by such an extensive conservation regime. This regime is not limited to facades or individual buildings, but also includes the spatial layout, interior furnishings, architectural details, street and garden features, and public spaces—the overall, multi-layered urban and social structure. Such a comprehensive approach—supported by the *Denkmalschutzgesetz Berlin* and regulated by the document *Regelwerk für das Denkmalensemble Karl-Marx-Allee und Frankfurter Allee* [2020]—not only contributes to preserving the unique character of the ensemble, but makes it possible to adapt it to modern requirements without cultural value loss.

When we analyze Karl-Marx-Allee's conservation model, it is worth noting its potential as a reference point for future-oriented postwar architecture conservation strategies, especially in the context of mass large-panel-system housing estates, which to this day form a dominant form of housing in many Central and Eastern European cities. Despite the significant formal and ideological differences between the Socialist Realist monumentalism of Karl-Marx-Allee and the functional rationalism of prefabricated housing estates, these two types of layouts share several key conservation characteristics: a clear urban composition, a clear social function, material integrity that results from serial production technology, and the presence of intangible values such as local identity and the collective memory of residents.

The efforts made to place Karl-Marx-Allee on the UNESCO World Heritage List are a testament to the growing awareness of this site's architectural and urbanistic value. Together with the West German Hansaviertel in West Berlin, it was submitted as a compound site under the name “Karl-Marx-Allee und Interbau 1957. Architektur und Städtebau der Nachkriegsmoderne” (*Karl-Marx-Allee and Interbau 1957. Architecture and Urbanism of Postwar Modernism*). Although the ensemble has not been placed on the UNESCO List, the process represents an important step in the reinterpretation of Berlin's postwar heritage and its inclusion in the international discourse

Ryc. 3. Model osiedla Marzahn z 1975 r.; źródło: Forschungsstelle Baugeschichte Berlin
 Fig. 3. Model of Marzahn from 1975; source: Forschungsstelle Baugeschichte Berlin

jennego dziedzictwa Berlina i w jego włączaniu do międzynarodowego dyskursu o ochronie modernizmu jako wspólnego dziedzictwa kulturowego.

Marzahn

Osiedle Marzahn (ryc. 3), zlokalizowane we wschodniej części Berlina, jest jednym z największych zespołów mieszkaniowych wzniesionych w technologii wielkopłytywowej w Europie. Jego budowa rozpoczęła się w 1977 r. jako odpowiedź na chroniczny deficyt mieszkań w NRD. Projektowana jako nowoczesna dzielnica satelitarna Berlina Wschodniego, Marzahn miała pomieścić ponad 100 tysięcy mieszkańców w ramach systematycznie realizowanego planu zagospodarowania przestrzennego, opierającego się na koncepcji jednostek sąsiedzkich, z pełnym wyposażeniem infrastrukturalnym i usługowym [Sieverts 2006]. Realizacja tej koncepcji urbanistycznej opierała się na zasadach modernistycznych, czerpiących z doktryny CIAM oraz wzorców Le Corbusiera, co w połączeniu z zastosowaniem prefabrykacji umożliwiało szybkie tempo budowy i dużą powtarzalność form. Charakterystyczna dla Marzahnu była jego wielkoskalowość – poszczególne kwartały projektowane były jako zamknięte układy urbanistyczne z dominującą zabudową punktową i liniową, o wysokości od pięciu do jedenastu kondygnacji. Inaczej niż we wcześniejszych próbach masowego budownictwa z lat 50. i 60., tutaj zastosowano unifikację systemu prefabrykacji (WBS 70), która umożliwiała dostosowanie układów mieszkań do zmieniających się potrzeb rodzin, co z perspektywy konserwatorskiej stanowi dziś istotny element wartości funkcjonalnej tego zespołu [Heimatverein Marzahn-Hellersdorf e. V. 2019].

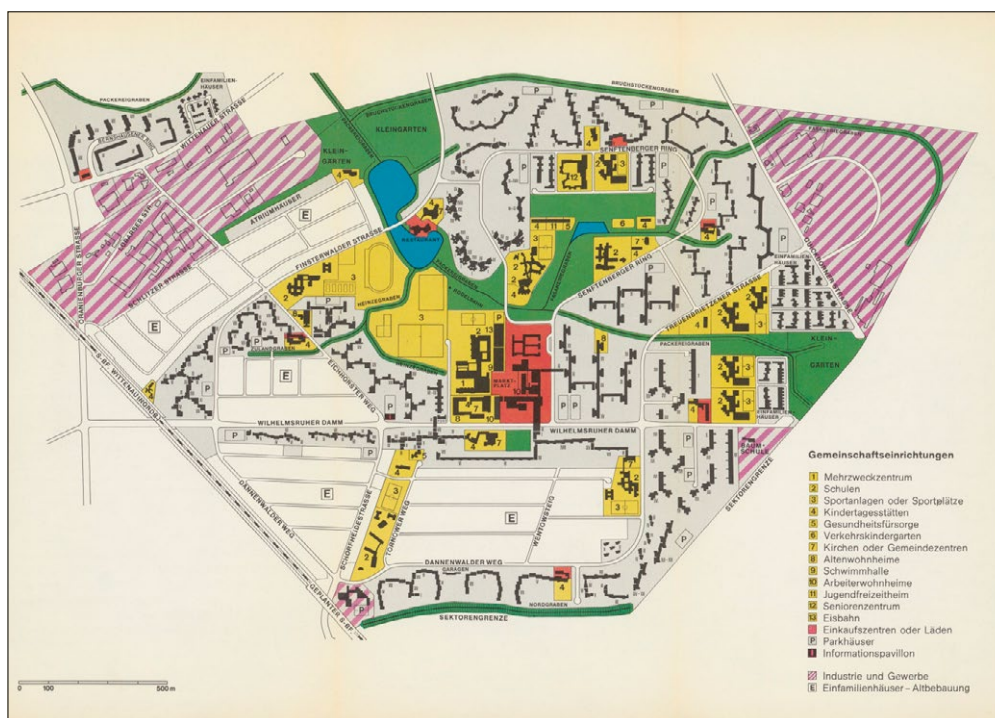
Po zjednoczeniu Niemiec Marzahn stanął w obliczu gwałtownej transformacji – społecznej, przestrzennej i symbolicznej. Utrata znaczenia ideologicznego,

on the protection of Modernism as a shared cultural heritage.

Marzahn

The Marzahn estate (Fig. 3), located in the eastern part of Berlin, is one of the largest residential complexes built using large-panel-system technology in Europe. Its construction began in 1977 as a response to the chronic housing shortage in the GDR. Designed as a modern satellite district of East Berlin, Marzahn was to accommodate more than 100,000 residents under a systematically implemented master plan based on neighborhood units, with full infrastructure and service facilities [Sieverts 2006]. The implementation of this urban proposal was based on Modernist principles which drew on CIAM doctrine and Le Corbusier's patterns, which, combined with the use of prefabrication, allowed for rapid construction and high repeatability of forms. Marzahn's characteristic feature was its large scale—each block was designed as a closed urban layout with dominant tower and linear buildings, ranging in height from 5 to 11 stories. Unlike in earlier attempts at mass construction in the 1950s and 1960s, here a unification of the prefabrication system (WBS 70) was used, which made it possible to adapt unit layouts to the changing needs of families, which, from a conservation perspective, is an important part of the functional value of this complex today [Heimatverein Marzahn-Hellersdorf e. V. 2019].

After Germany's reunification, Marzahn faced a rapid transformation—both social, spatial and symbolic. The loss of its ideological significance, the migration of residents to the west and the decline in the district's attractiveness led to deepening social and material degradation. It was only in the years 2000–2010 that an extensive program of revitalization and “reurbanization” of the district was launched as part

Ryc. 4. Plan Märkisches Viertel; źródło: Baugrundkarte von Berlin

Fig. 4. Plan of Märkisches Viertel; source: Baugrundkarte von Berlin

migracje mieszkańców na zachód i spadek atrakcyjności dzielnicy doprowadziły do pogłębiającej się degradacji społecznej i materialnej. Dopiero w latach 2000–2010 rozpoczęto szeroko zakrojony program rewitalizacji i „reurbanizacji” dzielnicy w ramach federalnych i lokalnych strategii rozwoju zrównoważonego (np. *Stadtumbau Ost*) [Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung 2009].

W tym kontekście ochrona konserwatorska osiedla Marzahn ma charakter pośredni i procesualny – nie opiera się na formalnym wpisie do rejestru zabytków całych struktur urbanistycznych, lecz na objęciu ochroną wybranych elementów kompozycji przestrzennej i architektury w ramach miejskich planów zagospodarowania [Landesdenkmalamt Berlin 2018]. W 2018 r. objęto ochroną fragmenty osiedla jako świadectwa późnego modernizmu o szczególnej wartości urbanistycznej i społecznej, w tym oryginalne układy placów, systemy ciągów pieszych oraz wybrane przykłady małej architektury i elementy integrujące sztukę z przestrzenią publiczną [Zupan 2020].

Podobnie jak w przypadku Karl-Marx-Allee, również tutaj pojawia się problem pogodzenia konserwacji wartości przestrzennych z potrzebą dostosowania do współczesnych standardów użytkowych. Modernizacje techniczne często prowadziły do utraty oryginalnych detali architektonicznych oraz zatarcia pierwotnej logiki kompozycji. Władze Berlina podjęły próbę zastosowania tzw. konserwatorskiego zarządzania wartościami (*heritage values management*), zgodnie z wytycznymi Nowej Karty Lipskiej. W ich myśl ochrona Marzahn polega nie na konserwacji materialnej, lecz na utrzymaniu funkcjonalnej i społecznej integralności dzielnicy poprzez wzmacnianie lokal-

of federal and local sustainability strategies (e.g. *Stadtumbau Ost*) [Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung 2009].

In this context, the conservation of Marzahn is indirect and processual—it is not based on a formal listing of entire urban structures in a register of monuments, but on the protection of selected elements of spatial composition and architecture within the framework of urban development plans [Landesdenkmalamt Berlin 2018]. In 2018, fragments of the estate were placed under conservation as testimonies of late Modernism with special urban and social value, including original square layouts of squares, pedestrian system routes, and selected examples of street and garden features and elements that integrate art with public space [Zupan 2020].

As in the case of Karl-Marx-Allee, there is also the problem of reconciling the preservation of spatial values with the need to adapt to modern use standards. Technical retrofits have often led to the loss of original architectural details and the erasure of the original logic of the composition. Berlin’s authorities have attempted to apply so-called heritage values management, in accordance with the guidelines of the New Leipzig Charter. Following these guidelines, Marzahn’s preservation is based not on material conversation, but on maintaining a functional and social integrity of the district by reinforcing local ties, building social infrastructure and activating public spaces. Resident participation is a key element of this approach, understood not as formal consultation, but as an ongoing process of co-creating local spatial policy.

nych więzi, rozbudowę infrastruktury społecznej oraz aktywację przestrzeni publicznych. Kluczowym elementem tego podejścia jest partycypacja mieszkańców, rozumiana nie jako formalna konsultacja, lecz jako stały proces współtworzenia lokalnej polityki przestrzennej.

Marzahn jako przykład późnego modernizmu wielkopłytkowego stanowi zatem nie tylko wyzwanie techniczne dla praktyki konserwatorskiej, ale również cenne pole eksperymentu metodologicznego – w zakresie adaptacyjnej ochrony dziedzictwa, redefinicji kryteriów wartościowania oraz integracji ochrony z planowaniem rozwoju lokalnego. Z tego względu model postępowania konserwatorskiego wdrażany w Marzahn może być traktowany jako wzorcowy dla przyszłościowej ochrony osiedli wielkopłytkowych, pod warunkiem odejścia od dogmatów materialnej rekonstrukcji na rzecz dynamicznego zarządzania wartością kulturową w zmieniającym się środowisku miejskim.

Märkisches Viertel

Märkisches Viertel (ryc. 4) to monumentalne osiedle mieszkaniowe zlokalizowane w północnym Berlinie, projektowane od końca lat 50. XX w. jako jedna z pierwszych prób realizacji „miasta przyszłości” na podstawie założeń późnego modernizmu i technologii budownictwa prefabrykowanego. Budowa rozpoczęła się w 1963 r. i trwała aż do 1974. W jej wyniku powstało ponad 17 tysięcy mieszkań przeznaczonych dla ok. 50 tysięcy mieszkańców [40 Jahre Märkisches Viertel 2004], co czyni ten obszar jednym z największych i najbardziej jednorodnych stylistycznie zespołów urbanistycznych Berlina Zachodniego.

Pod względem kompozycyjnym osiedle stanowi modelowy przykład modernistycznego myślenia o przestrzeni – układ urbanistyczny został podporządkowany zasadzie funkcjonalnego strefowania, a przestrzenie komunikacyjne są od siebie oddzielone w sposób konsekwentny i systemowy. Poszczególne sektory zabudowy – zróżnicowane wysokościowo, lecz spójne formalnie – zostały uzupełnione bogatą infrastrukturą społeczną. Już na etapie projektu założono integrację sztuki z architekturą i przestrzenią publiczną, realizując na dużą skalę założenia programu Kunst am Bau [Jost 2018].

Pomimo swojej skali i innowacyjności osiedle tuż po zakończeniu budowy zaczęło budzić kontrowersje zarówno ze względu na odizolowanie od reszty miasta (brak infrastruktury transportowej aż do lat 90.), jak i z powodu degradacji społecznej wynikającej z koncentracji mieszkań socjalnych. Pojawiły się głosy krytyki wskazujące na monotonię przestrzenną, alienację użytkowników i brak tożsamości miejsca – cechy typowe dla kryzysu modernistycznych „miast sypialni” lat 70. i 80.

W reakcji na te problemy od początku XXI w. wdrożono szereg programów rewitalizacyjnych, z których najbardziej kompleksowy był projekt realizowany przez spółkę deweloperską Gesobau we współpracy z senatem Berlina [https://www.gesobau.de/presse/ 2025]. W jego ramach dokonano głębokiej modernizacji technicznej osiedla – wymieniono instalacje, przeprowadzono kompleksową termorenowację oraz przebudowano prze-

Marzahn, as an example of late large-panel-system Modernism, therefore represents not only a technical challenge for conservation practice, but also a valuable field for methodological experimentation—in terms of adaptive heritage protection, the redefinition of valuation criteria, and the integration of conservation with local development planning. For this reason, the model of conservation procedure implemented in Marzahn can be taken as a model for the future protection of large-panel-system housing complexes, provided that the dogma of material reconstruction is abandoned in favor of dynamic cultural value management in a changing urban environment.

Märkisches Viertel

Märkisches Viertel (Figure 4) is a monumental housing development located in northern Berlin, whose design began in the late 1950s as one of the first attempts to create a “city of the future” based on the tenets of late Modernism and prefabricated construction technology. Construction began in 1963 and continued up to 1974. It has resulted in the construction of more than 17,000 housing units designed for some 50,000 residents [40 Jahre Märkisches Viertel 2004], making the area one of West Berlin’s largest and most stylistically homogeneous urban complexes.

In terms of composition, the estate is a model example of Modernist thinking about space—the urban layout is subordinated to functional zoning, and circulation spaces are separated from each other in a consistent and systematic way. The various sectors of development—varying in height but consistent in form—were complemented by a rich social infrastructure. The integration of art with architecture and public space was already assumed at the design stage, implementing the tenets of the Kunst am Bau program on a large scale [Jost 2018].

Despite its scale and innovation, the housing estate began to stir controversy shortly after its completion, both because of its isolation from the rest of the city (no transportation infrastructure until the 1990s) and because of the social degradation resulting from the concentration of social housing. There have been criticisms pointing to spatial monotony, the alienation of users and a lack of place-based identity—features typical of the crisis of the Modernist “bedroom communities” of the 1970s and 1980s.

In response to these problems, a number of revitalization programs have been implemented since the early 2000s, the most comprehensive of which was a project implemented by the Gesobau development company in cooperation with the Berlin senate [https://www.gesobau.de/presse/ 2025]. It included a deep technical retrofit of the estate—replacing building services, carrying out a comprehensive thermal retrofit, and remodeling the common spaces and surroundings of the blocks while preserving the urban logic of the original design. In this context, Märkisches Viertel is a unique example of adaptive

strzenie wspólne i otoczenie bloków z zachowaniem logiki urbanistycznej pierwotnego założenia. W tym kontekście Märkisches Viertel jest wyjątkowym przykładem adaptacyjnej konserwacji zespołu wielkopłytkowego – mimo braku formalnego wpisu do rejestru zabytków podjęto działania, których celem było zachowanie tożsamości przestrzennej i funkcjonalnej zespołu oraz zdefiniowanie jego wartości niematerialnych (takich jak jego rola społeczna, idea modernistycznego egalitaryzmu i funkcjonalna samowystarczalność) jako równoważnych wobec materialnych cech architektonicznych.

Szczególne uwagę zwracają przestrzenie publiczne – place, dziedzińce, wewnętrzne skwery, które zachowały potencjał integracyjny i strukturalny. Ich renowacja odbywa się zgodnie z zasadą „czytelnej odnowy”, czyli z użyciem materiałów i rozwiązań, które nie imitują oryginału, ale zachowują jego logikę kompozycyjną. Podobnie potraktowano sztukę osiedlową – wiele rzeźb i instalacji z lat 60. poddano konserwacji, a nowe elementy wprowadzano na zasadzie kontrapunktu, a nie rekonstrukcji [Materiały pokonferencyjne 2009]. To właśnie przemyślana modernizacja z poszanowaniem wartości pierwotnych czyni Märkisches Viertel przykładem dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa późnego modernizmu. Nie chodzi tutaj o „zamrożenie” modernizmu, lecz o jego reinterpretację zgodnie z pierwotnymi założeniami użytkowymi i ideowymi.

Współczesne działania podejmowane w Märkisches Viertel wskazują na potrzebę tworzenia narzędzi pośredniej ochrony konserwatorskiej, takich jak plany zarządzania dziedzictwem, lokalne katalogi wartości przestrzennych czy wytyczne estetyczne dla interesariuszy. Zgodnie z duchem Nowej Karty Lipskiej, dziedzictwo modernizmu powinno być integrowane z polityką miejską nie poprzez formalizm rejestrów zabytków, ale jako element trwałości przestrzennej i społecznej struktur miejskich.

Wnioski

Analiza przypadków ochrony i transformacji zespołów mieszkaniowych zrealizowanych w technologii wielkiej płyty ukazuje złożoność i interdyscyplinarność współczesnych wyzwań konserwatorskich związanych z dziedzictwem późnego modernizmu. Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają hipotezę, że skuteczna ochrona powojennych struktur urbanistycznych wymaga zintegrowanego podejścia, łączącego aspekty techniczne, społeczne, urbanistyczne i partycypacyjne. Ochrona nie może być rozumiana jedynie jako zachowanie materialnej substancji, lecz musi być procesem zarządzania wartościami miejsca, w którym kluczową rolę odgrywają użytkownicy i wspólnoty lokalne.

Przeprowadzone studia porównawcze wykazały, że przestrzenna logika osiedli z wielkiej płyty – oparta na zasadach funkcjonalizmu, modularności i planowania całościowego – powinna być traktowana jako jedna z podstawowych wartości konserwatorskich. Zachowanie czytelności układów urbanistycznych, osi kompozycyjnych,

conservation of a large-panel ensemble—despite the absence of a formal listing in a register of monuments, measures were taken to preserve the spatial and functional identity of the complex and to define its intangible values (such as its social role, the idea of Modernist egalitarianism and functional self-sufficiency) as equivalent to its material architectural features.

Of particular note are the public spaces—squares, courtyards, inner squares, which have retained their integration and structural potential. Their restoration follows the principle of “legible restoration,” that is, using materials and solutions that do not imitate the original, but preserve its compositional logic. The estate’s art was treated similarly—many sculptures and installations from the 1960s were subjected to conservation, and new elements were introduced on the basis of a counterpoint rather than reconstruction [Materiały pokonferencyjne 2009]. It is the thoughtful modernization with respect for the original values that makes the Märkisches Viertel an example of good practice in preserving the heritage of late Modernism. It is not a question of “freezing” Modernism, but of reinterpreting it in accordance with the original utilitarian and ideological assumptions.

Contemporary efforts in the Märkisches Viertel point to a need to create indirect conservation tools, such as heritage management plans, local catalogs of spatial values or aesthetic guidelines for stakeholders. Per the spirit of the New Leipzig Charter, Modernism’s heritage should be integrated into urban policy not through the formalism of monument registers, but as an element of the spatial and social sustainability of urban structures.

Conclusions

The presented analysis of the conservation and transformation of housing complexes built using large-panel systems can be said to present the complexity and interdisciplinarity of contemporary conservation challenges tied to late Modernism’s heritage. The findings provide evidence for the hypothesis that the effective conservation of postwar urban structures requires an integrated approach that combines technical, social, planning and participative aspects. Conservation cannot be understood merely as the preservation of material substance, but must be a process of managing place-based values in which users and local communities play a key role.

This comparative study demonstrated that the spatial logic of large-panel-system housing estates—based on the principles of functionalism, modularity and holistic planning—should be treated as an essential conservation value. Preserving the legibility of urban layouts, compositional axes, the hierarchy of public spaces and the relationship of development to greenery is a condition for maintaining the integrity of these

Kryterium	Karl-Marx-Allee	Märkisches Viertel	Marzahn
Lata realizacji	1952–1964	1963–1974	1977–1990
Doktryna / styl architektoniczny	Socrealizm, modernizm wschodni	Modernizm późny, strukturalizm	Industrialny modernizm, prefabrykacja seryjna
Założenia urbanistyczne	Monumentalna oś reprezentacyjna o klasycznym układzie osiowym	Wielkoskalowy zespół peryferyjny o układzie pasmowym	Zespół satelitarny o strukturze modułowej, hierarchiczny układ funkcjonalny
Ideologiczny i społeczny kontekst	Manifest idei socjalistycznego miasta – architektura jako narzędzie reprezentacji ustroju	Eksperyment urbanistyczny RFN – miasto przyszłości	Urbanistyczny model masowej industrializacji budownictwa mieszkaniowego NRD
Dominujące wartości konserwatorskie	Historyczna, urbanistyczna, symboliczna	Urbanistyczna, społeczna, funkcjonalna	Społeczna, dokumentalna, adaptacyjna
Procesy rewitalizacyjne / adaptacyjne	Kompleksowa renowacja elewacji, modernizacja infrastruktury, zachowanie pierwotnych proporcji zabudowy (2015–2020)	Rewitalizacja przestrzeni publicznych, wzmocnienie funkcji społecznych, działania partycypacyjne (2000–2010)	Termomodernizacja i renowacja bloków, wprowadzanie funkcji usługowych, rewitalizacja terenów zielonych (2010–2020)
Model zarządzania dziedzictwem	Centralny / konserwatorski, koordynowany przez Landesdenkmalamt Berlin	Hybrydowy: zarządzanie miejskie i wspólnotowe	Miejski / programowy, w ramach polityki społeczno-mieszkaniowej
Stopień akceptacji społecznej	Wysoki – symbol historii i tożsamości Berlina Wschodniego	Średni – pozytywna recepcja po rewitalizacji	Niski, lecz rosnący w wyniku modernizacji i działań partycypacyjnych
Potencjał adaptacyjny	Wysoki – reprezentacyjność i ciągłość funkcji miejskich	Bardzo wysoki – elastyczna struktura i powiązania społeczne	Umiarkowany – wymaga wsparcia projektowego i społecznego
Główne wyzwania konserwatorskie	Zachowanie autentyczności kompozycji urbanistycznej i detalu architektonicznego	Integracja ochrony z procesami społecznymi i gospodarczymi	Ograniczona trwałość materiałowa, stereotypizacja wizerunku, potrzeba rewitalizacji funkcji
Model ochrony	Konserwacja reprezentacyjna (ochrona substancji i układu)	Konserwacja integracyjna (ochrona i adaptacja)	Konserwacja transformacyjna (ochrona poprzez rewitalizację i zmianę funkcji)

Tab. Porównanie modeli ochrony i wartościowania wybranych zespołów mieszkaniowych Berlina; oprac. K. Szmygin

Criterion	Karl-Marx-Allee	Märkisches Viertel	Marzahn
Built in	1952–1964	1963–1974	1977–1990
Doctrine / architectural style	Social Realism, eastern Modernism	Late Modernism, structuralism	Industrial Modernism, serial prefabrication
Urban planning assumptions	Monumental formal axis with a classical axial layout	Large-scale bandpass peripheral unit	Satellite complex with a modular structure, hierarchical functional layout
Ideological and social context	Manifesto of the idea of the socialist city - architecture as a tool of the system's representation	Germany's urban planning experiment – the city of the future	Urbanist model of mass industrialization of GDR's housing construction
Dominant heritage values	Historical, urban, symbolic	Urbanistic, social, functional	Social, documentary, adaptive
Revitalization / adaptation processes	Comprehensive renovation of facades, modernization of infrastructure, preservation of original building proportions (2015–2020)	Revitalization of public spaces, enhancement of social functions, participatory activities (2000–2010)	Thermal retrofitting and renovation of housing buildings, introduction of service uses, revalorization of green areas (2010–2020)
Heritage management model	Central / conservation, coordinated by Landesdenkmalamt Berlin	Hybrid: urban and community management	Municipal / programmatic, within the framework of social and housing policy
Social acceptance	High – a symbol of East Berlin's history and identity	Medium – positive reception after revitalization	Low, but growing as a result of modernization and participatory efforts
Adaptive potential	High – formality and continuity of urban functions	Very high – flexible structure and social connections	Moderate – requires design and community support
Major conservation challenges	Preserve the authenticity of the urban composition and architectural details	Integration of conservation with social and economic processes	Limited material durability, stereotyped image, need for use revalorization
Conservation model	Representative conservation (protection of substance and layout)	Integrative conservation (protection and adaptation)	Transformative conservation (conservation through revitalization and adaptive reuse)

Tab. Comparison of models of the conservation and valuation of selected housing complexes of Berlin; by K. Szmygin

hierarchii przestrzeni publicznych oraz relacji zabudowy do zieleni stanowi warunek utrzymania integralności tych struktur. W tym ujęciu działania konserwatorskie wykraczają poza utrzymanie substancji materialnej i obejmują ochronę niematerialnych wartości przestrzennych i społecznych, które konstytuują tożsamość miejsca.

Interpretacja autentyczności obiektów wielkopłytowych wymaga redefinicji – nie powinna ograniczać się do zachowania oryginalnej materii, lecz obejmować ochronę ich funkcji społecznych, semantyki przestrzennej i warunków codziennego życia. W tym sensie osiedla wielkopłytowe należy postrzegać jako „dziedzictwo żywe” – dynamiczne, adaptacyjne i współtworzone przez mieszkańców. Partycypacyjny wymiar ochrony stanowi niezbędny warunek zachowania ich znaczenia i legitymizacji społecznej.

Postulowana koncepcja ochrony rozumianej jako proces zarządczy wpisuje się w szerszy nurt współczesnych teorii konserwatorskich, zgodnie z którymi wartość dziedzictwa wynika z relacji pomiędzy materialnym nośnikiem a jego społecznym kontekstem. W tym sensie ochrona osiedli wielkopłytowych wymaga elastyczności, etapowości i strategicznego planowania, a także formułowania lokalnych wytycznych konserwatorskich opartych na doktrynach międzynarodowych, lecz dostosowanych do specyfiki prefabrykowanego budownictwa mieszkaniowego.

Rewitalizacja tych zespołów, rozumiana zgodnie z zasadami zrównoważonej konserwacji, powinna być traktowana jako proces integracyjny, łączący modernizację techniczną z aktywizacją społeczną. Osiedla wielkopłytowe mają unikatowy potencjał regeneracyjny: oferują logiczne układy urbanistyczne, rezerwy przestrzenne, silne więzi sąsiedzkie oraz wartość dokumentalną. Ich ochrona i adaptacja mogą stanowić narzędzie współczesnej polityki miejskiej, łączące wymiar kulturowy z rozwojem.

Ochrona tych struktur staje się nie tylko wyzwaniem architektoniczno-konserwatorskim, ale również aktem politycznym i kulturowym – świadomą decyzją o włączeniu modernistycznego dziedzictwa do kanonu wartości zbiorowych. To proces nie tylko utrwalania przeszłości, lecz także projektowania przyszłości w duchu zrównoważonego i sprawiedliwego rozwoju miast. Traktowanie osiedli wielkopłytowych jako zasobu, a nie obciążenia, otwiera perspektywę nowego paradygmatu konserwacji – łączącej pamięć z innowacją, lokalność z uniwersalnością, trwałość z adaptacyjnością.

structures. In this perspective, conservation procedures go beyond maintaining material substance and extend to the protection of intangible spatial and social values that form place-based identity.

The interpretation of large-panel-system buildings' authenticity requires a redefinition—it should not be confined to preserving the original matter, but cover the conservation of their social functions, spatial semantics and everyday living conditions. In this sense, large-panel-system housing estates should be perceived as a “living heritage”—that is dynamic, adaptive and co-created by residents. The participatory dimension of conservation is a necessary condition for preserving their significance and social legitimacy.

The proposed concept of conservation understood as a management process aligns with a wider current of contemporary conservation theories, according to which heritage value stems from relationships between its material carrier and social context. In this sense, the conservation of large-panel-system housing estates requires flexibility, staging and strategic planning, and the formulation of local conservation guidelines based on international doctrines yet adapted to the specificity of prefabricated housing architecture.

The revitalization of these complexes, understood in accordance with the principles of sustainable conservation, should be treated as an integrative process that combines technical retrofits with social activation. These estates have a unique regenerative potential: they offer logical urban layouts, spatial reserves, strong bonds between neighbors and documentary value. Their preservation and adaptation can be a tool for contemporary municipal policy by combining the cultural and developmental dimensions.

The protection of these structures is becoming not only an architectural and conservation challenge, but also a political and cultural act—a deliberate decision to incorporate Modernist heritage to the canon of collective values. It is a process of not only preserving the past, but also of planning the future in a spirit of sustainable and just city development. Treating large-panel-system housing estates as a resource and not a liability opens us up to a perspective of a new paradigm of conservation—that combines memory with innovation, locality with universality and permanence with adaptability.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- 40 Jahre Märkisches Viertel. Geschichte und Gegenwart einer Großsiedlung, red. Brigitte Jacob, Wolfgang Schäche, Berlin 2004.
- Avrami Erica, Mason Randall, de la Torre Marta, *Values and Heritage Conservation. Research Report*, Los Angeles 2000.

- Biller Gerhard, *Gedanken zum Entwurf der Stalinallee vom Strausberger Platz bis zum Alexanderplatz*, „Architektur der DDR” 1958, nr 12, s. 682.
- Großwohnsiedlungen im Haltbarkeitscheck. Differenzierte Perspektiven ostdeutscher Großwohnsiedlungen*, red. Uwe Altröck, Nico Grunze, Sigrun Kabisch, Wiesbaden 2018.

Gzell Sławomir, *Urbanistyka XXI wieku*, Warszawa 2020.
 Hübner Christa, Schilling Renate, Teresiak Manfred, *40 Jahre Marzahn-Hellersdorf. Eine Chronik*, Berlin 2019.
 Jokilehto Jukka, *A History of Architectural Conservation*, London 2017.
 Jost Regina, *Märkisches Viertel Berlin. Überblicksband*, Berlin 2018.
 Purchla Jacek, *Dziedzictwo a transformacja*, Kraków 2005.
 Richter Peter, *Der Plattenbau als Krisengebiet. Die architektonische und politische Transformation industriell errichteter Wohngebäude aus der DDR am Beispiel der Stadt Leinefelde*, praca doktorska, Universität Hamburg, Hamburg 2006.
 Schulze Gerhard, *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York 2005.
 Sieverts Thomas, *Die Geschichtlichkeit der Großsiedlungen*, „Informationen zur Raumentwicklung“ 2006, nr 3–4, s. 163–167.
 Smith Laurajane, *Uses of Heritage*, London 2006.
Sozialistischer Realismus und sozialistische Modern. Weiterentwicklungsvorschläge aus Mittel- und Osteuropa, Berlin 2013.
Unbequeme Baudenkmale des Sozialismus. Der Wandel der gesellschaftlichen Akzeptanz im mittel- und osteuropäischen Vergleich, red. Veronica Kölling, Heiko Krüger, Kamila Palubicka, Katrin Westphal, Berlin 2013.
 Zupan Daniela, *De-constructing crisis. Post-war modernist housing estates in West Germany and Austria*, „Housing Studies“ 2020, t. 36, nr 5, s. 671–695.

Publikacje instytucjonalne / Institutional publications

Baugrundkarte von Berlin, Der Senator f. Bau- u. Wohnungswesen, Berlin 1969.
 Bundesdenkmalamt (BDA), *Denkmalschutz im 20. Jahrhundert. Neue Strategien für das industrielle Erbe*, Berlin 2022.
 Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung (BBSR), *Handlungsempfehlungen zum Umgang mit dem baulichen Erbe der Nachkriegsmoderne*, Bonn 2020.
 Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat (BMI), *Neue Leipzig-Charta. Die transformative Kraft der Städte für das Gemeinwohl*, Berlin 2020.
 Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung, *Leipziger Charta zur nachhaltigen europäischen Stadt*, 2007; *Neue Leipzig-Charta*, 2020.
 Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung, *Stadtumbau Ost – Bericht zur Umsetzung des Programms*, Berlin 2009.
 Bundesstiftung Baukultur, *Erbe und Zukunft. Perspektiven der Nachkriegsarchitektur*, Berlin 2018.
 Deutsche Stiftung Denkmalschutz, *Erhalt der Plattenbauten – Strategien und Perspektiven*, Bonn 2021.
 Deutsches Institut für Normung (DIN), *Leitfaden Partizipation im Stadtumbau Ost*, Berlin 2015.
 Regelwerk für das Denkmalensemble Karl-Marx-Allee und Frankfurter Allee, Hrsg. Bezirksamt

Friedrichshain-Kreuzberg, Abt. Bauen, Planen und Facility Management, Berlin 2020.

Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Wohnen, *Soziales Erhaltungsrecht im Gebiet Karl-Marx-Allee/Frankfurter Allee*, Berlin 2021.

Dokumentacja / Documentation

Baugrundkarte von Berlin, Der Senator f. Bau- u. Wohnungswesen, Berlin 1969.
 Bundesdenkmalamt (BDA), *Denkmalschutz im 20. Jahrhundert. Neue Strategien für das industrielle Erbe*, Berlin 2022.
 Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung (BBSR), *Handlungsempfehlungen zum Umgang mit dem baulichen Erbe der Nachkriegsmoderne*, Bonn 2020.
 Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung, *Stadtumbau Ost – Bericht zur Umsetzung des Programms*, Berlin 2009.
 Bundesstiftung Baukultur, *Erbe und Zukunft. Perspektiven der Nachkriegsarchitektur*, Berlin 2018.
 Deutsche Stiftung Denkmalschutz, *Erhalt der Plattenbauten – Strategien und Perspektiven*, Bonn 2021.
 Deutsches Institut für Normung (DIN), *Leitfaden Partizipation im Stadtumbau Ost*, Berlin 2015.
 Regelwerk für das Denkmalensemble Karl-Marx-Allee und Frankfurter Allee, Hrsg. Bezirksamt Friedrichshain-Kreuzberg, Abt. Bauen, Planen und Facility Management, Berlin 2020.
 Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Wohnen, *Soziales Erhaltungsrecht im Gebiet Karl-Marx-Allee/Frankfurter Allee*, Berlin 2021.

Akty prawne / Legal acts

Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat (BMI), *Neue Leipzig-Charta. Die transformative Kraft der Städte für das Gemeinwohl*, Berlin 2020.
 Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung, *Leipziger Charta zur nachhaltigen europäischen Stadt*, 2007; *Neue Leipzig-Charta*, 2020.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

<https://denkmaldatenbank.berlin.de> (dostęp: 10.05.2025).
<https://www.gesobau.de/presse/klimaneutrale-waerme-fuer-das-maerkische-viertel-gesobau-mit-dem-zweiten-platz-bei-den-bbu-zukunftsawards-2020-geehrt/> (dostęp: 30.04.2025).
 Landesdenkmalamt Berlin, https://denkmaldatenbank.berlin.de/daobj.php?obj_dok_nr=09011369&utm (dostęp: 10.05.2025).
 Landesdenkmalamt Berlin, <https://www.berlin.de/landesdenkmalamt/welterbe/welterbepotenziale/karl-marx-allee-interbau-1957-1179339.php> (dostęp: 10.05.2025).
 Materiały pokonferencyjne z konferencji „Stadtumbau in Großsiedlungen”, Berlin-Reinickendorf 08.07.2009, https://www.nachhaltige-erneuerung.berlin.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/Fachkonferenz_SU_in_Grosssiedlungen_01.pdf (dostęp: 30.04.2025).

Streszczenie

Artykuł podejmuje temat ochrony powojennego dziedzictwa urbanistycznego na przykładzie wielkopłytyowych osiedli mieszkaniowych Berlina z lat 1950–1980. Przeanalizowano w nim współczesne modele konserwatorskie, które coraz częściej uwzględniają wartość społeczną, techniczną i urbanistyczną tych zespołów, mimo ich kontrowersyjnego odbioru estetycznego. Na przykładach Karl-Marx-Allee, Marzahn i Märkisches Viertel ukazano, jak poprzez strategie adaptacyjne, partycypację mieszkańców i reinterpretację idei modernizmu możliwa jest skuteczna ochrona tego typu dziedzictwa. Wskazano również na znaczenie dwóch dokumentów doktrynalnych, Karty Lipskiej i Nowej Karty Lipskiej, które redefiniują pojęcie wartości zabytkowej w kontekście dziedzictwa XX w.

Abstract

This article discusses the conservation of postwar urbanistic heritage on the basis of Berlin's large-panel-system housing estates from the years 1950–1980. It analyzes contemporary conservation models that consider social, technical and urbanistic value of these complexes increasingly often and despite their controversial aesthetic reception. Using the examples of Karl-Marx-Allee, Marzahn and Märkisches Viertel, it was shown how through adaptation strategies, resident participation and the reinterpretation of ideas of Modernism, effective preservation of this type of heritage is possible. The significance of two doctrinal documents, the Leipzig Charter and the New Leipzig Charter, which redefine the notion of monumental value in the context of twentieth-century heritage, was also noted.

Maciej Kruś*

orcid.org/0000-0001-8500-6927

Lucyna Staniszeńska**

orcid.org/0000-0003-3457-0901

Wywłaszczenie prawa jako skutek wpisu do rejestru zabytków budynku objętego uprzednią decyzją administracyjną uprawniającą do realizacji robót budowlanych

Expropriation of Rights as a Result of the Registration of a Building as a Monument, Which Was Previously Authorized by an Administrative Decision to Carry Out Construction Works

Słowa kluczowe: prawna ochrona zabytków, wpis do rejestru zabytków, pozwolenie na realizację robót budowlanych przy zabytku, rozbiórka a wpis do rejestru zabytków

Keywords: legal protection of monuments, listing in the register of monuments, permission to carry out construction works on a monument, demolition vs. listing in the register of monuments

Wstęp

Prawo własności jako fundament porządku społeczno-gospodarczego oraz gwarancja autonomii jednostki podlega szczególnej ochronie konstytucyjnej i międzynarodowej [Hayek 2006]. Wywłaszczenie, choć dopuszczalne konstytucyjnie, jest środkiem wyjątkowym i wymaga wypłaty słusznego odszkodowania. Dotyczy to nie tylko nieruchomości, ale także innych praw rzeczowych czy uprawnień administracyjnych (koncesji, pozwoleń), przy czym odbywa się na odmiennych zasadach niż w ustawie o gospodarce nieruchomościami. W polskim porządku prawnym nierzadko dochodzi do kolizji dóbr. Z jednej strony prawa własności, a z drugiej dziedzictwa kulturowego. Klasycznym przykładem jest konflikt między pozwoleniem na budowę lub rozbiórkę a decyzją o wpisie do rejestru zabytków. Szcze-

Introduction

Property law, as the foundation of socio-economic order and a guarantee of individual autonomy, is subject to special constitutional and international protection [Safjan 1995; Hayek 2006]. Expropriation, although constitutionally permissible, is an exceptional measure and requires payment of fair compensation. This applies not only to real estate, but also to other property rights or administrative entitlements (licenses, permits), and it is governed by different rules than those in the Real Estate Management Act. In the Polish legal system, there are often conflicts between rights. On the one hand, property rights, and on the other, cultural heritage. One classic example is the conflict between a building permit or demolition permit and a decision to register a building as a historic monu-

* dr hab., prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Prawa i Administracji

** dr hab., prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

* D.Sc. Ph.D. UAM Professor, Faculty of Law and Administration, Adam Mickiewicz University in Poznań

** D.Sc. Ph.D. UAM Professor, Adam Mickiewicz University in Poznań

Cytowanie / Citation: Kruś M., Staniszeńska L. Expropriation of Rights as a Result of the Registration of a Building as a Monument, Which Was Previously Authorized by an Administrative Decision to Carry Out Construction Works. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:145–159

Otrzymano / Received: 31.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 26.08.2025

doi: 10.48234/WK84RIGHTS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

gólnie widoczne jest to na gruncie Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej: u.o.z.), gdzie obowiązki właściciela są jasno określone, natomiast wsparcie państwa często pozostaje fragmentaryczne (np. dotacje uznaniowe, ulgi podatkowe). W praktyce prowadzi to do sytuacji, w której właściciel nie może korzystać ze swojego prawa ani go zbyć, co *de facto* zamraża jego własność. Ochrona własności (art. 21 Konstytucji RP) oraz dziedzictwa narodowego (art. 5 i 73 Konstytucji RP) są równorzędnie chronionymi wartościami konstytucyjnymi. W razie ich kolizji należy zastosować zasadę proporcjonalności (art. 31 ust. 3 Konstytucji RP), wyważając interes publiczny i prywatny [Dzienis 2023, s. 72 n.]. Wpisanie nieruchomości do rejestru zabytków znacznie ogranicza uprawnienia właściciela – wszelkie prace wymagają zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 36 u.o.z.), co uniemożliwia realizację wcześniejszych decyzji administracyjnych. Choć nie jest to formalne wywłaszczenie, powinno spełniać wymogi proporcjonalności oraz – w duchu sprawiedliwości – wiązać się z rekompensatą finansową. Artykuł oparto na analizie dogmatycznoprawnej z wykorzystaniem metody komparatystycznej – porównano polskie rozwiązania z systemami francuskim i niemieckim.

Pozbawienie uprawnienia wynikającego z ostatecznej decyzji administracyjnej

Zagadnienia ogólne

W praktyce w działalności administracji publicznej występują sytuacje, w których dochodzi do pozbawienia jednostki uprawnienia wynikającego z ostatecznej decyzji administracyjnej. Choć decyzja taka co do zasady korzysta z ochrony trwałości, ustawodawca dopuszcza jej wzruszenie w trybach szczególnych, na przykład poprzez stwierdzenie nieważności decyzji rażąco naruszającej prawo (art. 156 § 1 k.p.a.), jej wygaśnięcie albo uchylenie (art. 162 k.p.a.) bądź uchylenie albo zmianę w razie zmiany okoliczności faktycznych lub interesu publicznego (art. 161 k.p.a.) [Kmieciak 2021, s. 237–245]. Skutkiem takich działań jest utrata uprawnienia, często mającego dla jednostki istotne znaczenie majątkowe lub faktyczne. Niekiedy dzieje się tak nie poprzez wydanie aktu zmieniającego czy uchylającego dane rozstrzygnięcie, lecz poprzez wydanie aktu w odmiennym przedmiocie, odnoszącego się do danej rzeczy.

Analizę prawną poprzedzić należy konkretnymi kazusami. Pierwszym godnym uwagi przykładem jest medialna sprawa sporu o kino „Hel” we Wschowie w województwie lubuskim, wpisane do rejestru zabytków na wniosek stowarzyszenia Czas A.R.T. [<https://plus.gazetalubuska.pl/kina-zburzyc-nie-mozna>], co zablokowało inwestorowi możliwość skorzystania z uprzednio uzyskanego pozwolenia na rozbiórkę i na realizację nowego obiektu budowlanego. Innym przykładem jest objęcie interwencyjną ochroną konserwatorską zespołu akademików przy ul. Dożynkowej w Poznaniu, na których rozbiórkę ich właściciel uzyskał pozwolenie

ment. This is particularly evident in the Act of July 23, 2003, on the Protection and Preservation of Monuments (hereinafter: PPM), where the owner's obligations are clearly defined, while state support often remains fragmentary (e.g., discretionary grants, tax relief). In practice, this leads to a situation where the owner cannot use their right or dispose of it, which *de facto* “freezes” their property. Protection of property (Article 21 of the Constitution of the Republic of Poland) and national heritage (Articles 5 and 73) are equally protected constitutional values. In the event of a conflict, the principle of proportionality (Article 31(3) of the Constitution of the Republic of Poland) should be applied, balancing public and private interests [Dzienis 2023, pp. 72 et seq.]. Listing a property in the register of monuments significantly limits the rights of the owner—all work requires the consent of the voivodeship monument conservator (Article 36 of the Monument Protection and Preservation), which prevents the execution of earlier administrative decisions. Although this is not a formal expropriation, it should meet the requirements of proportionality and, in the spirit of justice, be accompanied by financial compensation. This article is based on a comparative analysis of dogmatic law, comparing Polish solutions with the French and German systems.

Deprivation of a right resulting from a final administrative decision

General issues

In practice, in the course of public administration, there are situations in which an individual is deprived of a right resulting from a final administrative decision. Although such a decision is generally protected by the principle of permanence, the legislator allows it to be overturned in special procedures—for example, by declaring a decision that grossly violates the law invalid (Article 156(1) of the Code of Administrative Procedure, hereinafter CPA), or by its expiration or annulment (Article 162 of the CPA), or by annulment or change in the event of a change in the factual circumstances or public interest (Article 161 of the CPA) [Kmieciak 2021, pp. 237–245]. The result of such actions is the loss of a right, which often has significant financial or actual value for the individual. Sometimes this happens not by issuing an act that changes or repeals a given decision, but by issuing an act on a different subject related to the given thing.

A legal analysis should be preceded by specific cases. The first notable example is the media dispute over the “Hel” cinema in Wschowa in the Lubuskie province, which was entered in the register of monuments at the request of the Czas A.R.T. association [<https://plus.gazetalubuska.pl/kina-zburzyc-nie-mozna>], which blocked the project owner's ability to use the previously obtained demolition permit and to build a new building. Another example is the interventionist conservation protection of the student dormitory

[<https://gloswielpolski.pl/akademiki-przy-dozynkowej>]. Organ konserwatorski orzekł odrębną decyzją o wpisaniu tego zespołu do rejestru zabytków. Ostateczna decyzja w tym przedmiocie pozbawia inwestora legalnie nabytego uprawnienia do rozbiórki obiektu.

Ważenie interesów prywatnego i publicznego

W takich sprawach mamy do czynienia z kolizją dóbr konstytucyjnie chronionych: interesu publicznego, w tym ochrony dziedzictwa kulturowego jako elementu tożsamości narodowej (art. 5 Konstytucji RP), oraz indywidualnego prawa własności, obejmującego racjonalne gospodarowanie nieruchomością i działalność inwestycyjną (art. 21 i 64 Konstytucji RP). Opieka nad zabytkami jest celem publicznym w rozumieniu art. 6 pkt 5 ustawy o gospodarce nieruchomościami. Ochrona ta wymaga jednak stosowania zasady proporcjonalności i ważenia kolidujących wartości, wywodzonej z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Trybunał Konstytucyjny podkreśla, że ingerencja w prawa jednostki musi być proporcjonalna, celowa i konieczna [Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2005 r.]. Ograniczenia konstytucyjnego prawa własności dopuszczalne są tylko przy spełnieniu przesłanek legalności, konieczności i proporcjonalności [Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 15 lutego 2000 r.].

W kontekście wpisu do rejestru zabytków ważna jest analiza, czy ochrona uzasadnia ingerencję i czy nie jest nadmierna. Wpis ten ogranicza prawo do rozporządzania nieruchomością, zabudowy i działalności gospodarczej – kluczowe atrybuty prawa własności. Ani własność, ani interes publiczny nie są wartościami absolutnymi, wymaga to wyważenia racji. Proces inwestycyjno-budowlany to realizacja konstytucyjnych wolności obywateli [Hauser, Niewiadomski 2015]. Ważenie dóbr w tym zakresie powinno więc obejmować analizę następujących elementów: (a) rzeczywistej wartości zabytkowej obiektu – czy spełnia przesłanki ustawowe z art. 6 ust. 1 u.o.z.; (b) momentu i kontekstu dokonania wpisu – czy nie nastąpił w sposób nagły i zaskakujący inwestora działającego w dobrej wierze; (c) stopnia ingerencji w prawo własności – czy właściciel traci realną możliwość korzystania z nieruchomości, np. na cele mieszkaniowe, inwestycyjne lub gospodarcze; (d) braku alternatywnych środków ochrony, takich jak wpis do gminnej ewidencji zabytków, który jest mniej dolegliwy niż rejestr; zauważa się przy tym, że decyzja o wpisie powinna być szczególnie starannie uzasadniona, a jej skutki muszą być przewidywalne [Kowalska 2018, s. 143; Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 31 maja 2017 r.].

Ograniczenie prawa własności wymaga realnego uzasadnienia merytorycznego i minimalizacji negatywnych skutków ingerencji państwa. W analizowanych przypadkach (kino „Hel”, akademiki przy ul. Dożynkowej) działania organów konserwatorskich powinny być oceniane pod kątem proporcjonalności i zakazu arbitralności. Inwestor, działając w granicach prawa, nabył prawa i poniósł nakłady.

at Dożynkowa Street in Poznań, where their owner had obtained permission to demolish them [<https://gloswielpolski.pl/akademiki-przy-dozynkowej>]. The conservation authority ruled in a separate decision to enter the above-mentioned ensemble into the register of monuments. The final decision on this matter deprives the project owner of the legally acquired right to demolish the building.

Balancing private and public interests

In such cases, there is a conflict between constitutionally protected interests: the public interest, including the protection of cultural heritage as an element of national identity (Article 5 of the Constitution of the Republic of Poland), and the individual right to property, which includes rational management of the property and development activity (Articles 21 and 64 of the Constitution of the Republic of Poland). The preservation of monuments is a public purpose within the meaning of Article 6(5) of the Act on Real Estate Management. However, this protection requires the application of the principle of proportionality and the weighing of conflicting values, derived from Article 31(3) of the Constitution of the Republic of Poland. The Constitutional Tribunal emphasizes that interference with the rights of an individual must be proportionate, purposeful and necessary [Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2005 r.]. Restrictions on the constitutional right to property are only permissible if the conditions of legality, necessity and proportionality are met [Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 15 lutego 2000 r.].

In the context of listing as a historical monument, it is important to analyze whether the protection justifies interference and whether it is excessive. This listing restricts the right to dispose of the property, to build on it and to conduct business—key attributes of the right of ownership. Neither property nor public interest are absolute values; a balance of interests is required. The development process is the realization of the constitutional freedoms of citizens [Hauser, Niewiadomski 2015, pp. 3–18]. The weighing of goods in this area should therefore include an analysis of the following elements: (a) the real historical value of the structure—whether it meets the statutory conditions of Article 6(1) of the MPP, (b) the moment and context of the listing—whether it occurred suddenly and unexpectedly in relation to the project owner acting in good faith, (c) the degree of interference with the right of ownership—whether the owner loses the real possibility of using the property, e.g., for residential, development or economic purposes, (d) the lack of alternative means of protection—e.g., a listing in the municipal monument records, which is less burdensome than the register. It is noted that the decision to enter the information should be particularly carefully justified, and its consequences—predictable [Kowalska 2018, p. 143; Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 31 maja 2017 r.].

Zasada zaufania obywatela do państwa (art. 2 Konstytucji RP) wymaga ochrony interesów inwestora, który nabył nieruchomość w dobrej wierze, posiadał pozwolenia na budowę i współpracował z organami [Staniszewska 2024, s. 492]. Zasada lojalności administracji wobec obywatela wyklucza arbitralne pogorszenie sytuacji prawnej jednostki, która działała w zaufaniu do stanu prawnego [Stelmasiak 2020, s. 315–317]. W tym duchu wypowiada się też Barbara Adamiak. Zauważyła ona, że „organ administracji powinien wziąć pod uwagę także słuszne interesy strony, w tym interesy w toku, które były racjonalnie i legalnie rozwijane” [Adamiak 2021, s. 47–48]. Zasada zaufania oznacza także zakaz działań arbitralnych i nieproporcjonalnych wobec strony postępowania, szczególnie w sytuacjach, gdy organ wcześniej dawał podstawy do kształtowania przez obywatela uzasadnionych oczekiwań [*Kodeks postępowania administracyjnego* 2021]. Podobnie wskazywał Trybunał Konstytucyjny, podkreślając, że zasada demokratycznego państwa prawnego obejmuje także „ochronę zaufania obywateli do państwa i stanowionego przez nie prawa”, co wymaga m.in. unikania nagłych i nieprzewidywalnych ingerencji w sferę praw jednostki [Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 października 1998 r.]. W przywołanym przypadku nie doszło, co prawda, do formalnego wywłaszczenia nieruchomości związane z tzw. przewłaszczeniem, inwestor bowiem wciąż pozostaje właścicielem działki zabudowanej obiektem wpisanym do rejestru zabytków, jednakże nie można pominąć rozważenia instytucji wywłaszczenia w ujęciu szerszym. Nie chodzi tu wprawdzie o klasyczne wywłaszczenie (czyli odebranie własności całej nieruchomości), ale o ograniczenie jednego z uprawnień składających się na prawo własności, a konkretnie: prawa do realizacji zamierzenia inwestycyjnego, prawa do zabudowy, a zatem esencji prawa własności. Trafnie wskazywał Zygmunt Niewiadomski, że właściciel oczekuje, iż będzie mógł korzystać z nieruchomości zgodnie z jej przeznaczeniem, w tym ją zabudować – jest to dziś podstawowy wymiar realizacji prawa własności [Niewiadomski 2008, s. 21–23]. Należy zatem zadać pytanie, czy decyzja o wpisie do rejestru zabytków obiektu ogranicza prawo zabudowy? Z oczywistych względów odpowiedź jest twierdząca. Wpis do rejestru zabytków istotnie ogranicza prawo zabudowy działki, na której znajduje się zabytek, i najczęściej uniemożliwia realizację nowo planowanej zabudowy. Jest to jedna z najbardziej doniosłych form ochrony konserwatorskiej, która ingeruje w prawo własności i możliwość kształtowania przestrzeni przez właściciela. Zgodnie z art. 36 ust. 1 u.o.z. właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego do rejestru nie może bez pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków prowadzić robót budowlanych przy zabytku, w jego otoczeniu, ani go przekształcać. Każda planowana zabudowa wymaga pozwolenia konserwatora, jeśli mogłaby oddziaływać na zabytek. Z drugiej strony, na szali kładzie się interes publiczny. W praktyce administracyjnej niekiedy mamy do czynienia z instrumentalnym wykorzystywaniem ochrony

The restriction of property rights requires a truly substantive justification and minimization of the negative effects of state interference. In the cases analyzed (“Hel” cinema, student dormitories on Dożynkowa Street), the actions of the conservation authorities should be assessed in terms of proportionality and the prohibition of arbitrariness. The investor, acting within the bounds of the law, acquired rights and incurred expenses.

The principle of citizens’ trust in the state (Article 2 of the Constitution of the Republic of Poland) requires protection of the interests of the investor who acquired the property in good faith, had building permits and cooperated with the authorities [Staniszewska 2024, p. 492]. The principle of administrative loyalty to the citizen excludes arbitrary deterioration of the legal situation of the individual who acted in the confidence of the legal situation [Stelmasiak 2020, pp. 315–317]. B. Adamiak also expressed this view. She noted that “the administrative authority should also take into account the legitimate interests of the party, including the interests in progress, which were rationally and legally developed” [Adamiak 2021, pp. 47–48]. The principle of trust also means a ban on arbitrary and disproportionate actions against the party in the proceedings, especially in situations where the authority previously gave grounds for the citizen to form reasonable expectations [*Kodeks postępowania administracyjnego* 2021]. Similarly, the Constitutional Tribunal emphasized that the principle of a democratic state under the rule of law also includes “protection of citizens’ trust in the state and the law” which requires, among others, avoiding sudden and unpredictable interventions in the sphere of individual rights [Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 października 1998 r.]. In the case in question, although there was no formal expropriation of the property related to the so-called transfer, because the investor is still the owner of the plot with the building entered in the register of monuments, one cannot disregard the consideration of the institution of expropriation in a broader sense. Although this is not a classic expropriation (i.e., the deprivation of the entire property), but a restriction of one of the rights that make up the right to property—specifically: the right to implement the investment plan, the right to build, and thus the essence of the right to property. Z. Niewiadomski rightly pointed out that the owner expects to be able to use the property in accordance with its intended use, including building it—this is today the basic dimension of the implementation of the right to property [Niewiadomski 2008, pp. 21–23]. The question should be asked whether the decision to list the monument register limits the right to build? For obvious reasons, the answer is affirmative. Listing in the register of monuments significantly limits the right to build on the plot on which the monument is located—both the one that already exists, and most often prevents the construction of a newly planned building. This is one of the most important forms of conservation protec-

konserwatorskiej. Wpis bywa stosowany jako sposób blokowania projektów budowlanych, których nie można skutecznie zatrzymać w trybie postępowań administracyjnych będących decyzjami związanymi, ze względu na pozytywne postanowienia planów miejscowych czy też uzyskaną uprzednio przez inwestora decyzję o warunkach zabudowy. W takich sytuacjach ochrona konserwatorska zastępuje narzędzia planistyczne, stając się formą sprzeciwu wobec zmiany funkcji obiektu, jego otoczenia czy całego krajobrazu kulturowego. Czasem jest to wyraz autentycznej troski społecznej, czasem – taktyka w walce politycznej lub gospodarczej. Pamiętać należy, że decyzja o wpisie nieruchomości do rejestru zabytków jest niezależna od ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Naczelny Sąd Administracyjny już w kilku wyrokach jasno wyartykułował, że organ konserwatorski, dokonując wpisu, nie jest związany ustaleniami planu miejscowego i nie ocenia zgodności wpisu z przeznaczeniem terenu określonym w planie czy w decyzji o warunkach zabudowy [Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 24 stycznia 2017 r.; Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 25 stycznia 2022 r.]. W praktyce oznacza to, że nawet jeśli akt planistyczny przewiduje określone możliwości zagospodarowania terenu, wpis do rejestru zabytków może wprowadzić dodatkowe ograniczenia, niezależnie od tych ustaleń. W stanach faktycznych wskazanych wyżej sytuacja jest jeszcze bardziej skomplikowana. Otóż właściciel uzyskał już indywidualne rozstrzygnięcie uprawniające do rozpoczęcia robót budowlanych. Objęcie ochroną nieruchomości spowodowało, że inwestor traci to prawo. Złamana zatem zostaje zasada trwałości ostatecznej decyzji administracyjnej. Ważenie dóbr musi jednak zawsze prowadzić do zrównoważonego kompromisu – takiego, który chroni interes publiczny, ale nie czyni tego kosztem pełnego unicestwienia praw właściciela. Wtedy gdy ochrona konserwatorska powoduje faktyczne ograniczenie prawa własności mimo zachowania tytułu własności, jednostka powinna mieć roszczenie o zapłatę odszkodowania, jako że doszło do pozbawienia jej istotnych atrybutów prawa własności bez słusznej rekompensaty. Pamiętać należy, że w koncepcji państwa prawa (art. 2 Konstytucji RP) organy administracji nie mogą – jak ujął to Jan Boć – „przekształcać legalnych oczekiwań obywatela w straty ponoszone na rzecz interesu publicznego, bez gwarancji odszkodowania” [*Prawo administracyjne* 2005, s. 78].

Aspekty prawnoporównawcze

W kontekście prawnoporównawczym wskazać można, że przepisy dotyczące wywłaszczenia nieruchomości mogą być podstawą zapewnienia ochrony zabytków. Przykłady takich regulacji można znaleźć w prawie francuskim i niemieckim.

We Francji ochrona zabytków uregulowana jest m.in. w *Code du patrimoine* (francuski kodeks dziedzictwa kulturowego), który przewiduje wpis obiektu na listę zabytków (*classement* lub *inscription*) i związane

tion, which interferes with the right to property and the possibility of shaping the space by the owner. According to Article 36(1) of the MPP, the owner or possessor of a monument listed in the register may not carry out construction works on the monument, in its surroundings, or transform it without the permission of the voivodeship conservator of monuments. Each planned construction requires the conservator's permission if it could affect the monument. On the other hand, the public interest is at stake. In administrative practice, we sometimes deal with the instrumental use of conservation protection. The entry is sometimes used as a means of blocking construction projects that cannot be effectively stopped in the course of administrative proceedings that are decisions related, as well as due to the positive provisions of the local development plans or the decision of the conditions of construction obtained by the investor earlier. In such situations, conservation protection replaces planning tools, becoming a form of opposition to the change of the function of the object, its surroundings or the entire cultural landscape. Sometimes it is an expression of genuine social concern, sometimes—a tactic in political or economic struggle. It should be remembered that the decision to enter the property in the register of monuments is independent of the provisions of the local development plan. The Supreme Administrative Court clearly stated in several judgments that the conservation authority, when making the entry, is not bound by the provisions of the local development plan and does not assess the conformity of the entry with the purpose of the area defined in the plan or the decision on the conditions of construction [Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 24 stycznia 2017 r.; Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 25 stycznia 2022 r.]. In practice, this means that even if the planning act provides for certain possibilities of land development, the entry in the register of monuments may introduce additional restrictions, regardless of these provisions. In the factual situations indicated earlier in this publication, the situation is even more far-reaching. The owner has already obtained an individual decision authorizing the commencement of construction works. The inclusion of the property in the protection caused the investor to lose this right. The principle of the finality of administrative decisions was thus broken. However, the weighing of interests must always lead to a balanced compromise—one that protects the public interest, but not at the expense of the full destruction of the owner's rights. In cases where statutory conservation causes a real limitation of the right to property despite the retention of the title to the property, the entity should have a claim for payment of compensation, as the deprivation of the essential attributes of the right to property without adequate compensation has occurred. It should be remembered that in the concept of the state of law (Article 2 of the Constitution of the Republic of Poland), the administrative authorities cannot—as J. Boć put it—“transform the legal expectations of the

z tym obowiązki. Artykuł L621-25 kodeksu stanowi, że nieruchomość może zostać wpisana do rejestru zabytków, jeśli wykazuje dostateczny walor historyczny lub artystyczny. Z kolei przepis art. L621-9 wskazuje, że żadne prace ani modyfikacje nie mogą być wykonywane w obiekcie wpisanym jako zabytek bez uprzedniej zgody ministra kultury. Ponadto, zgodnie z art. L621-27, wszystkie prace przy zabytku wpisanym do rejestru lub jego modyfikacje muszą być zgłoszone prefektowi departamentu, który może im się sprzeciwić. Artykuł L621-18 stanowi, że organ administracyjny może zawsze, zgodnie z wymogami kodeksu wywłaszczenia ze względu na użyteczność publiczną [Code de l'expropriation pour cause d'utilité publique], wystąpić w imieniu państwa o wywłaszczenie budynku już zaklasyfikowanego jako zabytek historyczny lub podlegającego procedurze klasyfikacji, ze względu na interes publiczny, jaki przedstawia on z punktu widzenia historii lub sztuki. Władze lokalne mają taką samą możliwość.

Taka sama możliwość dotyczy budynków, których nabycie jest konieczne w celu odizolowania, oczyszczenia, uporządkowania lub ulepszenia budynku sklasyfikowanego jako zabytek lub podlegającego procedurze klasyfikacji jako zabytek. Zatem we Francji, podobnie jak w Polsce, właściciel nie może rozebrać ani przebudować budynku wpisanego na listę zabytków bez zgody organu konserwatorskiego. W takiej sytuacji jednak w prawie francuskim działa też mechanizm, który pozwala państwu na przejęcie własności zabytku, jeśli jego właściciel rażąco zaniedbuje obowiązki konserwatorskie (*expropriation pour cause d'utilité publique*), przy czym obowiązkowo wypłacane jest odszkodowanie rynkowe [Chapus 2001, s. 117, szerzej: Cornu 2018, s. 120; Jourdain 2001, s. 54]. Podstawą materialnoprawną zastosowania instytucji wywłaszczenia jest ustawa Kodeks wywłaszczenia na cele publiczne [Code de l'expropriation pour cause d'utilité publique].

W prawie niemieckim ochrona zabytków jest przedmiotem prawodawstwa krajów związkowych. Przykładem regulacji adekwatnej do przedmiotu niniejszej publikacji jest treść § 24 ust. 1 zdanie pierwsze ustawy o ochronie zabytków obowiązującej w Badenii-Wirtembergii [Gesetz zum Schutz der Kulturdenkmale]: „Soweit Maßnahmen auf Grund dieses Gesetzes enteignende Wirkung haben, ist eine angemessene Entschädigung zu leisten” (Jeżeli działania podejmowane na podstawie niniejszej ustawy wywołują skutki wywłaszczeniowe, przysługuje słuszne odszkodowanie). Zwraca uwagę, że ustawodawca przyznaje, iż działania w obszarze ochrony zabytków mogą prowadzić do skutków wywłaszczeniowych. Ponadto określone jest, że wiąże się to obligatoryjnie z odszkodowaniem, które ma być słuszne. Jest to kryterium znane także polskiej Konstytucji i choć nieostre, daje możliwość określenia spektrum dla miary legalności ustalonej kwoty odszkodowania. Oceniane powinno być to w konkretnym przypadku.

Obecnie w prawie niemieckim koncepcja wywłaszczenia rozumiana jest wąsko i formalnie. Prze-

citizen into losses incurred for the benefit of the public interest without the guarantee of compensation” [Prawo administracyjne 2005, p. 78].

Comparative legal aspects

In the context of comparative law, it can be pointed out that the provisions concerning the expropriation of real estate can be the basis for the protection of monuments. Examples of such regulations can be found in French and German law. In France, the protection of monuments is regulated, among others, in the French Cultural Heritage Code (Code du patrimoine), which provides for the inclusion of a property on the list of monuments (*classement* or *inscription*) and the associated obligations. Article L621-25 of the Code states that a property can be entered in the register of monuments if it has sufficient historical or artistic value. In turn, the provision of Article L621-9 indicates that no work or modifications can be carried out on a property entered as a monument without the prior consent of the minister of culture. Furthermore, in accordance with Article L621-27, the prefect of the department must be notified of the monument entered in the register, who may object to it. In turn, Article L621-18 states that the administrative body may, in accordance with the requirements of the Code of Expropriation for Public Use [Code de l'expropriation pour cause d'utilité publique], always, on behalf of the state, apply for the expropriation of a building already classified as a historical monument or subject to the classification procedure, due to the public interest it represents from the point of view of history or art. Local authorities have the same possibility.

The same possibility applies to buildings that need to be acquired in order to isolate, clean, organize or improve a building classified as a monument or subject to the procedure of classification as a monument. Therefore, in France, as in Poland, the owner cannot dismantle or rebuild a monument without the consent of the conservation authority in relation to a building entered on the list of monuments. However, in such a situation, the French law also has a mechanism that allows the state to take over the ownership of a monument if its owner grossly neglects conservation duties (expropriation for public utility), with a market compensation being obligatorily paid [Chapus 2001, p. 117; Cornu, Treilhou 2018, pp. 120–140; Jourdain 2001, p. 54]. The material basis for the application of the expropriation institution is the Code of Expropriation for Public Utility [Code de l'expropriation pour cause d'utilité publique].

In German law, the protection of monuments is the subject of the legislation of the federal states. An example of a regulation that is adequate to the subject of this publication may be the content of paragraph 24(1) sentence 1 of the Act on the Protection of Monuments in force in Baden-Württemberg [Gesetz zum Schutz der Kulturdenkmale]: “Soweit Maßnahmen auf Grund dieses Gesetzes enteignende Wirkung haben, ist eine

lomowe znaczenie ma tu wyrok Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 15 lipca 1981 r. [Nassauskiesungsbeschluss]. W orzeczeniu tym sąd dokonał istotnego rozróżnienia między: (1) wywłaszczeniem (art. 14 ust. 3 GG), które wymaga formalnego aktu prawnego i przewiduje odszkodowanie, (2) określeniem treści i ograniczeń prawa własności (art. 14 ust. 1 zd. 2 GG), które generalnie nie pociąga za sobą obowiązku wypłaty odszkodowania, (3) ingerencjami równoważnymi wywłaszczeniu, które mogą skutkować odszkodowaniem tylko w wyjątkowych przypadkach i na podstawie prawa zwyczajowego. Trybunał uznał, że ograniczenia wynikające z ustawy o gospodarce wodnej [Gesetzes zur Ordnung des Wasserhaushalts], które uniemożliwiają właścicielowi wydobyć żwiru z obszaru podlegającego ochronie zasobów wodnych, stanowią określenie treści i ograniczeń prawa własności, a nie wywłaszczenie w rozumieniu konstytucyjnym. W związku z tym nie ma konstytucyjnego obowiązku wypłaty odszkodowania. Podciągnięto więc to pod drugi z wyżej wymienionych przypadków. Jednocześnie sąd uznał, że ustawodawca zwykły może – choć nie musi – przewidzieć odszkodowanie za ingerencje, które nie są wywłaszczeniem konstytucyjnym. W związku z powyższym w judykaturze niemieckiej rozwija się koncepcja odszkodowań za ingerencje równoważne wywłaszczeniu. Przykładem orzeczenia, w którym na tej podstawie uznano roszczenie, jest wyrok Wyższego Sądu Krajowego (OLG) w Hamm, przyznający odszkodowanie za mienie zniszczone w czasie akcji policyjnej [OLG Hamm]. Sąd przyznał powodowi odszkodowanie na podstawie instytucji ingerencji wywłaszczającej (*enteignender Eingriff*). Instytucja ta, wywodząca się z prawa publicznego, znajduje zastosowanie w sytuacji, gdy zgodne z prawem działanie władzy publicznej prowadzi do powstania szkody, która w sposób nieproporcjonalny dotyka jednostkę i wiąże się z koniecznością poniesienia szczególnego ciężaru (*Sonderopfer*), wykraczającego poza zwykłe obowiązki obywatelskie. Wyższy Sąd Krajowy uznał, że przesłanki te zostały spełnione. Legalna interwencja policyjna doprowadziła do uszkodzenia drzwi wejściowych, co stanowiło ingerencję w prawo własności powoda (chronione na mocy art. 14 ustawy zasadniczej RFN). Szkoda ta była bezpośrednim skutkiem działania państwa. Ponieważ powód nie przyczynił się do jej powstania, a poniósł ją w interesie ogólnym (w związku z prowadzonym postępowaniem karnym), sąd uznał to za szczególne poświęcenie wymagające rekompensaty w postaci odszkodowania.

Jak wskazano, orzecznictwo z zakresu ochrony zabytków odchodzi obecnie od koncepcji tzw. wywłaszczenia faktycznego (*enteignender Eingriff*). W związku z tym sądy przyjmują koncepcję odszkodowania za działania równoważne wywłaszczeniu (*enteignungsgleicher Eingriff*) na ogólnej zasadzie poświęcenia jednostki na rzecz dobra wspólnego, wyrażonej w § 75 Wprowadzenia do Ogólnego Prawa Krajowego dla Państw Pruskich z 1794 r. (EinlALR), w jej interpretacji ukształtowanej przez judykaturę, z uwzględnieniem

angemessene Entschädigung zu leisten” (If the actions taken on the basis of this Act have expropriating effects, a fair compensation is due). It is worth noting that the legislator acknowledges that actions in the area of monument protection may lead to expropriating effects. In addition, it is specified that this is obligatorily linked to compensation, which is to be fair. This is a criterion known also from the Polish Constitution, which is obviously not sharp but gives the possibility of determining the spectrum for the measure of the legality of the established amount of compensation. It should be assessed in a specific case.

In German law, the concept of expropriation is currently understood narrowly and formally. A landmark decision was made by the Federal Constitutional Court of Germany on July 15, 1981 [Nassauskiesungsbeschluss]. In this decision, the Court made an important distinction between: (1) expropriation (Art. 14(3) GG), which requires a formal legal act and includes compensation, (2) determination of the content and limitations of the right to property (Art. 14(1)(2) GG), which generally does not lead to compulsory compensation, (3), interventions equivalent to expropriation, which may result in compensation only in exceptional cases and based on customary law. The Tribunal decided that limitations based on the Water Management Act [Gesetzes zur Ordnung des Wasserhaushalts], which make it impossible for the owner to mine gravel from an area subject to water resources conservation, is a determination of the content and limitation of the right to property, and not expropriation in the constitutional sense. Thus, there was no constitutional basis for paying compensation. It was thus categorized as the second of the cases listed above. The court also decided that the standard legislator can—although they do not have to—provide compensation for interferences that do not classify as constitutional expropriation. Thus, German judiciary has developed a concept of compensation for interferences equivalent to expropriation. One example of a judgement that accepted claims on this basis is the judgement of the Higher Regional Court (OLG) in Hamm, which ruled in favor of compensation for property destroyed during a police operation [OLG Hamm]. The court granted the plaintiff compensation based on the institution of expropriatory interference (*enteignender Eingriff*). This institution, which is derived from public law, is used in situations where lawful action by a public authority leads to damage which disproportionately affects an individual and is tied to suffering extraordinary burden (*Sonderopfer*) that goes beyond standard civic duties. The Higher Regional Court decided that these conditions were met. A legal police intervention led to an entrance door becoming damaged, which was an interference with the property right of the plaintiff (protected under Art. 14 of the Basic Law of the Republic of Germany). This damage was the direct result of an action taken by the state. As the plaintiff did not contribute to its cause, and suffered it in the

prawa zwyczajowego. Przykład współczesnego zastosowania tej konstrukcji można znaleźć w orzecznictwie Federalnego Trybunału Sprawiedliwości (BGH), m.in. w wyroku z 2025 r. [Rechtsprechung, BGH, 13.02.2025], gdzie wskazano: „Publicznoprawne roszczenie odszkodowawcze z tytułu poświęcenia wykształciło się jako norma prawa zwyczajowego, zgodnie z zasadą prawną zawartą w § 75 EinlALR (1794). Zgodnie z tym przepisem, państwo zobowiązane jest do wypłaty odszkodowania osobie, która została zmuszona do poświęcenia swoich szczególnych praw i korzyści na rzecz dobra ogółu. Zasada ta, mimo swego historycznego zakorzenienia w dawnych prowincjach pruskich, uzyskała obecnie powszechną moc obowiązującą (por. orzeczenia: BGH z 7 września 2017 r., III ZR 71/17, BGHZ 215, 335, pkt 16; z 31 stycznia 1966 r., III ZR 118/64, BGHZ 45, 58, 76 n.; oraz z 19 lutego 1953 r., III ZR 208/51, BGHZ 9, 83, 85 n.)”.

Prawo do odszkodowania – podstawy normatywne

Pozbawienie uprawnienia wynikającego z decyzji administracyjnej a wywłaszczenie de facto

Pozbawienie uprawnienia wynikającego z decyzji administracyjnej ma miejsce, gdy organ publiczny uniemożliwia jednostce korzystanie z prawa przyznanego ostateczną decyzją, np. pozwolenia na rozbiórkę czy zabudowę, wskutek późniejszych ograniczeń (np. wpisu do rejestru zabytków). Choć formalnie nie dochodzi wówczas do wywłaszczenia w rozumieniu art. 112 n. u.g.n., skutki są zbliżone. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 14 marca 2000 r. podkreślił, że ograniczenia prawa własności muszą być proporcjonalne i realizować wartości konstytucyjne; pozbawienie jednostki wcześniej przyznanego prawa bez rekompensaty może naruszać art. 21 ust. 2 i art. 64 ust. 3 Konstytucji RP. Za Mirosławem Gdeszem za wywłaszczenie *de facto* można uznać sytuację, gdy właściciel traci możliwość korzystania z nieruchomości w dotychczasowym celu lub dochodzi do drastycznego spadku jej wartości [Gdesz 2013]. Z kolei Sławomir Pawłowski wskazuje, że może ono nastąpić nie tylko przez decyzję administracyjną, lecz także poprzez publicznoprawne ograniczenia korzystania z nieruchomości [Pawłowski 2021, s. 11–19; Pawłowski 2018, s. 380]. W takich przypadkach właściciel może żądać odszkodowania lub wykupu.

Brak podstawy ustawowej do rekompensaty w przypadku wpisu do rejestru zabytków

Gdy wpis do rejestru zabytków uniemożliwia wykonanie prawomocnego pozwolenia na rozbiórkę, dochodzi do daleko idącej ingerencji w prawo własności. Mimo braku formalnego wywłaszczenia skutki są tożsame z faktycznym pozbawieniem istotnego elementu tego prawa – możliwości swobodnego dysponowania rzeczą. Wpis dokonany po uzyskaniu pozwolenia na rozbiórkę może zatem stanowić wywłaszczenie *de facto*, jeśli niweczy możliwość wykorzystania prawa własności. W li-

public interest (due to a penal procedure), the court saw this as an extraordinary burden that required compensation as indemnity.

As indicated, the case law on the protection of monuments is currently moving away from the concept of the so-called *de facto* expropriation (German: *enteignender Eingriff*). Therefore, courts base the construction of compensation mechanisms for actions equivalent to expropriation (German: *enteignungsgleicher Eingriff*) on the general principle of sacrificing the individual for the common good, expressed in § 75 of the Introduction to the General National Law for the Prussian States of 1794. (EinlALR), as interpreted by case law, taking into account customary law. An example of the modern application of this construction can be found in the case law of the Federal Court of Justice (BGH), including the judgment of February 13, 2025 [Rechtsprechung, BGH, 13.02.2025], where it was stated: “The public law claim for damages for sacrifice has developed as a customary law norm, in accordance with the legal principle contained in § 75 EinlALR (1794). According to this provision, the state is obliged to pay compensation to a person who has been forced to sacrifice their special rights and benefits for the good of the general public. This principle, despite its historical roots in the former Prussian provinces, has now acquired universal binding force” (see judgments: BGH of September 7, 2017, III ZR 71/17, BGHZ 215, 335, para. 16; of January 31, 1966, III ZR 118/64, BGHZ 45, 58, 76 et seq.; and of February 19, 1953, III ZR 208/51, BGHZ 9, 83, 85 et seq.).

Right to compensation – normative basis

Deprivation of the right resulting from an administrative decision and de facto expropriation

The right to administrative decision is denied when a public body prevents an individual from exercising the right granted by a final decision, e.g., permission for demolition or construction, due to subsequent restrictions (e.g., listing in the register of monuments). Although there is no formal expropriation in the sense of Article 112 and following of the Act, the effects are similar. The Constitutional Tribunal in its judgment of March 14, 2000, stressed that restrictions on the right to property must be proportionate and realize constitutional values; depriving an individual of a right previously granted without compensation may infringe Article 21(2) and Article 64(3) of the Constitution of the Republic of Poland. According to M. Gdesz, *de facto* expropriation can be considered a situation where the owner loses the possibility of using the property for its previous purpose or its value drastically decreases [Gdesz 2013]. However, S. Pawłowski points out that it can occur not only through an administrative decision, but also through public-law restrictions on the use of real estate [Pawłowski 2021, pp. 11–19; 2018, p. 380]. In such cases, the owner can demand compensation or repurchase.

teraturze przyjmuje się, że wywłaszczenie sensu largo obejmuje również działania prowadzące do trwałego i znacznego ograniczenia prawa majątkowego [Wiącek 2014, s. 15–29]. Obecnie brakuje jednak ustawowej podstawy do odszkodowania w takich sytuacjach.

Wpis do rejestru zabytków, czyniąc decyzje o rozbiórce czy pozwolenie na przebudowę lub rozbudowę niewykonalnymi, stanowi funkcjonalny odpowiednik wywłaszczenia, które powinno wiązać się z rekompensatą [Jarosz-Zukowska 2013, s. 85; Szewczyk 2003, s. 653]. Tymczasem ani u.o.z., ani ustawa o gospodarce nieruchomościami nie przewiduje odszkodowania za ograniczenie prawa wynikającego z istniejącej decyzji. Próżno szukać podstawy w uregulowaniach k.p.a. Wskazać należy, że art. 162 k.p.a. pozwala na stwierdzenie wygaśnięcia decyzji, lecz bez roszczeń odszkodowawczych, z kolei art. 161 § 1 i 3 k.p.a. przewiduje kompensację, ale z trudnymi do spełnienia przesłankami [Kodeks postępowania administracyjnego 2019, s. 1072–1083; Knosala 2020, s. 451–453]. W kontekście wpisu do rejestru zabytków sprawa się komplikuje, ponieważ wpis nie jest decyzją o charakterze bezprawnym *per se*, a więc trudniej byłoby uzyskać uprzednie tego stwierdzenie, a zatem wykazać przesłanki z art. 161 k.p.a.; wpis ogranicza możliwość realizacji uprawnienia, ale nie uchyla formalnie na przykład decyzji o rozbiórce czy pozwolenia na budowę – skutkuje raczej brakiem możliwości ich wykonania [Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 12 lipca 2012 r.]. Zwrócić także trzeba uwagę, że przepis stanowi o działaniu ministra, zatem z formalnych powodów nie sposób go zastosować do opisanych w niniejszym artykule przypadków. W efekcie mamy do czynienia z sytuacją, w której inwestor zostaje faktycznie pozbawiony przysługującego mu prawa bez zapewnienia gwarancji odszkodowawczych, co nie powinno mieć miejsca nawet w przypadku oczywiście zasadnych rozstrzygnięć konserwatorskich.

Odpowiedzialność państwa za działania zgodne z prawem a potrzeba regulacji kompensacyjnych

Obowiązujący w Polsce system odpowiedzialności państwa za delikty cywilnoprawne jest oparty przede wszystkim na zasadzie winy lub bezprawności działania organów władzy publicznej, czyli niezgodności z prawem [Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 77; Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, art. 417 i 417¹; Bagińska 2006, s. 66 n.; Safjan, Matużyk 2009, s. 116.]. Odpowiedzialność odszkodowawcza w przypadku działań zgodnych z prawem, choć potencjalnie dolegliwych dla jednostki, nie została w pełni uregulowana. Brakuje ogólnej podstawy prawnej do dochodzenia roszczeń z tytułu legalnych, ale nadmiernie obciążających działań administracji publicznej, pozbawiających wcześniej przyznanych uprawnień [szerzej: Drela 2006, s. 8 n.]. Potrzeba wprowadzenia takiego przepisu wynika z konieczności zapewnienia równowagi między interesem publicznym a ochroną jednostki, której prawa lub dobra zostają naruszone mimo legalności działania państwa. Jest to wyraz zasa-

Lack of statutory basis for compensation in the case of entry in the register of monuments

When an entry in the register of monuments prevents the issuing of a valid permit for demolition, it leads to far-reaching interference in the right to property. Despite the lack of formal expropriation, the effects are identical to the actual deprivation of an essential element of this right—the possibility of freely disposing of the thing. A registration made after obtaining a demolition permit may therefore constitute *de facto* expropriation if it destroys the possibility of exercising the right of ownership. In literature, it is accepted that expropriation *sensu largo* also includes actions leading to a permanent and significant restriction of property rights [Wiącek 2014, pp. 15–29]. Currently, however, there is no statutory basis for compensation in such situations.

Entry in the register of monuments, making decisions on demolition or permission for reconstruction or extension impossible, is a functional equivalent of expropriation, which should be associated with compensation [Zoll 1998, p. 31; Szewczyk 2003, p. 653]. Meanwhile, neither the Act on the Protection of Monuments nor the Act on Real Estate Management provides for compensation for the restriction of the right resulting from the existing decision. There is no basis in the regulations of the Code of Administrative Procedure (CAP). It should be pointed out that Article 162 of the CAP allows for the decision to be declared invalid, but without any claims for compensation, while Article 161(1) and (3) of the CAP provides for compensation, but with conditions that are difficult to meet [Hauser et al. 2019, pp. 1072–1083; Knosala 2020, pp. 451–453]. In the context of a registration of a monument, the matter is complicated because the registration is not a *per se* unlawful decision, and therefore it would be harder to obtain a prior statement of this fact, and thus to demonstrate the grounds of Article 161 of the CAP; the registration limits the possibility of exercising the right, but does not formally revoke a decision, for example, on demolition or a building permit—it rather results in the impossibility of its implementation [Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 12 lipca 2012 r.]. It should also be noted that the provision refers to the Minister's actions, so for formal reasons it cannot be applied to the cases described in this publication. As a result, we have a situation in which the investor is effectively deprived of his right without being provided with compensation guarantees, which should not happen even in the case of obviously justified conservation decisions.

State responsibility for lawful actions and the need for compensatory regulation

The system of state liability for civil wrongs in force in Poland. It is primarily based on the principle of guilt or illegality of the actions of public authorities, i.e. inconsistency with the law [Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 77; Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, art. 417, 417¹; Bagińska 2006,

dy sprawiedliwości społecznej (art. 2 Konstytucji RP), zasady proporcjonalności oraz zasady demokratycznego państwa prawnego. Konstytucja RP przewiduje w art. 77 ust. 1, że każdy ma prawo do wynagrodzenia szkody wyrządzonej przez niezgodne z prawem działanie organu władzy publicznej. Jednak art. 2 Konstytucji RP, statuujący zasadę demokratycznego państwa prawnego, daje podstawę do wyprowadzenia również odpowiedzialności za działania zgodne z prawem, gdy dochodzi do naruszenia zasady proporcjonalności lub nadmiernego obciążenia jednostki.

Trybunał Konstytucyjny wskazywał na konieczność mechanizmów kompensacyjnych w przypadku strat jednostki spowodowanych legalnym działaniem państwa [Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 grudnia 2001 r.]. Umożliwienie dochodzenia roszczeń bez konieczności wykazywania bezprawności wzmocniłoby ochronę jednostki, przy czym – jak zauważa Krzysztof Horubski – wymaga to odróżnienia od klasycznej odpowiedzialności za działania bezprawne, by uniknąć nadmiernej inflacji pojęcia odpowiedzialności [Horubski 2023, s. 27]. Konieczne jest więc odróżnienie tego rodzaju obowiązków od tradycyjnej odpowiedzialności prawnej, aby uniknąć nadmiernego rozszerzenia pojęcia odpowiedzialności i związanych z tym problemów interpretacyjnych. Rozwiązania prawne w tym zakresie mogłyby się znaleźć w k.c. bądź ustawach prawa materialnego administracyjnego, bądź w przepisach ogólnych prawa administracyjnego, jeśli ustawa zostałaby uchwalona.

Wywłaszczenie *de facto* a prawo do odszkodowania – wybrane przykłady

Warto zwrócić uwagę na inne rozwiązania normatywne przyjęte w zakresie ograniczenia czy wyzucia istoty prawa własności na skutek podjęcia aktów normatywnych, aktów generalnych czy indywidualnych przez administrację. Obrazowym przykładem ograniczenia prawa własności z mocy samego prawa, bez wydania indywidualnej decyzji administracyjnej, są formy ochrony przyrody przewidziane w Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Ustanowienie takich form, jak parki narodowe, rezerwy przyrody czy obszary Natura 2000, może prowadzić do istotnych ograniczeń w korzystaniu z nieruchomości, w tym do zakazu zabudowy i prowadzenia działalności gospodarczej [Dzienis 2023, s. 69 n.]. W efekcie właściciel nadal formalnie pozostaje właścicielem gruntu, jednak w praktyce zostaje pozbawiony podstawowych atrybutów prawa własności. Tęgo rodzaju sytuacje określane są jako tzw. wywłaszczenie *de facto*, a ustawa – w przeciwieństwie do modelu klasycznego wywłaszczenia – przewiduje dla właściciela szczególnie tryb dochodzenia roszczeń odszkodowawczych. W art. 129 Ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (dalej p.o.ś.) wprowadzono rozwiązania umożliwiające domaganie się wykupu nieruchomości, z których korzystanie zostało ograniczone, lub zapłaty odszkodo-

pp. 66 et seq.; Safjan, Matuszyk 2009, p. 116.]. Liability for damages in the case of lawful actions, although potentially distressing for the individual, has not been fully regulated. There is no general legal basis for pursuing claims arising from lawful but excessively burdensome actions of public administration that deprive individuals of previously granted rights [Drela 2006, p. 8 et seq.]. The need to introduce such a provision stems from the necessity to ensure a balance between the public interest and the protection of an individual whose rights or interests are infringed despite the legality of the state's actions. This is an expression of the principle of social justice (Article 2 of the Constitution of the Republic of Poland), the principle of proportionality and the principle of a democratic state governed by the rule of law. The Constitution of the Republic of Poland states in Article 77(1) that everyone has the right to compensation for damage caused by the unlawful actions of a public authority. However, Article 2 of the Constitution, which establishes the principle of a democratic state governed by the rule of law, also provides a basis for holding individuals accountable for actions that are lawful when the principle of proportionality is breached or an individual is unduly burdened.

The Constitutional Tribunal pointed to the need for compensatory mechanisms in the case of losses incurred by an entity as a result of the state's legal actions [Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 grudnia 2001 r.]. Allowing claims to be pursued without the need to prove wrongdoing would strengthen the protection of the individual, but—as Horubski notes—this requires a distinction from classic liability for wrongdoing to avoid excessive inflation of the concept of liability [Horubski 2023, p. 27]. It is therefore necessary to distinguish this type of duty from traditional legal liability in order to avoid an excessive expansion of the concept of liability and the associated interpretational problems. Legal solutions in this area could be found in the Civil Code or in the substantive administrative law acts, or in the general provisions of administrative law, if the law were passed.

***De facto* expropriation and the right to compensation – selected examples**

It is worth noting other normative solutions adopted in the scope of limiting or depriving the essence of the right of ownership as a result of normative acts, general or individual acts by the administration. A graphic example of the restriction of property rights by law itself, without the issuance of an individual administrative decision, is the form of nature protection provided for in the Act of April 16, 2004, on Nature Protection. Establishing such forms as national parks, nature reserves, or Natura 2000 areas can lead to significant restrictions on the use of property, including a ban on construction or economic activity [Dzienis 2023, pp. 69 et seq.]. As a result, the owner formally remains the owner of the land, but in practice, they are deprived

wania. Norma z art. 129 p.o.ś. stanowi prawo domagania się wykupu nieruchomości, z których korzystanie w dotychczasowy sposób lub zgodny z dotychczasowym przeznaczeniem zostało ograniczone w całości lub w części. Uprawnienia do ubiegania się o wykup nieruchomości lub zapłatę odszkodowania na podstawie wyżej wymienionej normy będą przysługiwały właścicielowi, użytkownikowi wieczystemu nieruchomości oraz – w zakresie odszkodowania – podmiotom, którym przysługuje prawo rzeczowe do nieruchomości, jak również użytkownikom nieruchomości oraz osobom posiadającym prawo dożywocia [Janeczko 2002, s. 61; Ruczkowski 2025, s. 334]. Przykładowo, właścicielowi nieruchomości, której wartość zmniejszyła się na skutek wprowadzenia obszaru ograniczonego użytkowania, przysługuje odszkodowanie na podstawie art. 129 ust. 2 p.o.ś. Ponadto art. 130 p.o.ś. w ust. 1 stanowi przykłady ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości w związku z ochroną zasobów środowiska, które to ograniczenie może nastąpić przez: poddanie ochronie obszarów lub obiektów na podstawie przepisów ustawy o ochronie przyrody; wyznaczenie obszarów cichych w aglomeracji oraz obszarów cichych poza aglomeracją; wydanie na podstawie art. 8 ust. 1 Ustawy z dnia 16 czerwca 2023 r. o wielkoobszarowych terenach zdegradowanych decyzji w sprawie poprawy stanu środowiska na wielkoobszarowym terenie zdegradowanym obejmującej ograniczenie sposobu użytkowania nieruchomości, na której znajduje się składowisko historycznych odpadów przemysłowych lub miejsce gromadzenia historycznych odpadów przemysłowych, lub nieruchomości, na której przeprowadza się remediację powierzchni ziemi, lub nieruchomości, na której są zlokalizowane instalacje lub urządzenia służące do oczyszczania środowiska. Artykuł 131 p.o.ś. wskazuje tryb dochodzenia odszkodowania. I tak, zgodnie z ust. 1, w razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na żądanie poszkodowanego właściwy starosta ustala, w drodze decyzji, wysokość odszkodowania; decyzja jest niezaskarżalna. Strona niezadowolona z przyznanego odszkodowania może w terminie 30 dni od dnia doręczenia jej decyzji, o której mowa w ust. 1, wnieść powództwo do sądu powszechnego. Droga sądowa przysługuje także w razie niewydania decyzji przez właściwy organ w terminie 3 miesięcy od dnia zgłoszenia żądania przez poszkodowanego. Wystąpienie na drogę sądową nie wstrzymuje wykonania decyzji administracyjnej. Model dochodzenia odszkodowania przewidziany w ustawie o ochronie przyrody opiera się na postępowaniu administracyjnym, z możliwością jego uzupełnienia poprzez wniesienie powództwa cywilnego, w przypadku gdy przyznane świadczenie nie pokrywa pełnej szkody. Taka konstrukcja prawna zasługuje na pełną aprobatę, ponieważ łączy szybkość i dostępność trybu administracyjnego z gwarancją sądowej ochrony praw majątkowych jednostki. Co istotne, rozwiązanie to mogłoby zostać z powodzeniem zaadaptowane na gruncie u.o.z. jako mechanizm rekompensaty za ograniczenia prawa własności wynikające z konser-

of the basic attributes of the right of ownership. This type of situation is referred to as *de facto* expropriation, and the Act—unlike the classical model of expropriation—provides for a special procedure for the owner to pursue claims for compensation. Article 129 of the Act of April 27, 2001—The Environmental Protection Law Act (hereinafter referred to as the EPA) introduced solutions enabling the demand for the purchase of real estate, the use of which has been limited, or the payment of compensation. The rule in Article 129 of the Act constitutes the right to demand the redemption of real estate, the use of which in the current manner or in accordance with the current purpose has been limited in whole or in part. The right to apply for the purchase of the property or payment of compensation under the above-mentioned standard will be available to the owner, the perpetual usufructuary of the property and, in the case of compensation, to entities with a real right to the property, as well as to the users of the property and persons with the right to usufruct [Janeczko 2002, p. 61, Ruczkowski 2025, p. 334]. For example, the owner of a property whose value has decreased as a result of the introduction of a restricted use area is entitled to compensation under Article 129(2) of the EPA. Furthermore, Article 130 of the EPA in paragraph 1 provides examples of restrictions on the use of real estate in connection with environmental protection, which may occur by: subjecting areas or objects to protection on the basis of the Nature Conservation Act; designating quiet areas in the agglomeration and quiet areas outside the agglomeration; issuing a decision on the improvement of the environmental condition on a large-area degraded area under Article 8(1) of the Act of June 16, 2023, on Large-area Degraded Areas, which includes a restriction on the use of real estate on which a historical industrial waste dump or a historical industrial waste collection site is located, or real estate on which soil remediation is carried out, or real estate on which installations or devices for environmental cleaning are located. However, Article 131 of the CAP indicates the procedure for claiming compensation. And so, in accordance with paragraph 1, in the event of a limitation of the manner of using the property at the request of the injured party, the relevant starost shall determine, by way of a decision, the amount of compensation; the decision is not subject to appeal. However, a party dissatisfied with the compensation awarded may, within 30 days of the date of delivery of the decision referred to in paragraph 1, bring an action to the ordinary court. A court action is also available if the competent authority fails to issue a decision within 3 months from the date of the claim by the injured party. Court proceedings do not suspend the execution of an administrative decision. The model for claiming compensation provided for in the Nature Conservation Act is based on administrative proceedings, with the possibility of supplementing it by bringing a civil action in the event that the awarded benefit does not cover the full loss. This legal construction deserves

watorskiej formy ochrony – w tym przede wszystkim z wpisu do rejestru zabytków.

Podsumowanie

Wpisanie nieruchomości do rejestru zabytków, które uniemożliwia wykonanie ostatecznej decyzji administracyjnej (np. pozwolenia na rozbiórkę), stanowi istotne ograniczenie prawa własności. Obecnie brakuje jednoznacznej podstawy ustawowej do dochodzenia odszkodowania w takich sytuacjach, ponieważ nie jest to ani wywłaszczenie, ani działanie bezprawne administracji. W polskim systemie prawnym odpowiedzialność za działania niezgodne z prawem jest dobrze uregulowana i opiera się na przepisach konstytucyjnych oraz kodeksu cywilnego. Natomiast regulacje dotyczące odpowiedzialności za działania legalne są rozproszone i fragmentaryczne. Jest to związane ze specyfiką odpowiedzialności odszkodowawczej administracji publicznej za działania legalne, które mimo zgodności z prawem mogą powodować szkody u obywateli. Ta kategoria prawna różni się od klasycznej odpowiedzialności prawnej przede wszystkim brakiem cechy bezprawności działania. Podstawy konstytucyjne tej odpowiedzialności można znaleźć w zasadach demokratycznego państwa prawnego oraz ochronie własności. Mimo braku jednolitego i spójnego systemu, unormowania dotyczące odpowiedzialności za legalne działania tworzą odrębny podsystem, różniący się charakterem zdarzenia wywołującego szkodę, zakresem naprawienia szkody oraz procedurą dochodzenia roszczeń. W analizowanych przykładach prawnoporównawczych Niemiec i Francji to ustawy prawa administracyjnego materialnego zawierają rozwiązania odszkodowawcze w przypadkach pozbawienia prawa, ograniczenia i pozbawienia własności, wynikających z decyzji administracyjnej obejmującej ochroną zabytek. Podobne rozwiązania zawarto również w p.o.ś., gdzie w związku z ustanowieniem formy ochrony obszarowej, przykładowo użytku ekologicznego czy zespołu przyrodniczo-krajobrazowego, korzystanie z nieruchomości lub jej części w dotychczasowy sposób lub zgodnie z dotychczasowym przeznaczeniem stało się niemożliwe albo istotnie ograniczone. Tymczasem brakuje analogicznych rozwiązań w u.o.z. Nadto przepisy proceduralne art. 161 k.p.a. czy też art. 162 k.p.a. nie obejmują tego rodzaju przypadków. W takiej sytuacji dość niepewne jest przyjęcie koncepcji, że właściciel może dochodzić odszkodowania na drodze postępowania cywilnego, powołując się bezpośrednio na przepisy Konstytucji RP. Chociaż brak takiej możliwości naruszałby zasadę zaufania obywatela do państwa prawa, dotąd nie uporządkowano regulacji dotyczących dochodzenia odszkodowań za legalne działania administracji. Co prawda, co do zasady administracja nie ponosi odpowiedzialności za legalne działania, wyjątkiem jednak powinny być sytuacje, gdy zgodne z prawem decyzje – jak wpis do rejestru zabytków – prowadzą do realnej szkody. Istnieje potrzeba umożliwienia docho-

full approval, as it combines the speed and accessibility of the administrative procedure with the guarantee of judicial protection of an individual's property rights. Importantly, this solution could be successfully adapted to the Monument Protection and Preservation Act, as a mechanism for compensation for restrictions on the right of ownership resulting from the conservation form of protection—primarily the inclusion in the register of monuments.

Summary

The registration of a property as a monument, which prevents the final administrative decision (e.g., permission for demolition) being made, constitutes a significant restriction of the right of ownership. Currently, there is no clear statutory basis for claiming compensation in such situations, as it is neither expropriation nor an unlawful act of the administration. In the Polish legal system, liability for unlawful acts is well regulated and is based on constitutional provisions and the Civil Code. However, the regulations concerning liability for lawful acts are scattered and fragmentary. This is due to the specific nature of the liability of public administration for lawful acts, which, despite being lawful, may cause damage to citizens. This legal category differs from classical legal liability primarily in that the act is not unlawful. The constitutional basis for this liability can be found in the principles of a democratic legal state and the protection of property. Despite the lack of a uniform and coherent system, the regulations concerning liability for lawful acts form a separate subsystem, differing in the nature of the event causing the damage, the scope of compensation for the damage, and the procedure for pursuing claims. In the comparative legal examples of Germany and France, the administrative law material acts contain compensation solutions in cases of deprivation of the right, limitation and deprivation of property resulting from an administrative decision—including the protection of a monument. Similar solutions were also included in the Act on Environmental Protection, where, in connection with the establishment of a form of area protection, for example, ecological use or a landscape and nature reserve, the use of the property or part of it in the previous way or in accordance with the previous destination became impossible or significantly limited. Meanwhile, there are no similar solutions in the Act on the Protection and Preservation of Monuments. Moreover, the procedural provisions of Article 161 of the CAP or Article 162 of the CAP do not cover such cases. In such a situation, it is quite uncertain to adopt the concept that the owner can claim compensation through civil proceedings, referring directly to the provisions of the Constitution of the Republic of Poland. Although the lack of such a possibility would violate the principle of citizens' trust in the rule of law, the regulations concerning the pursuit of compensation for the lawful acts of the administration have not yet been regulated. Admittedly, as a

dzenia odszkodowania za legalne działania administracji. Jednym z możliwych rozwiązań, choć niekoniecznie najlepszym, byłoby dodanie takiego przepisu do kodeksu cywilnego. Mógłby on brzmieć następująco:

„art. 417³ [Odpowiedzialność za legalne działania administracji publicznej]

1. Skarb Państwa lub jednostka samorządu terytorialnego ponosi odpowiedzialność za szkodę majątkową wyrządzoną osobie fizycznej lub prawnej wskutek legalnego działania organu administracji publicznej, jeżeli działanie to było podjęte w interesie publicznym oraz spowodowało szczególnie ciężkie i nieproporcjonalne obciążenie jednostki.
2. Odpowiedzialność, o której mowa w ust. 1, nie wyłącza możliwości dochodzenia roszczeń na podstawie przepisów szczególnych lub zasad ogólnych kodeksu cywilnego.
3. Przepis ust. 1 nie ma zastosowania do szkód powstałych wskutek działań legislacyjnych, z wyjątkiem przypadków przewidzianych w ustawie”.

Oczywiście właściwsze wydaje się uzupełnienie regulacji materialnoprawnych w prawie administracyjnym, jednak ich weryfikacja i proces legislacyjny będą czasochłonne i dotyczyć będą każdej ustawy z osobna. W doktrynie wskazuje się także, że przepis taki mógłby znaleźć się w ustawie Prawo przedsiębiorców [Horubski 2023, s. 27]. Jednak wówczas miałby zastosowanie wyłącznie do przedsiębiorców, co stanowiłoby nadmierne jego ograniczenie.

general rule, the administration is not liable for lawful acts, the exception should be situations where lawful decisions—such as registration in the register of monuments—lead to real damage. There is a need to enable the pursuit of compensation for the lawful acts of the administration. One of the possible solutions, although not necessarily the best, would be to add such a provision to the Civil Code. It could read as follows:

Article 417³ [Responsibility for lawful actions of public administration]

1. The State Treasury or a local government unit is liable for property damage caused to a natural or legal person as a result of a legal action by a public administration body, if the action was taken in the public interest and caused a particularly severe and disproportionate burden on the individual.
2. The liability referred to in paragraph 1 does not exclude the possibility of pursuing claims under special provisions or general rules of the Civil Code.
3. Section 1 does not apply to damages caused by legislative actions, except in cases provided for in the Act.

Of course, it seems more appropriate to supplement the substantive regulations in administrative law, but their verification and legislative process will be time-consuming and will concern each law individually. The doctrine also suggests that such a provision could be included in the Entrepreneur Law [Horubski 2023, p. 27]. However, it would only apply to businesses, which would be an excessive limitation.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Adamiak Barbara, *Postępowanie administracyjne i sądownictwo administracyjne*, Warszawa 2021.
- Bagińska Ewa, *Odpowiedzialność odszkodowawcza za wykonywanie władzy publicznej*, Warszawa 2006.
- Chybalski Piotr, *Konstytucyjna zasada ochrony zaufania obywateli do państwa*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych” 2023, nr 4 (80), s. 65–81.
- Drela Monika, *Własność zabytków*, Warszawa 2006.
- Dzienis Paweł, *Ograniczenia prawa własności nieruchomości w parkach narodowych z uwagi na ochronę przyrody – ujęcie empiryczne*, „Nieruchomości@” 2023, nr 2, s. 67–92.
- Gdesz Mirosław, *Wywłaszczenie planistyczne jako forma faktycznego wywłaszczenia* (wystąpienie na konferencji pt. Skutki finansowe planowania przestrzennego konsekwencje dla rozwoju), Poznań 2013, http://www.mpu.pl/download/Konferencja2013/13_Mirosław_Gdesz.pdf. (dostęp: 1.09.2025).
- Gruszecki Krzysztof, *Prawo ochrony środowiska. Komentarz do art. 129*, wyd. 7, LEX/el. 2025.
- Hauser Roman, Niewiadomski Zbigniew, *Konstytucyjne aspekty regulacji procesu inwestycyjno-budowlanego*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 6, s. 3–18.

- Hayek Friedrich August von, *Konstytucja wolności*, przeł. Janusz Stawiński, Warszawa 2006.
- Horubski Krzysztof, *Z problematyki odpowiedzialności odszkodowawczej za legalne działania administracji publicznej*, [w:] *Problematyka odpowiedzialności za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania gospodarczego. zagadnienia prywatno- i publicznoprawne*, red. Krystyna Marek, Wrocław 2023, s. 15–28.
- Janeczko Edward, *Niektóre cywilnoprawne problemy ochrony środowiska*, „Rejent” 2002, nr 11, s. 61–71.
- Jarosz-Żukowska Sylwia, *Wywłaszczenie faktyczne w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Współczesne koncepcje ochrony wolności i praw podstawowych*, red. Andrzej Bator, Mariusz Jabłoński, Marek Maciejewski, Krzysztof Wójtowicz, Wrocław 2013, s. 83–99.
- Kmieciak Zbigniew, *Postępowanie administracyjne i sądownictwo administracyjne*, Warszawa 2021.
- Knosala Edward, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2020.
- Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, red. Roman Hauser, Zygmunt Niewiadomski, Andrzej Wróbel, Warszawa 2019.
- Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, t. 1, komentarz do art. 7 KPA, red. Roman Hauser, Zyg-

munt Niewiadomski, Andrzej Wróbel, Warszawa 2021, LEX/el.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, t. 1, red. Leszek Garlicki, Marek Zubik, Warszawa 2016.

Kowalska Ewelina, *Własność zabytku a dyskrejonalna władza konserwatorska*, Gdańsk 2018.

Maczyński Andrzej, *Bezpośrednie stosowanie konstytucji przez sądy*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 5, s. 6–7.

Pawłowski Sławomir, *Modyfikacje klasycznej koncepcji wyłączenia a gwarancje praw jednostki*, Poznań 2018.

Pawłowski Sławomir, *Wyłączenie z mocy prawa (ex lege) a nacjonalizacja – refleksje w przedmiocie publicznonprawnych ingerencji w prawo własności*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2019, z. 1, s. 87–100.

Prawo administracyjne, red. J. Boć, Wrocław 2005.

Roszkiewicz Janusz, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji przez organy administracji publicznej*, „Przegląd Legislacyjny” 2015, nr 4, s. 57.

Ruczkowski Piotr, *Ograniczenia w procesie inwestycyjno-budowlanym wynikające z ustanowienia na terenie działki użytków ekologicznych albo zespołów przyrodniczo-krajobrazowych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2025, nr 67, s. 315–340.

Safjan Marek, Matuszyk Krzysztof J., *Odpowiedzialność odszkodowawcza władzy publicznej*, Warszawa 2009.

Staniszewska Lucyna, *Naruszenie zasad ochrony interesów w toku uzasadnionych oczekiwań w wybranych przypadkach materialnego prawa administracyjnego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2024, nr 66, s. 491–514.

Szewczyk Marek, *Ingerencja publicznoprawna w prawo własności jednostki w demokratycznym państwie prawa*, [w:] *Jednostka w demokratycznym państwie prawa*, red. J. Filipek, Bielsko-Biała 2003, s. 65–78.

Polskie akty prawne / Polish legal acts

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997, Dz.U. Nr 78, poz. 483, z późn. zm.

Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. Nr 30, poz. 168.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 2024, poz. 1061, t.j.

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami, Dz.U. 2024, poz. 1292, t.j.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska, Dz.U. 2025, poz. 647, t.j.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2024, poz. 1292, t.j.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2024, poz. 1478, t.j.

Ustawa z dnia 16 czerwca 2023 r. o wielkoobszarowych terenach zdegradowanych, Dz.U. 2023, poz. 1719.

Polskie orzecznictwo / Polish court judgements

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 15 lutego 2000 r., SA/Bk 901/99, OSP 2001, z. 4, poz. 61 z glosą M. Wolanina.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 12 lipca 2012 r., sygn. I OSK 756/11, CBOSA.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 24 stycznia 2017 r., sygn. II OSK 1541/15, CBOSA.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 25 stycznia 2022 r., sygn. II OSK 734/19, CBOSA.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 października 1998 r., sygn. K 7/98, OTK 1998/6/96.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 14 marca 2000 r., sygn. P 5/99, Dz.U. 2000 Nr 17, poz. 229.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 grudnia 2001 r., sygn. SK 18/00, OTK ZU nr 8/2001, poz. 256.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2005 r., sygn. K 18/04.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 31 maja 2017 r., VII SA/Wa 1638/16, LEX nr 2306709.

Źródła zagraniczne i prawo porównawcze / Foreign sources and comparative law

Chapus René, *Droit administratif général*, t. 2, Paris 2001.

Code de l'expropriation pour cause d'utilité publique, wersja z 4.05.2025, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074224/LEGISCTA000029733578/#LEGISCTA000029734369 (dostęp: 4.05.2025).

Code du patrimoine, Légifrance, <https://www.legifrance.gouv.fr> (dostęp: 1.04.2025).

Cornu Marie, *Le jugement de l'esthétique et l'intérêt d'art ou d'histoire devant le Conseil d'État*, [w:] *Droit public et patrimoine. Le rôle du Conseil d'État*, red. Arlette Auduc, Martine de Boisseffre, Marie Cornu, Paris 2018, s. 109–127.

Denkmalschutzgesetz (DSchG) z 6 grudnia 1983, GBl. 1983, 797.

Gesetz zum Schutz der Kulturdenkmale (Denkmalschutzgesetz – DSchG) in der Fassung vom 6. Dezember 1983.

Gesetzes zur Ordnung des Wasserhaushalts (Wasserhaushaltsgesetz – WHG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 16. Oktober 1976 (Bundesgesetzbl. I S. 3017).

Nassauskiesungsbeschluss (BVerfGE 58, 300), sygn. 1 BvL 77/78.

OLG Hamm, wyrok z 20 grudnia 2024, 11 U 56/24, <https://www.ra-kotz.de/polizei-bricht-tuer-auf-enteignender-eingriff-eines-hoheitstraegers.htm> (dostęp: 22.04.2025).

Rechtsprechung, BGH, 16.01.2025 – III ZR 63/24.

Rechtsprechung, BGH, 13.02.2025 – III ZR 63/24, pkt 57.

Viney Geneviève, Jourdain Patrice, *Les conditions de la responsabilité*, Paris 2001.

Źródła prasowe internetowe / Online press sources

<https://gloswielkopolski.pl/akademiki-przy-dozynekowej-w-poznaniu-nie-zostana-zburzone-wpisano-je-do-rejestru-zabytkow/ar/c1p2-26588141> (dostęp: 11.04.2025).

<https://plus.gazetalubuska.pl/kina-zburzyc-nie-mozna-czy-tak-juz-zostanie/ar/10525434> (dostęp: 11.04.2025).

Streszczenie

Artykuł porusza zagadnienia ingerencji w prawo własności na skutek wpisania nieruchomości do rejestru zabytków, które uniemożliwia wykonanie wcześniej wydanej decyzji administracyjnej (np. pozwolenia na rozbiórkę). Choć nie jest to wywłaszczenie w ścisłym sensie, skutkuje faktycznym odebraniem możliwości korzystania z prawa, co kwalifikuje się jako quasi-wywłaszczenie. Obowiązujące przepisy (art. 161 i 162 k.p.a.) nie zapewniają skutecznej ochrony majątkowej właściciela w takich przypadkach. W Konstytucji RP uregulowane zostały dwie instytucje wywłaszczenia (art. 21 ust. 2) oraz ograniczenia prawa własności (art. 64 ust. 3). Pomiedzy tymi instytucjami zachodzą zasadnicze różnice. W świetle art. 21 ust. 2 Konstytucji RP wywłaszczenia może dokonać każda władza publiczna. Natomiast ograniczenia prawa własności zgodnie z art. 64 ust. 3 Konstytucji RP może dokonać tylko władza ustawodawcza. Z każdą ingerencją władzy publicznej noszącą znamiona wywłaszczenia norma z art. 21 ust. 2 Konstytucji RP wiąże słuszne odszkodowanie. Natomiast w przypadku ograniczenia prawa własności, o którym to ograniczeniu stanowi art. 64 ust. 3 Konstytucji RP, Konstytucja RP wymogu takiego nie formuluje. Także w niemieckim systemie prawnym funkcjonuje rozróżnienie podobne do wyżej naszkicowanego. Zatem na gruncie ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec odczytać należy, że czym innym jest wywłaszczenie, a czym innym ograniczanie prawa – istota tego ostatniego polega na określaniu treści i granic prawa własności. Dlatego roszczenia w przypadku wywłaszczenia należy wyprowadzać z Konstytucji RP, która gwarantuje słuszne odszkodowanie (art. 21 ust. 2). *De lege ferenda* wskazane jest wprowadzenie wyraźnej podstawy odpowiedzialności Skarbu Państwa za legalne działania administracji wywołujące szczególnie dotkliwe skutki dla jednostki w postaci wywłaszczenia także prawa. Proponowany przepis art. 417³ k.c. miałby wypełnić tę lukę, wprowadzając mechanizm rekompensaty za szkody powstałe mimo zgodnego z prawem działania administracji.

Abstract

This article discusses interference with property rights as a result of listing a property in the register of monuments, which renders the execution of a previously issued administrative decision (e.g., a demolition permit) impossible. Although it is not expropriation in the strict sense, it results in the actual deprivation of a right, which qualifies as a quasi-expropriation. Current legal provisions (Articles 161 and 162 of the Code of Civil Procedure) do not provide effective property protection for the owner in such cases. The Constitution of the Republic of Poland regulates the two institutions of expropriation (Article 21(2)) and restriction of property rights (Article 64(3)). There are fundamental differences between these institutions. In light of Article 21(2) of the Constitution, expropriation can be carried out by any public authority. In contrast, the restriction of property rights under Article 64(3) of the Constitution can only be done by the legislative authority. Article 21(2) of the Constitution of the Republic of Poland binds any interference by public authorities that bears the characteristics of expropriation to just compensation. In contrast, in the case of a restriction on the right to property, which is provided for in Article 64(3) of the Constitution, the Constitution does not formulate such a requirement. In the German legal system there is a similar distinction. Thus, on the basis of the Basic Law of the Federal Republic of Germany, it should be read that expropriation is something different from restriction of a right—the essence of the latter is to determine the content and limits of the right to property. Therefore, claims in cases of expropriation should be derived from the Polish Constitution, which guarantees just compensation (Article 21(2)). *De lege ferenda* it is advisable to introduce an explicit basis for the liability of the State Treasury for legal actions by the administration that cause particularly severe consequences for the individual in the form of expropriation of a right. The proposed provision of Article 417³ of the Civil Code would fill this gap by introducing a mechanism to compensate for damages incurred despite the administration's lawful action.

Marek Szewczyk*

orcid.org/0000-0001-8222-7898

Juliusz Szewczyk**

orcid.org/0000-0003-2314-072X

Obszarowa i obiektowa ochrona prawna zabytków nieruchomych w judykaturze

Area- and Structure-Level Legal Protection of Immovable Monuments in the Judicature

Słowa kluczowe: prawo, zabytki, nieruchomości, zabytki nieruchome, konserwator zabytków

Keywords: law, monuments, real estate, immovable monuments, monument conservator

Wprowadzenie

Problematyka obszarowej ochrony zabytków nieruchomych podejmowana była kilkakrotnie na łamach „Wiadomości Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation” [Gyurkovich et al. 2021, s. 54–65; Korzeniowska 2021, s. 158–167; Szmygin 2023, s. 7–21]. Na tym tle na szczególną uwagę zasługuje artykuł Bogusława Szmygina [2023, s. 7–21] *Współczesna teoria konserwatorska w świetle tekstów doktrynalnych – zmiana paradygmatu*. Autor tej publikacji przedstawił bardzo interesującą perspektywę dotyczącą współczesnego podejścia do konserwacji zabytków, wynikającego z tak ważnych dokumentów, jak: Karta Ateńska z 1931 r.¹, którą po raz pierwszy nadano kształt podstawowym zasadom ochrony zabytków, Karta Wenecka z 1964 r.², poświęcona ochronie krajobrazu, w tym również jego komponentów kulturowych, Karta Waszyngtońska z 1987 r.³, określająca zasady ochrony miast historycznych i przestrzeni zurbanizowanych, czy Konwencja z Faro z 2005 r.⁴, która stała się kamieniem milowym w teorii ochrony zabytków. Owo współczesne podejście do ochrony zabytków ma się przejawiać przede wszystkim w poszerzaniu przedmiotu ochrony [Szmygin 2023, s. 7–8] oraz w poszerzaniu zadań organów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Introduction

The area-level protection of immovable monuments has been discussed several times on the pages of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” [Gyurkovich et al. 2021, pp. 54–65; Korzeniowska 2021, pp. 158–167; Szmygin 2023, pp. 7–21]. Against this background, Bogusław Szmygin’s article [2023, pp. 7–21] *Modern Conservation Theory in the Light of Doctrinal Texts: A Paradigm Shift* deserves particular attention. Professor Szmygin has provided a very interesting perspective on the contemporary approach to monument conservation, stemming from such important documents as: the Athens Charter of 1931,¹ which for the first time gave shape to the basic principles of monument conservation, the Venice Charter of 1964,² dedicated to landscape conservation, including its cultural components, the Washington Charter of 1987,³ which sets forth principles for the protection of historic cities and urbanized spaces, or the Faro Convention of 2005,⁴ which became a milestone in the theory of monument conservation theory. This modern approach to monument preservation is to be manifested primarily in the expansion of the object of protection [Szmygin 2023, pp. 7–8] and in the

* prof. dr hab., Uniwersytet Kaliski im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, Wydział Prawa

** mgr, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Wydział Medyczny, Katedra i Zakład Prawa Medycznego i Farmaceutycznego

* Prof. D.Sc. J.D., University of Kalisz, Faculty of Law

** M.L., Poznań University of Medical Sciences, Faculty of Medicine, Department of Medical and Pharmaceutical Law

Cytowanie / Citation: Szewczyk M., Szewczyk J. Area- and Structure-Level Legal Protection of Immovable Monuments in the Judicature. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:160–171

Otrzymano / Received: 3.04.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 8.09.2025

doi: 10.48234/WK84JUDICATURE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

[Szmygin 2023, s. 10–16], ale także uwzględnianiu stanowiska tzw. interesariuszy [Szmygin 2023, s. 13].

Konserwator zabytków to nie tylko konkretny zawód, który winien być wykonywany z poszanowaniem zasad wyrażonych w wymienionych wyżej dokumentach, traktowanych jako „doktrynalne”, ale również organ administracji publicznej, funkcjonujący co do zasady w ramach wojewódzkiej zespolonej administracji rządowej, pod kierunkiem wojewodów. Powyższe wynika z brzmienia art. 89 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej: u.o.z.). Zgodnie z tym artykułem organami ochrony zabytków – obok ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, w którego imieniu zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje generalny konserwator zabytków – są także wojewodowie, w których imieniu zadania i kompetencje w tym zakresie wykonują wojewódzcy konserwatorzy zabytków.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. nakłada zarówno na wojewódzkich konserwatorów zabytków, jak i na kierujących ich działalnością wojewodów, obowiązek wykonywania ich zadań i kompetencji na podstawie i w granicach prawa. Zgodnie z brzmieniem art. 7 Konstytucji RP, organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa. Z tej perspektywy interesujące jest to, na ile obowiązujące w Polsce prawo umożliwia wojewódzким konserwatorom zabytków – jako terenowym organom rządowej administracji zespolonej – wdrażanie dokumentów programowych, o których mowa w przywołanym wyżej artykule [Szmygin 2023, s. 7–21].

Przedmiot ochrony prawnej zabytków nieruchomych

Zgodnie z art. 3 pkt 2 w zw. z pkt. 1 u.o.z., zabytkiem nieruchomym jest nieruchomości, jej część lub zespół nieruchomości będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Wśród zabytków nieruchomych, które bez względu na stan zachowania podlegają opiece i ochronie, w art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z. wymienia się zabytki będące w szczególności: krajobrazami kulturowymi, układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi; dziełami architektury i budownictwa; dziełami budownictwa obronnego; obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi; cmentarzami; parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni; miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji [szerzej zob. Ginter, Michalak 2024; Sługocki 2017a]. Mając na uwadze treść przytoczonego powyżej przepisu u.o.z., nie sposób nie zauważyć, że wymieniony tam katalog zabytków nieruchomych nie pokrywa się w pełni z pojęciem nieruchomości w rozu-

expansion of the tasks of monument conservation and preservation authorities [Szmygin 2023, pp. 10–16], but also in considering the position of so-called stakeholders [Szmygin 2023, p. 13].

A monument conservator is not only a specific profession, which should be practiced with respect for the principles expressed in the documents mentioned, which are treated as “doctrinal,” but also a public administration body that operates, as a rule, within the framework of the voivodeship composite government administration, under the supervision of voivodes. This stems from Art. 89 of the Act of July 23, 2003, on Monument Protection and Preservation (hereinafter: MPP). According to this article, monument protection bodies—in addition to the minister in charge of culture and national heritage, on whose behalf the tasks and competencies in this regard are performed by the general conservator of historical monuments—are also voivodes, on whose behalf the tasks and competencies in this regard are performed by voivodeship conservators of historical monuments.

The Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997, imposes on both voivodeship monument conservators and the voivodes who supervise their operations, the duty to perform their tasks and powers on the basis and within the limits of the law. According to Article 7 of the Constitution of the Republic of Poland, public authorities act on the basis and within the limits of the law. From this perspective, it is interesting to see to what extent the current Polish law allows voivodeship monument conservators—as field bodies of the governmental composite administration—to implement the programmatic documents referred to in the article cited above [Szmygin 2023, pp. 7–21].

Object of the statutory protection of immovable monuments

According to Article 3, section 2, in conjunction with section 1 of the MPP, an immovable monument is a property (real estate), its part or a set of properties that are the work of humans or associated with their activity and are a testament to a bygone era or event, whose preservation lies in the public interest due to its historic, artistic or academic value. Among the immovable monuments, which, regardless of their state of preservation, are subject to protection and preservation, Article 6(1)(1) of the MPP lists monuments which are, in particular: cultural landscapes, urban and rural areas and building ensembles; works of architecture and civil engineering; engineering structures, especially mines, steel mills, power plants and other industrial plants; cemeteries; parks; gardens and other forms of planned greenery; places that commemorate historic events or outstanding persons or institutions [Ginter, Michalak 2024; Sługocki 2017a]. Bearing in mind the content of the aforementioned provision of the MPP, it is impossible not to notice that the catalog of im-

mieniu przepisów prawa cywilnego [Sługocki 2017a], albowiem zgodnie z brzmieniem art. 46 § 1 Ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, nieruchomości to części powierzchni ziemskiej, a także budynki (nieruchomości budynkowe) i części budynków (nieruchomości lokalowe), jeśli na mocy przepisów szczególnych stanowią odrębny od gruntu przedmiot własności. Należy przy tym zaznaczyć, że co do zasady, budynki są częścią składową gruntu i wraz z gruntem stanowią jeden przedmiot własności w postaci nieruchomości gruntowej zabudowanej [Gniewek 2024, s. 31]. Odmienność przedmiotowa zabytku nieruchomego i nieruchomości przejawia się choćby w tym, że wśród zabytków nieruchomych wymienia się m.in. krajobrazy kulturowe, które zgodnie z definicją legalną zamieszczoną w art. 3 pkt 14 u.o.z., stanowią postrzeganą przez ludzi przestrzeń zawierającą elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowaną w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka. Innym przykładem potwierdzającym powyższą konstatację są dzieła architektury i budownictwa, a więc także na przykład budynki, budowle i obiekty małej architektury, które w ujęciu cywilnoprawnym nie mają – co do zasady – statusu nieruchomości, gdyż mają status części składowych rzeczy, a nie odrębnych rzeczy. Przesądza o tym treść art. 48 k.c., który stanowi: „Z zastrzeżeniem wyjątków w ustawie przewidzianych, do części składowych gruntu należą w szczególności budynki i inne urządzenia trwale z gruntem związane, jak również drzewa i inne rośliny od chwili zasadzenia lub zasiania”. W świetle przepisu art. 46 § 1 k.c. budynek czy budowla może mieć status nieruchomości jedynie na zasadzie wyjątku i na podstawie szczególnych postanowień ustawowych. Tezę tę potwierdzają m.in. Małgorzata Balwicka-Szczyrba [2024], Piotr Nazaruk [2024], jak również Władysław Pawlak [2021]. Wśród wyjątków od reguły wynikającej z art. 48 k.c. należy wyróżnić choćby art. 2 ust. 1 Ustawy z dnia 24 czerwca 1994 r. o własności lokali. W myśl przywołanego przepisu: „Samodzielny lokal mieszkalny, a także lokal o innym przeznaczeniu, zwane dalej »lokalami«, mogą stanowić odrębne nieruchomości”. W odniesieniu do całych budynków podobne postanowienie zawiera przepis art. 235 § 1 k.c., zgodnie z którym: „Budynki i inne urządzenia wzniesione na gruncie Skarbu Państwa lub gruncie należącym do jednostek samorządu terytorialnego bądź ich związków przez wieczystego użytkownika stanowią jego własność. To samo dotyczy budynków i innych urządzeń, które wieczysty użytkownik nabył zgodnie z właściwymi przepisami przy zawarciu umowy o oddanie gruntu w użytkowanie wieczyste”.

W świetle przywołanych wyżej przepisów k.c., nieruchomością nie jest także sama, bliżej nieokreślona przestrzeń znajdująca się nad powierzchnią gruntu. Przede wszystkim trzeba zauważyć, że przestrzeń ta nie stanowi części powierzchni ziemskiej, lecz słup powietrza nad nią. Poza tym przestrzeń nad powierzchnią ziemską nie jest wytworem człowieka. Nieruchomościami nie są też dzieła techniki ani urządzenia, które również nie są nieruchomościami w rozumieniu art. 46 k.c., chyba że

movable monuments listed there does not fully overlap with the concept of real estate within the meaning of civil law [Sługocki 2017a], for according to Article 46(1) of the Act of April 23, 1964 – Civil Code (CC), real estate is a part of the earth's surface, as well as buildings (building real estate) and parts of buildings (self-contained premises), if they constitute a separate object of ownership from the land under specific provisions. In this regard, it should be noted that, as a rule, buildings are a component of the land and, together with the land, constitute a single object of ownership in the form of developed land [Gniewek 2024, p. 31]. The object difference between an immovable monument and real estate manifests itself, for example, in the fact that immovable monuments include cultural landscapes, which, according to the legal definition set in Article 3(14) of the MPP, are spaces perceived by people that contain natural elements and products of civilization, historically shaped as a result of natural factors and human activity. Another example that confirms this statement are works of architecture and civil engineering, and therefore also, buildings, structures and built features, which, in civil law terms, do not—as a rule—have the status of real estate, since they have the status of components of things, not separate things. This is stated by Article 48 of the CC, which states: “Subject to the exceptions provided in the act, the components of land include, in particular, buildings and other fixtures permanently attached to the land, as well as trees and other plants from the moment they are planted or sown.” In light of Article 46(1) of the CC, a building or structure can have the status of real estate only as an exception and on the basis of specific statutory provisions. This is supported by, among others, Małgorzata Balwicka-Szczyrba [2024], Piotr Nazaruk [2024], and Władysław Pawlak [2021]. Among the exceptions to the rule under Article 48 of the Civil Code, for example, Article 2(1) of the Act of June 24, 1994 on Ownership of Premises. According to this provision: “Self-contained residential premises, as well as premises of different uses, hereinafter referred to as ‘units,’ may constitute separate real estate.” With regard to entire buildings, a similar provision is contained in Article 235(1) of the CC, according to which: “Buildings and other facilities erected on the land of the State Treasury or land belonging to local government bodies or their associations by the perpetual usufructuary shall be the usufructuary's property. The same applies to buildings and other facilities that the perpetual usufructuary acquired in accordance with the relevant regulations at the conclusion of the agreement to grant the land for perpetual usufruct.”

In light of the aforementioned provisions of the CC, real estate is also not an unspecified space above the surface of the ground. Most importantly, it should be noted that this space is not a part of the earth's surface, but a column of air above it. In addition, space above the earth's surface is not a human product.

wpisywałyby się w zakres przedmiotowy regulacji przywołanego wcześniej przepisu art. 235 § 1 k.c.

Na marginesie należy zauważyć, że zakres przedmiotowy definicji zabytku nieruchomego zawartej w art. 3 pkt 2 w zw. z pkt. 1 i w art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z. w części pokrywa się z pojęciem krajobrazu priorytetowego, który zgodnie z treścią art. 2 pkt 16f Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, oznacza krajobraz szczególnie cenny dla społeczeństwa ze względu na jego wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne, architektoniczne, urbanistyczne, ruralistyczne lub estetyczno-widokowe, i jako taki wymagający zachowania lub określenia zasad i warunków jego kształtowania.

Abstrahując od ostatniej uwagi, należy stanąć na stanowisku, że polski ustawodawca zasadnie wprowadził, a judykatura [Uchwała NSA (7) z dnia 19 października 2015 r.] wraz z nauką prawa [Sługocki 2017a] trafnie odczytały rozróżnienie ochrony zabytków pod względem przedmiotowym na ochronę obiektową, której przedmiot stanowią **poszczególne dzieła** (obiekty) architektury, budownictwa i techniki, oraz ochronę **zwaną potocznie obszarową**. W tym drugim przypadku przedmiot ochrony stanowią krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne zespoły budownictwa, cmentarze, parki, ogrody oraz miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne lub działalność wybitnych osobistości i instytucji.

Kryterium podziału na ochronę „obektową” i „obszarową”, dokonanego przez samego ustawodawcę, stanowi przedmiot ochrony. W przypadku ochrony zwanej obektową przedmiotem ochrony są poszczególne dzieła architektury, budownictwa czy techniki. Wszczynając postępowanie w trybie odpowiednim dla danej formy prawnej ochrony zabytków, mające na celu ustanowienie ochrony obektowej (ochrony dzieła), właściwy organ, ustawowo upoważniony do objęcia danego dzieła (obektu) ochroną, obowiązany jest dokonać – w ramach wspomnianego jurysdykcyjnego postępowania administracyjnego – rekonstrukcji stanu faktycznego, a następnie jego subsumcji, mającej za przedmiot dane dzieło (obekt), pod kątem tego, czy dzieło to posiada znamiona zabytku, określone w art. 3 u.o.z. Z kolei wszczynając postępowanie w trybie odpowiednim dla danej formy ochrony zabytków, mające na celu ustanowienie ochrony obszarowej (ochrony jakiegoś konkretnie określonego krajobrazu kulturowego, układu urbanistycznego albo ruralistycznego czy zespołu zabudowy), organ właściwy do ustanowienia którejś z form ochrony zabytków obowiązany jest ustalić, dokonując w ramach wzmiankowanego postępowania rekonstrukcji stanu faktycznego, a następnie subsumcji, dotyczących któregoś z przedmiotów ochrony wymienionych w art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z., takich w szczególności, jak: krajobraz kulturowy, układ urbanistyczny albo ruralistyczny, zespół zabudowy, albo też całe obszary: parków, ogrodów i cmentarza, pod kątem tego, czy na obszarze tym występują osobliwości posiadające znamiona zabytku, określone w art. 3 u.o.z.

Works of engineering are also not real property, and neither is equipment, as understood by Article 46 of the CC, unless they fit within the object scope of the regulation of the aforementioned Article 235(1) of the CC.

As a side note, it should be stated that the scope of the definition of an immovable monument contained in Article 3(2) in conjunction with Section 1 and Article 6(1)(1) of the MPP partially overlaps with the concept of a priority landscape, which, according to Article 2(16f) of the Law of March 27, 2003, on Spatial Planning and Development, denotes a landscape that is particularly valuable to society due to its natural, cultural, historical, architectural, urban, rural or aesthetic/visual values, and as such requires preservation or the definition of rules and conditions for its formation.

Leaving aside the last remark, we should adopt the position that the Polish legislator rightly introduced, and the judicature [Uchwała NSA (7) z dnia 19 października 2015 r.] together with legal science [Sługocki 2017a] correctly read the distinction of monument conservation in terms of subject matter into structure protection, the subject of which are **individual works** (structures) of architecture, civil engineering and technology, and the protection **commonly known as area protection**. In the latter case, the objects of protection are cultural landscapes, urban layouts, rural building complexes, cemeteries, parks, gardens and places that commemorate historic events or the activities of prominent figures and institutions.

The criterion for the division into “structure-” and “area-level” protection, made by the legislator themselves, is the subject of conservation. In the case structure-level conservation, the object of protection are individual works of architecture, civil engineering or technology. When initiating proceedings under the procedure appropriate to a given legal form of monument conservation, aimed at establishing structure protection (protection of a work), the competent authority, statutorily authorized to extend conservation to the work (structure) in question, is obligated, within the framework of the aforementioned jurisdictional administrative proceedings, to reconstruct the factual state and then subsume it, having as its subject the work (structure) in question, in terms of whether the work has the characteristics of a monument, as specified in Article 3 of the MPP. In turn, when initiating proceedings under the procedure appropriate to a given form of monument conservation, aimed at establishing area conservation (protection of a specific cultural landscape, urban or rural layout or a development complex), the authority competent to establish any of the forms of monument conservation is obligated to determine, by reconstructing the factual state and then subsuming it, as part of these proceedings, concerning any of the objects of conservation listed in Article 6(1)(1) of the MPP, such as, in particular,

Stanowisko judykatury w kwestii przedmiotu ochrony obszarowej zabytków nieruchomych

W orzecnictwie sądów administracyjnych zaistniała radykalna rozbieżność stanowisk w kwestii tego, co stanowi przedmiot ochrony w przypadku tzw. ochrony obszarowej. Według jednego ze stanowisk obydwa rodzaje ochrony zabytków, obiektowa i obszarowa, są rozdzielne. Miałoby to oznaczać, że poszczególne obiekty znajdujące się na obszarze objętym ochroną konserwatorską same – jako takie – ochronie nie podlegają⁵. Mogą, owszem, zostać poddane ochronie obiektowej, jeśli stosownie do treści art. 9 ust. 3 u.o.z. zostanie w stosunku do nich wydana osobna decyzja o wpisie do rejestru zabytków poszczególnych obiektów wchodzących w skład podlegających ochronie: krajobrazów kulturowych, układów urbanistycznych albo ruralistycznych lub zespołów zabudowy. Przywołany wyżej przepis stanowi, że: „Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych”.

Według stanowiska przeciwnego, wpisanie do rejestru zabytków układu urbanistycznego albo ruralistycznego wywołuje taki skutek, że każdy obiekt, który znajduje się na obszarze objętym taką formą ochrony konserwatorskiej, uzyskuje status zabytku⁶.

Ocena stanowiska judykatury

Za stanowiskiem pierwszym wydaje się przemawiać argument związany z treścią art. 9 ust. 3 u.o.z. Przypomnijmy, że zgodnie z tym przepisem, wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Ustawowo określona możliwość wydania decyzji o wpisie do rejestru zabytków obiektowych obiektu znajdującego się na obszarze wcześniej wpisanym do rejestru zabytków oznacza w istocie tylko jedno: że obiekt znajdujący się na obszarze wpisanym do rejestru zabytków *per se* nie uzyskał jeszcze w ten sposób publicznoprawnego statusu zabytku. Dlatego może zostać objęty sam – jako taki – ochroną jako dzieło architektury, budownictwa czy techniki. Gdyby bowiem został objęty ochroną konserwatorską już na mocy aktu o objęciu ochroną obszaru, na którym się znajduje, decyzja o wpisaniu takiego dzieła (obektu) byłaby drugą decyzją administracyjną wydaną w tej samej sprawie. To zaś stanowiłoby naruszenie zasady trwałości decyzji ostatecznych, ustanowionej na mocy art. 16 § 1 Ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, a pośrednio – naruszenie zasady *res iudicata*, w dalszej jeszcze konsekwencji skutkującej nieważnością tej drugiej decyzji na mocy art. 156 § 1 pkt 4 k.p.a. – jako drugiej decyzji wydanej w tej samej sprawie.

a cultural landscape, an urban or rural layout, a complex of buildings, or entire areas of: parks, gardens, and a cemetery, in terms of whether the area contains peculiarities that possess the characteristics of a monument, as specified in Article 3 of the MPP.

The judicature's position on the object of area-level conservation of immovable monuments

In the judicature of administrative courts, there is a radical divergence of positions on what constitutes the object of conservation in the case of so-called area conservation. According to one position, the two types of monument conservation—structure- and area-level—are separable. This would mean that the individual structures located in a conservation area are themselves—as such—not subject to conservation.⁵ They can, in fact, be placed under structure-level conservation, if, in accordance with Article 9(3) of the Act, a separate decision is issued for them to be listed in the register of monuments of individual structures that are part of the sites to be protected: cultural landscapes, urban or rural layouts or development complexes. The aforementioned provision states that: “Listing an urban or rural layout, or a historical building complex, in the register, does not exclude issuing a decision to list the immovable monuments that are a part of these layouts or complexes in the register of monuments.”

According to the opposing position, listing an urban or rural layout in the register of monuments results in every structure located within such an area to be granted the same form of statutory conservation and is thus given the status of a monument.⁶

Assessment of the judicature's position

The first position seems to be supported by an argument related to the content of Article 9(3) of the MPP. Let us remember that, following this provision, listing a historical urban or rural layout or a historic building complex in the register of monuments does not rule out issuing a decision on listing the immovable monuments that are a part of these layouts or complexes in the register. The statutorily defined possibility of issuing a decision on the listing of structures that are monuments and are located in an area already listed in the register of monuments means, in essence, only one thing: that a structure located in an area listed in the register of monuments *per se* has not yet acquired the public and legal status of a monument because of it. Therefore, it can be placed under conservation on its own—by itself—as a work of architecture, civil engineering or technology. Had it already been placed under conservation by means of placing the area it is in under said conservation, the decision on listing such a work (structure) would have been the second administrative decision issued in the same case. This, in turn, would violate the principle of the permanence of conclusive decisions established by Article 16(1) of the Act of June

Znamienne jednak jest, na co chyba nie zwrócono jeszcze uwagi w judykaturze ani w nauce prawa, że określona w art. 9 ust. 3 u.o.z. możliwość wydania osobnej decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków jakiegoś dzieła (obiektu) architektury, budownictwa czy techniki, położonego na obszarze wpisanym do rejestru zabytków, nie dotyczy wszystkich obszarowych form ochrony zabytków, lecz jedynie tych, które zostały wymienione w art. 9 ust. 3 u.o.z. Możliwość taka dotyczy zatem dzieł (obiektów) architektury, budownictwa i techniki, usytuowanych w objętych ochroną: układach urbanistycznych, ruralistycznych oraz historycznych zespołach budowlanych. Oznacza to, że poszczególne dzieła (obiekty) architektury, budownictwa lub techniki, znajdujące się na objętych ochroną konserwatorską obszarach, takich jak układy urbanistyczne, ruralistyczne czy historyczne zespoły budowlane, same – jako takie – ochroną nie są objęte, a przynajmniej nie powinny być traktowane ani przez organy ustanawiające te formy ochrony konserwatorskiej, ani przez innych uczestników obrotu prawnego, jako objęte taką ochroną. Powyżej przedstawiony pogląd znajduje swe dodatkowe uzasadnienie w tym, że ustawodawca, mocą art. 9 ust. 3 u.o.z., upoważnił organy konserwatorskie do obejmowania ochroną nie tyle obszary rozumiane jako części powierzchni ziemskiej wraz z ich częściami składowymi, ile występujące na częściach powierzchni ziemskiej: układy urbanistyczne, ruralistyczne oraz historyczne zespoły budowlane. W odniesieniu do tych trzech rodzajów zabytków nieruchomych tylko one, a nie części powierzchni ziemskiej wraz z ich częściami składowymi, stanowią przedmiot ochrony. W tym miejscu warto przypomnieć, że obecnie obowiązująca u.o.z. w niczym nie zmieniła postanowień poprzedniej Ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (dalej: u.o.d.k.). Przepis art. 5 pkt 1 i 2 u.o.d.k. stanowił, że: „Pod względem rzeczowym przedmiotem ochrony mogą być w szczególności:

- 1) [...] historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli, parki i ogrody dekoracyjne, cmentarze, budowle i ich wnętrza wraz z otoczeniem oraz zespoły budowlane o wartości architektonicznej, a także budowle mające znaczenie dla historii budownictwa;
- 2) [...] typowe układy zabudowy osiedli wiejskich [...].”

Nietrudno zauważyć, że przyjęty w praktyce stosowania prawa, a także w judykaturze i doktrynie podział – z punktu widzenia przedmiotu ochrony konserwatorskiej – na ochronę obiektową i obszarową, stał się przyczyną deformacji ustawowo określonego przedmiotu ochrony w odniesieniu do tzw. ochrony obszarowej. Jak już nadmieniono, w przypadku ochrony historycznych założeń urbanistycznych, ruralistycznych i historycznych zespołów zabudowy ochroną nie jest objęta część powierzchni ziemskiej wraz ze wszystkimi jej częściami składowymi, lecz wyłącznie występujące na częściach powierzchni ziemskiej układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły zabudowy.

W konsekwencji oznacza to także, że właściwy organ konserwatorski nie jest upoważniony do dokonywania

14, 1960 – Code of Administrative Procedure (CAP), and indirectly—violate the principle of *res iudicata*, and which would even further result in the voiding of the second decision by means of Article 156(1)(4) of the CAP as a second decision issued in the same case.

However, it is notable and I believe has not yet been explicitly noted in the judicature or legal science, that the possibility of issuing a separate decision on listing a work (structure) of architecture, civil engineering or engineering located in an area already listed in the register of monuments defined in Article 9(3) of the MPP, does not apply to all area-level forms of monument conservation, but only those mentioned in Article 9(3) of the MPP. Therefore, this possibility applies to works (structures) of architecture, civil engineering and engineering situated in areas placed under statutory conservation: urban and rural layouts or historical building complexes. This means that individual works (structures) of architecture, civil engineering or engineering, located in areas under statutory conservation, such as urban and rural layouts or historic building complexes, are not themselves—as such—protected, or at least should not be treated as such either by the authorities that establish these forms of conservation, or by other participants in legal transactions. The view presented above finds an additional justification in the fact that the legislator, via Article 9(3) of the MPP, has authorized the conservation authorities to extend protection not so much to areas understood as parts of the earth's surface together with their components, but for those located on parts of the earth's surface: urban and rural layouts and historical building complexes. With regard to these three types of immovable monuments, only they, and not parts of the earth's surface with their components, are subject to protection. Here we should remember that the MPP currently in force did not change the provisions of the previous Act of February 15, 1962, on the preservation of cultural goods (hereinafter: PCG). Article 5(1)(2) of the PCG states: “In material terms, the objects of protection may be, in particular:

- 1) [...] historic urban layouts of cities and settlements, parks and decorative gardens, cemeteries, buildings and their interiors with their surroundings, and building complexes of architectural value, as well as buildings of significance to the history of civil engineering;
- 2) [...] typical development layouts of rural settlements [...].”

It is not difficult to see that the division in to structure and area conservation adopted in the practice of law and the judicature—from the standpoint of conservation—has become the cause of the deformation of the statutorily defined object of conservation in relation to so-called area conservation. As it has been already mentioned, in the case of the protection of historical urban and rural layouts and historical building complex, conservation does not extend to a part of the earth's surface with all of its constituent parts, but

żadnych innych ustaleń faktycznych ani do zbierania dowodów – w ramach postępowania wyjaśniającego, poprzedzającego wydanie decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków – jak tylko tych, które dotyczą ustalenia, czy na danym obszarze znajduje się układ urbanistyczny, ruralistyczny lub zespół budowlany, o którym mowa w art. 6 ust. 1 pkt 1 lit. b u.o.z., posiadający cechy zabytku określone w art. 3 ust. 1 u.o.z.

Prowadzenie przez organ konserwatorski ustaleń odnoszących się do stanu faktycznego, w tym także gromadzenie dowodów oraz dokonywanie oceny ich wiarygodności i mocy dowodowej poza wskazanymi wyżej granicami, oznaczałoby prowadzenie postępowania administracyjnego bez podstawy prawnej. Z kolei podjęcie rozstrzygnięcia wykraczającego poza granice ustawowego upoważnienia oznaczałoby wydanie takiego rozstrzygnięcia bez podstawy prawnej, co skutkować powinno stwierdzeniem jego nieważności na podstawie art. 156 § 1 pkt 2 k.p.a. Powołany przepis stanowi bowiem: „Organ administracji publicznej stwierdza nieważność decyzji, która: [...] wydana została bez podstawy prawnej [...]”. Szerzej na ten temat pisał Marcin Kamiński [2006, s. 163–164].

W odmienny sposób ustawodawca uregulował status pozostałych obszarowych form ochrony zabytków. W przypadku krajobrazów kulturowych, cmentarzy, parków, ogrodów czy innych form zieleni zaprojektowanej, a także miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji, podlegają one ochronie – można powiedzieć – integralnie, a więc jako całość. Dlatego w odniesieniu do tych obszarowych form ochrony zabytków nie ma możliwości osobnego obejmowania ochroną poszczególnych dzieł (obiektów) znajdujących się czy to na terenach krajobrazów kulturowych, czy cmentarzy, parków, ogrodów, czy innych form zieleni urządzonej i ustanawiania odrębnych obiektowych form ochrony. Są one bowiem już objęte ochroną na mocy decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego, cmentarza, parku, ogrodu czy innej formy zieleni zaprojektowanej, a także miejsca upamiętniającego jakieś wydarzenie historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji. Oznacza to, że ochronie konserwatorskiej podlegają wszystkie dzieła (obiekty), które znajdują się na takich obszarach. W tej sytuacji wydanie decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków jakiegoś obiektu znajdującego się na terenie objętym już ochroną jako krajobraz kulturowy, cmentarz, park, ogród, inna forma zieleni zaprojektowanej czy miejsce upamiętniające jakieś wydarzenie historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji, oznaczałoby objęcie ochroną konserwatorską rzeczy już podlegającej tej ochronie. Taka sytuacja, na gruncie doktryny prawa administracyjnego, traktowana jest jako naruszenie zasady *res iudicatae*, które na podstawie art. 156 § 1 pkt 3 k.p.a., sankcjonowane jest stwierdzeniem nieważności decyzji administracyjnej, mocą której rozstrzygnięto sprawę już wcześniej rozstrzygniętą inną decyzją administracyjną. Tożsamy pogląd został

only the urban and rural layouts and building complexes present on parts of said surface.

Consequently, this also means that the competent conservation authority is not authorized to make any other factual determinations or collect evidence—as part of the investigation proceedings preceding the issuance of a decision on listing in the register of monuments—other than those that relate to determining whether the area in question contains an urban, rural, or building complex, as referred to in Article 6(1)(1)(b) of the MPP, which has the characteristics of a monument as defined in Article 3(1) of the MPP.

For the conservation authority to conduct findings relating to factual conditions, including gathering evidence and assessing its credibility and probative value outside the limits indicated above, would mean conducting administrative proceedings without a legal basis. On the other hand, making a decision beyond the limits of statutory authorization would mean issuing such a decision without a legal basis, which should result in its invalidation under Article 156(1)(2) of the CAP. The cited provision states: “A public administration body shall declare invalid a decision that: [...] was issued without a legal basis [...].” More on this has been written by Marcin Kamiński [2006, pp. 163–164].

The legislator regulated the status of other area forms of monument protection differently. In the case of cultural landscapes, cemeteries, parks, gardens or other forms of planned greenery, as well as places that commemorate historical events or the actions of prominent figures or institutions, they are subject to conservation, one might say, integrally, as a whole. Therefore, with regard to these area-level forms of monument protection, it is not possible to separately protect individual works (structures) located either in the areas of cultural landscapes, cemeteries, parks, gardens or other forms of planned greenery and establish separate structure-level forms of protection. This is because they are already protected by a decision to list the cultural landscape, cemetery, park, garden or other form of planned greenery, as well as a place commemorating some historical event or the actions of prominent figures or institutions. This means that all works (structures) that are located in such areas are subject to statutory conservation. In this situation, the issuance of a decision to include a structure located in an area already subject to conservation as a cultural landscape, cemetery, park, garden, other form of planned greenery or a place that commemorates some historical event or prominent figures or institutions in the register of monuments, would mean extending statutory conservation to something that is already under such conservation. Such a situation, on the basis of the doctrine of administrative law, is treated as a violation of the principle of *res iudicatae*, which, on the basis of Article 156(1)(3) of the CAP, is sanctioned by proclaiming an administrative decision—through which a case that had already been decided by another administrative decision was resolved—as void. The

wyrażony m.in. przez Małgorzatę Jaśkowską [2025] oraz Joannę Wegner i Macieja Wojtunię [2023].

Na tej podstawie można sformułować tezę, w myśl której przepis art. 9 ust. 3 u.o.z. wprowadził wewnętrzne zróżnicowanie wśród obszarowych form ochrony zabytków nieruchomych, które implikuje bardzo daleko idące skutki prawne.

Konkluzje

Przeprowadzone analizy i rozważania upoważniają do sformułowania kilku wniosków *de lege lata* oraz *de lege ferenda*. I tak, w zakresie wniosków *de lege lata* zasadne wydaje się proponowanie organom konserwatorskim oraz sądom administracyjnym, by zechciały zauważyć – w ramach stosowania przepisów u.o.z. – że:

- 1) w przypadku ochrony obszarowej ustawodawca zróżnicował przedmiot ochrony. W odniesieniu do układów urbanistycznych, ruralistycznych i zespołów zabudowy przedmiotu ochrony nie stanowią części powierzchni ziemskiej, na których występują takie układy i zespoły wraz ze wszystkimi ich częściami składowymi, lecz jedynie same te układy i zespoły zabudowy, wobec tego;
- 2) powyższe zróżnicowanie powinno znajdować swe odzwierciedlenie w precyzyjnym określaniu przedmiotów ochrony w decyzjach o wpisywaniu tych obszarów do rejestrów zabytków. I tak w odniesieniu do układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz zespołów zabudowy **przedmiot ten powinien stanowić konkretny układ**: urbanistyczny, ruralistyczny albo zespół zabudowy, a nie obszar, na którym układ taki czy zespół się znajdują. Z kolei w odniesieniu do krajobrazów kulturowych, cmentarzy, parków i ogrodów **przedmiot ochrony powinien stanowić obszary**, na których takie obiekty się znajdują.

Uzasadnienie powyższej propozycji stanowi dokonane przez samego ustawodawcę i naszkicowane wcześniej w niniejszym opracowaniu rozróżnienie wśród przedmiotów ochrony na: układy urbanistyczne i ruralistyczne oraz zespoły zabudowy z jednej strony oraz całe obszary: parków, ogrodów i cmentarzy z drugiej strony. Dlatego, jak już nadmieniono, objęcie ochroną samego układu urbanistycznego czy ruralistycznego albo zespołu zabudowy nie stanowi żadnej przeszkody dla objęcia osobną ochroną obiektową poszczególnych obiektów posiadających ustawowo określone cechy zabytków.

Z kolei w zakresie wniosków *de lege ferenda* zasadne wydaje się postulowanie zmian u.o.z. nakierowanych na wprowadzenie ustawowego nakazu oznaczania wszelkiego rodzaju zabytków nieruchomych znakami informującymi o tym, że dany obiekt czy obszar podlega ochronie jako zabytek. W obecnie obowiązującym stanie prawnym kwestia oznaczania nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków uregulowana jest bowiem w sposób absolutnie niezadowolający. Regulujący te kwestie przepis art. 12 ust. 1 u.o.z. stanowi bowiem, że: „Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem za-

same view has been expressed by Małgorzata Jaśkowska [2025] and Joanna Wegner and Maciej Wojtuń [2023], among others.

On this basis, it is possible to formulate an argument that Article 9(3) of the MPP has introduced an internal differentiation among the area-level forms of the statutory conservation of immovable monuments, which implies very far-reaching legal consequences.

Conclusions

The analysis and discussion presented allow us to formulate conclusions *de lege lata* and *de lege ferenda*. Thus, in terms of conclusions *de lege lata*, it seems reasonable to suggest to conservation authorities and administrative courts that they should be willing to note—in applying the provisions of the MPP - That:

- 1) in the case of area-level conservation, the legislator has diversified the object of conservation. With regard to urban and rural layouts and building complexes, the object of conservation is not the parts of the earth's surface on which such layouts and complexes occur with all their components, but only these layouts and development complexes themselves, in view of this;
- 2) the above differentiation should be reflected in the precise definition of the objects of conservation in the decisions on the listing of these areas in the registers of historical monuments. Thus, with regard to urban and rural layouts and building complexes, **the object should be a specific layout**: an urban, rural or development complex, and not the area in which such a layout or complex is located. In turn, with regard to cultural landscapes, cemeteries, parks and gardens, **the object of protection should be the areas** where such sites are located.

The rationale for this proposal is the distinction—made by the legislator and outlined earlier in this study—of the objects of conservation: into urban and rural layouts and building complexes on the one hand, and entire areas: parks, gardens and cemeteries on the other. Therefore, as already mentioned, the conservation of an urban or rural layout or development complex itself is no obstacle to the separate structure-level protection of individual sites with statutorily defined characteristics of monuments.

On the other hand, in terms of proposals *de lege ferenda*, it seems reasonable to postulate amendments to the MPP aimed at introducing a statutory order to mark all kinds of immovable monuments with signs informing that a given structure or area is under statutory conservation as a monument. In fact, in the current state of the law, the issue of marking properties listed in the register of historical monuments is regulated in an absolutely unsatisfactory manner. In fact, Article 12(1) of the MPP, which regulates these issues, states that: “The starosta, in agreement with the voivodeship conservator of monuments, **may place** a sign on an immovable monument listed in the reg-

bytków, **może umieszczać** na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie”. Nowelizacja mogłaby ograniczyć się do zastąpienia zwrotu: „Starosta [...] może umieszczać na zabytku nieruchomym [...]” zwrotem: „Starosta [...] **umieszcza** na zabytku nieruchomym [...]”.

Powyższe spostrzeżenia prawne winny zostać uwzględnione w toku prac Zespołu do opracowania projektu nowelizacji ustawy o ochronie zabytków, powołanego 28 kwietnia 2025 r. przez Bożenę Żelazowską, pełniącą funkcję sekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a także Generalnej Konserwator Zabytków, w celu przygotowania aktualizacji obowiązujących przepisów, która dostosuje system ochrony dziedzictwa narodowego do współczesnych wyzwań społeczno-gospodarczych.

ister, informing that the monument is under statutory conservation.” The amendment could be limited to replacing the phrase: “The starost [...] may place a sign on the immovable monument [...]” with the phrase: “The starost [...] **places** a sign on the immovable monument [...]”.

The legal observations made above should be considered over the course of the work of the Team tasked with preparing the amendment to the monument protection and preservation act established on April 28, 2025, by Bożena Żelazowska, acting secretary of state in the Ministry of Culture and National Heritage, and General Monument Conservation, to prepare an update of the current regulations, and which will adapt the national heritage protection system to contemporary socio-economic challenges.

Przypisy

- ¹ Karta Ateńska to dokument uchwalony na konferencji zwołanej przez Biuro Muzeów w Atenach, trwającej od 21 do 30 października 1931 r.
- ² Karta Wenecka to dokument uchwalony podczas II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji, trwającego od 25 do 31 maja 1964 r. W dokumencie tym określono m.in. zasady konserwacji i restauracji zabytków i miejsc zabytkowych. Karta Wenecka kontynuuje i precyzuje zasady ochrony zabytków zawarte w Karcie Ateńskiej. Ze strony polskiej podpisał ją prof. Jan Zachwatowicz.
- ³ Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych (ICOMOS), przyjęta uchwałą VIII Zgromadzenia Generalnego ICOMOS zwołanego w październiku 1987 r. w Waszyngtonie, określa zasady ochrony miast historycznych i przestrzeni zurbanizowanych.
- ⁴ Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro 27 października 2005 r.
- ⁵ Stanowisko takie zajął Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 27 kwietnia 2021 r., wydanym w sprawie prowadzonej pod sygnaturą akt: II OSK 1688/18, w którym sąd ten stwierdził, że: „Wpisanie do rejestru zabytków nieruchomych przestrzennego założenia o charakterze wiejskim jest wpisem obszarowym, a nie indywidualnym, co nie oznacza, że obiekty znajdujące się na takim obszarze nie podlegają ochronie zabytków. Wpis obszarowy oznacza, że ochronie prawnej podlegają wszystkie znajdujące się na tym obszarze obiekty. Inny natomiast jest tylko zakres ochrony takich obiektów niż obiektów wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków. Wpisany jest obszar ze względu na swoje zabytkowe cechy”. Analogiczne stanowisko zajął Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 1 grudnia 2021 r., wydanym w sprawie prowadzonej pod sygnaturą akt: II OSK 3731/19, w którym sąd ten stanął na stanowisku, że: „Brak jest automatyzmu i konieczności wpisania do rejestru zabytku terenu działki ewidencyjnej, na której zlokalizowany jest zabytkowy budynek. Aby obiekt mógł zostać wpisany do rejestru zabytków, musi być obiektem wyróżniającym się wartościami historycznymi

Footnotes

- ¹ The Athens Charter is a document adopted at a conference convened by the International Museums Office in Athens between October 21 and 30, 1931.
- ² The Venice Charter is a document enacted during the Second International Congress of Architects and Specialists of Historic Buildings in Venice, which lasted from May 25 to 31, 1964. Among other things, the document lays down the principles of the conservation and restoration monuments and historic sites. The Venice Charter continues and clarifies the principles of monument conservation contained in the Athens Charter. On the Polish side, it was signed by Professor Jan Zachwatowicz.
- ³ The Washington Charter – Charter for the conservation of historic towns and urban areas (ICOMOS), adopted by a resolution of the Eighth ICOMOS General Assembly convened in October 1987 in Washington, DC, sets forth principles for the preservation of historic cities and urban spaces.
- ⁴ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, concluded in Faro on October 27, 2005.
- ⁵ This position was taken by the Supreme Administrative Court in a judgment dated April 27, 2021, issued in a case filed under case number: II OSK 1688/18, in which this court stated that: “The inclusion in the register of immovable monuments of a spatial layout that is rural in nature is an area-level entry, not an individual one, which does not mean that structures located in such an area are not subject to monument conservation. An area entry means that legal protection is extended to all structures within that area. It is only the scope of the conservation of such structures that is different than that offered to structures listed individually in the register of monuments. The area is listed because of its monumental features.” An analogous position was taken by the Supreme Administrative Court in a judgement dated December 1, 2021, issued in the case under case number: II OSK 3731/19, in which this court stated that: “There is no automaticity and necessity to list the area of the cadastral plot on which the listed monument is located. For a structure to be listed in the register of monuments, it must be a structure that stands out via its historical, spa-

mi, przestrzennymi i naukowymi na tle innych dawnych obiektów, uzasadniającymi objęcie go najwyższym reżimem ochrony ustawowej”.

- ⁶ Stanowisko takie wyraził Wojewódzki Sąd Administracyjny w Białymstoku w wyroku z dnia 25 stycznia 2022 r., wydanym w sprawie prowadzonej pod sygnaturą akt: II SA/Bk 881/21, w którym sąd ten stwierdził, że: „W przypadku wpisania do rejestru zabytków układu urbanistycznego lub ruralistycznego czy zespołu budowlanego, jego elementami są budynki i inne obiekty (w szczególności zieleń) tworzące ten układ czy zespół. To, że każdy z obiektów (elementów) wchodzących w skład układu urbanistycznego lub ruralistycznego albo zespołu budowlanego, wpisanego do rejestru zabytków może być wpisany także odrębnie do rejestru zabytków (art. 9 ust. 3 ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami), nie oznacza, że niewpisanie do rejestru zabytków takiego obiektu powoduje, iż obiekt ten nie jest objęty ochroną wynikającą z wpisu do rejestru zabytków zespołu budowlanego czy układu urbanistycznego lub ruralistycznego. Jedyne zakres i formy ochrony poszczególnych obiektów wchodzących w skład zespołu budowlanego, układu urbanistycznego czy też ruralistycznego wpisanego do rejestru zabytków są inne niż w przypadku, gdy do rejestru zabytków zostanie wpisany dodatkowo także ten obiekt jako zabytek nieruchomy w formie wpisu »indywidualnego«. Identyczne stanowisko zajął Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie w wyroku z dnia 18 października 2019 r., wydanym w sprawie prowadzonej pod sygnaturą akt: VII SA/Wa 993/19, w którym sąd ten stanął na stanowisku, że: „Ochronie konserwatorskiej w przypadku układu urbanistycznego podlega układ przestrzenny miasta, określony przez historyczne rozplanowanie placów i ulic, ich przebieg, szerokość i przekrój, historyczny kształt i wielkość działek oraz ich sposób zagospodarowania, współzależność między zabudową, zielenią a otwartą przestrzenią, wygląd zewnętrzny budowli, określony skalą, rozmiarami, stylem, konstrukcją, materiałami, kolorem i wystrojem, współzależność między miastem lub dzielnicą zabytkową a otaczającym je środowiskiem naturalnym i kulturowym, różne funkcje, które miasta lub dzielnice spełniały w przeszłości. Biorąc pod uwagę powyższe, należy uznać, że prowadzenie robót budowlanych na działce objętej wpisem obszarowym wymagało uzyskania pozwolenia konserwatora zabytków”. Analogiczne stanowisko wyraził także Wojewódzki Sąd Administracyjny w Poznaniu w wyroku z dnia 21 września 2023 r., wydanym w sprawie prowadzonej pod sygnaturą akt: IV SAB/Po 76/23.

tial or academic values when compared against other old structures, which justifies extending the highest regime of statutory conservation to it.”

- ⁶ This position was taken by the Voivodeship Administrative Court in Białystok in a judgment dated January 25, 2022, issued in a case filed under the case number: II SA/Bk 881/21, in which this court stated that: “If an urban or rural layout or building complex is listed in the register of monuments, its elements are the buildings and other structures (especially greenery) that form this layout or complex. The fact that each of the elements that comprise an urban or rural layout or a building complex included in the register of monuments may also be listed separately in the register of monuments (Article 9(3) of the Monument Protection and Preservation Act of 2003) does not mean that failure to include such an object in the register of monuments means that the structure is not covered by the protection resulting from being listed in the register of monuments of a building complex or urban or rural layout. It is only the scope and form of the conservation of individual structures that make up the building complex or urban or rural layout that is listed in the register of monuments that are different than in the case when the structure itself becomes listed in the register as an immovable monument as a part of an individual listing. An identical position was taken by the Voivodeship Administrative Court in Warsaw in its judgement dated October 18 2019, issued in the case filed under case number: II SA/Bk 993/19, in which this court stated that: “In the case of an urban layout, statutory conservation extends to a city’s spatial layout as determined by the historical plan of its squares and streets, their course, width and cross-section, the historical shape and size of the plots and their development, the dependencies between development, greenery and open space, the external appearance of buildings, as determined by scale, size, style, construction, materials, color and ornamentation, the dependence between the city or historic district and its surrounding natural and cultural environment, as well as the different uses that cities or districts had in the past. In the light of the above, it should be considered that carrying out construction work on a plot of land covered by an area listing required a permit from the monument conservator.” An analogous position was also taken by the Voivodeship Administrative Court in Poznań in its judgement dated September 21, 2023, issued for the case with case number: IV SAB/Po 76/23.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Gniewek Edward, *Prawo rzeczowe z testami on line*, wyd. 15, Warszawa 2024.
- Gyurkovich Mateusz, Sotoca Adolf, Szarata Andrzej, Szczerek Eliza, Matusik Agnieszka, Poklewska-Kozieł Damian, Suchoń Filip, *Osiedla mieszkaniowe z drugiej połowy XX wieku jako struktury dziedzictwa urbanistycznego – przykład zespołu osiedli mistrzejowickich w Krakowie*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.

- Kamiński Marcin, *Nieważność decyzji administracyjnej. Studium teoretyczne*, Kraków 2006.
- Karta Ateńska – 1931. Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r.
- Karta Waszyngtońska – 1987. Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych (ICOMOS).
- Karta Wenecka – 1964. Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.

Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r.

Korzeniowska Agata, *Wpływ prawnej ochrony na zachowanie historycznej struktury wsi na przykładzie Frydmana*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 68.

Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, Budziakowski Mateusz, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wólbronia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Szmygin Bogusław, *Współczesna teoria konserwatorska w świetle tekstów doktrynalnych – zmiana paradygmatu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2023, nr 75.

Żurek Dorota, *Przestrzeń późnośredniowiecznego Czcho-wa. Analiza układu urbanistycznego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 70.

Akty prawne / Legal acts

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483, z późn. zm.

Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. 2024, poz. 572.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury, Dz.U. 1999 Nr 98, poz. 1150, z późn. zm.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 2024, poz. 1061, z późn. zm.

Ustawa z dnia 24 czerwca 1994 r. o własności lokali, Dz.U. 2021, poz. 1048, z późn. zm.

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. 2024, poz. 1130, z późn. zm.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2024, poz. 1292, z późn. zm.

Orzecznictwo / Court judgements

Uchwała NSA (7) z dnia 19 października 2015 r., wydana w sprawie prowadzonej pod sygnaturą akt II OPS 3/15, ONSAiWSA 2016, nr 2, poz. 17.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Balwicka-Szczyrba Małgorzata, *Komentarz do art. 46*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, wyd. 2, red. Anna Sylwestrzak, Warszawa 2024, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c0010.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587886178/778660/balwicka-szczyrba-malgorzata-red-sylwestrzak-anna-red-kodeks-cywilny-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

Ginter Artur, Michalak Anna, *Komentarz do art. 6*, [w:] *Ochrona zabytków. Komentarz*, wyd. 2, red. Artur Ginter, Anna Michalak, Warszawa 2024, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587703120/784111/ginter-artur-michalak-anna-ochrona-zabytkow-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

[pl/#/commentary/587703120/784111/ginter-artur-michalak-anna-ochrona-zabytkow-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS](https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587703120/784111/ginter-artur-michalak-anna-ochrona-zabytkow-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS) (dostęp: 5.09.2025).

Jaśkowska Małgorzata, *Komentarz do art. 156*, [w:] *Komentarz aktualizowany do Kodeksu postępowania administracyjnego*, red. Martyna Wilbrandt-Gotowicz, Andrzej Wróbel, Małgorzata Jaśkowska, LEX/el. 2025, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587260259/802418/jaskowska-malgorzata-wilbrandt-gotowicz-martyna-wrobel-andrzej-komentarz-aktualizowany-do-kodeksu...?cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

Nazaruk Piotr, *Komentarz do art. 46*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, Barbara Bajor, Dominik Bierecki, Joanna Bocianowska, Jan Ciszewski, Maciej Ciszewski, Grzegorz Karaszewski, Jakub Knabe, Joanna Mucha-Kujawa, Grzegorz Sikorski, Bronisław Sitek, Renata Tanajewska, Piotr Nazaruk, LEX/el. 2024, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587857770/772232/nazaiotr-red-kodeks-cywilny-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

Pawlak Władysław, *Komentarz do art. 46*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, Część ogólna, cz. 1 (art. 1–55(4)), red. Jacek Gudowski, Warszawa 2021, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c0010.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587851459/648899/gudowski-jacek-red-kodeks-cywilny-komentarz-tom-i-czesc-ogolna-cz-1-art-1-55-4?cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

Śługocki Janusz, 2. *Pojęcie zabytku w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, [w:] *Opieka nad zabytkiem nieruchomym. Problemy administracyjnoprawne*, Warszawa 2017a, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/monograph/369416154/323391?tocHit=1&cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

Śługocki Janusz, 3. *Pojęcie zabytku nieruchomego*, [w:] *Opieka nad zabytkiem nieruchomym. Problemy administracyjnoprawne*, Warszawa 2017b, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/monograph/369416154/323392?tocHit=1&cm=URELATIONS> (dostęp: 05.09.2025).

Wegner Joanna, Wojtuń Maciej, *Komentarz do art. 156*, [w:] *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, red. Zbigniew Kmiecik, Joanna Wegner, Maciej Wojtuń, Warszawa 2023, <https://sip-1lex-1pl-149hvev0c000d.han.akademia.kalisz.pl/#/commentary/587914768/712208/kmiecik-zbigniew-wegner-joanna-wojtun-maciej-kodeks-postepowania-administracyjnego-komentarz?cm=URELATIONS> (dostęp: 5.09.2025).

Streszczenie

W polskim systemie prawnym ukształtowany został podział ochrony zabytków pod względem przedmiotowym na ochronę obiektową i obszarową. W orzecznictwie sądów administracyjnych brakuje zgodności w kwestii tego, co w istocie stanowi przedmiot ochrony w przypadku tzw. ochrony obszarowej. Według jednego ze stanowisk obydwa rodzaje ochrony zabytków, obiektowa i obszarowa, są rozdzielne. Z kolei według drugiego – objęcie zabytku ochroną obszarową skutkuje jednocześnie objęciem ochroną obiektową. Treść przepisów prawa powszechnie obowiązującego uzasadnia różnicowanie, w granicach ochrony obszarowej, na ochronę obejmującą nie tylko obszar, ale również obiekty znajdujące się w jego granicach, oraz ochronę, która obejmuje wyłącznie obszar, bez obiektów położonych w jego granicach.

Abstract

In the Polish legal system, there has formed a division of monument conservation in terms of object into structure and area-level conservation. In the judicature of the administrative courts, there is a radical divergence of positions on what constitutes the object of conservation in the case of so-called area conservation. According to one position, the two types of monument conservation—structure- and area-level—are separable. According to the second, placing a monument under area-level conservation automatically results in structure-level conservation. The provisions of applicable law justifies differentiation, within area-level conservation, into conservation that covers not only an area, but also the structures located within its boundaries, as well as conservation that only extends to the area, without applying to the structures located within its boundaries.

Jakub Janas

MUR-TRONIC®

Nowa era w osuszaniu murów: bezinwazyjna technologia Mur-Tronic® w konserwacji zabytków

Podciąganie kapilarne wilgoci z gruntu pozostaje jednym z najbardziej uporczywych problemów w renowacji i konserwacji zabytkowych obiektów na całym świecie. Zjawisko to, badane m.in. w ramach europejskiego programu EMERISDA, często okazywało się odporne na tradycyjne metody, oparte na tworzeniu fizycznych lub chemicznych barier. Metody te, oprócz swojej niepełnej skuteczności, niosły ryzyko negatywnego wpływu na konstrukcję i autentyczność zabytków. Problem ten wynikał z koncentracji na blokowaniu skutków, a nie eliminowaniu pierwotnego źródła podciągania kapilarnego.

W odpowiedzi na te ograniczenia opracowano technologię Mur-Tronic®. Oferuje ona bezinwazyjne, trwałe i bezpieczne rozwiązanie, które skutecznie eliminuje pierwotną przyczynę podciągania wody z gruntu, wprowadzając nowy standard w konserwacji zabytków.

Geologiczna przyczyna, a nie tylko budowlany skutek

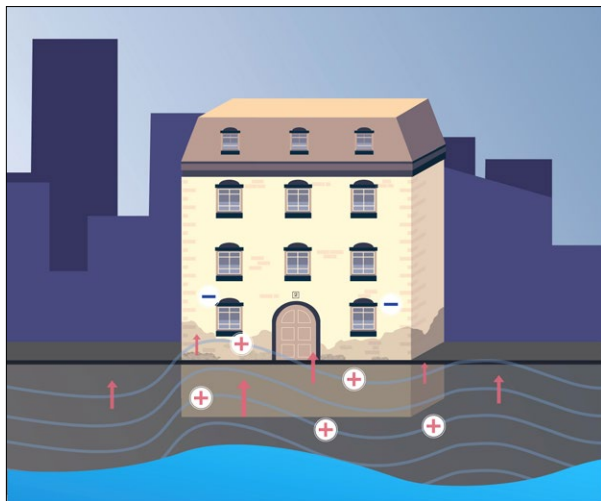
Tradycyjne teorie, oparte na prawie Jurina, okazują się niewystarczające do wyjaśnienia powszechnego zjawiska migracji wilgoci w murach na wysokość kilku metrów. Oznacza to, że w procesie tym uczestniczą do-

datkowe mechanizmy fizyczne oraz siły energetyczne zakorzenione w strefie aeracji gruntu.

Kluczową rolę odgrywają tu lokalne różnice potencjałów elektrycznych wywoływane przez ziemskie pole elektromagnetyczne i prowadzące do zjawiska elektroosmozy. Mechanizm ten przenosi cząsteczki wody na dużą wysokość, działając analogicznie do transportu wody w roślinach. Już w 1948 r. dr inż. Stanisław Wyrobek wskazał, że ziemia nigdy nie jest w równowadze elektrycznej. Badania przeprowadzone przez CICRP (Centre Interdisciplinaire de Conservation et de Restauration du Patrimoine) potwierdziły mierzalne naturalne napięcie elektryczne w zakresie od 300 do 1200 mV. Potwierdza to, że subtelne pola elektryczne w gruncie mają realny wpływ na transport wilgoci i muszą być uwzględnione w nowoczesnych metodach diagnostycznych i naprawczych.

Znaczenie niezależnej diagnostyki w eliminacji zawilgocenia

Trafna diagnoza jest najważniejszym elementem prowadzącym do skutecznego i trwałego wyeliminowania źródła wilgoci. Kluczową rolę odgrywają niezależni specjaliści, np. rzeczoznawcy Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków (SKZ). To oni, niczym lekarze, potrafią postawić diagnozę i zidentyfikować wszystkie, często złożone, źródła zawilgocenia. Technologia Mur-Tronic® eliminuje jedynie zawil-

gocenie powstałe na skutek podciągania kapilarnego wilgoci z gruntu.

Niezależne przeprowadzenie diagnostyki początkowej i późniejsza weryfikacja stanu po okresie osuszania oraz pomiary prowadzone przez instalatora, zapewniają bezsporne i miarodajne wyniki. Jest to warunek konieczny do rzetelnej oceny skuteczności technologii Mur-Tronic® w przyszłości.

Mur-Tronic: skuteczna eliminacja przyczyny

System Mur-Tronic, opracowany we Francji, stanowi skok technologiczny w osuszaniu zabytkowych murów. W przeciwieństwie do aktywnej elektroosmozy (wymagającej elektrod lub zasilania), Mur-Tronic wykorzystuje pasywny system neutralizacji pola elektromagnetycznego. Jest to technologia osuszania, która nie wymaga ingerencji w strukturę budynku i eliminuje sam mechanizm podciągania kapilarnego.

Zasada działania opiera się na interferencji fal elektromagnetycznych:

Urządzenie odbiera naturalne pole elektromagnetyczne odpowiedzialne za wznios wilgoci. Następnie emituje to samo pole z fazą odwróconą o 180 (stopni). W efekcie dochodzi do interferencji destruktywnej, która neutralizuje pole sprzyjające migracji wody. Woda, pozbawiona energetycznego bodźca, opada samoczynnie pod wpływem grawitacji.

System działa w sposób całkowicie pasywny, bez zasilania sieciowego, dzięki czemu jest niezawodny, nie

ulega awariom i zachowuje pełną skuteczność nawet przez pięćdziesiąt lat. Technologia ta osiąga skuteczność w osuszaniu już w 12 miesięcy i posiada pisemną gwarancję skuteczności.

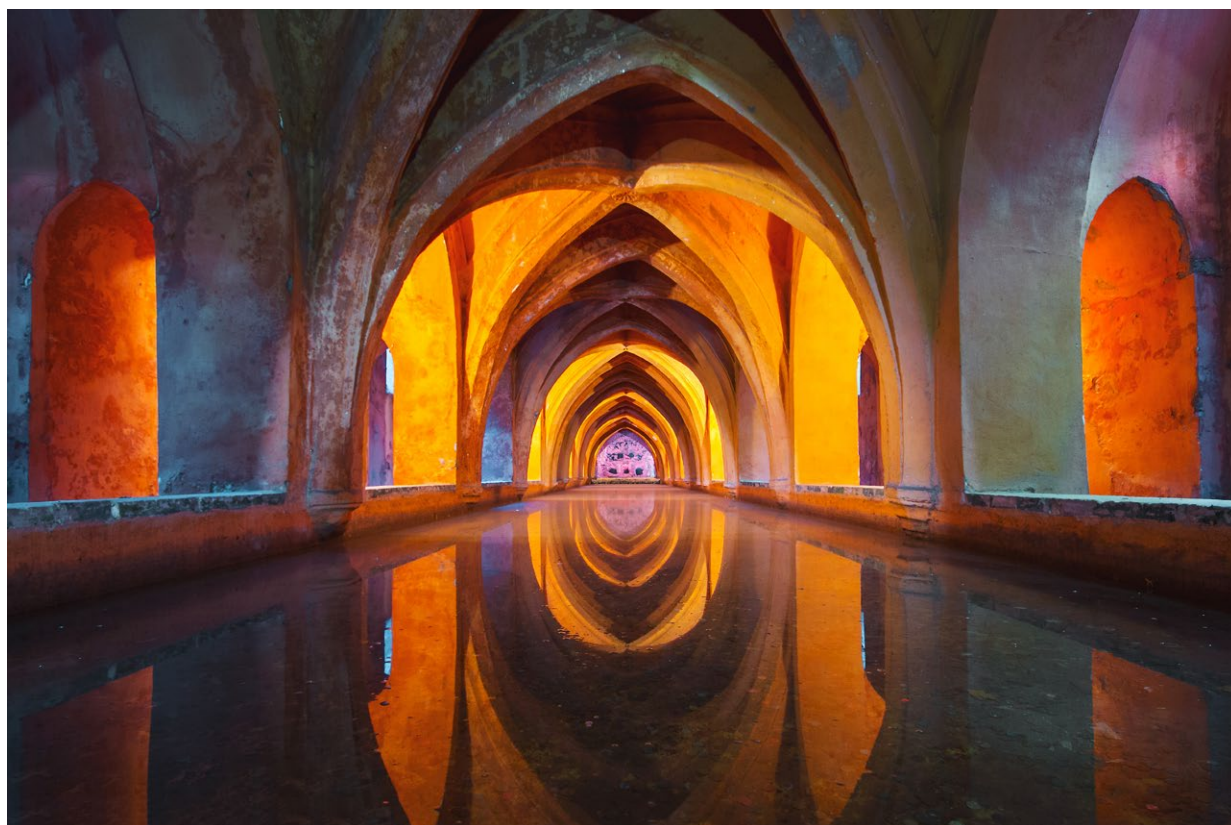
Skuteczne osuszenie murów a trwała renowacja

Po zakończeniu procesu osuszania mury, które zostały zawilgocone wilgocią gruntową, pozostają zainfekowane solami, które były rozpuszczone w wodzie gruntowej. W procesie krystalizacji sole mogą przenikać do zewnętrznych powłok malarskich, niszcząc efekt renowacji. Kluczowe jest więc zastosowanie specjalnych tynków renowacyjnych odpowiednich dla zasolonych murów w celu uzyskania trwałego efektu, który przetrwa nawet 25 lat.

Ochronę i profesjonalną konserwację zabytków zapewniają m.in. produkty marki Caparol. Ich tradycyjne receptury znakomicie sprawdzają się podczas renowacji historycznej substancji budowlanej, zapewniając bezpieczeństwo obiektom zabytkowym.

Realizacje

System Mur-Tronic zdobył międzynarodowe uznanie, po tym jak został zastosowany w ponad siedemnastu tysiącach obiektów na całym świecie. Na rynku francuskim jest członkiem GMH (Groupement des entreprises de restauration des monuments historiques),

kluczowej organizacji we Francji, afiliowanej przy Federacji Budownictwa (FFB), zajmującej się ochroną dziedzictwa architektonicznego.

Technologia chroni prestiżowe budowle we Francji, takie jak: Senat Francji, Biblioteka Narodowa Francji (Oddział Richelieu), Chateau des Mesnuls, Pavillon de la Lanterne, L'Institut National des Beaux Arts (Narodowy Instytut Sztuk Pięknych w Paryżu) czy Le Lycée Militaire de Saint-Cyr.

W Polsce technologia jest obecna od 2000 r. za sprawą śp. dr Ryszarda Jurkiewicza. Wśród najważniejszych realizacji, opisanych m.in. w „Wiadomościach Konserwatorskich” nr 50 z 2017 r., znajdują się: Muzeum Narodowe w Warszawie oraz zbiory rzadkie Biblioteki Narodowej mieszczące się w Pałacu Krasińskich w Warszawie.

Podsumowanie

Mając pewność, że głównym źródłem zawilgocenia jest podciąganie kapilarne wilgoci z gruntu, możemy w końcu sięgnąć po skuteczne i bezpieczne narzędzie. Technologia Mur-Tronic® oferuje bezinwazyjne, trwałe i bezpieczne rozwiązanie, które eliminuje pierwotną przyczynę podciągania kapilarnego. Stwarza to bezpieczne środowisko do prowadzenia trwałych prac renowacyjnych z poszanowaniem najważniejszych zasad praktyki konserwatorskiej. W erze, w której autentyzm i bezpieczeństwo zabytków są priorytetem, Mur-Tronic® wyznacza nowy standard dla przyszłych pokoleń konserwatorów.

Jakub Janas
dyrektor handlowy Mur-Tronic® Polska

Bibliografia

- Diaz Gonçalves T. C., *Salt crystallization in plastered or rendered walls*, rozprawa doktorska, Lisboa 2007.
- Eckert W., Filipowicz P., Młynarczyk G., Pedrycz W., Rouba B.J., *Optymalizacja metod konserwacji. Zagadnienie nierównowagi wilgotnościowej w obiektach zabytkowych*, red. B.J. Rouba, Warszawa 2022.
- EMERISDA Project Consortium, *Summary report on existing methods against rising damp (D2.1 FINAL version)*, TU Delft 2014.
- Franzoni E., *Rising damp removal from historical masonries. A still open challenge*, „Construction and Building Materials” 2014, nr 54, s. 123–136.
- Helman D.S., *Earth electricity: a review of mechanisms which cause telluric currents in the lithosphere*, „Annals of Geophysics” 2013, nr 56 (5), G0564, doi:10.4401/ag-6184.
- LIM Solida, *Badania nad skutecznością metody elektrofi-zycznej w zwalczaniu wilgotności kapilarnej malowideł ściennych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2011, nr 42, s. 39–70, doi:10.12775/AUNC_ZiK.2011.013.
- Lombardo L., Saeli M., Campisi T., *Smart technological tools for rising damp on monumental buildings for cultural heritage conservation. A proposal for smart villages implementation in the Madonie mountains (Sicily)*, „Sustainable Futures” 2023, nr 6, s. 100–116.
- Lubelli B., van Hees R.P.J., Bolhuis J., *Effectiveness of methods against rising damp in buildings. Results from the EMERISDA project*, „Journal of Cultural Heritage” 2018, nr 31 (Supplement), s. 15–22.
- „Nafta-Gaz” 2014, nr 11, s. 794–801.
- Reppert P.M., Morgan F.D., Lesmes D.P., Jouniaux L., *Frequency-Dependent Streaming Potentials*, „Journal of Colloid and Interface Science” 2001, nr 234(1), s. 194–203, doi:10.1006/jcis.2000.7294.
- Wieder R., *Electro-osmose dans les édifices. Le cas de la chapelle Saint-Michel à Lambesc (13)*, [w:] *Les remontées capillaires dans le bâti ancien: Journée d'étude, Marseille, 29 novembre 2019*, CICRP, Marseille 2021, s. 70–77.
- Wyrobek S., *Telluryczne metody poszukiwawcze*, „Nafta. Miesięcznik poświęcony nauce, technice, statystyce oraz organizacji w polskim przemyśle naftowym” 1948, nr 4 (7–8), s. 241–246.

MUR-TRONIC®

SKUTECZNE I TRWAŁE OSUSZANIE MURÓW

34 lata
doświadczenia

17 000
osuszonych obiektów

8 **Wszystkie typy**
obiektów budowlanych

T **Brak ingerencji**
w strukturę budynku

+48 730 77 97 98
bezpłatne konsultacje

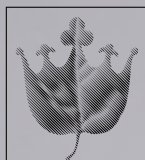
www.murtronic.pl

**SKUTECZNE ROZWIĄZANIE
W KAŻDYM TYPIE OBIEKTÓW
Z PROBLEMEM WILGOCI KAPILARNEJ.**

MIASTO ZWIERZAT

THE CITY OF ANIMALS

DOMICELLA BOŻEKOWSKA

MUZEUM

ŁOWIECTWA

I JEŹDZIECTWA

5/12/2025–10/05/2026

wystawa czasowa

temporary exhibition

Koszary Kantonistów

The Cantonists' Barracks

**Muzeum Łowiectwa i Jeździectwa –
oddział Muzeum Łazienki Królewskie**

The Museum of Hunting and Horsemanship –
branch of the Royal Łazienki Museum

Organizatorzy
Organizers

Organizator
Museum
Museum
Organizer

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Mecenas
Museum
Patron
of the Museum

Partnerzy
Museum
Partners
of the Museum

MUR-TRONIC®

Sponsor numeru

Wydawca

Członkowie wspierający SKZ

www.archaios.pl

www.stoczniacesarska.pl

www.castellum.pl

www.corneco.pl

www.pkzrenoma.com

www.monumentservice.pl

www.fkpb.pl

www.heritageceramics.pl

www.keim.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.mlssystem.pl

OTB INVESTMENT

www.pro-tempus.pl

www.restauro.pl

www.rector.pl

www.wowczak.pl

www.zabytkowe-wiatraki.pl

www.zamek-gniew.pl

www.attyka.net.pl

www.murtronic.pl

www.hotel1231.pl

www.sievert.pl

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl